

ANVAR CHORIYEV

Falsafa fanlari doktori Anvar Choriyev mamlakatimizning taniqli faylasuf olimlaridan biri edi. U falsafa fani o'zagini tashkil etuvchi inson muammosi bilan shug'ullandi. O'zidan 3 monografiya, 2 o'quv qo'llanma, 13 ilmiy-ommabop kitob va ko'plab ilmiy publisistik risolalar qoldirdi.

Ayniqsa, Mustaqillik muallifga yangi intellektual kuch ato etdi. Mohir tadqiqotchi qalamiga mansub «Ta'lim tizimining intellektual qudrati», «Ekologik tarbiya va qishloq yoshlarining ma'naviyati», «Millatlararo munosabatlar madaniyati» risolalari «Социальный облик современной молодёжи» monografiyasi, «Tasavvuf falsafasida inson qiyofasi» o'quv qo'llanmasi ilmiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olingan.

ISBN 978-9943-319-08-0

9 789943 319080

INSON FALSAFASI

ANVAR CHORIYEV

INSON FALSAFASI

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

435.2

1

4-44

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY JAMIYATI

O'ZBEKISTON FANLAR AKADEMIYASI I.M.MO'MINOV
NOMIDAGI FALSAFA VA HUQUQ INSTITUTI

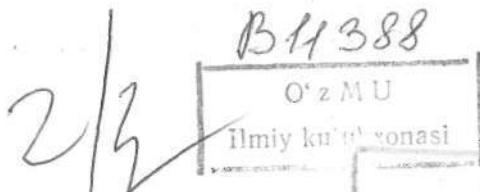
ANVAR CHORIYEV

INSON FALSAFASI

INSON T RISIDAGI FALSAFIY
FIKRLAR TARAQQIYOTI

(BIRINCHI KITOB)

QAYTA ISHLANGAN VA T LDIRILGAN
IKKINCHI NASHRI

ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

TOSHKENT - 2007

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining akademigi, falsafa fanlari doktori, professor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati A.Q.Valiyev tahriri ostida.

Oliy quvvat yurtlari talabalari uchun quvvat qo'llanma sifatida tavsiya etiladi.

Mas'ul muharrir:

Q.N.Nazarov,
falsafa fanlari doktori.

Taqrizchilar:

O.E.Ergashev,
falsafa fanlari doktori, professor.
N.H.Hakimov,
falsafa fanlari doktori, professor.

87

Ch 77

Choriyev, Anvar.

Inson falsafasi: Inson taraqqiyotidagi falsafaiy fikrlar taraqqiyoti/ A.Choriyev; (Mas'ul muharrir Q. Nazarov); zR Oliy va rta maxsus ta'lim vazirligi, zzbekiston Faylasuflari milliy jamiyati, z FA I.M.M minov nomidagi falsafa va huquq in-ti. —T.: zzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007.

K.I.- 416 b.

BBK-87M73

ISBN 978-9943-319-08-0

KIRISH

Inoi hamma zamonlarda ham zining kimligini, zligini bi- h hgn mlilgan. Inson muammosiga ba ishlangan turli gipotezalar, iriyalar va konsepsiyalar yaratildi. Lekin zamonlar tishi bilan MI <»l deb nomlanuvchi mavjudotda hali rganilmagan, yechilishi iiIII b lgan muammolar, jumboqlar k payib boraverdi.

Qadimgi zamon falsafasi namoyandalari, xususan, qadimgi MiIKI va Xitoy faylasuflari inson ikki yirik qudrat — tana bilan lonning uyushmasidan iborat, jon tanani tark etib, ruhga aylanib turndi, ruh esa lmaydi, deb tushuntirgan b lsalar, qadimgi I lon va Turon faylasuflari inson borli i olam borli i bilan bevosita lloqador, inson borli ida olam borli i z ifodasini topadi, olam borli i esa t rt asosiy unsuridan: tuproq, suv, olov, havodan irlikil topgan, olam borli ining murakkab shakllaridan biri b lgan inson tabiati ham, shubhasiz, sha t rt unsur bilan bo liq b ladi, deb ishontirishga harakat qildilar.

Qadimgi Eron va Turon falsafasi ta'sirida vujudga kelgan Yunon falsafasining namoyandalari esa inson kosmosning b lagi, nllaqanday ziga xos xususiyatlarni zida mujassamlashtirgan mikrokosmosdir, deb tushuntirishar edi. Qadimgi Yunon fayla- lUflari inson bilan olamdagi boshqa tirik mavjudotlar rtasida lidcliy farq borligiga shubha qilmasdilar. Inson — «aqli ijtimoiy maxluq» ekanligini har tomonlama isbotlashga urindilar. Shunday qilib, qadimgi zamon faylasuflari inson olamdagi tirik mavjudot- liirning toji, ch qqisi ekanligini ta'kidlab, uni birinchi ringa k tarib q ydilar. Inson olamda mavjud b lgan tirik mavjudot- larning birortasiga ham xshamasligini qayta-qayta ta'kidladilar.

rta asr faylasuflari esa insonning eng muhim xususiyati uning «Xudoga xshashligidir», deb tushuntirdilar. sha insonga xshash Xudoni koinotdan tashqarida deb bildilar. Endilikda Xudo butun koinotning x jayini b ldi. Xuddi shuning uchun ham musulmon va xristian faylasuflari rta asr sharoitida Xudoda mavjud b lgan jamiki yaxshi fazilatlam, xislatlarni, xosiyatlarni, karomatlarni rganishga intildilar. Xudoga xos barkamollikning k rinishlarini insondan izladilar. Olloh vasliga yetishni orzu qilgan ruhiy-ma'naviy barkamol inson qiyofasini tasvirlashga urindilar.

Yangi zamon faylasuflari rta asr faylasuflaridan farqli laroq, inson-ijtimoiy mavjudot, deb saboq berishdi. XVIII—XIX asrlarda Yevropada shakllangan nemis klassik falsafasi namoyandalarning

bir guruhi inson kamolotida onglilik, aqliylik (ratsionalizm) hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi, deyislsa, boshqa birovlar insonning inson b lib shakllanishida his-tuy u, ongsizlik (irratsionalizm) asosiy rol ynaydi, deb tushuntirdilar. Yana boshqa bir guruh faylasuflar insonning inson b lib shakllanishida ijtimoiy muhit, ayniqsa, mehnat hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi, degan fikr-mulohazalarni bayon qildilar.

Inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti haqidagi fikr-mulohazalarni eslatib tishdan muddao barcha zamonlarda ham, barcha zaminlarda ham inson muammosi falsafaning asosiy mavzusi ekanligini e'tirof etishdir. Lekin inson muammosi faqat falsafaning tadqiqot obyekti b libgina qolmay, balki boshqa fanlarning ham diqqat markazida b ldi. Boshqa fanlar insonning ma'lum birqismini, ayrim xususiyatlarini rgangan b lsa, falsafa insonni bir butun, yaxlit rganishga harakat qildi. Boshqacha aytganimizda, falsafa insonning tabiiy-ijtimoiy mohiyatini, uning olamdagi tirik maxluqotlar orasidagi rnini, boshqa jon-zotlardan farqini tushuntirishga urindi. Insonning jismi, ruhiyati, ma'naviyati orasidagi zaro aloqadorlik mexanizmi mohiyatini ifoda etuvchi qonuniyatlarni aniqlashga intildi. Insonning olamga b lgan munosabatini, uning atrof-muhitni, hatto zini- zi zgartira olish y llari va uslublarini, z taqdirini zi belgilovchi buyuk mavjudot ekaniigini har tomonlama tahlil qildi. zi haqida, zining ruhiy-ma'naviy kamoloti haqida turli oyalar, ta'limotlar yaratdi. Turgan gapki, insonning zi t risida yaratgan oyalari ham zamonlar tishi bilan zgarib, boyib yoki eskirib bordi.

Inson t risidagi falsafiy oyalar, uning manfaatlari, ehtiyojlari va e'tiqodlari bilan uzviy aloqadordir. Afsuski, shu vaqtgacha biz tar ibot va tashviqot qilib kelgan falsafiy qarashlarda konkret inson, uning tabiiy-ijtimoiy mohiyati, orzu va umidlari, ehtiyojlari siyosiy manfaatlar, sinfiy qarashlar t risidagi ta'limotlar soyasida qolib ketdi. Insonning ijtimoiy qiyofasi siyosiy manfaatlar nuqtayi-nazaridan qanday b lishi zarurligi haqida uzluksiz bosh qotirib keldik. Lekin uning madaniy-ma'naviy saviyasining holati, darajasini bilishga harakat qilmadik.

Har tomonlama garmonik rivojlangan, barkamol inson shaxsi haqida uzoq gapirdik, k plab q llanmalar, yostiqdek kitoblar bitdik. Sotsialistik jamiyat sharoitida voyaga yetgan kishilar z tmishdoshlaridan tubdan farq qiladi, ajdod va avlodlarning jamiki

hi fazilatlarini, xislatlarini unda mujassam, deb maqtanib keldik. iski, sha orzu qilingan odamning ming xil sayqal berilgan. >hnsi bizdan borgan sari uzoqlashaverdi va asta-sekin xiralashib qoldi. Chunki yonginamizda faoliyat k rsatayotgan haqiqiy basha-
 • il ii hilan orzu qilingan, tasvir etilgan, k klarga k tarib maqtal-
 >III kitobiy qiyofalar orasidagi ziddiyat keskinlashib, amalda al-
 liqnnday tubsiz jarlik vujudga keldi. Ushbu ziddiyatning mahsuli b
 lgan manqurtsimon, mamaviy majruh odamlar soni k payib ketdi.

Ilozirgi zamon ijtimoiy taraqqiyoti, ayniqsa, fan va texnika progressining inson jismoniy va ma'naviy qiyofasiga, ruhiyati va professional malakasiga ta'siri uni bir butun, yaxlit rganishni talab qilmoqda. Afsuski, hozirgi zamon fani t plagan inson i risidagi ma'lumotlar jahon sivilizatsiyasining bugungi talablariga mutlaqo javob bermaydi. Chunonchi, insonshunos olimlarning guvohlik berishicha, bugungacha t plangan barcha bilimlarning 95—98 foizi tabiat muammolariga ba ishlangan. Inson tabiatini ifodalovchi ma'lumotlar, t plangan ilmlarning bir foizidan liam kamro ini tashkil etadi. z navbatida, bunday keskin farqning vujudga kelishiga jahon dinlari ham sabab b ldi. Chunki jahon dinlari uzoq vaqt nafaqat insonning jismi, ruhiyati va ma'naviyatini rganishga, hatto uning tashqi qiyofasining suratini i chizishga ham qarshilik k rsatdi¹.

Boz ustiga, totalitar tuzum mafkurasining asosi hisoblangan markscha-lenincha falsafaning eng asosiy kamchiliklaridan biri ham insonning ruhiy-ma'naviy olamini rganishga yetarli e'tibor bermaganligidir. Shuning uchun fuqaroviy, ya'ni insonparvar, clemokratik jamiyat qurish, huquqiy davlat barpo etish uchun ommaviy harakat avj olgan zbekiston sharoitida mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy taqdirini hal qiluvchi b l usi yuqori malakali mutaxassislarni inson t risidagi falsafiy bilimlar taraqqiyoti bilan qurollantirish — umumdavlat, umumjamiyat ahamiyatiga ega b lgan tarixiy zaruriyatdir.

Mamlakatimiz oliy va rta maxsus quv yurtlarini tugatib, hayotga qadam tashlayotgan har bir yosh mutaxassis, ayniqsa, xalq maorifi tarmoqlarida amalga oshirilayotgan ta'lim va tarbiya jarayonining tashkilotchilari va tar ibotchilari zlarining kasb-kor malakalarini jahon sivilizatsiyasi talablari darajasiga

¹ Fan va turmush, 1997, M3, 33-bet.

k tarmoqlari uchun uzoq davom etgan murakkab evolyutsion jarayonning mahsuli b lgan Hazrati Insonning jismi, ruhiyati va ma'naviyati rtasidagi zaro aloqadorlik mexanizmini t la tasavvur etishlari lozim. Insonning jismoniy va ma'naviy qiyofasi, ruhiy holati haqida aniq ma'lumotga ega b lmasdan turib, uning kasb-kor malakasini oshirish y llari, uslublari va usullarini izlash bema'nilik b lur edi, Ongimiz va faoliyatimizni turli y llar, zu umlar bilan tiqishtirilgan: «inson — mehnat resursi», «inson ~ mehnatning subyekti» kabi bema'niliklar iskanjasidan ozod qilmoq uchun oliy darajadagi biosotsial mavjudot b lgan insonni yaxlit rganmo imiz va rgatmo imiz darkor. zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, ta'lim va tarbiyaning butun jarayonini insonparvarlik oyasiga b ysundirish zarur¹. B l usi mutaxassislarni «Inson falsafasi» («Falsafiy antropologiya») bilan qurollantirmo imiz darkor.

Sizga taqdim etilayotgan mazkur asar inson t risidagi bir butun, yaxlit ma'lumot berishga qaratilgan dastlabki urinishdir. Ushbu asar uch kitobni ziga birlashtiradi. Birinchi kitob «Inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti» deb nomlangan b lsa, ikkinchi kitob «Mustaqil shaxs», uchinchi esa «Ijtimoiy tarbiya» deb ataladi.

«Inson falsafasi»ning birinchi kitobi 1998-yilda, ikkinchi kitobi esa 2002-yilda Toshkentdagi «Chinor» nashriyatida chop etildi. Asar mamlakat ilmiy jamoatchiligi tomonidan iliq kutib olindi. Respublikamiz matbuoti sahifalarida ijobiy taqrizlar yozildi. K p sonli kitobxonlarning taklif va mulohazalari, istaklarini inobatga olib, «Inson falsafasi»ning birinchi - kitobi qayta ishlandi. Yangi ilmiy dalillar bilan t ldirildi.

Inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti ijtimoiy-iqtisodiy formatiya (formatsion yondashuv), materializm yoki idealizm, sinfiylik yoki partiyaviylik, arb yoki Sharq falsafasi orasiga qafiy bir chegara q yish nuqtayi nazaridan emas, balki har bir xalq, har bir millatning jahon sivilizatsiyasiga q shgan hissasi (sivilizatsion yondashuv), umuminsoniy madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar chi iri idan tkazib tahlil qilishga harakat qilindi.

Inson t risidagi dastlabki falsafiy fikrlar Sharq mamlakatlari vujudga kelganligi tarixiy haqiqatdir. sha Sharq mamlakatlari shakllangan inson falsafasi z qobi iga ralib qolgani y q,

¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. 5-jild. Toshkent, 1997, 120-bet.

iiili umuminsoniy madaniyat mulkiga aylangani ham rost. U i ih.ui xalqlari, ayniqsa, arb mamlakatlari xalqlari madaniyatiga ta'sirini tkazdi. Xususan, Eron va Turon zaminida shakllan- iii /ardushtiyhk, moniylik va mazdakizm qadimgi Yunon fayla- nil;irining inson t risidagi qarashlariga z ta'sirini tkazdi. z navbatida, Sharqda vujudga kelgan inson falsafasi arbda ynnigicha mazmun, yangicha shaklga kirganligi va yana Sharqqa CJflytganligi ham rost. Lekin arbning ayrim tadqiqotchilari ush- bu liaqiqatni tan olmadilar. Aniqroq qilib aytganda, bunday ta- rlxiiy haqiqatni e'tirof etgilari kelmadi. Aksincha, Sharq xalqlari BZaldan qoloq b lgan, deb butun dunyoga ayuhannos soldilar. Sharq faylasufiarining inson t risidagi fikr-mulohazalarini kam- lltish, unga past nazar bilan qarash tendensiyasi kuchayib ketdi. Himday kalondimo liklar, biryozqlamaliklar arbda yevropotsen- iii/mning gullab-yashnashi uchun real shart-sharoit yaratdi. Xuddi ihuning uchun ham kitobni qayta nashrga tayyorlaganda muallif Xristian va musuhnon faylasuflarining inson t risidagi qarash- larini xolisona tahlil qilish asosida yevropotsentrizmning ayriilmiy niohiyatini k rsatib berishga harakat qildi.

Kitobni qayta nashrga tayyorlashda mamlakatimizda va xorijda chop etilgan turli ilmiy-falsafiy, badiiy-publitsistik adabiyotlarda bayon qilingan inson t risidagi asosiy oyalar baholi qudrat rganildi va umumlashtirildi. Ayrim xulosalar bahsli, munozarali b lishi shubhasiz. Chunki qalamga olingan mavzuning qamrovi nihoyatda kengligi, fikrlash madaniyati bosib tgan uzoq davmi zida mujassamlashtirgani uchun zukko kitobxonni t la qoniqtir- masligi yoki ayrim e'tirozlarni uy otishi mumkin. Ammo bayon qilingan fikr va mulohazalar oz b lsada quvchini fikrlashga nddagan b lsa muallif z oldiga q ygan vazifani bajargan, z muddaosiga erishgan, deb hisoblaydi.

Asar oliy va rta maxsus quv yurtlari talabalari, umumiy ta'lim maktablarining muallimlari, tar ibotchilar va tashviqot- chilar, inson muammolari yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib bo- rayotgan magistrantlar, aspirantlar, doktorantlar, mustaqil izlanuv- chilarga m ljallangan.

D OAiDiiM^i .DMDixM DDJi,DDD:DBi:DDX INSON T RISIDAGI DASTLABKI TASAWURLARNING VUJUDGA KELISHI

Inson borli i haqidagi dastlabki tasawurlar Qadimgi Sharq mamlakatlari, ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Eron, Turon xalqlari tomonidan yaratilgan afsonalar, ertaklar, dostonlar, q shiqlarda z ifodasini topgan. Odamlar zlari yashab turgan atrof-muhitda sodir b ladigan zgarishlarni turli xudolar ramzida ifodalashgan. Odamlar va xudolarning turmush tarzlari bir xil, hatto ular bir xil xislatlar, fazilatlar va bir xil nuqsonlarga ega b lganlar. Lekin xudolar qudratli, kuchli, salobatli, hamma narsaga qodir, deb ta'riflangan. Asta-sekin sha qudratlilik, sha buyuklik, barcha ishlarining uddasidan chiqa olish salohiyati odam degan tirik mavjudot tomon o a boshlagan.

1. QADIMGI HIND VA XITOIY FALSAFASIDA INSON TAVSIFI

Inson t risidagi dastlabki falsafiy fikrlar paydo b lgan mamlakatlardan biri qadimgi Hindiston edi. Hindistonda inson t risidagi falsafiy fikrlarning vujudga kelishi, hozirgi zamon fani ma'lumotlariga k ra, eramizdan avvalgi XII—VII asrlarga t ri keladi¹. Chunki bu davrlarda Hindistonda chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik rivojlandi. Dastlabki suv inshootlari barpo etildi. Savdo-sotiq jadallik bilan odimlab boraverdi. Rivojlanib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy munosabatlarni muvofiqlashtirish zaruriyati mamlakat hududida kichik-kichik davlatchalarning yuzaga kelishiga sabab b ldi.

Hindistonda inson t risidagi dastlabki falsafiy fikrlarning vujudga kelganligidan dalolat beradigan ishonchli manbalardan biri eramizdan oldingi XII—VII asrlarda shakllangan qadimgi Vedalardir. Qadimgi hind Vedalarida (t rt asosiy muqaddas kitob: Rigveda, Atharvaveda, Samaveda va Yajurveda), ya'ni diniy

¹ HcTopHa 4)HHOCO4)HH. B KpaTKOM H3JioxeHHH. IleneBOH c HemeKoro H.H.Boroyra. M., 1991, 17-bet.

bilmlar, gimnlar, q shiqlar, urf-odatlar t plamlarida insoniiniig insoniy xususiyatlari haqidagi dastlabki fikr-mulohazalarni U(hratish mumkin. Lekin shuni alohida ta'kidlash zarurki, hind Vedalarida bayon qilingan inson t risidagi falsafiy fikrlar mlfologik-diniy qarashlar bilan q shilib-qorilib ketgan edi¹.

Ilind Vedalari z zamonasi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy hayotini aks ettiruvchi yirik madaniy-ma'rifiy merosdir. i Ishbu madaniy boylik bir kunda yoki bir yilda shakllangan emas. Uning yaratilishi uzoq davom etgan. Xususan, Hindiston-i qadimgi oriy qabilalari bostirib kirgan paytlardan boshlab iiKimlakat hududida yagona davlat shakllangunga qadar b lgan davrda sodir b lgan zgarishlarni zida aks ettiradi. Shubhasiz, sha tarixiy taraqqiyot jarayonida hind jamiyati hayotida, kishilarning fikrlash tarzida muhim zgarishlar sodir b ldi. Jamiyat a'zolari asosan t rtta yirik tabaqaga: braxmanlar (xudoj ylar), kshatriylar (hukmdorlar, harbiylar), vayshalar (yer egalari, hunarmandlar, savdogarlar) va shudralarga (mehnat-kashlar) b lindilar. Tabaqalar ichida eng farosatlisi braxmanlar edi². Shuning uchun ham braxmanlarning obr -e'tibori uzluksiz oshib bordi.

Vedalarning yakunlovchi qismi upanishadlardir³. Upanishadlarda koinot bilan odam orasidagi zaro aloqadorlik haqida bir talay falsafiy fikr-mulohazalar bayon etilgan. Xususan, olamdagi barcha hodisalar, voqealar, shu jumladan, inson xulq-atvori, xatti-harakati ham olam bilan bo liq, doimo zgarib turadi. Olamdagi, odamdagi o'zgarishlarning asosida shaxssiz vujud yotadi. Shaxssiz vujud esa dunyoviy jon bilan individual jonning birligidan iborat. Dunyoviy jon nafaqat olamning, balki odamning ham ruhiy asosini tashkil etadi. Shuningdek, upanishadlarda jonning aylanma harakati, uning lmasligi, abadiyligi haqidagi qarashlar ham bayon qilingan. Bunday qarashlarga muvofiq, odam hayoti doimo zgarishda b lgan zanjirdan iborat, ya'ni bir tu ilish holatidan qayta tu ilish holatiga tib turadi. Qayta tu ilish tgan zamondagi odam hayotining natijasi, yangi

¹PadxaK,puuiMH C. HHHHCKaH 4>HJIOC4>H5I. B JJBVX TOMax. TOM 1. M., 1956, 51-bet.

²Shri Ishupanishad. Ilohiy Hazrat A.Ch. Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992, 8-bet.

³Qarang: HpeBHeHHHHCKaH cnpJiocdpHH. HanajibHHH nepnofl. HepeBO'j, c caHCKpHTa. M., 1963, 83—260-betlar.

formadagi shaklidir, deb ta'kidlanadi. Qayta tu ilish natijasida odam insonga aylanib boradi. Unda insoniy xislatlar, fazilatlar vujudga keladi. Qadimgi yodgorlikda ta'kidlanishicha, kim yaxshi xulq-atvor, xatti-harakat egasi b lsa, savob ishlar qilsa, keyingi safar tu ilganida braxman, kshatriy yoki vaysha b lib tu iladi.

Qadimgi hind Vedalarida inson tushunchasi «hammabop», barchaga xos «umumiylilikni ifodalamasdan, balki zining kelib chiqishi ya rivojlanish tarixiga ega b lgan ayrimlik, yakkalik ramzi sifatida ta'riflangan. Vedalarda ta'kidlanishicha, ayrim kishidagi hammaga xos, barchaga taalluqli fazilatlarining vujudga kelishiga sabab braxmanlardir. Braxmanlar tufayli odamda insoniy xislatlar, fazilatlar shakllangan. Chunki sha braxmanlar jamiki mavjudotning asosi, uning vujudga kelishi uchun dastlabki absolut substansiya vazifasini bajarar emish.

Vedalarda yozilishicha, bir butun yaxlit borliqning ayrim xususiyatlarini zida mujassamlashtirgan inson ikki yirik mohiyat: tana bilan jonning qorishmasidan iborat. Tana bilan jon esa hamisha zaro aloqadorlikda, biri ikkinchisi bilan bo liq¹. Tana inson jismining umumiy asosini tashkil etadi. sha asosni esa braxman yaratgan. Jon atman (ruh) tomonidan yaratilgan b lib, u doimo absolut mavjud. Tanadan keyin yaratilgan jon individual xususiyatlarga ega b ladi. Shuning uchun ham jon inson lishi bilan yana atmanlarga (ruhga) aylanib qoladi va braxmanlar bilan birga absolut substansiyaga quyiladi.

Xullas, qadimgi Hind Vedalarida yozilishicha, inson «atman—braxmanning» yi indisidan iborat. Boshqacha aytganimizda, qadimgi Hind falsafasida e'tirof etilishicha, inson borli ining mohiyatida «Hamma narsa braxmandan tashkil topgan, braxman esa atmandan iborat», degan qoida yotadi. Biroq «atman — braxman» birligi hamisha ham sodir b lavermaydi. Insonning yerdagi faoliyati turli nopokliklar bilan bo lanmasa, atman — braxmanlarning aralashish jarayoni sodir b ladi. Mabodo inson faoliyati yerdagi nopokliklar bilan aloqador b lsa, uning joni jon k rinishda emas, balki hayvoniy tana sifatida qayta tu iladi.

Shunday qilib, qadimgi Hind Vedalarida aytilishicha, olam bir butun, tirik mavjudotlarning hammasi sha butunning

¹ *Shri Ishupanishad*. Uohiy Hazraf A.Ch.Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992, 7-15-betlar.

ii.II.iIKIir. Inson esa sha tirik zotlarning ziga xos shakli, i • nMishicIir. Hozirgi odamzot tanasining shakli jonning bir htiklli tanadan boshqa shaklli tanaga son-sanoqsiz marta k chib Ishi natijasida sodir b lgan¹.

Zamonlar tishi bilan Hind Vedalarida bayon etilgan olam i inson borli i haqidagi fikr-mulohazalar turlicha sharhlandi. < Ihunonchi, ortodoksal oqim tarafdorlari Vedalarda bayon qilin- iii olam va inson borli i orasida zaro aloqadorlikning mavjud l kanligi haqidagi oyalarni q llab-quwatlagan, uni har to- monlama rivojlantirgan b lsalar, noortodoksal oqim yalovbar- dorlari bunday qarashlarni tanqid qila boshladilar. Hind falsafa- lidagi ortodoksal oqimning shakllanishiga: sankxya, vaysheshi- i.i, nyaya, yoga, mimansa diniy-falsafiy maktablarining ijod- korlari katta hissa q shishgan b lsa, noortodoksal oqim rivo- lida: jaynizm, buddizm, lokayata, chorvaka maktablari muxlis- lü ining ulushi salmoqli b ldi.

Ortodoksal oqimning shakllanishiga beqiyos hissa q shgan sankxya maktabining asoschisi eramizdan awalgi VII asrlarda yashagan Kapila edi². Ushbu maktab ijodkorlari Vedalarda bayon cilingan olam va odam borli i haqidagi fikrlarni yanada rivoj- lantirdilar. Ularning fikriga k ra, olam va odam borli i biri ikkinchisi bilan chambarchas bo liq, yaxlit bir butun b lib, yagona qudrat tufayli vujudga kelgan. sha yagona qudrat Pu- rushadir. Shuning uchun ham dastlabki odam bolasining yaratuv- chisi, uni inson darajasiga k targan ham Purushadir. Purusha odamda sodir b lgan barcha zgarishlarga guvoh b lib, kos- mos kabi abadiy, zgarmas, koinotdan tashqarida turuvchi, ya'ni sof transendental ongdir. Uni jismga ham, his-tuy uga ham, aqlga ham, intellektga ham tenglashtirib b lmas emish. Purushaning mingta boshi, mingta k zi, mingta oyo i mavjud emish. Uning aql-zakovati — oy, k zi — quyosh, horib-toli- qishi — olov, nafasi esa shamol emish. O zidan braxman, q lidan kshatriy, vaysha, shudra kabi jamiyatning turli tabaqalarga mansub «varna»lar vujudga kelganmish³.

¹ Shri Ishupanishad. Ilohiy Hazrat A.Ch.Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992, 30-bet.

² Qarang: HcTopiia cpHJiocobHH. TOM 1. M., 1957, 54-bet; <DHJIOCOCJHH. lacTb rrepBaa. HcTopna cpHJiocobHH. M., 1999, 28-bet.

³ HcTopHfl cpHJiocobHH. B KpaTKOM H3Jio3eeHHH. nepeBo/j, c neuicKoro H.H.BoroyTa. M., 1991, 17-24-betlar.

Olam va odam borli ining zaro aloqadorligi haqidagi dastlabki fikr-mulohazalar ortodoksal oqim rivojiga sezilarli hissa q shgan vaysheshika maktabi namoyandalarning qarashlarida ham z ifodasini topdi¹. Vaysheshika diniy-falsafiy maktabiga eramizdan oldingi uchinchi asrda yashagan Kanada asos solgan. Aniqroq qilib aytganda, Vaysheshika maktabi ijodkorlarining olam va odam borli i, uning ziga xos xususiyatlari t risidagi qarashlarini Kanada ma'lum bir sistemaga soldi. Vaysheshika ta'limotiga k ra, olam va odam orasidagi zaro aloqadorlik, zaro ta'sir doimo zgarib turadi. zgarishlar esa doimiy yoki mavsumiy b ladi. Lekin sha zgarishlar jarayonida doimiy zgarmas bir element — atom mavjud b ladi. Atomlar abadiy, b linmas, y q b lmas b lib, u hech kim tomonidan yaratilmagan. Atomlar ziga turli xossa va xususiyatlarni, ya'ni turli sifatarni mujas-samlashtiradi. Insonning sezgi a'zolari sezishga qodir b lgan barcha tirik va lik mavjudotlar ana sha atomlarning q shiluvidan hosil b ladi. Hatto tu ilish ham, qayta tu ilish ham atomlarning q shilishi yoki ajralishining natijasidir, degan oyani bayon qiladilar².

Vaysheshika ta'limotiga k ra, ziga turli xususiyatlarni, xossalarni birlashtirib turgan sifatlar ikki: umumiy va xususiy gu-ruhlarga b linadilar. Har qanday sifatning substansiyasini moddiy asos (suv, olov, yer, efir) bilan birga nomoddiy ruh (atman) ham belgilaydi. Ruh — nomoddiy, cheksiz b lib, ikki xil shaklda namoyon b ladi. Chunonchi, birinchi shakli ishvara b lsa, ikkinchi shakli paramatmandir, deb ta'kidlanadi.

Vaysheshika nyaya ta'limoti bilan bevosita bo liq. Bu ikki ta'limot biri ikkinchisini t ldiradi. Nyaya maktabining asoschisi Akshanada Gotama (Goutama) b lib, eramizning boshlarida yashab, ijod etgan. Nyaya maktabining ijodkorlari insonning bilish borasidagi faoliyatini tavsiflashga harakat qildilar³.

Ortodoksal oqimning shakllanishiga sezilarli hissa q shgan maktablardan biri yogadir. Yoga diniy-falsafiy maktabiga eramizdan awalgi taxminan ikkinchi asrda yashagan Patanjali asos solgan.

¹ focmeeee E.H. <J>HJOCO<J>H5I BaHiueiiiHKH. TauKeHT, 1963.

² Qarang: Jlbicemco B.T. "<J>Hjioco<J>Hfl npno/m" B HH/IHH: aroMH3M IUKOJIH BaMmeiuHKA. M., 1986.

³ Qarang: HammeepdMcu C. H JJamma JJ. BBe/ieHHe B HHAHCKYIO <J>HJOCO4>HK). M., 1955, 146-197-betlar.

U libu maktab ijodkorlari turli mashqlar yordamida inson ruhi-
iim ina'naviyatini, fikrlash tarzini zgartirish mumkin, de-
i oyani bayon qildilar. Hatto turli mashqlar yordamida
nda xayrihohlikka, ezgulikka, yaxshilikka intilish kabi oli-
|8nob xislatlarni shakllantirish mumkin, deb hisoblaydilar¹.

<)aclimgi Hind falsafasidagi ortodoksal oqim-maktablardan
m,i biri mimansadir. Ushbu maktabga eramizning uchinchi
i rlarida yashagan Jaymini asos solgan. Mimansa maktabining
muxlislari yana Vedalarga qaytishga da'vat etadilar. Ularning
flkricha, haqiqatni inson aqli yordamida bila olmaydi. Haqiqatga
fhqat bilim va ongli harakat yordamida erishiladi, degan oyani
Ugari suradilar. Kishilarni diniy urf-odatlariga rioya qilish, ijti-
inoiy burchni bajarishga chorlaydilar. Mimansa maktabining
iniixlislari fikriga muvofiq, ijtimoiy burchga (dxarmaga) sadoqat
Insonni zligini anglashga olib kelishi mumkin. zligini il ab
Olish — insonga har qanday badbaxtliklardan qutulish uchun
oxirgi najotdir, degan fikrni bayon qiladilar.

Noortodoksal oqimning shakllanishida salmoqli hissa q shgan
diniy-falsafiy maktablardan biri jaynizmdir². Jaynizm maktabiga
eramizdan avval oltinchi asrda yashagan, Kshatriy tabaqasiga
mansub Bixarlik Maxavira Vardxamana asos solgan. Maxavira (yoki
Jina) asos solgan jaynizm ta'limotiga k ra, inson borli ini
ikki: moddiy va ma'naviy (ruhiy) asos tashkil etadi. sha asos-
lar biri-biri bilan «karmalar» orqali bo lanib, biri ikkinchisiga
ta'sir tkazib turadi. Inson tanasining asosini ham xuddi sha
karmalar (nozik material, yoxud nozik materiya) tashkil etadi.
Inson tanasida nozik materiya da al materiya bilan q shilishi
uning ma'naviy-ruhiy holatining doimiyligini ta'minlaydi.

Jaynizm maktabi ijodkorlari karma konsepsiyasini ishlab
chiqdilar. Ushbu konsepsiyaga muvofiq, moddiylik bilan
ma'naviylik orasidagi zaro aloqadorlikning sakkizta turi b ladi.

sha sakkizta tur biri ikkinchisidan ziga xos xususiyatlari bilan
tubdan farq qiladi. Lekin sha sakkiz xususiyat orasida muhim
ikki fundamental xususiyat: yaxshilik va yomonlik inson amaliy
faoliyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi. Xuddi sha

¹ Qarang: *Pou M. HcTopHa HHAHHCKOH <J>HJIOCO</J>HH. M., 1958, 344-354-
betlar.*

² Qarang: *Vamneepdoicu C. H Hamma ff. BBeaHHe B HHJHHCKyo (J>HJIOCO(J)HIO.
M., 1955, 73-105-betlar.*

yaxshilik va yomonlikka birlan munosabat insonning olamdagi hodisa va voqealarga birlan munosabatini belgilaydi. Kishining ruhiy-ma'naviy olamini boshqaradi.

Jaynizm ta'limotining axloqiy qoidalari asosida uch asosiy prinsip yotadi. Chunonchi: 1) tanni e'tiqodga ega bo'lish; 2) tanni e'tiqodga ega bo'lish uchun tanni bilimga asoslanish; 3) tanni hayotiy mamlajga ega bo'lish. Ushbu prinsiplarga rioya qilgan insonning ruhiy-ma'naviy qiyofasi har qanday axloqiy zaifliklardan, ayniqsa, xudbinlik, ichiqoraliklardan ozod bo'ladi, degan fikr-mulohazalarni bayon qiladilar.

Inson hayotining ma'nosi haqidagi dastlabki fikr-mulohazalarni, noortodoksal oqim rivojiga munosib hissa qo'shgan bud-dizm¹ maktabi muxlislarining qarashlarida ham uchratish mumkin. Buddizm eramizdan avvalgi VI asrda Shimoliy Hindistonda vujudga keldi. Uning asoschisi Siddxartxi Gautama taxminan eramizdan avvalgi 623—544-yillarda yashagan². U Kapilovasta viloyati Shakya uruqi hukmdorining g'ij bo'lib, 29 yoshida tarkidunyo qiladi. zining hayotiy mojiali qilib baxini (yoi) tanlaydi. Ushbu taiimot asta-sekinlik bilan kishilar qalbidan joy ola boshlaydi. Buddizm qoidalari, uning axloqiy prinsiplariga awal kishilar suhbatlarida, o'zaki aytishuvlarda amal qilingan bo'lsa, keyinchalik (taxminan yuz yillardan so'ng) yozma matnlarda rasmiylashtirildi. Yirik e'tiqod darajasiga k' tarildi. Asta-sekin ilohiylashtirilib, inson shaxsini yaratuvchi asosiy kuch, deb ta'riflana boshlandi³.

Buddaviy eiiqodning asosida t'rtta haqiqat yotadi. Chunonchi: 1. Insonning butun hayoti turli azob-uqubatlardan iborat (tu ilish, kasallik, oiim bilan kurashish va hokazo) deb qarash. 2. Azob-uqubatlarning asosiy sababi hayotdan k' proq laz-zat olishga, rohat-faro atga intilish ekanligini inobatga olish. Xuddi shu intilishlar tufayli barcha istaklar paydo bo'ladi, deb hisoblash. 3. Azob-uqubatlardan qutilish uchun barcha xohish va istaklardan voz kechish. 4. Azob-uqubatlarni bartaraf etmoq, undan qutilmoq uchun t'rtti fikr yuritish, t'rtti qarorga kelish,

¹Buddizm budda so'zidan olingan. Budda — taxminan uy'onish, poklanish, dili ravshanlik degan ma'noni bildiradi.

² Qarang: <HJiococpi>[. MacTb nepBasi. HeTopna cpHJiococpHH. M., 1999, 32-bet.

³ Qarang: *Hammeepdwu C. H Hamma JJ. BBefleHne B HHIHCKyo cpiuicocpHio. M., 1955, 106-145-betlar.*

linilisa va voqealarga diqqat bilan qarash, hayotda t r i y l i iulnsli. Ushbu prinsiplarga asoslangan e'tiqod, buddizm ta'limotiga k ra, mustahkam e'tiqod b ladi. z navbatida, bunday I iu|odga asoslangan inson faoliyati samarali, xayrli ishlarga qaratiladi.

(.)adimgi Hind falsafasining noortodoksal oqimiga mansub • IIIIv-falsafiy maktablardan biri lokayatada ham inson borli i, iiiiidcliylk bilan ma'naviylik orasidagi zaro aloqadorlik muam-molari haqida ajoyib fikr-mulohazalar bayon qilingan. Lokayata maklabiga eramizdan avvalgi birinchi ming yillik rtalarida yasha-i III Brixaspati asos solgan¹. Ushbu maktab ijodkorlarining fikriga k ra, olamning asosini t rt element: suv, havo, yer va olov lashkil etadi. z navbatida, xuddi shu elementlar inson tana-iili ham mavjud b ladi. Olam ham, odam ham sha element-[flrning kombinatsiyasidan iborat b lib, ilohiy qudrat tomoni-il.iii yaratilmagan. Xudo haqidagi gap-s zlar shunchaki bir ifsonadir. Xudo, ruh, jamiyat, u dunyoda hayotning mavjudli-pjga ishonish — bu yol onchilikdir. Har qanday organizm lgandan s ng yana z substansiyasiga qaytadi, deyish bema'nilikdir. Insonning ongi nomoddiy narsa b lib, sezish Orqali hosil b ladi. Shaxs inson tanasidan tashqarida b lishi inumkin emas, degan fikrlarni bayon qiladilar.

Lokayata ta'limoti chorvaka maktabi muxlislari tomonidan har tomonlama rivojlantirildi. Chorvaka ta'limotining asosiy (loidalari eramizdan avvalgi IV—III asrlarda yashagan Kautilya liaktatlarida bayon qilingan. Chorvaka maktabi ijodkorlarining likriga k ra, inson u dunyoda emas, balki bu dunyoda, yer ynzida r y beradigan hodisa va voqealarga qarab m ljal olishi zarur. Inson tanasi huzur-halovat va azob-uqubatlar bilan bo liq b ladi. Shuning uchun ham inson kundalik amaliy faoliyatida luizur-halovat (kama) va foyda olish (artxa) prinsiplariga amal qilmo i darkor. Huzur-halovat, shubhasiz, insonning kundalik flmaliy faoliyati bilan bo liq. Qilgan mehnatidan huzur-halovat olish, undan qoniqish hosil qilish — insonning eng oliy maqsadidir. Boylik va ezgulik esa unga erishish vositasidir. Yu-qoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, chorvaka makta-bining muxlislari hayotdan qoniqish tuy usini insonning eng muhim xususiyati, deb qaraydilar. Ularning fikriga k ra, inson

¹ Qarang: CPHJIOCKJMH. Hacrb nepBaa. HeropHa 4>HHOCO(J)HH. M., 1999, 35—38-betlar.

hayotining ma'nosini kundalik hayotdan k proq huzur-halovat olish, azob-uqubatlardan holi b lish tashkil etmo i lozim. Lekin ayrim hollarda huzur-halovat, turli azob-uqubatlar bilan birga r y berishi ham mumkin. Azob-uqubatlardan esa k r-k rona, birdan voz kechib b Imaydi. Chunki ba'zan huzur-halovat azob-uqubat bilan chirmashib ketadi. Kishilarda zining kundalik amaliy faoliyatidan, turmush tarzidan rohatlanish tuy usini shakllantirish — chorvaka maktabi ijodkorlarining ulkan orzusi edi. Shuning uchun ham chorvakaliklar — «yegin, ichgin, xursandchilik qilgin», degan qoidaga k proq amal qilar edilar.

Shunday qilib, qadimgi zamon Hind falsafasining ziga xos eng muhim xususiyati transendentalizmga moyilligi, ya'ni inson va uning ruhiy-ma'naviy olami, taqdiri va istiqboli koinotdan tashqarida yashayotgan transendental bilimlar bilan bo langanligini e'tirof etishdir. Qadimgi Hind falsafasiga k ra, inson tana bilan jonning yi indisi, «dunyoviy jon»ning ajralmas b lagidir. «Dunyoviy jon» odamning inson darajasiga k tarilishida muhim ahamiyat kasb etadi. «Dunyoviy jon»ning inson tabiiy-ijtimoiy qiyofasiga ta'sir tkazish jarayoni doimo zgarib tura-di. z navbatida, yakka kishining joni («rindividual jon») ham «dunyoviy jon»ga z ta'sirini tkazadi. Bunday zaro ta'sir tufayli inson tabiatida ijobiy zgarishlar r y berishi bilan birga kamchiliklarga y l q yish, aldash, firibga moyillik kabi salbiy holatlar ham vujudga keladi. Bunday salbiy holatlarni bartaraf etmoq uchun inson hamisha erkinlik tomon intiladi. Xuddi shuning uchun ham insonning boshqa tirik mavjudotlardan farq qiluvchi eng muhim xususiyati erkinlikka intilishdir. Hind fay-lasuf-lari inson tabiatida uchraydigan ijtimoiy illatlarni bartaraf etish, z navbatida, kishilarning erkinlikka erishish y llarini qidirdilar.

Inson t risidagi dastlabki fikr-mulohazalarni qadimgi Xi-toy manbalarida ham yaqqol k rish mumkin. Bunga qadimgi Xitoy madaniy merosining toji hisoblangan uch asosiy kitob: «Ashulalar kitobi» («Shi szin»), « zgarish kitobi» («l szin»), «Tarix kitobi» guvohlik beradi.

Xitoy afsonalarida, rivoyatlarida dastlabki inson Odamato Pango qiyofasida namoyon b ladi. Eramizdan avvalgi XII asrda mavjud b lgan Chjou davlatida dastlabki inson (Odamato) Pan-go yashagan ekan. U shunchalik kuch-qudratga ega b lganki,

Uning nafasidan shamol, bulut, boshidan momaqaldiraq, chap k zidan quyosh, ng k zidan oy, beli, oyoqlari va q llaridan yoru dunyoning t rt tomoni, qonidan daryolar, terlaridan yom ir va shudring, k zining yarqirashidan yashin paydo h lgan emish¹. Cheksiz b shliqlardan iborat b lgan olam uning qudratli zarbasidan yer va osmonga b linib ketibdi. zining i lnli kuch-qudrati bilan olamda tartib-intizom rnatgan Odam- Ito — Pangodan odamzot bir umrga qarzdor emish.

Dastlabki odam bolasining vujudga kelishi, uning inson darajasiga k tarilishi haqidagi fikr-mulohazalar uzluksiz zgarib bor-nan. Chunonchi, qadimgi «Ashulalar kitobi» («She'rlar i plami»)da aytilishicha, odamni («Tyan») osmon yaratgan ciuish. Osmon eng umumiy yaratuvchi, buyuk boshqaruvchi hoiganligi uchun ham odam degan zotni yaratdi va unga hayot ato etdi.

Qadimgi Xitoy manbalaridan biri « zgarish kitobi»da bayon qilinishicha, odam olam bilan bevosita bogiiq. Olamni olam qilib ushlab turgan nta asosiy ustun bor. Butun olam nta ustun: yan, in, osmon, yer, inson, olov, suv, metall, yo och, urugiarga tayanib turadi. sha ustunlarning mustahkamligi inson va uning amaliy faoliyati bilan bogiiq. Inson faoliyati esa dunyoqarash bilan aloqador. Osmon, yer va inson dunyoqarashning asosiy elementlari emish. K rinib turibdiki, qadimgi Xitoy manbalarida inson, osmon, yer orasida zaro aloqadorlik mavjudligi e'tirof etiladi.

Qadimgi Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, odamzot hayotida kosmos bilan oqilona munosabatda b lish hal qiluvchi ahamiyatga egadir. sha uy unlashuv (garmoniya) insonning xulq-atvorida, xatti-harakatida, rasm-rusumlari, urf-odatlar, taomlarida yaqqol namoyon boiadi. Inson xatti-harakatida yaxshilik va yomonlikning vujudga kelishi uchun turtki beradi. Yomonlik kosmos bilan inson orasidagi nooqilona munosabatlarning natijasi emish.

Odamning inson darajasiga k tarilishi, uning boshqa tirik mavjudotlardan farq qiluvchi insoniy xususiyatlari haqidagi dastlabki fikr-mulohazalarni ham, yuqorida biz eslatib tgan, qadimgi Xitoy manbalarida uchratish mumkin. Chunonchi, odamdagi

¹ BBefleHne B 4>HJIOCO(J)HK>. ITOJJ oSmeft peflaKUHeii H.T. OpojiOBa. HacTb 1. M., 1989, 88-bet.

insoniylik, eng awalo, insonparvarlikda z ifodasini topadi. Insonparvarlik deganda axloqiy normalar, udumlar, etiketlarga amal qiiish, xususan, t ri s zli, oqk ngil, mard b lish tushuniladi¹. Shuningdek, odamdagi insonparvariik, xayrixohlik har bir kishi ziga topshirilgan vazifani aniq bajarishi bilan amalga oshirilmo i, chunonchi, davlat boshli i davlat ish-larini, ota otalik, il illik vazifasini bajarishi zarur².

Inson t risidagi mifologik-diniy qarashlar rnini asta-sekin falsafiy qarashlar egallay boshladi³. Bunday qarashlarni qadimgi Xitoy falsafa maktablaridan Yan in szi (eramizdan awalgi VIII—VI asrlar)da k rish mumkin. Ushbu maktab muxlislarining fikriga k ra, Koinotda tartibsiz uchib yurgan n ming narsalar zami-rida ikki ilohiy qudrat: Yan va In vujudga keldi. Yan (erkak xohish-irodasining asosi) butun osmonni boshqargan b lsa, In (ayollikning asosi) yerni boshqargan emish. sha ikki qudrat orasidagi zaro aloqadorlik butun olam binosining asosini barpo etibdi. Erkaklik va ayollik, shuningdek, «besh stixiya»: suv, olov, metall, yo och, uru orasidagi zaro aloqadorlik inson ruhiy-ma'naviy qiyofasining asosini tashkil etarkan⁴.

Qadimgi Xitoyda inson t risidagi falsafiy fikrlar doirasi uzluksiz kengaya boshladi. Chunonchi, qadimgi daosizm ta'limotida odamning inson darajasiga k tarilish jarayoni, insonning in-soniyligini ifodalovchi prinsiplar, ularning farovon turmushi, baxt-saodati haqida bir qator yangi fikr-mulohazalar bayon etilgan. Daosizm ta'limotiga eramizdan avvalgi VI—V asrlarda yashagan Laotszi asos solgan.

Daosizm ta'limotiga k ra, Dao — olamda mavjud b lgan barcha mavjudotlarning ibtidosi. Uning mavjudligini ta'minlovchi asosiy prinsipdir. Dao olamdagi barcha hodisa va voqealarni, narsalarni narsa qiladigan qudratdir. Dao kosmik jon b lib, hamma tomondan oqib turadi, u ngda ham, s lda ham b Hshi mumkin. Uning sharofati bilan butun mavjudot tu iladi va doimiy sishdan t xtamaydi. Hamma mavjudot ertami-kechmi unga qaytadi⁵.

¹ Qarang: ZpeBHeKHTaHCKaa cpHJioccpHH. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1972, 148, 150, 159-betlar.

² 3aKOH MaHy. M., 1960, 22-23-betlar.

³ Ulyuicuu K).K. KHTaHCKaa Kratra nepeMeH, M., 1966; Bwcoe O. 3apoxaeHHe nOJIHTHHeCKOH H (DHJIOCOeCKOH MHCJIM B KHTae. M., 1966.

⁴ CmenCMSM M.T. BocroiHaH (pHJiocotbHH. M., 1997.

⁵ ApeBHeKHTaHCKaH cpHJioccpHH. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1972, 125-bet.

I);iosizm ta'limotiga muvofiq, insonning insoniyligi ishonch, iiiiil prinsipiga rioya qilishiga qarab belgilanadi. Umidga esa is- (ii ni, orzuni cheklash vositasi yordamida erishiladi. Istak, or- iiiii oheklay olmaslik insonda xudbinlik, ichiqoralik kabi illat- larning paydo b lishiga turtki beradi. Kishilarning xudbinligi naiiiqat odamni, hatto olamni ham deformatsiyaga giriftor qi- ladi. Bunday holat olamning asosi b lgan daoning garmonik tlbatiaga, ya'ni «Har bir kishi hamma narsa uchun» qoidasiga inos tushmaydi.

Daosizm ta'limotida har tomonlama garmonik rivojlangan in- 1011 qiyofasi haqida bir talay ajoyib fikrlar bayon etilgan. Ushbu lalimotga k ra, garmonik rivojlangan inson tabiiylikka k proq niayli bor, har qanday behuda ishlar bilan zini ovora qil- inaydigan, har qanday vasvasalar ta'siriga berilrnaydigan kishidir. IJ osmonga qiyoslanadi. Bunday kishilar zining osmon daosi bilan uzviy aloqador ekanligini his qilib turadi. Chunki inson kosmos bilan bo liq b lib, ziga xos mikrokosmosdir.

Daosizm ta'limotiga k ra, insonning baxt-iqboli, farovon lurmushi hukmdor (imperator) faoliyati bilan bo liq. Hukm- clor fuqarolarning orzu-istaklarini ezgulik tomon boshqarishi lozim. Shuning uchun ham hukmdor faoliyatining asosida xalq daosi bilan osmon daosining aralashuvi yotmo i darkor. Osmon daosi tabiat q ynida yashovchi oddiy odamlarning ideal jamiyatini bunyod etishga harakat qiladi. Donishmand imperator osmon daosi muddaosini, ya'ni ideal jamiyat qurish istagini turli amaldorlar yordamida bajaradi. sha amaldorlar ideal jamiyat qurish jarayonida vujudga kelgan turli nifoqlarni oqilona bartaraf etmoqlari lozim. Shunday qilib, daosizm talimotida ijtimoiy ideal, har tomonlama rivojlangan inson osmon daosi siymosida namoyon b ladi.

Qadimgi Xitoy falsafasida inson t risidagi fikr-mulohaza- lar Konfutsiy ta'limotida yanada yangi bosqichga k tarildi¹. Konfutsiy zidan meros qilib hech qanday asar qoldirgani y q. U zining falsafiy qarashlarini o zaki bayon qilgan.

¹ Konfutsiy eramizdan avvalgi 551—479-yillarda yashagan. Konfutsiy nomi «Kun» va «Futsizm» s zlari asosida vujudga kelgan. Hozirgi zamon qoidalariga asosan tahlil qilsak, «Kon» familiyasini bildirsa, «fu» s zi faylasuf, «szi» qituvchi, ustoz, muallim ma'nosini anglatadi. Xitoyliklar uni «Kunsizm», ya'ni «Faylasuf ustoz Kun» deb atashgan.

Konfutsiy vafotidan so'ng uning shogirdlari ustoz suhbatlarini talab, «Lunyun» nomi bilan alohida traktat etib rasmiylashtirganlar¹.

Konfutsiy xitoyliklarni ajdodlaridan qolgan buyuk madaniy-ma'naviy meros uch buyuk kitobda: «Ashulalar kitobi», «Zgarish kitobi», «Tarix kitobi»da bayon qilingan qoidalarga amal qilishga chorlagan. Usha kitoblarda bayon qilingan qoidalarni otmish bilan bugunni, ajdodlar bilan avlodlarni, inson bilan osmonni bo'lovchi yirik ruhiy-ma'naviy qudrat, deb hisoblagan. Shuning uchun ham xitoylik mutafakkir: «Men faqat uzataman, lekin bunyod etmayman; men otmishga ishonaman va uni sevaman»², deb aytgan edi.

Konfutsiy ham otmishdoshlarining olam va odam talabrisidagi fikr-mulohazalarini davom ettirib, osmon — bu tabiat, xudo va insondir, deb tushuntirdi. Osmon ularga kuch va aql ato etgan. Shuning uchun ham inson otmishning ixtiyori bilan harakat qilolmaydi, otmishni yaratmaydi. Chinakam inson otmishning faoliyatining osmon bilan bo'liqligi uchun otmishning taqdiridan hamisha minnatdor bo'lmoq kerak.

Konfutsiyning fikriga ko'ra, osmon va yerda turganlar ichida eng qudratlisi insondir. Inson otmishning mohiyatiga ko'ra yaxlit, bir butundir. Shuning uchun ham odamlar otmishning tabiatiga ko'ra bir-birlariga yaqindirlar. Lekin otmishning xulq-atvorlari, urf-odatlariga ko'ra bir-birlaridan yiroqdirlar³. Inson otmishning ichki mohiyatiga ko'ra boshqalarga yaxshilik qilishga, ezgulikka moyilligi bor. Xususan, boshqalarga xayrixohlik (jen), adolatparvarlik (i), samimiyat (sin), uruqlaymoq, qavm-qarindoshlarga hurmat (syao), hukmdorga sadoqat (chjun) shular jumlasidandir. Lekin bunday olijanobliklar insonning amaliy faoliyatida birdan namoyon bo'ladi, deb bo'lmaydi. Hamma ham bunday olijanobliklardan huzur-halovat oladi, deb ham bo'lmaydi. Yaxshi odam otmishning olijanob ishlarida yuksak axloqiy prinsiplarga asoslanadi.

Usha axloqiy prinsiplar asta-sekin insonning tashqi qiyofasida, amaliy faoliyatida namoyon bo'la boshlaydi. Turli urf-odatlar, rasm-rusumlar va udumlar axloqiy prinsiplarning talab yobga chiqishi uchun ichki impuls beradi. Kim otmishning qalbi va aqli

¹ КоH<pyu,uu. JlyHbioi!. H3peieHna. M., 2000.

² .HpeBHeKHTaHCKaH <J>HJIOCO>HH. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1972, 153-bet.

³ ZlpeBHeKHTaHCKaa <J>HJIOCO<J>HH. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1972, 171-bet.

Imkoniyatlaridan t la foydaiansa, zligini namoyon qiladi.
' I rJigini namoyon qila turib, butun borli ini namoyon qiladi¹.

nulay qilib, mashhur xitoylik mutafakkir insonparvarlik bi-
i iii yaxshilik orasida uy unlik — k prik rnatadi. Bunday
Uy unlik qadimgi zamon Xitoy falsafasida yaratilgan axloqiy-
III niig «oltin qoidasi» edi. Xuddi shu qoida asta-sekin «s z
blan ish» orasidagi mutanosiblikning vujudga kelishi uchun zamin
iidi.

Konfutsiy falsafasidagi insonparvarlik bilan yaxshilik orasidagi
Uy unlik insonning insoniyligini ifodalovchi olijanoblik
Ilo rinishlarini yagona bir butunga birlashtiradi va qudratli ijti-
moiy tartib-intizom tizimining vujudga kelishi uchun asos yarat-
ili. z navbatida, bunday tartib-intizom insonning ezgulikka
qaratilgan xayrli ishlarida namoyon b ladi. Agar sha xayrli
Ihlar davlat tomonidan boshqarilsa kishilar tarbiyasida tub
burilish sodir b ladi. Konfutsiy Xitoy falsafasi tarixida birinchi-
lardan b lib, odamning inson darajasiga k tarilishida jamiyat,
clavlat, ijtimoiy muhitning ta'siri b ladi, degan oyani ilgari
snradi. zi faoliyat k rsatayotgan jamiyatda, fuqarolarning t q-
farovon yashashlari uchun zarur b lgan siyosiy, ma'naviy-
axloqiy prinsiplarni ishlab chiqishga harakat qiladi².

Konfutsiyning fikriga k ra, jamiyatning asosiy yacheykasi —
oiladir. Jamiyatni, davlatni u katta oila, deb tushunadi. Oilada
azal-azaldan rnatilgan tartib-qoidaga k ra — kichiklar katta-
larga b ysunishi lozim b lganidek, davlatda ham kichiklar
kattalarga b ysunishlari darkor. Oiladagi tartib-intizom qavm-
qarindoshlik, uru -aymoqchilik belgilariga asoslansa, davlatda
rnatilgan tartib-intizom k pincha shaxsning ijtimoiy mavqei-
ga, jamiyatda egallagan rniga qarab belgilanadi.

Qadimgi Xitoy faylasufi Konfutsiyning jamiyatni boshqarish
haqidagi fikr-mulohazalarining markazida «Hikmatli zot» turadi.
«Hikmatli zot» hukmron tabaqaning ideal namoyandasidir. Bun-
day davlat arbobi zida fuqarolar farovonligini ta'minlay ola-
digan barcha olijanob fazilatlarni mujassamlashtirmo i lozim.
Konfutsiy zining suhbatlaridajamiyat boshqaruv iplarini q lida
ushlab turgan «Hikmatli zot»ning beshta insoniy xislatlar: burch,

² Qarang: *CmenansiH M.M. BocroHHaa fywiocoQmsi. M., 1997, 48-bet.*

¹ Qarang: *OHJIOCO(J)HH. MacTb nepBaa. HCTOPHH cjHJiocobHH. M., 1999, 42-44-betlar.*

adolat, mardlik, urf-odatlarga rioya qiiish, bilimdonlik bezab turmo i lozim, deydi. «Hikmatli zot» fuqarolarga nisbatan muruwatli, xizmat vazifasini sidqidildan bajaruvchi, egallab turgan lavozimidan ziga shon-shuhrat orttirish uchun emas, balki jamiyat a'zolari farovonligini ta'minlashga qaratmo i darkor. Uning xatti-harakatlari ohista va xotirjam, tabiatiga da allik va fahmsizlik begona, kiyinishlari ozoda va ziga munosib, jamiyatda rnatilgan ma'naviy-axloqiy qoidalarining mohiyatini chuqur anglab yetuvchi, boylik va martabani «taqdir in'omi» deb, ularga atayin intilmaydigan, xayr-u saxovatli, lekin isrofgarchilikka y l bermaydigan, halollik bobida sobitqadam va duch kelgan guruhga q shilib ketavermaydigan kishidir. Konfutsiy bunday xislatlar sohibi b lgan kishini «G zal inson», deb biladi. Jamiyatni, davlatni shunday «G zal inson»lar boshqar-sa, shubhasiz, unday yurtida farovonlik ta'minlanadi.

Konfutsiy «Himmatli zot» shaxsining antipodini — «Nobakor kimsa», deb ataydi. «Nobakor kimsa»ning xatti-harakati, «Himmatli zot»nikiga teskari. U z nafsining quli, burch, insof nimaligini umuman bilmaydi. Jamiyatda rnatilgan tartib-intizomni makkorlik bilan buzadi. Jamiyatning hukmdori b lgan «Osmon li» xohish-irodasini sezmaydi. Uning bisotida jamiyatning martabali kishilariga, donishmandlariga, olim-u fozillariga hurmat-izzat b lmaydi. Eng muhimi z qadr-qimmatini bilmaydi, hatto talonchilik qilishdan ham uyalmaydi. Shunday qilib, Konfutsiy ta'limotida insonning shaxsiy, axloqiy xislatlari chuqur ijtimoiy mazmunga ega b lgan me'yorga aylanadi.

Konfutsiyning e'tirof etishicha, «Himmatli zot» hasad bilan shu ullanmasligi, hasadg ylar davrasida b lmasligi, birovlariga hasad bilan qaramasligi, zidan yuqori martabali kishilarga izzat-ikromli, q l ostida ishlovchi fuqarolarga muruwatli, xalqni boshqarishda adolatli, z hayotini garovga q yib b lsa-da, t rilikni himoya qilishi zarur. Jamiyatni, davlatni boshqaruvchi oliy «Himmatli zot» biyron s zli notiq yoki oliy himmatli kishi b lmasligi mumkin. Chinakam «Himmatli zot» s zi ishiga mos tushmasa qattiq aziyat chekadi. Bunday kishilar hamisha obr li, dovruqli b laman, deb emas, balki zida bor imkoniyatlarni, qobiliyatlarni t la r yobga chiqara olmadim, deb aziyat chekadilar.

Konfutsiyning fikriga k ra, «Himmatli zot» quyidagi t qqiz

holatni zining amaliy faoliyatida muhim ahamiyatga ega, deb (l'iamog'i darkor. Chunonchi: qaraganda k ra olishni (k rishni); imj-laganda eshita olishni (eshitishni); birovlar bilan s zlashganda i lu-hrasida samimiyat, qiyofasida zgalarga ehtirom b lishni; milqida sadoqat, ishida shinavandalik b lishini; shubhalanganda, iioshqalardan s rashni; tutaqqan paytda oqibatni ylashni; bir narsani boshqalardan olayotganda uning qarz ekanligini tushunil) yetishni unutmasligi darkor. Mamlakatni boshqarganda, beshta **g zal** usulga astoydil amal qilishni va t rtta holatdan zini Olib qochishi zarur. Chunonchi, «Himmatli zot» jamiyatni i'oshqarganda, eng awalo, isrofgarchilikka y l q ymasligi; ish p.iytida talabchan b lishi, lekin boshqalarda norozilik uy otmasligi; istak-xohishni r yobga chiqarayotganda ochk zlik qilmasligi; keng xulq-atvorga ega b lishi, lekin takabbur b lmasligi; hamisha zining ulu vorligi bilan ajralib turishi, lekin atrof-dagilarga vajohat solmasligi kerak.

Konfutsiy «Himmatli zot» jamiyatni boshqarganda, boshqaruvning t rt yaramas usulidan qochishini maslahat beradi. Chunonchi, qonunni chetlab tib, shoshma-shosharlik bilan tut-clinni limga hukm etishni, ya'ni shafqatsizlik qilishni; top-shirilgan ish natijasini ogohlantirmasdan turib talab etish, ya'ni / ravonlik qilishni; ish tugatilib, yakuniga yetib qolgan b lishiga qaramasdan, tegishli buyruqni hayallatib tirish, ya'ni qaroqchilik ciilishni; mehnatga haq t lashda xasislik, ya'ni pastkashlik qilishni tushunadi.

Qadimgi Xitoy mutafakkiri insonda insoniylik xususiyatlarining shakllanishida jamiyatni boshqarib turgan rahbarning muruwatli b lishi katta ahamiyatga ega ekanligiga e'tiborni qaratadi. Muruwatli rahbar deganda, eng awalo, xalqqa foyda keltiruvchi yumushlar bilan shu ullanishni; fuqarolarning qobiliyatlariga qarab ish berishni va berilgan ishni z vaqtida bajarilishini talab qilishni; katta va kichik, bosiq va tez odamlar bilan bir xil muomalada b lishni; qarashlaridagi qafiyatni tushunadi. Uunday xislatlar «Himmatli zot»ni yanada .iilu vor qilib k rsatadi.

Konfutsiy zi yashayotgan jamiyatda sodir b layotgan axloqsizliklardan qattiq tashvishga tushadi, fuqarolarni tarbiyalashga harakat qilib, ularni insof-diyonatga, bir-birlarini hurmat qilishga, atrof-muhit musaffoligini ta'minlashga chorlaydi. Uning

tushuntirishicha, insoniylikning turli-tuman k rinishlarini zid¹ mujassamlashtirgan chinakam inson faqat zi uchun emas,, boshqalar uchun ham yashamo i darkor. Insonning insoniyligii eng awalo, quyidagi talablarga javob bermo i darkor. Chunonl chi: a) zi erishishni orzu qilgan muvaffaqiyatlarga boshqalar erishishi uchun har tomonlama k mak ber; b) zingning boshingga tushishini istamagan kulfatlarni boshqalarga ham ravo k rma.

Konfutsiyning falsafiy ta'limotida odamning chinakam inson darajasiga k tarilishida jamiyat, unda rnatilgan tartib-intizom hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuning uchun ham yetuk inson jamiyatda mavjud b lgan tartib-qoidalarni hurmat qilmo i darkor. Jamiyatda insonparvarlikka (jen) asoslangan barcha tartib-intizomlar osmondan tushgan, unga hamma itoat qilishi shart. Barcha tartib-intizomlar, axloqiy qoidalar, Konfutsiy qarashlarida — «Li» degan tushunchada z ifodasini topgan. Jamiyatda «Li» b lmasa tartib-intizom ham b lmaydi, tartib-intizom y q joyda esa rivojlanish b lmaydi, degan fikr-mulohazalar Konfutsiy ta'limotida markaziy rinni egallaydi. Konfutsiy ta'limotida ushbu oyalar jamiyatni boshqarib turgan hukmdorlar uchun z hukmlarini s zsisz bajartirish, fuqarolarga tobelik ruhini singdirish, hech qanday e'tirozsiz b ysunish kayfiyatini shakllantirish uchun q l kelganligini ham unutmaslik lozim.

Jahon sivilizatsiyasi tarixida birinchilardan b lib xitoylik mutafakkir Konfutsiy inson faoliyatini baholovchi mezonni yaratishga harakat qildi. Uning tushuntirishicha, odamlar rtasidagi zaro munosabatlar tabiat qonunlariga asosan emas, balki allaqanday ziga xos qonuniyatlarga asosan sodir b ladi¹.

Kishilar faoliyatini t ri baholamoq uchun, eng awalo, sha faoliyatning sodir b lish sabablarini aniqlamoq zarur. Bir ibora bilan aytganda, inson faoliyatiga baho berganda, uning s ziga, nutq irod qilishiga qarab emas, balki kundalik ishiga qarab baholamoq zarur,² degan xulosaga keladi.

Qadimgi Xitoy falsafasida inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa q shgan ta'limotlardan yana biri

¹ Qarang: /pɛBHeKHTaHCKaa cbmiococpHH. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1972, 281-bet.

² Qarang: yma epzta, 143-bet.

moizmdir¹. Moizm ta'limotining asoschisi Mo di (Mo-Szi)dir. (Mo di eramizdan avvalgi 480—400-yillarda yashagan.) U yaratgan inson t'arisidagi falsafiy fikrlar asosida «umumiy, zaro muhabbat va manfaat» uy unligi haqidagi o'ya yotadi. Moizm, Konfutsiy ta'limotidan farqli laroq, adolat bilan manfaatni yagona bir tugunga birlashtirishga harakat qildi. «Adolat — bu loyda demakdir», deb tushuntirdi. Foyda, manfaat, moizmda laqat kishi uchun emas, balki butun jamiyat, butun xalq uchun xarakterli xususiyat ekanligini isbotlashga urinadi. Shuning uchun ham, Moizm muxlislari «faoliyat» (vey) va axloqiy xulq-atvor, xatti-harakat» (sin) tushunchalarini birini ikkinchisidan ajratdilar. Ularning fikriga k'ra axloq-odobning yagona mezonini — ezgulikka qaratilgan xatti-harakatdir. Bunday xatti-harakat faqat shaxsiy rnak k'rsatish orqali r'yobga chiqadi. Ezgulikka qaratilgan xatti-harakat uning maqsadi, sabab va oqibatlariga qarab aniqlanadi, «xizmati», «mukofoti», «shon-sharafi», «jinoyatlari», «jazosi»da z'ifodasini topadi.

«Umumiy, zaro muhabbat va manfaat» prinsipi namoyon b'lishining ideal holati osmon xohish-irodasi bilan bo'liq, deyiladi, Moizm ta'limotida. Chunki, osmon olamdagi butun mavjudot uchun andoza (etalon)dir. Yerdagi uning li (imperator) xuddi shu andozani turmushga tatbiq etish uchun mas'uldir. Yerda uning amaldorlari shunday tartib-intizom rnatishlari zarurki, u tufayli barcha kishilar bir-birlarini se-vishlari, bir-birlariga yordam q'llarini ch'zishlari, chunonchi: «boylar z'boyliklarini kamba allar bilan baham k'rishlari», «qimishli kishilar savodsiz odamlarni savodli qilishlari», «z'rilar zaiflarni himoya qilishlari» darkor. Xalq eng oliy qadriyat hisoblanadi, shuning uchun ham uning ehtiyoj va istaklarini r'yobga chiqarish, hukmdor uchun osmon xohish-irodasini namoyon qilishdir. Mo di yozganidek, chinakam jasorat egasi b'lgan hukmdor zining xatti-harakatini osmon ostining manfaati bilan taqqoslaydi, ularning charchab-xorishlarini yanada chigallashtirmaydi. Chinakam insonparvar hukmdor xalqning mol-mulkiga ziyon-zahmat yetkazadigan, ularning kiyim-boshi, oziq-ovqatlarini tortib oladigan biron ish qilmaydi². Ana shunday

¹ Qarang: OHJIOCOIJMH. Hachn. nepBaa. HCTOPHH <J>HJIOCO4)HH. M., 1999, 44-46-betlar.

² Qarang: KpaTKaa HCTOPHH <J>HJIOCO4)HH. M., 1996, 79-bet.

maqsadda, hukmdor hammaga bir xil talab qiygan qonun va adolat imkoniyatlaridan foydalanishi darkor. Mansabdorlarning boshimchaliklariga chek qoyilishi kerak. Ana shunday yil bilan osmonli bilan xalq va davlat orasida majburiyat (shart-noma), aloqarnatiladi. Bunday shartnomaning bajarilishida, shubhasiz, hukmdor hal qiluvchi rol oynaydi.

Moizm talimotiga karama, osmonning xohish-irodasi inson taqdirini, kelajagini belgilovchi omil emas. U faqat kishilarni bir-birlariga adovat, nafrat bilan emas, balki ularni dardsturobirodar, hamkor-u hamdard, xayrixoh bo'lishga, hurmat qilishga chorlaydi. Odamlarning munosabatlarida ana shunday munosabatlar shakllangandagina jamiyatda uy unlashuv, barqarorlik sodir bo'ladi. Moislar insonning bilish borasidagi faoliyatini takomillashtirishga harakat qildilar. Olamdagi hodisa va voqealarni tushirganishda, bilishning hissiy va aqliy shakllaridan oqilona foydalanish yollarini izladilar.

Shunday qilib, qadimgi Xitoy faylasuflari, insonning ruhiy-ma'naviy qiyofasining shakllanish jarayonini, osmon va yer munosabatlarining uy unlashuvi chi iridan taktazib tahlil qildilar.

Xullas, qadimgi Hind faylasufiari — inson ikki yirik qudrat: tana bilan jonning uyushmasidan iboratligi, jon tanani tark etib ruhga aylanib turishi, ruh esa jlmassligi, u ma'lum vaqt tagach yana boshqa tanaga qaytib kirishi mumkinligini, tana bilan jon biri ikkinchisi bilan bo'liq bo'lib, biri ikkinchisiga hamisha ta'sir taktazib borishi, odamzot tanasining shakli (jismi) uzoq davom etgan evolyutsion zgarishlarning natijasi ekanligini isbotlashga uringan bo'lsa, qadimgi Xitoy faylasuflari inson kundalik amaliy faoliyatini axloqiy normaia yordamida boshqarish mumkinligi, ayniqsa, kishidagi insoniy fazilatlarining shakllantirishda tarbiya, tartib-intizom muhim ahamiyatga ega ekanligi, inson kamolotida tabiiy-ijtimoiy muhit hal qiluvchi omilligini tushuntirib berishga harakat qildilar. Shuningdek, inson axloqining ijtimoiy maqomini (statusini) yaratishga asos soldilar.

Qadimgi Hind va Xitoy faylasuflari, odamni inson darajasiga k tarish jarayonini, asosan, aql imkoniyatlaridan foydalanib tahlil qildilar. «Fikrlovchi mavjudot» — inson zining kundalik amaliy faoliyatidan aqlan qoniqmas ekan, turgan gapki, qolgan ishlaridan ham hech qachon qoniqish hosil qilmaydi. Aql im-

I <нпул1ап\$а а8081ап\$ап даШт\$1 Нтё уа Хйоу Гаулазийап тзоп
 1|1\(>11ип\$ та'по уа тагтишш ЪоуШЗИ исЪип йшаго1аг
 |г.БукчЫапш катауйтк уо'Папш 121асШаг. Еп\$ тиЫпи, Гагоуоп
 ШгтизЪ дипзЪш огги фкШаг. Апа зЪипйау Бауолт Бафо
 вИзнйа, азозап, т8оптп\$ о'х\ пийазадсЦ екапН\$ии 18bolla8b\$а
 шшсШаг. 81шшп\$ исЪип кат гпзопш Ъиуик ^а(^г^уа^, ёеБ е'1оп
 фкШаг.

С?асИт\$1 Шпё уа Хйоу ГаукзиДап Гагоуоп ШгтизЪш уа-
 ГаИзЪ истт ослат1аг ога81с1а\$1 типозаБа1агт о'2\$аг1ш8|1
 /агигН\$т1 ак>Ыс1а 1ак1с11асШаг. О'зБа типо8аБа1;1аг\$а \$иташ8Ик
 тахтип а!о дйсШаг. Еп\$ тиЫгш тзоптпё о'гкй о'з^аПт&Б,
 ишп\$ гиЫу-та'пау1у окгшш 1акотШа8Шп811\$а е'Шюгш яага1-
 1Шаг.

2. QADIMGI ERON VA TURON FALSAFASIDA INSON TASVIRI

Inson t risidagi qarashlarni eramizdan avvalgi VII—VI asrlarda rta va Yaqin Sharq mamlakatlari, xususan, Eron va Turonda keng tarqalgan mifologik-diniy, diniy-falsafiy ta'limotlarda yaqqol k rish mumkin. Ana shunday ta'limotlardan biri Zardushtiylik edi¹.

Zardushtiylik ta'limotiga Turonzaminning Xorazm lkasi qishloqlaridan birida tavallud topgan, z zamonasining yirik qomusiy olimi, shoir Zardusht—Spitamon² asos solgan. U yoshligidan bilimga, ilmga chanqoqligi bilan tengdoshlaridan ajralib

¹ Zardushtiylikning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga q shgan hissasini har tomonlama rganishda XVIII asrda ijod etgan Anketil Dyuperron, ingliz tadqiqotchisi Dj. Buggerlarning xizmatlari katta boidi. Xususan, A.Dyuperron «Avesto»ni fransuz tiliga tarjima qildi va alohida kitob qilib chop ettirdi. «Avesto»ni nemis tiliga tarjimasi F.Shingel va F.Volflar tomonidan (1852—1863) amalga oshirilgan boisa, ingliz tilidagi tarjimasi LDarmstater va L.X.Millslar tomonidan bajarildi. Daniya tiliga «Avesto»ni A.Xristansen tarjima qilgan boisa, fors tilida bunday xayrli ishni Ibrohim Pur Dovud bajargan. Eron va Turon xalqlarining qadimiy madaniy merosining buyuk durdonasi boigan «Avesto»ni zbek tiliga 1990—1999-yillarda shoir Asqar Mahkam tarjima qildi. Kitobning qoiyozma nusxasi Kopengagenda saqlanmoqda.

Zardushtiylik diniy-falsafiy taiimotining asoschisi Zardusht ilmiy-madaniy merosini tahlil qilishda XIX asrning mashhur nemis faylasuflari Vilgelm Gegel, Fridrix Nitssshelar munosib hissa q shdilar. RNittshe zining «Zardusht tavallosi» asarida Zardushtni Yevropa sivilizatsiyasining Sezar, Shekspir, Dante, Rixard Vagner, Bayron va uning qahramoni Manfred, Genrix Geyne kabi yetuk namoyandalari bilan bir qatorga q ydi Shuningdek, Zardusht taiimotini tar ibot va tashviqot qilishda Yevropa olimlari E.Berzin, Ye.Ye.Bertels, V.A.Bartold, A.O.Makovelskiy, NProxorov, V.V.Struve, V.A.Traver, S.P.Tolstov, V.A.Livshis, S.N.Sokolov, V. Xen, Yu.A.Rapoport, S.V.Oldenburger, M.Boys, BTAvdiev, zbek olimlari N.Mallayev, H.Homidov, A.Qayumov, YJumaboyev, M.Is'hoqov, M.Rahmonov, F.Sulaymonova, LJabborov, Y.X jamurodov, AJrisov, T.Mahmudov, M.Qodirov, S.Hasanov, A. Zohidov, B. Eshovlarning xizmatlarini alohida ta'kidlamog darkor.

² Zardusht shaxsi, uning tugilgan vatani, hayoti va ijodi haqida hozirgi zamon ilm-fan arboblari turli-tuman fikrlarni bayon qilmoqdalar. Fikrlar xilma-xilligidan qati nazar Zardusht — Spitamonning eramizdan avvalgi VII asrning ikkinchi yarmi — VI asrning boshlarida Xorazmda tugilgani, yashagani va ijod qilgani tarixiy haqiqatdir. Zardusht nomi Yevropa faylasuflari asarlarida «Zaraost-ra», «Zaratushtra», deb ham yuritiladi. Zaratushtra eroncha s z boiib, «zara» — oltin, «ushtra» — tuya ma'nolarini bildiradi. Ayrim hollarda «Zaratushtra» iborasi «oltin tuyalik», «oltin tuya egasi», «tuyalarni yetaklovchi kishi», deb ham tarjima qilinadi.

tui u edi. Yetti yoshidan n besh yoshigacha zamonasining bilimdonlaridan biri hisoblangan Barzin Kurasdan saboq oldi. rnbihatshunoslik, jamiyatshunoslik, madaniyatshunoslik, dinshunoslikka oid bilimlarni qunt bilan rgandi. Ayniqsa, Kalomi Bfide', notiqlik san'atini, pahlavonlik, chavandozlik sirlarini bilib ultli. Sarkardalik, jang qilish malakalarini uzluksiz takomillash-iinl) bordi.

/ardusht xalq o zaki ijodi, urf-odatlari, rasm-rusumlarini rganib, axloq-odobga doir fikr-mulohazalarini jamlab, yagona t plam holiga keltirdi. Uning diniy-falsafiy qarashlari •Avesto»ning qadimiy qismi «Gat» (she'riy madhiya)larda bayon qilingan.

Zardushtiylik ta'limotining asosiy qoidalari uning muqaddas kitobi «Avesto»da bayon etilgan. «Avesto» bir kunda yoki bir yilda vujudga kelgan emas, balki asrlar davomida t ldirib, boyitib borilgan. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha «Avesto» eramizdan avvalgi VII—VI asrlardan tortib, milodning III—IV asrlarigacha b lgan barcha zgarishlarni zida qamrab olgan. «Avesto» iborasi «asos», «asosiy matn» degan ma'noni bildiradi.

Zardushtiylikning ta noyob t plami «Avesto» 21 kitobdan iborat b lib, Abu Rayhon Beruniy «Osorulboqiya...» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») kitobida va Abulqosim Firdavsiy zining «Shohnoma» asarida Zardushtning 1200 bobdan iborat pand-u nasihatlari, yakka xudolikka asoslangan Zardushtiylik ta'limotining asosiy qoidalari bayon qilingan edi. «Avesto»dagi 21 kitobning: birinchi yettitasi xudolarga, koitnotning paydo b lishi va insoniyat tarixiga doir; keyingi yetti kitob ibodat masalalari, diniy dasturlar, odamlarning turmush tarzi haqida; oxirgi yetti kitobda tibbiyot, astronomiya muammolariga ba ishlangan edi¹. Eron va Turonni Aleksandr Makedonskiy zabt etgach 1200 qoramol terisiga tillo bilan bitilgan ushbu nodir t plamni Yunonistonga olib ketadi².

Aleksandr Makedonskiy «Avesto»ning tib, astronomiyaga oid qismlarini yunon tiliga tarjima qildirgan, qolgan qismlarini esa yondirib yuborgan. Bunday nodir kitobni yoqtirib yuborishdan maqsad sha zamonda Eron va Turon xalqlari dunyoqarashida

¹ Mahmudov T. «Avesto» haqida. Toshkent, 2000, 19-bet.

² Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. Toshkent, 1968, 38-bet.

mustahkam rnashib olgan zardushtiylik ta'limotini y qotib yuborishga qaratilgan edi.

Zamonlar tishi bilan Eron va Turon xalqlari zlarining qalblaridan mustahkam rin egallagan «Avesto»ni tiklashga kirishdilar. Yodnomaning parokanda qismlarini t plashda, zardushtiylik qoidalarini saqlab qolishda Eron va Turon shohlari: Gushtasp, Baloshi Ashkoniy, Ardasher Bobakon, Shopuri Ardasher, Shopur ikkinchi, Xusrav Anushervonlar fidoyilik qildilar¹. Sosoniylar sulolasi hukmronlik qilgan zamonlarda (milodning III—IV asrlari) «Avesto» qayta tiklangan, yangi k rinishda namoyon b ldi. Zardushtiylik Sosoniylar imperiyasining rasmiy dini darajasiga k tarildi. Afsuski, Yodnomaning tiklangan nusxalari ham, milodning VII—VIII asrlarida, Eron va Turon mamlakatlariga islom dini kirib kelishi bilan y q qilib tashlandi. Shunday b lishiga qaramasdan, sha buyuk madaniy merosning t rt kitobi: «Yasna», «Videvdat», «Yasht», Wisparad» qayta tiklandi va bizning zamonamizga yetib keldi. Bu kitoblar z mazmuniga k ra turli vazifalarni bajargan. Jumladan: «Yasna» (Yosin), 17 bobdan iborat b lib, turli duolar va bashoratlar yi indisidan tashkil topgan. Shuningdek, unda «Avesto»ning eng qadimiy qismi «Got»lar ham rin olgan. «Got»lardagi asosiy oya: «ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal» birligini ta'minlashga qaratilgan b lsa, «Videvdat» 22 bobdan iborat b lib, butun olamning yaratuvchisi Ahura Mazdaning dushmanlari b lgan yovuz devlar, ins-u jinslarga qarshi kurash olib borishga m ljallangan qonun-qoidalar, turli gunohlardan poklanish marosimlari, saxovatli b lishga qaratilgan rasm-rusumlar (chunonchi, likni yerga k mish, yol on va'da bergan kishini jazolash, ayollarga b lgan munosabat, it boqish haqidagi qoidalar) t plamidir. «Yasht» turli ruhlar sha'niga aytilgan, kuylanishi savob hisoblangan q shiqlar (gimnlar) t plami (24 bobdan iborat) b lsa, «Visparad» olamni bilishga doir pand-u nasihatlar, unga hukmronlik qilishga qaratilgan hamd-u sanolar t plamidan iborat².

Zardushtiylik shakllanib, undagi asosiy oyalar kishilar qalbidan mustahkam rin egallay borishi bilan, uning muqaddas

¹ Ma'rifat, 2003-yil 18-yanvar.

² Umiy, ilmiy-ommabop adabiyotlarda: «Videvdat» - «Videvdot», «Visparad» esa — «Vispart», «Visparat», «Visparaxt» deb yozilmoqda.

t. QADIMGI YUNON FAYLASUFLARINING INSON T RISIDAGI QARASHLARI

> ladimgi zamon Yevropa mamlakatining beshigi hisoblangan
lion faylasuflarining inson t risidagi qarashlarining shakl-
iuii lnda Eron va Turon xalqlari orasida keng yoyilgan zardush-
I. diniy falsafiy ta'limotining ta'siri sezilarli b ldi.

Bunday holatni Qadimgi Yunonistonning Milet shahri nomi
Mlhn atalgan «Milet falsafa maktabi» (eramizdan avvalgi VI
ii) namoyandalari Fales, Anaksimandr va Anaksimenlarning
Inson l risidagi qarashlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

Milet markaziy Yunonistonning savdo-sotiq, hunarmandchi-
iil rivojlangan yirik shaharlaridan biri edi. Miletta Eron, Turon
Yunon xalqlari ma'naviy madaniyatlarining yaqinlashuv jara-
ii sodir b ldi. Shu tufayli zardushtiylik ta'limotidagi olam va
Odnm t risidagi il or fikr-mulohazalar miletlik faylasuflar
lomonidan katta chanqoqlik bilan zlashtirildi.

Milet faylasuflari orasida Fales (taxminan eramizdan avvalgi
6 'I -547-y.) birinchilardan b lib, insoniyat tarixida insonning
zi « zligini anglashi», inson faoliyatida «har narsa me'yorida
b lishi kerak», olamda, odamda b ladigan zgarishlarni inson
zining fahm-farosati, aql-zakovati yordamida bilib olishi mum-
kin, olamda biz bila olmaydigan xudolar yoki ruhlarga rin
v qligi¹ haqidagi oyalarni ol a surgan b lsa, uning shogirdi
Anaksimandr (eramizdan avalgi 610—547—46-y.) odam suvda
yashovchi jonivorlardan kelib chiqqan, deb taxmin qildi. Xul-
las, Milet falsafa maktabining namoyandalari odamning paydo
b lishi va rivojlanishi zgarib turuvchi jarayon ekanligi
t risidagi fikrlarni bayon qildilar. Odamning boshqa jinsdagi
lirik mavjudotlardan paydo b lganligini isbotlashga urinib
k rdilar.

Zardushtiylik ta'limotining qadimgi yunon falsafasiga ta'sirini
(eramizdan awalgi 544—483-yillarda yashab, ijod etgan) efeslik
faylasuf Geraklitning qarashlarida ham k rish mumkin. Uning
iushuntirishicha, inson faoliyati donishmandlik degan ilohiy
qudrat tomonidan kecha-yu kunduz uzluksiz kuzatib turiladi.
Inson faoliyatini doimiy nazorat qilib turgan ilohiy qudrat —

¹ Qarang: *Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. Toshkent, 2002, 25-bet.*

donishmandlik zardushtiylik ta'limotidagi mangu avliyolar (Ame-sha-Spenta)ning zi edi. Geraklitning fikriga k ra, yaxshilik, haqqoniylik, diyonat kabi fazilatlar inson lgandan s ng ham osmonda mangu yashayveradi. Olijanob, botir odamlarning ruhi osmon-u falakning eng baland ch qqisiga k tariladi.

Geraklit zardushtiylik ta'limoti ta'sirida insonning vafotidan keyingi taqdiri haqidagi nazariyani ishlab chiqdi. Bunday nazari-yaning yaratilishi qadimgi yunon falsafasi uchun mutlaqo yangi kashfiyot edi².

Milet falsafa maktabi namoyandalari Fales, Anaksimandr, Anaksimen va Geraklit Efesskiylarning olamning tuzilishi, odam-ning vujudga kelishi t risidagi fikr-mulohazalarini har to-monlama rivojlantirgan abderlik faylasuf Demokritning (eramizdan avvalgi 460—370-y.) fikriga muvofiq, jon inson tanasini ha-rakatga keltiruvchi manba b lib, u atomlardan tashkil topgan. Tana lishi bilan jon ham ladi. Chunki olamda tanadan tashqarida yashaydigan jon y q. lim esa atomlarning zaro t qnashuvlari oqibatida sodir b lgan parchalanishning oqiba-tidir. Uning tushuntirishicha, odam deb ataluvchi jonli mavju-dot hamisha tabiatga taqlid qilib yashaydi. Tabiatdagi g zallik ta'sirida rassomlik vujudga keldi. rgimchak t qigan t rdan t qimachilikni, asalaridan imorat qurishni, bulbuldan musiqa-ni rgandi. Inson moddiy olamning ta'sirida zining sezgilari yordamida his qiladi. U olamdagi turli hodisalarni, voqealarni bilishda hissiyot bilan tafakkur, aql-farosatning zaro aloqador-likda faoliyat k rsatishi lozimligini dalillashga urindi.

Demokritning fikriga asosan, odamning boshqa tirik mavju-dotlardan farq qiladigan eng muhim xususiyati nutqidir. Nutq esa odamga k rsatilgan xudoning karomati emas, balki sha tirik mavjudotlarning olam bilan b lgan zaro aloqalari, amaliy faoliyatlari tufayli vujudga kelgan. Odamlar zlarining yashash sharoitini zgartirib turishlari, ularning sovuqdan saqlanish, oziq-ovqat qidirib topishning yangi uslublarini izlab topishga majbur qildi. Ana shunday munosabatlar doirasida odam asta-sekin inson sifatida shakllanib bordi.

Inson t risidagi dastlabki fikrlar taraqqiyotiga eramizdan avvalgi VI—V asrlarda «Buyuk Yunoniston»ning arbiy hududida

² Qarang: *Sulaymonova F.* Sharq va arb. Toshkent, 1997, 32—34-betlar.

• Inithgan, Janubiy Italiyaning Eley shahri nomi bilan ataluv-
- IH I'ley falsafa maktabi» (yoki «Eleat falsafa maktabi») namo-
Hwnlari Ksenofon, Parmenid, Zenonlar ham munosib hissa
i lulilar.

Eley falsafa maktabining asoschilaridan biri, shoir Kseno-
i ii Kolofoniy (taxminan eramizdan avvalgi 565—470-y.) olam
i <(limning paydo b lishi, rivojlanishi t risidagi Gomer
i <icsiodning mifologik, diniy qarashlarini tanqid qilib, xu-
dolnr odamlarni faqat zlariga xshatib yaratdilar, degan fikrni
bnyon qilgan b lsa, Parmenid (taxminan eramizdan avalgi
i in 470-y.) inson olamni bilishga qodir ekanligi haqida
l xtalib, insonning his-tuy ulari olam t risida aniq ma'lumot
bera olmaydi, degan oyani ol a suradi. U his-tuy ular orqali
Ollngan bilimlarga ishonmaydi va katta e'tiborni aqlning roliga
qaratadi. Parmenidning shogirdlaridan biri eleylik Zenon ham
(taxminan eramizdan awalgi 460-yilda tu ilgan) bilishda aql-
iung roliga asosiy e'tiborni qaratadi. Shunday qilib, Eley falsafa
innktabining namoyandalari olamni bilishda hissiylik va aqliylik
ornsidagi zaro aloqadorlikni tan olmadilar.

Eley falsafa maktabi ta'sirida shakllangan sofistlarning (Pro-
lagor, Gorgiy va boshqalar) falsafiy qarashlarida ham odam
hilan olam, ayniqsa, inson va uning ongi orasidagi aloqadorlik
muammolariga ba ishlangan fikr-mulohazalar asosiy rinni
egalladi¹.

Sofistlarning (donishmandlik qituvchilari) tushuntirishlaricha,
inson zini rab turgan olamdagi jamiki hodisalarga, vo-
qealarga tanqidiy nigoh bilan boqmo i, olam t risidagi fikr-
mulohazalarini takror-takror tekshirib turmo i darkor. Boshqacha
aytganda, tanqidsiz, yuzaki qabul qilingan tasdiq, har qanday
e'tiqod, har qanday ishonch mustahkamligini vaqti-vaqti bilan
tekshirib turmoq zarur. Sofistlar inson ongida asossiz, yuzaki
shakllangan tasavvurlarga qarshi qattiq kurash olib boradilar.
Faqat chinakamiga isbotlangan, har tomonlama asoslangan dalil-
lar zaminida shakllangan ongina yashashga haqli b lishini qayta-
qayta ta'kidlaydilar.

Sofistlarning inson t risidagi fikr-mulohazalarining mohi-
yatini il ab olish uchun quyidagi uch holatni: birinchidan,

¹ Jlocee A.O. HCTOPHJI aHMHCHOH SCTCTHKM. CocfncTbi. CoKpaT. IlJiaTOH. M., 1969.

Shuning uchun ham inson ikki unsuridan — ruh va jismning nulisidan iborat. Ruh nur farzandi b lsa, jism zulmat i,n/andidir. Shuning uchun inson hamisha zulmatga, yovuzlikka qnrshi uzluksiz kurash olib boradi. Bunday kurash davomida 111,111, shubhasiz, yoru lik tarafida b lmo i, zulmat ustidan ilaba qilmo i kerak. Bunday ulkan alabani q lga kiritishning eng muhim sharti — yuksak ma'naviy-axloqiy yetuklik, mol-u dunyoga hirs q ymaslik, faqirona, kamtarona yashash, k ngli poklik va rahmdillik, jonzotlarga ozor bermaslik, har bir lirik mavjudotni asrab-avaylashdir. Shuning uchun ham Moniy Odamlarni hayvonlar g shtini tanawul qilishdan zini tiyishga da'vat etdi.

Moniyning falsafiy-axloqiy qarashlari, moniychilarning tavhanomasi — «Xuastuanift» asarida yanada yaqqolroq namoyon b ladi. Qadimshunoslarning fikricha, «Xuastuanift» qadimiy croniy tillarning birida yaratilgan, keyinchalik Moniy ta'limotini kengroq yoyish maqsadida boshqa xalqlar tillariga tarjima qilingan. Uy ur hoqonligi davrida moniychilik, ayniqsa, turklar orasiga keng tarqalgan. Asarda ol a surilgan eng asosiy oya bu dunyoda qilingan gunohlar uchun Xudodan kechirim s rashdir. Shuning uchun ham «Xuastuanift» Moniy ibodatxonalarida ommaviy ravishda qiroat bilan qilgan¹.

Moniy ta'limoti Eron va Turonda Sosoniylar hukmronlik qilgan zamonlarga t ri keldi. Sosoniylar zardushtiylik diniga si inar edilar. Moniyning ba'zi fikr-mulohazalari (masalan, hayvonlar g shtini tanawul qilmaslik oyasi) esa zardushtiylik qoidalariga zid edi. Shuning uchun ham Sosoniy hukmdorlar Moniy ta'limotini tar ibot va tashviqot qilishni man etdilar. Shunday b lishiga qaramasdan Moniy z e'tiqodini Kashmir va Tibet lkalarida (Sharqiy Turkiston) tar ibot va tashviqot qilaverdi. Oqibatda, zardushtiylik, buddiylik, braxmanlik va xristianlikning ba'zi tomonlarini zida mujassamlashtirgan Moniy ta'limoti nafaqat Sharqiy Turkiston, Xitoy, balki Italiya, Ispaniya kabi mamlakatlarga ham keng tarqaldi.

Moniy ta'limotida xalq ommasi manfaatini k zlovchi demokratik tamoyillar ham kuchli edi. Shuning uchun ham Moniy ta'limoti sha zamon hukmdorlarining keskin qarshili-

¹ Qayumov A., Is'hoqov M., Otax jayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000, 135-139-betlar.

giga sabab b ldi. Oqibatda, Kashmir va Tibet lkalaridan z vataniga qaytgach, Eron shohi Bahrom I ning farmoni bilan zindonga tashlandi va 277-yilda o ir qiynoqlardan s ng qatl etildi. Uning boshi Gundishopur shahri maydoniga ilib q yildi. Moniyning izdoshlari ham turli qiynoqlarga mahkum qilindi. Hatto Rim imperatori Diokletian 296-yilda moniylikni taqiqlovchi maxsus farmon e'Ion qildi.

Eramizning V—VI asrlarida Yaqin va rta Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan Mazdakiylik diniy-falsafiy ta'limotida ham inson t risidagi fikr-mulohazalar bisyor edi. Mazdakiylik ta'limotidagi inson t risidagi qarashlar moniychilik ta'siri ostida shakllandi. Ushbu ta'limotning asoschisi Mazdak ibn Hamadon (470—529) edi. Zardusht ta'limotining asosida yakkaxudolik yotgan b lsa, Mazdak ta'limoti k pxudolikka asoslangan edi.

Mazdak qarashlariga binoan, butun borliq suv, olov, havo, tuproqdan tashkil topgan. Xuddi shu unsurlarning q shihb turishi olamda salbiy hodisalar, voqelarni vujudga keltiradi. Bu hodisalar, voqealar, z navbatida, yaxshilik va yomonlik, ular orasidagi t qnashuvning sodir b lishiga olib keladi. Kurash asta-sekin yomonlik ustidan yaxshilik alabasini ta'minlaydi.

Mazdak ta'limotiga muvofiq, olamda b layotgan zgarishlar ongli va maium bir maqsadga qaratilgan b lmo i lozim. Ayniqsa, insonning ongli faoliyati ezgulikka baxshida etilsa, ezgulik, albatta, yovuzlik ustidan alaba qiladi. Mazdak qarashlarida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish oyasi markaziy rinlardan birini egallar edi. Uning fikricha, jamiyatda barcha odamlar teng b lishi, ular orasida sodir b ladigan turli munosabatlar ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslanishi darkor. U mulkning ayrim kishilar qoiida t planib borishiga, oddiy, qashshoq kishilarga hukmdorlarning zulm tkazishlariga qarshi chiqdi. Birinchi boiib, xotin-qizlar va erkaklar tengligini himoya qilib, sha zamon ayollariga boigan munosabatlarni qattiq qoraladi. Xotin-qizlarning aqliy imkoniyatlari erkaklarnikidan kam emasligi haqidagi oyani ol a surdi va uni asoslab berdi. sha zamon amaldorlari-yu boyvachchalarining xotin-qizlarga nisbatan amalga oshirgan qabih ishlarini, ularning insoniy haq-huquqlarini oyoq osti qilayotganliklarini fosh etdi. Xotin-qizlar maxsus saroylarda, xaramxonalarda saqlanayotganligini qattiq qoraladi va unga qarshi kurashga daVat etdi. Xuddi shuning

Iam Mazdak qarashlari keng mehnatkashlar ommasi

• li liv, yoyildi.

i run va Turon xalqlarining islomga qadar b lgan inson

Hssidagi falsafiy qarashlarini qadimgi Su d yozma yodgor-
..l n nl.ui ham bilib olish mumkin¹. Ana shunday madaniy yod-

III lardan biri «Qilmishlarimizning sabablari va oqibatlar» sutra-
lilir¹ Huddizm ta'limoti ta'sirida vujudga kelgan ushbu asarning

i k< hi oyasi odamlarni yaxshilik, ezgulik tomon boshqarish,
..i iini ma'naviy yetuk, imon-e'tiqodli qilib tarbiyalashdan ibo-
. mlir. Su d sutrasida, ya'ni diniy-axloqiy pandnomasida
' i i klanishicha inson ma'naviyatining asosida din-u e'tiqodga sado-
i n volmo i darkor. Din-u e'tiqodga sadoqat inson hayotining
nosini tashkil etmo i lozim. Rahm-shafqat, saxovatpesha-
lil . jaholatni yaxshilik bilan yengish, muslih tabiatli b lishga
hoiiash, tirik jonzotlarga ozor yetkazmaslik, miskin, beva-
bcchoralarga sidqidildan yordam berish, din va dindorlarga, bilimli
lyolilarga izzat-ikrom, dinning turli belgilari, ramzlari, mu-
qnddas qadamjolariga, ibodatgohlariga va ularning turli qismla-
flga hurmat, muqaddas kitoblarga yuksak ixlos va e'tiqod va
lioshqa k plab insoniy xislatlarni shakllantirish sutraning asosiy
nia/munini tashkil etadi.

«Qilmishlarimizning sabablari va oqibatlar»da inson taqdiri-
ning turli k rinishlari: «Birov shodu-xandon, birov xonavay-
ron, yana birov past, birovi baland, birov qul, birov farmon
cluvchi butkul, yana birov tuzalmas dardmand, boshqasi
so lom, sarbaland, birov ulkan, lekin hukm-u buyruqlarni
bajaruvchi mute, birov kichkina, lekin u hukmron, uning

Tarixchilarning guvohlik berishlaricha, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Zarafshon daryosining yuqori qismidagi Panch viloyati qadimda Su d mamlakati deyilgan. Bu lkalarda yashovchi xalqlarni su d deb atash eramizdan avvalgi XII—XI asrlardan boshlangan. Eramizning VIII—IX asrlariga kelib ular zbek va tojik xalqlari tarkibiga singib ketgan. Milodning V—VIII asrlarida su dlar, Qang davlati va Buyuk turk xoqonligi davrlarida nisbatan siyosiy mustaqillikka erishgan. Ularning dastlab Kesh, keyinchalik Samarqand markaziy hokimiyati atrofida birlashgan davlati b lgan (Qarang: Qayumov A., Is'hoqov M., Otax jayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000, 33-34-betlar).

² Miloddan avvalgi birinchi ming yillik davomida shakllangan oramiy yozuvi, su d yozuvini vujudga kelishi uchun asos b lgan. Miloddan avvalgi IV—III asrlarda xorazmiy, parfiyoniy, baxtariy yozuvlari bilan bir qatorda su d yozuvini ham shakllanganligini inobatga olsak, «Qilmishlarimizning sabablari va oqibatlar» sutrasi eramizdan avvalgi IV—III asrlardan s ng bitilgan deyish mumkin. •

q lida qancha odamlar tobe, birov umrzoq, boshqa kimsa lin topadi ona qornidayoq...»'

K rinib turibdiki, inson taqdiri turli-tuman b Iganidek, uning qilmishlarining sabablari ham turlicha b Iadi. Xuddi shuning uchun ham inson bugungi taqdirining sabablarini uning tmishdagi xatti-harakatidan, bir ibora bilan aytganda, uning zidan izlashi zarur.

Su dlarning buyuk madaniy yodgorligida ta'kidlanishicha, insonning bugungi taqdiri tmishda qilgan ishlariga berilgan mukofot yoki jazodir. Insonning taqdiri qayta tu ilishi (sajara) natijasidir. tmishda qilgan yaxshi ishlariga qarab inson jamiyatda martabasi ulu , hurmat-e'tiborli, boy-badavlat, shod-u xurram b Iib tu iladi. Inson z nafsi qabohatlaridan qutilsa, qilgan yaxshi ishlari vosita b Iib, qayta tu ilganda Budda b lib tu iladi. K rinib turibdiki, qadimgi Su d yozma merosi «Qilmishlarimizning sabablari va oqibatlarini» sutrasida inson ziga berilgan bugungi hayoti davomida faqat ezgu ishlar qilib, zining ruhini va tanini turli noxushliklardan tozalashi zarur. «Qilmishlarimizning sabablari va oqibatlarini» kitobi umuminsoniy qadriyatlarini ulu lovchi yuksak va teran oyalar tar ibotiga qaratilgan edi.

Shunday qilib, Eron va Turonda qadimgi zamonda keng tarqalgan zardushtiylilik (eramizdan avvalgi VII—VI asrlar), moniylik (eramizning III—IV asrlari), mazdakiylik (eramizning V—VI asrlari) ta'limotlarida, shuningdek, qadimgi Su d pand-nomasida (sutrasida) inson t risida fikr-mulohazalar k p edi. Ushbu ta'limotlar Yaqin va rta Sharq xalqlari azaldan, inson kamoloti, ayniqsa, uning ma'naviy-axloqiy pokligi, imon-e'tiqodi bilan amaliy faoliyatining mushtarakligiga e'tiborni qaratganligidan dalolat beradi. Ushbu ta'limotlarda ona Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat, kichikka amx rlik, ayniqsa, yoshlar tarbiyasida kattalarning shaxsiy rnak k rsatishi kabi insonparvarlik oyalarini ol a suriladi. Odamlarni ezgulikka, yaxshilikka undadi, tinchlik, osoyishtalik, halol mehnat har tomonlama ulu landi. Bu esa z navbatida zardushtiylilik, moniylik, mazdakiylik ta'limotlari qadimgi Eron va Turon jahon sivilizatsiyasining yirik markazlaridan biri ekanligidan dalolat beradi.

¹ Qarang: *Qayumov A., Is'hoqov M., Otax jayev A., Sodiqov Q.* Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000, 37-bet.

II Imon-e'tiqodli inson uzluksiz z bilimlarini oshirib k;isb-kor malakalarini takomillashtiradi, kishilarni iniiiif',1, insof-u diyonatga, insonparvarlikka chorlaydi. Inson iv yetuk b lsa, kasb-kor, bilim-ilm bilan rizq topib ui',i, kun tkazsa uning imoni butunligidan dalolat beradi. luiulny kishilar hech qachon odamlar nazaridan chetda qol-lilnr.

/imlushtiylik ta'limotda yaxshilik, ezgulikning barcha qirralarini Kdu inujassamlashtirgan, adolatli barkamol insonni shakllan-ii oyasi markaziy rinni egallaydi. Zardushtiylikning yax-IIIlik Xudosi Ahura Mazda odamlarni insof, diyonatga undaydi, liirlari bilan murosqa qilib yashashni odat qilishlari, ini/g ylik, hasadg ylik, kalondimo lik, shuhratparastlik kabi lyriinsoniy qiliqlardan zini tiyib yurishga chorlaydi. Bunday iiHiob istaklarning ijobat b lishida Ahura Mazdaga «Abadiy ' liilik», «Yaxshi fikr», «Yaxshi tartib», «Munosib qudrat», Ilohiy tobelik», «Sihat salomatlik», «Abadiylik» kabi qadriyat-||l madad berib turadi.

Zardushtiylik qoidalariga k ra, insonning barkamolligini l» lj',ilashda, uning nafaqat tashqi qiyofasi, balki ma'naviy (lnnyosi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi. Shuning uchun linnm Ahura Mazda tanalaringizga nisbatan qalbingiz haqida k proq qay uring, chunki ma'naviy dunyongiz qancha musaffo h lsa, moddiy turmushingiz ham farovon b lib boraveradi, dcb tushuntiradi. «Avesto»da ta'kidlanishicha, insonning ma'naviy yetukligi uning d st-u birodarlariga sadoqati, kechirimli boiishi, johillarning qalbini yaxshilik nuri bilan toidirishi, yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarishi kabi mezonlar bilan oichanadi. Yodnomada insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini ulug'iyadigan bir qator fikr-mulohazalar bugungi kun uchun ham z qadrini y qotmaganligi diqqatga sazovordir. Chunonchi: « zgalarni yaxshilikka yoilay olgan odamnigina yaxshi odam deyish mumkin», «Tangri rostg ylarning nigohbonidir», «Menga hamisha ayrat va shijoat baxsh et. Meni hamisha aflat uyqusidan yiroq tut», «Qayerda ikki tan bir-birini qoilasa, sha yerda ish yurishadi» va hokazo. K rinib turibdiki, zardushtiylik taiimotida ma'naviyat har tomonlama ulugiangan. Ma'naviyat, bilim-ilm ahlining, mudarris-u muallimlarning tafakkur darajasiga, z vazifasiga boigan fidoyiligiga, xalqi, Vatani oldi-

dagi mas'uliyatini necho lik his etishiga bog'iqligiga alohida e'tibor berilgan.

«Avesto» («Yasht»)da ta'kidlanishicha, inson zining olijanob insoniy fazilatlarini bilan ayriinsoniy xatti-harakatlarga qarshi bo'imo i lozim. Olijanob insonlarning sa'y-harakatlari tufayli yurtida: farmonbardorlik b ysunmaslik ustidan, sulh mojaro ustidan, t rilik egrilik ustidan, ayratlilik tanballik ustidan, rostg ylik yol onchilik ustidan, adolat zulm ustidan tantana qilmo i darkor. Zardushtiylik odamlarni d st-u birodar b lib yashashga da'vat etadi. Irqi, qavmi, aymo i, dinidan qafiy nazar hammani basharning baravar a'zosi deb biladi. Dinni r kach qilib munofiqlik bilan odamlar orasida noittifoqlik uru ini sochadigan riyokor oqimlarni qattiq qoralaydi.

«Avesto» («Yasht») sahifalarida insonparvarlik, vatanparvarlik, odamlarga yaxshilikni ravo k rish har tomonlama ulug'lanadi. aflat va loqaydlik esa qoralanadi. Birovlarga jabr-zulm tkazgan kimsalardan uzoq yurishga, behuda qir inbarot urushlardan zarar k rgan jabrdiydalarga yordam qo'ini ch zishga chaqiriladi.

Zardushtiylikning asoschisi Zardusht Spitamonning fikriga k ra, insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanish jarayonini tezlashtirmoq uchun, odamlar orasidagi ishonchsizlikni rtadank tarmoq darkor. Qavm-u qarindoshlar orasida bir-biriga adovat, dushmanlik boimasligi lozim. Hamkor-u hamnafaslar alamislardan qutulmo i, jahon ahli yomon rahbarlar zulmidan xoli bo'imo i zarur. El-yurtda osoyishtalik, barqarorlik hukmron bo'imo i, fuqarolar ongi va faoliyatida nafaqat zi, balki boshqalar haqida amx rlik qilish tuy usi ustuvor bo'imo i darkor.

«Avesto»da qayd etilishicha, insonning yashashi uchun eng muhim shartlardan biri yerga b lgan oqilona munosabatdir. Xuddi shuning uchun ham zardushtiylik taiimoti kishilarni yerdan unumli, oqilona foydalanishga da'vat etadi. Q riq, b z yerlarni zlashtirish, uni su oriladigan, ekin ekiladigan maydonlarga aylantirish, ayniqsa, alla ekish insonning muqaddas, olijanob ishlaridan biri, chunki alla inson tirikchiligining asosi, deb qaraladi. Ana shunday olijanob maqsad yo'ida halol mehnat qilish — inson hayotining ma zidir, deyiladi. Shuningdek, ijtimoiy-foydali mehnat, uning samarasi, ya'ni halol mehnat tu-

tishtirilgan hosil yovuz kuchlarga (hatto devlarga) be-
ii qnqshatqich zarba, deb hisoblanadi.

to» bashoratlarida e'tirof etilishicha, yerdan unumli,
i... loydalanmoq uchun, unga «yaxshi, so lom uru sepish»

Yerga yaxshi niyat bilan uru qadash, n ming marta
! "iii qilish yoki yuzlab jonivorlarni qurbonlikka s yishdan
il, ileb hisoblanadi. Ekin ekish, dehqonchilik qilish ona
stininda mavjud b lgan turli yovuzliklarni haydash, uning il-
ini qnritishning muhim y li, deb qaralgan. Kim yerga uru
liisa, u zidagi odamiylikning darajasini, imon-e'tiqodining
i nmmalligini namoyish qiladi. Yagona shu y l haqiqat b lib,
.i'l'anlari sarobdir, deyiladi. Xuddi shuning uchun ham, odam-
iniing, ayniqsa, yoshlarning mehnat tarbiyasiga e'tibor qara-
Hldi. Madaniy-tarixiy yodgorlikda ta'kidlanishicha, odamlarning
ii ilol mehnat qilishi, ularning rizq-r zlarining, baxt-saodatla-
.....ig manbaidir. Halol mehnat sohibi uchun ayriinsoniy odat-
i n irlik, xiyonat, bezorilik bilan shu ullanishga vaqt topil-
maydi.

Zardushtiylik ta'limotiga muvofiq, inson barkamol b lib
iivojlanishi uchun yaxshi ovqatlanishi zarur. Zardusht vasiyat-
lariga k ra, yomon ovqatlangan xalq na yaxshi, na kuchli
i:hlovchilarga, na so lom, na baquwat bolalarga ega b ladi.
Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Shuning
uchun inson barkamolligining muhim shartlaridan biri b lgan
o/iq-ovqat m l-k lchiligini ta'minlamoq, buning uchun esa
dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlarini k paytirish lozim.
Qaysi mamlakatda non m l-k l boisa, sha yurtida muqad-
das s zlar ham, pand-u nasihatlar ham tez-u soz qabul
qilinadi.

«Avesto» («Yasna»)da jamiyatni, davlatni boshqarib turgan
rahbar (oqsoqol, kayvoniy) shaxsi haqida ham bir talay fikr-
mulohazalar bayon qilingan. Zardusht muxlislarining fikrlariga
k ra, rahbar hamisha jamoa manfaatini himoya qilishi, jamoa
tomonida boiishi shart. U zi mansub boigan odamlar gu-
ruhi, toifasi bilan birga nafas olmo i, ularning quvonchlari-yu
tashvishlari bilan yashamo i, jamoa dushmanlariga nafrat bilan
qaramo i darkor. Yaxshi, olijanob rahbar el, xalq boyligi,
baxti hisoblansa, yomon rahbar odamlar boshiga bitgan balodir.
Shuning uchun ham, jamiyat, el, ulus, olam «Avesto»da yo-

ziiganidek, yomon rahbarlardan tezroq qutilishi, xalos b lishi darkor'.

Zardushtiylik ta'limotida tinchlik-osoyishtalik barqaror b lgan hayot haqiqat ramzi hisoblanadi. «Avesto» («Yasna»)da ta'kidlanishicha, kishilar tinch-osoyishta yashamoqliklari, mehnat qilmoqliklari uchun ular turmush tarzidan urush, talonchilik, nohaqlik, ta'magirlik, shafqatsizlik, arazg ylik, hasadg ylik, shuhratparastlik, qonunbuzarlik kabi yaramas illatlarni surib chiqarmoq lozim. Bunday talablar z davrining qasamyodi b lib, unga zid ish tutish gunoh hisoblangan. Zardushtiylik qoidalariga k ra, insonning insonga b lgan munosabatlari qandaydir bir qolipgasolingan emas. Zardusht asos solgan ta'limotga muvofiq, inson eng ulu zot, uning izzat-nafsi oyatda hurmat qilinishi lozim.

Zardushtiylik ta'3imotida bayon qilingan inson va insonparvarlik haqidagi oyalar Moniy, Mazdak qarashlarida davom ettirildi.

Yaqin va rta Sharq mamlakatlarida eramizning III asrida keng yoyilgan Moniyhk ta'limotiga Moniy ibn Fatak (216—277-yillar) asos solgan. Moniy Sharqning mashhur kishilaridan biri edi. Taqdirida shon-shuhrat bilan fojealar q shilib-qorishib ketgan, qomusiy salohiyatga ega b lgan alloma qadimiy Bobulistonda (Janubiy Vaviloniya) taxminan 216—217-yillarda tavallud topgan. Nodir iste'dodli, tkir zehnli Moniy yoshligidanoq falsafa ilmiga ixlos q ydi. Musiqa, hattotlik, tasviriy san'at sir-Jarini rgandi. «Chin rassomi» aniqroq qilib aytganda, «Shinjang» (Sharqiy Turkiston) musawiri nomini oldi. Eron va Turon, Hindiston shaharlarini kezib, fuqarolarni yagona dinga birlashtirish oyasini tar ibot va tashviqot qildi. zini ushbu oyaning sadoqatli pay ambari, deb e'lon qildi. Uning e'tiqodiga sajda qiluvchi odamlar soni borgan sari ortib boraverdi.

Moniy ibn Fatak zining diniy-falsafiy qarashlarini «Shaburaqon», «Kanz ul-ahy », «Jabborlar haqida», «SirIar kitobi», «Avangelon», «Kefalaya», «Bungohik» (Bungohang») kabi asarlarida bayon etgan.

Moniy ta'limotiga k ra, borJiqning ikki asosi bor. Birinchisi — yoru Jik, yaxshilik b lsa, ikkinchisi — ruh va zulmatdir.

¹ Qarang: «Avesto». Tarixiy-adabiy yodgorlik. Toshkent, 2001, 15-bet.

lidl keltli. Uning falsafiy fikr-mulohazalari markazida inson va Wtiig ongini rganish turar edi. U « zing zlingni bil», iii liikmatni tez-tez takrorlagan.

Sokratning tushuntirishicha, insonning ongi turli holatlarda, ilnmjadalarda sodir b lib, bir necha qatlamlardan iborat b ladi. ()sh;i murakkab ongning sohibi individdir. Individdning ongi esanoiy munosabatlarda namoyon b ladi. Ongning mazmunini iihv instantsiya belgilab beradi, oliy instantsiya esa, Sokratning ni lnintirishicha, aqldir. Aql turli bilimlarni vujudga keltiruvchi ninibadir. Lekin inson bilimni zining xatti-harakati bilan q lga klritadi. Bilimlarni inson tashqaridan tayyor holda qabul qilib itlmaydi. sha bilimlarning haqiqiy yoki soxta ekanligini turli iiiimozaralar, bahslar aniqlaydi. Bahs, munozaralar jarayonida Inson z suhbatdoshining fikr-mulohazalarini tahlil qiladi, zarur-liirini zida saqlab qoladi, ortiqchasini chiqarib tashlaydi. Shunday v l yordamida haqiqatga erishiladi. Hamma tan oladigan haqiqiy hilim goiga kiritiladi.

Sokratning fikriga muvofiq, aql hamma narsaga doimo tan-(lidiy qaramo i darkor. Aqlning tanqidiy ishi tufayli chinakam adolatga erishish, yaxshilikni tushunish mumkin. Jamiyatda mavjud h lgan yaxshilik va yomonlik haqida fikr yuritgan mutafakkir, odamlarning bir-biriga boigan xayrixohligini har tomonlama ulug'iyaydi, kishilar orasidagi turli munosabatlarning asosida adolat yotishi zarur ekanligini qayta-qayta takrorlaydi, «adolat» va «yaxshilik» tushunchalarining mohiyatini ochib berishga harakat qiladi. Faylasufning tushuntirishicha, «yaxshilik» va «yomonlik»ning mohiyatini tushunmasdan turib, inson haqida, u yashayotgan jamiyat haqida aniq, toia maiumot olish qiyin.

Sokratning inson falsafasida asosiy rinni axloqiy ratsionalizm egallaydi. Uning fikriga k ra, axloqsizlik haqiqatni bilmaslikdir. Agar inson nima yaxshi, nima yomonligini bilsa, yomonlikka qoi urmaydi. Insondagi yomonliklar bilimsizlikning natijasidir. Hech kim z ixtiyori bilan hech qachon xatoga yoi q ymaydi. Axloqiy nopokliklarning ildizi bilimsizlikka borib taqalar ekan, demak, bilim axloqiy kamolotning negizidir. Shuning uchun mustahkam bilimga ega boiish, Sokratning tushuntirishicha, yaxshilik tomon borish, insonni, albatta, baxtga olib boradi.

Shunday qilib, Sokrat falsafasining markazida inson hayoti,

uning jamiyatdagi rni, odamlar farovonligini ta'minlovchi adolatli tuzumni barpo etish muammolari turardi. U odamlarni ma'rifatli qilish orqali chinakam axloqiy kamolotga erishish mumkin, deb hisoblardi. Afsuski, butun umrini bilim, ziyo I orqali odamlarni ezgulikka, halollik va insofga chorlagan mashhur yunon faylasufi Sokratning zi qadimgi zamonda yaxshilik bilan baxt orasida uy unlashuv y q ekanligiga guvoh b ldi. Eramizdan avvalgi 399-yilda yetmish yoshli mutafakkirni xudo bilan hisoblashmaslikda, qandaydir yangi xudoni joriy etmoqchi ekanlikda va zining bunday qarashlari bilan minglab yoshlarni z ota-onalari gaplariga quloq solmaydigan qilib q yganlikda ayblashdi va odamlar axloqini «buzgani» uchun lim jazosiga hukm qilishdi. Lekin Sokrat z e'tiqodidan qaytmadi. Faqat ezgulikka intilgan inson baxtli b ladi, degan fikriga hech qanday zgartirish kiritmasdan zahar ichib, dunyodan k z yumdi.

Sokratning inson t risidagi qarashlari uning shogirdi Platon (Aflotun, eramizdan avvalgi 427—347-yillarda yashagan) tomonidan yanada rivojlantirildi. Uning tushuntirishicha, inson ilohiy qudrat tomonidan yaratilgan. Boshqacha aytganimizda, PJatonning qarashlariga muvofiq, xuddi sha ilohiy qudrat insonni yaratuvchi birinchi sabab (demiurg)dir. Xudolar xuddi sha demiurgdan abadiy lmas jonni oldilar va uni tanaga qamab q ydilar.

PJaton insonning mohiyatini tushuntirib berishga harakat qildi. Uning fikriga k ra, inson asosan ikki b lakning uyushmasidan iborat. Birinchi b lak — lmas jon, ikkinchi b Jak — lib turadigan tanadir. Jon xuddi oya kabi bir butun b lib, u b linmasdir, tana esa allaqanday materialdan yasalganligi uchun b linib turadi va bir necha qismlardan iboratdir. Jonning mohiyati uning b linmasligida emas, balki doimo harakatda ekanligidadir. zidan- zi harakat qilib turgan barcha narsalar lmasdir. Lekin sha harakatni vujudga keltirgan har qanday narsaning ham chegarasi bor. Shuning uchun ham sha chegarasi bor narsalar doimo lib turadi.

Platonning ta'kidlashicha, insonning joni ham ikki qismdan iborat b ladi: oliy — yuqori qism va pastki — quyi qism. OJiy qismda barcha aql-zakovat t plangan, uning yordamida inson abadiy oyalar olamining sir-asrorini bilib oladi va farovonlik,

Ilgiltd lomon intiladi. Pastki qism esa his-hayajonga asoslanadi. I i iM lji ikki holat ikki otga xshaydi, birinchisi yuksalish II0II lx)shlasa, ikkinchisi pastga, jarga tortadi. K rinib turib- i.iii;i jonga nisbatan nafaqat past, balki zararli hamda salbiy JCb hisoblanadi.

Platon jonning k chib yurishi haqidagi nazariya tarafdori laylasufning tushuntirishicha, jon tana lganidan s ng uni i n I, cladi. S ngra vaziyatga qarab, ezgulik uni yerga boshlaydi va III,I boshqa bir tirik mavjudot (odam yoki hayvon) tanasiga mashib oladi. Eng takomillashgan, har tomonlama sayqal lopgan jon, yer yuzida qoladi. Platonning fikr-mulohazalariga iKosan, tana jonning soyasi b lib, tanani tozalab turish uchun i"ii vaqti-vaqti bilan uni tark etib turishi lozim. Chunki jon hamisha oliy ezgulik tomon intiladi.

Platon qarashlariga asosan, jon tana ichida doimo zgarib iuradi. Boshqacha aytganimizda, jon tana ichida zgarib turuv- < li holatlarni: qoniqish va jabr-u jafo, jasorat va q rquv, azab va umidni vujudga keltiradi. Bularning barchasi hali anglab olin- inagan his-tuy ular va mehr-muhabbat bilan qorishtirib yubo- riladi. Shunday qilib, eng awalo, universal jinsdagi jon yara- lildi. S ngra xudolar inson tanasini yaratdilar, unga ovqat hazm qiluvchi, nafas oluvchi, qon aylantiruvchi a'zolari ato qildilar. Ayni paytda, inson umrining bolalik, yoshlik, yetuklik, kek- salik, lim kabi bosqichlarini ham aniqlab berdilar¹.

Platonning qarashlariga k ra, odam deb ataluvchi mavjudot universal «dunyoviy ruh» bilan ham bevosita aloqadordir. Indi- vidual inson joni sha «dunyoviy ruh»ning sadosi, sasidir. Xudolar esa, jon ato etilgan, tiriltirilgan oyalardan boshqa narsa emas. Shunga k ra, odam degan mavjudot ham sha ilohiy oyalarning moddiylashuvidan iboratdir. Har bir kishi- ning joni, Platon tomonidan inson bilan jamiyat rtasidagi zaro aloqadorlik kontekstida tahlil qilinadi. Uning tushunti- rishicha, inson degan mavjudot hech qachon z ehtiyojini yakka zi qondira olmaydi. Shuning uchun odamlar hamkorlik- da va jamoa b lib faoliyat k rsatishga hamisha zaruriyat sezadi- lar. Platon zining «Davlat» nomli asarida yozganidek, «Har bir kishi z ehtiyojini zi qondira olmaydi, chunki u k p

¹ *FijiamoH. CoHHHeHna. B Tnex TOMax. TOM 3, nacTb 1. M., 1971, 515-bet.*

narsaga ehtiyoj sezadi*¹. Shuning uchun insonga davlat va ijtimoiy aloqadorlikning qandaydir bir shakli zarurdir.

Ijtimoiy turmush har bir kishiga bajarishi zarur konkret talablar q ydi. Bunday talablarni bajarish uchun insonga ma'lum ijtimoiy fazilatlar, xislatlar lozim b ladi. Platonning ta'kidlashicha, insonga kerak b ladigan sha fazilatlar, xislatlar tu ma b lmaydi, balki ular qitish, tarbiya qilish yordamida hosil qilinadi. Insonning ijtimoiy fazilatlar va xislatlari, uning jamiyatdagi rni haqida fikr yuritgan mutafakkir, mehnat taqsimoti, odamlarning mehnatga ishtiroki haqida ham bir qator fikr-mulohazalarni rtaga tashlaydi. U jamiyat a'zolarini mehnatdagi ishtirokiga qarab, bir necha toifalarga b ldi. Uning tushuntirishicha, har bir toifaning jamiyatda bajarishi lozim b lgan ziga xos vazifasi mavjud b lmo i darkor. Xuddi shuning uchun ham, tengsizlik har qanday davlat tuzumining asosiy tamoyili b lishi lozim ekanligini e'lon qiladi.

Platon odamlarni uchta katta toifaga b lgan. Birinchi toifadagi kishilarni aqlli kishilar, ikkinchi toifadagilarni his-hayajonga beriluvchilar, uchinchi toifaga mansub odamlarni esa dohiylarga, y lboshchilarga sajda qiluvchilar, deb atagan. Odamlarning jonida ana shu uch toifaning qaysi xislatlari k p b lsa, shanga qarab shu uch toifaning biriga mansub b ladi, deb tushuntirgan.

Birinchi toifaga mansub kishilar faoliyatida hamisha aql-zakovat ustunlik qiladi. Ular doimo g zallik, ezgulik tomon intilishadL Bunday kishilar faoliyatida tartib-intizom kuchli b lib, ular hamisha farovonlikka intiladilar. T rlik, adolat, insofga doim moyil b ladilar. Bundaylarni Platon donishmandlar, deb hisoblaydi. zi barpo etmoqchi b lgan davlatdan, ular uchun rahbarlik lavozimlaridan rin qidiriladi. Mashhur yunon faylasufining fikriga k ra, ikkinchi toifaga mansub kishilarda xayrli his-tuy ular, ayniqsa, mardlik, jasorat, boshliqlarga b ysunish kabi xislatlar serob b ladi. Ana shunday fazilatlar harbiylar, davlat xavfsizligini ta'minlovchi posbonlar uchun, ayniqsa, juda zarur, deydi. Uchinchi toifaga mansub kishilarda jismoniy ishga moyillik k p b ladi. Bunday odamlar toifasiga dehqonlar, hunarmandlar kiradi. Shu toifaga mansub kishilar davlatning moddiy asoslarini yaratishlari lozimligini alohida ta'kidlaydi.

i • i Ik 11 inson his-hayajonlari, tuy ularining yirik bilimdoni
lj hiNon chtiroslari mohiyatini ta sinchkovlik bilan anglab
» edi Insondagi individual qobiliyat va real imkoniyatlarni
Rilhlrlk bilan fahmlar va uni yuksak qadrlar edi. sha qobili-
vdiliini yuzaga chiqarish y llarini izlardi. Eng muhimi, inson
i M i)i haqida juda k p ylar edi. Mashhur rus faylasufi
1 • (hernishevskiy yozganidek, «k pchilik Platonni qandaydir
mioii xayolparasti deb hisoblashadi. Platon, har qalay, unday

edi. U bayramona xayollar kashfiyotchisi emas edi, yulduz-
Itti olami t risida ylamasdi, yer haqida, sarob haqida emas,
I i inson haqida ylar edi. Eng muhimi, Platon inson dav-
iiniig chinakam fuqarosi b lishi lozimligi haqida ylardi»'.

Inson va uning mohiyati haqidagi ajoyib fikr-mulohazalarni
II iionning sevimli shogirdi, takrorlanmas, universal aql-zako-
i cgasi Aristotel (Arastu, eramizdan avvalgi 384—322-y.)
fhlsafasida yaqqol k rish mumkin. Inson jismi va ijtimoiy qi-
yofasi orasidagi aloqadorlikni tushuntirib berishda Aristotel z
ii iinishdoshlaridan ancha ilgarilab ketdi.

Aristotelning tushuntirishicha, olamdagi jamiki tirik mavju-
ilollar hayotining asosini jon tashkil qiladi. Jon bir necha «dara-
|ttlar», «holatlar»da namoyon b ladi. Aristotel ta'biri bilan ayt-
p,animizda, tirik mavjudotlardagi jon uch yirik turkumga b linadi.
Ing past turkumdagi jon simliklarda, ikkinchi turkumdagi
jon hayvonlarda, eng oliy uchinchi turkumdagi jon odamlarda
h ladi. Bunday fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, Aristotel
falsafiy fikrlar tarixida birinchilardan b lib, tiriklik ramzi b lgan,
jonning topologiyasini ishlab chiqdi. Uning fikriga muvofiq,
simlik joni barcha tirik mavjudotni oziqlantiradi, stiradi,
k paytiradi, hamma narsaga ilhomlantiruvchi kuch-quwat ato
ctadi. Hayvon joni yuqoridagi funksiyalarni bajarish bilan birga,
sezish qobiliyatiga ham ega b ladi. Shuningdek, hayvon jonida
yoqimli narsa tomon intilish, yoqimsiz narsadan qochish tuy usi
mavjud b ladi. Odam joni, ya'ni aqlli jonda simlik, hayvon
joni bajargan funksiyalardan tashqari, eng oliy qobiliyat — fikr
yuritish, tafakkur mavjud b ladi.

Aristotelning ta'kidlashicha, tana oliy darajali aql uchun asos
b lib xizmat qiladi. Aql esa, tanaga bo liq b lmaydi. Oliy

darajadagi aql zining faoliyat k rsatishi, yaratuvchanligi bi lan faqat qabul qilish xususiyatiga ega b lgan passiv aql dm tubdan farq qiladi.

Aristotel inson deb ataluvchi tirik mavjudotni, bir tomondan, «butun va b linmas», deb talqin etgan b lsa, ikkinchi tomondan, unga ziga xshaganlar biian yashashga mahkum etilgan «Siyosiy mahluq» sifatida qaraydi. U zining «Siyosat» nomli asarida insonga quyidagicha ta'rif beradi: «....inson z tabiatiga k ra siyosiy mavjudotdir»¹.

Aristotel odamning inson darajasiga k tarilishida jamiyat hafl qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini alohida qayd etadi. Odamlar faqat jamiyatda inson b lib shakllanadilar, axloqiy mavjudot b lib tarkib topadilar. Lekin bunday tarbiya faqat adolatli daviat sharoitida amalga oshishi mumkin. Haqiqiy adolat prinsiplari va normalari asosida yaratilgan qonunlar ustuvorligiga erishish, ularga amal qilinishini ta'minlash, fuqarolarda chinakam insoniy fazilatlarni tarbiyalaydi².

Aristotelning fikriga muvofiq, odamlarni faqat moddiy farovonlik emas, balki ijtimoiy adolat prinsiplariga rioya qilishi ezgulik tomon boshlaydi. U ezgulik deganda aql-zakovat bilan ish k rishni, mehribonlikni, mardlik, ochiqk ngillik, t rilik, xayrixohlikni tushunadi. Faylasufning e'tirof etishicha, kimki zining xulq-atvori uchun javob bermaydigan holatda b lsa, bunday kishi ziga- zi x jayinlik qila olmaydi. Bunday kim-salar insof, adolat va boshqa ezguhkka chorlovchi fazilatlardan benasib b ladilar. Bunday qul z tabiatiga k ra boshqa kishi-ni irodasini ijro etadi, xolos.

Aristotel insonni olamdagi tirik mavjudotlarning toji deb tushuntiradi. Chunki, inson degan tirik mavjudotda rivojlangan intellekt mavjud, u nutq s zlash imkoniyatiga, yaxshilik bilan yomonlikning farqiga borish qobiliyatiga ega. «Tabiat insonning q liga qarab intellektual va axloqiy kuch-quwat qurolini berdi»³, deb yozgan edi u. Aristotel bunday fikr-mulohazalarni bayon qilish yordamida inson bilan hayvon rtasidagi farqni k rsatib bermoqchi edi.

Aristotel odamlar z tabiatlariga muvofiq aslida bir-birlari

¹ *Apucmomejib.* riojiHTHKa. M., 1911, 71-bet.

² *Apucmomenb.* CoiHHeHHfl. B TCTHpex TOMax. TOM 4. M., 1983, 462-bet.

³ *Apucmomenb.* IllojiHTHKa. M., 1911, 8-bet.

h imasliklari darkor, deb tushuntiradi. z ustozi
11 qarashlarini quwatlab, odamlar z tabiatlariga k ra
uign leng emas ekanlar, xuddi shu holat ularning ijti-
h lyotda ham notengligiga olib keladi, shuning uchun ham
ii hukmdorlik qilish uchun tu ilsa, boshqa bировlar
inih yashash, tobe b lish uchun dunyoga keladilar, deydi.
II linib luribdiki, Aristotel jamiyatda ijtimoiy tengsizlik vujudga
ii lniiiiig haqiqiy sababini tushuntirib bera olmaydi.

ii.iol insonni ziga xos estetik voqea deb qarar, lekin sha
nl voqeani naturfalsafiy prinsiplarga asoslanib tushuntirar edi.
1 111011 g zalligi haqida s z ketsa, birinchi galda, uning tabiiy
l...vi, jismonan so lomligi, qaddi-qomati, kuch-quwati, xatti-
hnuikiilini tushunar edi. Shunday b lishi bilan birga, Aristotel
utklagi g zallik, uning zeb-u ziynati, faqat jismoniy kamoloti
Niliin emas, balki uning amaliy faoliyati, aktivligi, ijodiyligi bilan
iiuii nloqador ekanligini takrorlashdan charchamas edi. Shuning
lli liiin ham u, inson ham jismonan, ham axloqan kamolotga
nliishi darkor, deb bilardi. «Inson aqliy qatlamsiz, zining
hlssiy va jinsiy instinktlariga sodiq qoluvchi eng nopok va yowoyi
inivjudotga aylanadi*¹, deb yozgan edi.

Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib, Aristotel qadimgi za-
inon sivilizatsiyasi sharoitidayoq insonning har tomonlama kamo-
loti haqida fikr yuritganiga guvoh b lamiz. Inson barkamolligini
ilodalovchi yuksak axloqiy poklik, tashqi va ichki g zallik,
ijlimoiy-siyosiy yetuklik kabi fazilatlarini Aristotel bir ibora bilan
«kalagakatiya», deb atagan.

Inson zining barcha ichki imkoniyatlarini rivojlantirib, olam-
dagi eng xayrixoh, odil mavjudotga aylangandagina «kalagakatiya»ga
ega b ladi. Insonda bunday holat barcha xayrixohliklar (ezgulik-
lar) sintez b lib jamlangandagina vujudga keladi. Xuddi shuning
uchun ham Aristotel har bir jamiyat a'zosida bunday qobiliyat
va malakalami shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatlarini izlab
topish ta muhim ahamiyatga egadir, deb ta'kidlaydi.

Qadimgi zamon, xususan, elinistik davr inson falsafasi,
eramizdan oldingi IV—III asrlarda Yunonistonda, keyinroq, ya'ni
eramizning boshlarida Rimda keng tarqalgan. Stoiklar falsafa
maktabi namoyandalarining qarashlarida ham har tomonlama

¹ *Apucmome/ib. IlojTHTHKa. M., 1911, 12-bet.*

rivojlantirildi'. Stoiklar falsafa maktabining asoschilari Kitiylik Zenon (eramizdan avvalgi 336—264-y.) va Xrisipp edilar. Ular-ning fikricha inson ezgulik, baxt-saodatga asoslangan farovu turmushni yaratmo i uchun, eng avvalo, tashqi olam, ayniq-
sa, siyosat ta'siridan xoli b lmo i darkor.

Stoiklarning inson t risidagi fikr-mulohazalarini ellinizm davrining mashhur faylasufi Epikur (eramizdan avvalgi 342—271-y.)² qarashlarida ham k rish mumkin. U Platonning jon haqidagi fikrlarini rad etadi. Uning fikricha, jon moddiy tana bilan bo liq, tana lishi bilan jon ham ladi. Inson jon tufayli sezadi, his qiladi. His qilish, sezishning manbai ham jondir. Jonning mohiyati tanadagi atomlarning harakati bilan bo liq. lim tananing yangi, sezgisiz holatidir. Aql ham atom-
lardan tashkil topgan. limdan hech qachon q rqmaslik darkor. Chunki, biz bor, lim y q, lim kelgan vaqtda esa biz b lmaymiz. Shuning uchun ham lim tiriklar uchun ham, liklar uchun ham mavjud emasdir³. Epikur insonning indi-
vidual xislatlarini rganishga e'tiborini qaratadi. Chunki jami-
yatda sodir b ladigan barcha ijtimoiy munosabatlar alohida olin-
gan kishining subyektiv xohish-irodasi, foyda k rishi va rat-
sional fikr yurita olish qobihyati bilan bo liq. Uning tushun-
tirishicha, insonning yashashdan maqsadi — baxt-saodatga eri-
shish, sha baxt-saodatdan qoniqish hosil qilishdir. Lekin chi-
nakam mamnuniyat chegarasiz, q pol hissiy zavq olish, rohat
qilish degani emas. Oliy darajadagi qoniqish, mamnuniyat —
jonning osoyishtaligini ta'minlashdir. Bunday osoyishtalik, ala-
ovursizhkka erishmoq uchun inson z jahlini jilovlay bilishi,
jahlini yuta bilishi, k proq aqlga erk berishi darkor.

Epikur inson farovon yashamo i uchun moddiy olam sir-
larini k proq bilishi zarur ekanligini ta'kidlaydi. Chunki inson
moddiy olam sirlarini qancha k proq bilsa, shuncha farovon,
t q yashaydi, deb tushuntiradi. Inson doimo huzur-halovatda
yashashi, qiynalmasligi lozim. Buning uchun esa, u hech qa-
chon q rqmasligi darkor. «Q rqmaslik — baxtlilikdir, baxtlilik
bilimda, ilmdadir»⁴, degan fikr-mulohazalarni bayon etadi.

¹ *Acjuyc B.O.* AHTJMHaa (pHJico())>Hfl. M., 1976.

² *WaKup-3ade A.C.* 3nHKyp. M., 1963.

³ *Huoeeen JlaspmcKuu.* O XH3HH, yienmix H H3peieHH5ix 3HaMeHHTBix (J)HJIOCO(J)OB. M., 1979, 433-bet.

⁴ *MaTepnajiHCTH /rpeBHeH FpemiH.* M., 1955, 182-bet.

Ilkon 1 risidagi fikr-mulohazalar, qadimgi zamonning eng

Insaliy ta'limotlaridan biri — neoplatonizm ham uchraydi.

Platonizm milodning III—IV asrlarida nafaqat Yevropa, balki << Yevropa, Afrika mamlakatlarida ham keng tarqaldi. Uning asoschisi ilimni yunon faylasufi Plotin (205—275-yillar) edi.

Plotinning fikriga ko'ra, olamda sodir bo'ladigan barcha hodisalar, ta'biy, ta'kidlanishi, aqldan tashqarida tushirib berilishi, anglab bo'linadigan prinsip asosida ro'y beradi. Butun borliqning turli-tuman shakllari shu aqlga nisbatan mavjud bo'lgan prinsip hali bo'lmagan. Xuddi shu prinsip — absolut borliqdir. Absolyut borliqning sirini esa, hech kim, hech qachon bila olmaydi.¹ chunki u bilib bo'lmagan borliq — Xudodir. Uning izmidan iloh qatnashgan hech narsa ro'y qo'yadi. Uning ziddiyatli xususiyatlarini aniqlash zarur.

Plotin imon-e'tiqodli kishilarning katta avlodini shakllantirishni orzu qiladi. Imon-e'tiqodli kishilarni qaror toptirishning isosiy sharti — ularni ma'naviy yetuk qilib tarbiyalashdir, deb o'ylaydi. Shuning uchun ham inson ma'naviyatini boyitishga (qiyos) qaratadi. Uning e'tirof etishicha, insonning ma'naviyatini har tomonlama boyitsa, ularning jismida mavjud bo'lgan turli xususiyatlarini his-tuyib ularni jilovlay olsa, jisodidagi ruhiy-ma'naviy imkoniyatlarni e'zgulik, yaxshilik tomon boshqarsa, shu yakka-yu yagona bilib bo'lmagan borliq — Xudo vasliga yetadi.

Plotinning fikriga ko'ra, insonning yashashdan maqsadi shu «yakka-yu yagona» vujud tomon siljib borishdir. Bunday olijanob maqsadga nafsni tiyish, jismoniy ishtiyoqlarni chegaralash vositasi bilan erishiladi. Shu «yakka-yu yagona» vujudga bir necha qadimiy onalar (ierarxiya), zinatpoyalar orqali chiqib boriladi. Chunki, «yakka-yu yagona» vujud koinotning eng yuqori qavatida yuksalib turadi. Xuddi shuning uchun ham, Xudo vasliga yetishga intilish, inson bolasining azaliy orzusi bo'lgan qolmoq ikerak.

Neoplatonizmning soddagi yirik vakili Proklidir. Proklning (410—485-y.) fikriga ko'ra olamni ham, odamni ham Xudo yaratgan. Olamdagi barcha hodisalar, voqealar, hatto insonning ongini ham, faoliyati ham rivojlanib, bir kishidan boshqa kishiga o'tadi. Rivojlanish, taraqqiyotning, sababchisi ham Xudodir. Rivojlanish, taraqqiyot uch bosqichni (triada) bosib o'tadi. Chunki: hozir bo'lgan, o'tgan intilish, teskari tomonga

intilish bosqichlarini bosib tadi. Rivojlanish yoki taraqqiyol, b linish yoki bir holatdan boshqa holatga tish y li bilan emas, balki sha hodisa, voqea, narsaning ichidagi kuchlarning qarama-qarshihgi tufayli sodir b ladi. sha qarama-qarshi kuchlar tufayli bir narsa zi zgarmagan holda ikkinchi narsani vujudga keltiradi.

Shunday qilib, neoplatonizm ta'limotiga k ra Xudo koinotdan ustun turuvchi shaxsdir. Olamda, hatto insonning ongi va faoliyatida b ladigan barcha zgarishlar (u taraqqiyot yoki rivojlanish, inqiroz yoki tanazzul tomon b ladimi, bundan qat'i nazar) Xudoning xohish-irodasi bilan sodir b ladi. Xudo qanday xohlasa shunday yaratadi, zi qanday xohlasa shunday yashaydi. U nimani istasa, shani qiladi. Xohlasa yaratadi, xohlasa yemirib tashlaydi. Butun olamga ham, odamning ongi va faoliyatiga ham Xudoning yagona irodasi hukmronlik qiladi.

Xullas, qadimgi Yunon falsafasining inson t risidagi qarashlari rang-barangligi bilan katta ahamiyatga egadir. Ularning k pchiligi inson kosmosning b lagi, allaqanday ziga xos xususiyatlarni zida mujassamlashtirgan mikrokosmosdir, deb tushuntirishar edi.

Yunon donishmandlarining ta'kidlashlaricha, inson insoniy munosabatlar sistemasidan tashqarida, zidan- zi, alohida yashay olmaydi. Qandaydir bir insoniy munosabatlar sistemasi ta'sirida yashaydi va faoliyat k rsatadi. Ma'lum bir tartib-intizomga, qonun-qoidaga b ysunadi, itoat qiladi. Olamdagi barcha mavjudotlar-maxluqotlar va xudolar tabiiy va ijtimoiy muhit bilan birga yashaydi. Hatto kosmos ichida turgan xudolar ham odamlarga ta'sir k rsatuvchi reallikdir.

Qadimgi Yunon faylasuflari inson bilan boshqa tirik mavjudotlar orasida prinsipial farq bor ekanligiga hech qanday shubha qilmas edilar. Inson «aqlga ega ijtimoiy hayvon», «siyosiy maxluq» ekanligini isbotlashga urinish, odamlar turmush tarzi bilan aql-farosati orasidagi aloqadorlikni e'tirof etish yunon falsafiy fikrlash madaniyatining jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga q shgan ulkan hissasidan dalolatdir.

II. RTA ASR FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI

rta asr insoniyat bosib tgan tarixiy taraqqiyot jarayoni-
...i- cng uzoq davom etgan bosqichidir. rta asrlarni ilmiy-
III v adabiyotda Rim imperiyasining halokatidan (476-yil)
lilash urf boidi¹. Tabiiyki, bunday chegara shartli edi. Chun-
i i rta asr falsafasi haqida fikr yuritganimizda, eramizning
I IV asrlaridan boshlab XIV—XV asrlargacha boigan fikrlash
ninlauiyati tarixi bosib tgan yoi haqida gapirish rinli
jjoardi,² deb hisoblaymiz.

rta asr falsafasining shakllanish jarayoni Yevropada xris-
ILIII dinining vujudga kelishi va uning tarqalishi bilan bogiiq
b lsa, Osiyo, Afrika mamlakatlarida, xususan, rta Osiyoda
lllom dinining paydo boiishi va uning rivojlanishi bilan bevosita
bogiiqdir. Chunonchi, xristian dini eramizning I—II asrlarida
Kim imperiyasining sharqiy viloyatlarida vujudga kelib, rta
dengiz atrofi mamlakatlariga keng tarqala boshlagan boisa, is-
lom dini eramizning VI—VII asrlarida Shimoliy Afrikada paydo
boidi va tez orada nafaqat Osiyo, balki Yevropa mamlakatlariga
ham keng tarqaldi³.

Qadimgi zamon falsafasi k p xudolik (politeizm) bilan bir
xudolik (monoteizm) orasida tebranib, qalqib turgan boisa,
rta asr falsafasi bir xudolikka asoslanganligi bilan tubdan farq
qiladi Shuning uchun ham rta asr falsafasining ildizlari
iudaizm, xristianlik va islom dinlariga borib taqaladi.

rta asr falsafasining eng muhim xususiyatlaridan biri, uning
teotsentrik xususiyatga ega ekanligidir. Teotsentrik fikr yuritish
madaniyatiga asosan, olamdagi butun mavjudotning yaratuvchisi
— Xudodir. Teotsentrik xususiyatga ega boigan rta asr falsafa-
sining asosida yaratish va kashf etish oyasi inson t risidagi
fikir-mulohazalarning negizini tashkil etadi.

Maiumki, qadimgi zamon, xususan, Eron, Turon va Yu-
non faylasufiari inson jamiki tirik mavjudotlarning toji ekan-

¹ Falsafa lu ati. Toshkent, 1976. 616-bet.

² BBeflemie B (JHJI OCOCJHHO. HacTb 1. M., 1989, 115-bet.

³ HCTOPHH (JHJI OCOC-J)HH B KpaTKOM H3J!OXeHHH. TlepeBOfl C HeiUCKOfO
H.H.Eoroyra, M., 1991, 197-198-betlar.

ligini ta'kidlab, uni olamdagi barcha tirik mavjudotlar ichidagi birinchi ringa k tarib q ydilar. Inson olamdagi tirik mavjudotlarning birontasiga xshamasligini qayta-qayta ta'kidladilar. II;I asr faylasuflari (antropologlari) esa, insonning eng muhim belgisi, uning «Xudoga xshash» ekanligini ta'kidladilar va shh insonga xshagan Xudoni koinotdan tashqariga olib chiqdilar. Endilikda Xudo koinot ustida turadigan b ldi. Xuddi shu holat qadimgi zamon antropologizmi bilan rta asr antropologizmi rtasidagi asosiy farqni ifodalaydi.

Qadimgi zamon faylasuflari, inson koinotning bir b lagideb qaragan b lsalar, rta asr insonshunos faylasuflari inson bilan koinot rtasida tib b lmas t siq bor, deb hisobladilar.

1. XRISTIAN FALSAFASIDA INSON TAVSIFI

Xristian falsafasi insonda Xudoga xshash fazilatlar, xislatlar mavjud ekanligini birinchilardan b lib isbotlashga harakat qildi. Xususan, xristian cherkovining buyuk namoyandalaridan biri Grigoriy Nisskiyning tushuntirishicha, Xudo podshohdir, butun koinotni, jamiki mavjudotning egasidir. Xudoning insonni yaratishdan muddaosi, uni butun olamning x jayini, chinakam podshoh qilish edi. Podshoh b lish uchun esa, ikki narsa zarur: birinchidan, erkinlik, tashqi ta'sirdan xolis b lish, ya'ni mustaqillik; ikkinchidan podshohlik qilish uchun zarur b lgan xislatlarning mavjud b lishi. Shuning uchun Xudo insonga aql-idrok va erk ato etgan, yaxshilik va yomonlikning farqiga borish uchun fikrlash qobiliyatini bergan. Xuddi shuning zi insonning mohiyatini, unda Xudo obrazini mavjudligini tasdiqlaydi. Insonning olamga podshohlik qilishi, tabiat ustidan hukmron b lishini ta'minlash uchun unga tabiat bilan aloqa qiluvchi a'zo — tana bilan hayvoniy jon ulashgan.

Xudoning inson qiyofasida namoyon b lish oyasi, na-faqat qadimgi Yunon madaniyatida, balki yakka xudolikka asoslangan dinlar — iudaizm va islomda ham y q edi. Faqat xristian dinida boshqa dinlardan farqli laroq, unda xudo inson qiyofasida gavdalanadi. Xristianlikkacha hech qayerda, hech qachon Xudo bilan inson qiyofasi bir-biriga xshaydi, deb tasvirlanmagan. Bu ikki asos: inson va Xudo hech qachon bir-

M, UI bihin q shilib ketmagan edi. Xristianlik zining trans-
Hdi nlnl xususiyatiga k ra, Xudo bilan koinotga hukmronlik
iii qildi. Xuddi sha hukmdor Xudoning inson tanasiga
.Milnh olishi ajablanarli holat edi.

XiiNlianlik ta'limotiga k ra, jon tanadan tashqarida yashay
Imtycli (Platonning tushuntirishicha esa, jon lmas, tana
i iiiiclan s ng ham boshqa tanaga k chib yashayveradi), degan
icjkl n rta asr xristian falsafasida, jon va tana muammosining
inosini tashkil etdi.

Inson t risida ta'limot yaratishga uringan rta asr xristian
[hylnsuflaridan biri Origendir¹. Uning fikricha, inson degan tirik
lll yjudot jon, qalb va tanadan iborat. Inson joni ziga bo liq
l mas, chunki u Xudo tomonidan in'om etiladi, hamisha yax-
•Jnlik va haqiqat tomon intiladi. Qalb kishining z «Men»idir
v,i insonda individuallik boshlanayotganligidan dalolat beradi. Ori-
genning tushuntirishicha, xuddi sha qalb, yaxshilik va yomon-
likni tanlab oladi. z tabiatiga k ra, u hamisha jon oldida,
tana esa — qalb oldida qarzdordir. Lekin qalb zida ikki qutbni
(yaxshilikni ham yomonlikni ham qabul qila olgani uchun)
mujassamlashtirgani uchun uning pastki qismi ba'zan yuqoriga
chiqib oladi va insonda turli havas, ishtiyoqlarni uy otadi. Bunday
holat inson odatiga aylangunga qadar u gunohkor mavjudot
b lib qoladi, yaratuvchi tomonidan yaratilgan tabiatning tar-
tib-intizomiga amal qiladi. Shunda oliy qashshoqlikka b ysunadi.
Xuddi shunday y l bilan olamga yomonlik kirib oladi.

Shunday qilib, yomonlik Xudodan ham, tabiatdan ham kelib
chiqmaydi, tanada ham paydo b lmaydi, balki u insonning
zida hosil b ladi. Origenning fikriga asosan, yomonlik Xudo
tomonidan insonga in'om etilgan erkinlikning suiste'mol qilini-
shi tufayli vujudga keladi. Shuning uchun rta asr xristian
falsafasi inson erki bilan bo liq b lgan muammolarni
rganishni birinchi ringa q ydi. Boshqacha qilib aytganimiz-

¹ Xristian ilohiyotchisi, faylasufi Origen milodning 184-yilida Aleksandriyada
tu ilgan. Ilk patristika namoyondasi qadimgi zamon yunon falsafasi, ayniqsa
Platon falsafasini har tomonlama rgangan. 217-yildan e'tiboran Aleksandriya-
dagi xristian maktabiga rahbarlik qilgan. 231-yilda Aleksandriya cherkovining qattiq
tanqidiga giriftor b lgan va zining qituvchilik faoliyatini Falastinda davom
ettirgan. Xristianlik oylariga qarshi, degan shubha bilan qamoqqa olingan va
254-yilda vafot etgan. Uning diniy, falsafiy qarashlari «Bibliya» matni tanqid
etilgan ma'ruzalarida bayon qilingan.

da, rta asr xristian falsafasining eng muhim xususiyatlaridan biri, inson erki haqidagi muammolarni birinchi ringa olib chiqqanligi bilan ajralib turadi. Buni biz xristian sxolastikasini ma'lum tizimga soigan Avgustin Blajenniy¹ qarashlarida k rishimiz mumkin.

rta asr xristian falsafasi qadimgi Yunon antropologiyasiga xos ratsionalizmni qayta k rib chiqdi. Qadimgi yunon antropologiyasining butun diqqat-e'tibori, inson axloqi, bilimni ulu lashga qaratilgan b lsa, rta asr kishisida esa, eng muhim insoniy fazilat — e'tiqod, ishonchga asoslangan erk hisoblanadi. Ya'ni, rta asr sharoitida insonning aql-idroki rniga erki e'zozlandi.

Inson ichki olamini har tomonlama rgangan mashhur xristian faylasufi Avgustinning tushuntirishicha, inson yaxshilikni biladi, biroq undagi erk ziga b ysunmaydi, oqibatda u qihshi kerak b lman narsalarni qiladi. «Men bir narsani ma'qullayman, — deb yozgan edi Avgustin, — lekin boshqasini bajaraman»². Bunday nomutanosiblikni Avgustin qalbning kasalligi, insonning zi- ziga b ysunmaganligining oqibati, deb biladi. Xuddi shuning uchun ham, rta asr dunyoqarashiga muvofiq, inson zidagi noma'qulchiliklarni, gunohlarni Xudoning yordamisiz bartaraf eta olmaydi.

rta asrda inson zini koinotning b lagi deb his etmaydi. Endi u tabiatdan uzib olingan va butun koinotning ustiga chiqarib q yilgan edi. rta asr xristian faylasuflarining tasavvurida inson koinotdan balandroq turar va butun tabiatning hukmdori b lishi lozim edi. Lekin zining nodonligi, gunohlari k payib ketganligi tufayli nafaqat tabiatga, hatto ziga ham x jayinlik qila olmaydi va t la ilohiy karomatga bo liq b lib qoladi. Hatto qadimgi zamon in'om etgan barcha jonli mavjudotlardan ustun turish maqomi (statusi) ham mustahkam b lmay qoldi. rta

¹ Xristian faylasufi, ilohiyotchisi, lotin patristikasining taniqli namoyandasi Avgustin (Blajenniy) Avreliy 354-yilning 13-noyabrida Shimoliy Afrikaning Tagast shahrida tavallud topgan. Qadimgi zamon Yunon, Rim faylasufiari Plotin, Parfiri, Sitseron asarlari, stoiklar qarashlarini har tomonlama rgangan. Uning fikrlash markazida, nafaqat inson shaxsini, balki umuminsoniy tarixiy jarayon dinamikasini rganish yotar edi. Avgustin Blajenniy 430-yilning 28-avgustida vafot etdi. Uning diniy, faysafiy qarashlari «Tavba», «Ilohiy shahar haqida» asarlarida bayon etilgan.

² *AeycmuH. HcnoBeflb. RneB*, 1980, 210-bet.

1971 yil..Hasida insonning, yuqorida ta'kidlab tilgan, ikki xil
1972 yil M. Inslit qolganligi sha zamon xristian antropologiyasi-
HMK i*ng muhim xususiyatlaridan biridir.

(1973 yil) asr falsafiy fikr-mulohazalarida insonning oliy voqelikka
uosabati ham zgacha b ldi. Qadimgi zamon falsafasi
1974 yil idlaganidek, har bir kishining shaxsi, Xudosi ziga nisba-
b ladigan barcha munosabatlarni ham belgilab berar edi.
Kuddi shu joydan — insonning ichki olamida b ladigan
aiishlarni bilishga qadam q yilardi. Endilikda inson ichki
Olnitini rganishga b lgan qiziqish, hatto stoiklar zamonasiga
Cjnmganda ham ortib ketgan edi.

Ma'lumki, insonning ichki olami, ayniqsa, uning qalbini
(ladimgi Yunon faylasuflari, ba'zan kosmik hayotga, ya'ni
•mikrokosm»ga, ba'zan esa bir butun ijtimoiy turmushga teng-
lashlirgan edilar. Qadimgi zamonda insonni aqlli ijtimoiy hay-
von, deb atash urf b ldi. O'sha paytlardan e'tiboran insonning
ma'naviy qiyofasi bilan u yashayotgan ijtimoiy muhit orasidagi
antik analogiya vujudga kelgan edi.

Qadimgi zamon Yevropa faylasuflarining inson ma'naviy qi-
yofasi t risidagi fikr-mulohazalarini Avgustin yanada rivojlantirdi.
Avgustinning tushuntirishicha, kosmos ustida faoliyat
k rsatmoqchi b lgan bunyodkor inson qalbi ta murakkab
b lib, uning sir-u asrori, hatto ziga ham ma'lum emas. Bun-
day qalbga faqat Xudoning zi y l topadi. z navbatida,
insonning sha murakkab qalbiga y l topish insoniyatni saqlab
qolish uchun zarur. Xuddi shunday y l bilan insonda mavjud
b lgan gunohkor, noxush ylarni yuvib tashlash uchun im-
koniyat yaratiladi.

Inson ichki olamini rganishga b lgan e'tiborning ortib
borishi, undagi «Men» tuy usining kuchayib ketishiga katta turtki
b ladi. Bunday tuy u haqidagi mulohazalarni qadimgi zamon
xristian falsafasi hali eshitmagan va bilmagan edi. Xuddi shu
asnoda rta asr xristian falsafasida «Men» tushunchasining shakl-
lanish jarayoni boshlandi. Boshqacha aytganimizda, rta asrlarda
inson ichki olamini rganishga qadam q yildi.

rta asr xristian falsafasining eng muhim xususiyatlaridan
biri inson tarixiy taraqqiyot natijasidir, degan qoidaning yara-
tilishi edi. Chunonchi, rta asrning boshlanishi bilan tarix muam-
molariga qiziqish avj olib ketdi. Boshqacha aytganimizda, qadimgi

zamon ijtimoiy ongidan rta asr ijtimoiy ongi zining tarixij taraqqiyot muammolariga intilishning ortib borganligi bilan tubdan farq qiladi. Qadimgi zamonda, masalan, qadimgi Yunonistonda Gerodot, Fukodid kabi mashhur tarixchilar tarixiy taraqqiyot jarayonini rganishga e'tiborni qaratishgan b Jsa-da, lekin tarix hali ontologik reallik deb qaralmas edi. Chunki qadimgi Afinada, Rimda borliq deganda koinot, tabiat tushunilar edi. Tarix, tarixiy taraqqiyot jarayoni esa borliq deb hisoblanmas edi. rta asr xristian falsafasida qadimgi zamonning «Muqaddas koinoti» rniga «Muqaddas tarix» vujudga keldi.

rta asr xristian falsafasida «Muqaddas tarix»ning vujudga kelishi, Xudoning inson qiyofasida (ya'ni, lusus qiyofasida) namoyon b lishi — buyuk tarixiy voqea edi. Shuningdek, xristian diniga e'tiqod qilgan bandalarni, har qanday balo-qazolardan ozod qiladigan zamonlarning kelishi haqidagi orzu-istaklari ham buyuk tarixiy voqea edi. Tarixiy taraqqiyotning oxirini kutish, jannat — behisht, bo i-Eramdagi farovon turmush haqidagi orzular, boshqacha qilib aytganimizda, rta asr tafakkuridagi esxatalogik¹ y I-y riqlar, rta asr Yevropa faylasuflarini tarixiy taraqqiyot haqida fikr yuritishga majbur qildi. Natijada, tarixiy taraqqiyot haqiqiy borliqqa aylandi. Lekin sha borliq baribir «Muqaddas tarix» chi iri idan tkazib rganildi.

Ming yillar davomida yaratilgan muqaddas tarixiy yozuvlarni rganish, ularni turlicha tavsiflash, ta'riflash, sharhlash, tarixiy taraqqiyot jarayonini rganishning yangi uslubini vujudga keltirdi. Ushbu uslub keyinchalik germenevtika deb ataldi. Bu us-Jubdan rta asrda xristian dini qoidalarini sharhlashda keng foydalanildi. Bu uslub tarixiy voqealarni chuqurroq, har tomonlama rganishga asos b Idi.

Tarixiy voqelikni bilishga b Igan intilish inson qalbini, insonning ichki olamini rganishga b lgan ehtiyoj bilan q shilib, inson xotirasi qobiliyatini bilishga turtki b Idi. Inson xotirasi qobiliyatini rganish esa, tarixiy bilimlarning antropologik asosini tashkil etadi. Xuddi shu holatni, ya'ni inson xotirasini Avgustin birinchilardan b lib yangi tushuncha — zamon tushunchasi yordamida rganishni tashkil etdi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonini, xususan, inson bosib tgan

¹ *Esxatalogiya* — yunoncha s z b lib, oxirgi, keyingi, oxirat degan ma'noni bildiradi.

y lni zamon tushunchasi yordamida tahlil qilish, qadimgi
.....Yevropa falsafasiga (xususan, Yunon falsafasiga) xos xu-

II cmas edi. Chunonchi, Yunon falsafasida inson koinot-
luyot chi iri idan tkazib rganilar edi. Avgustin esa,
n.,ii l»i — inson qalbining yutu i deb isbotladi. Uning tushun-
| hii ha, koinot va uning harakati b lmasa ham qalb saqlanib
ii.ii. Qalb bor ekan, zamon ham b laveradi:

Avgustinning fikriga asosan, zamon mavjudligining sharti —
i iihinii/ni tartibga solishdir. Buni uchta asosiy y l-y riq yor-
ntikla kuzatish mumkin. Kelajakka b lgan umidda, bugungi
I iinga b lgan e'tiborda va tmish bilan aloqador b lgan xo-
llincla. Inson zamon chi iri idan tkazib tahlil qilinganda, u
i i.ii tabiatning mahsuli emas, balki tarixiy mavjudot ekanligi
in i lum b ladi. Lekin rta asrda insonni bunday tushunish
keng tarqalmadi. Chunki, rta asrda tarixning zi hali «Mu-
|.iddas voqealar» qobi idan chiqishga ulgurmagan edi. Tarix
/nmonning buyuk voqealarini ziga mujassamlashtirgan edi, xolos.
Faqat Renessans davrida «dunyoviy», «muqaddas» tushunchalari
.ilohida reallik sifatida talqin etila boshladi.

Insonning ma'naviy dunyosi, uning ruhiy olamining shakl-
lanish jarayoni muammolari, rta asrning mashhur xristian
liylasufilaridan biri, sxolastikaning yirik namoyandasi Foma Akvin-
skiyning¹ ham diqqat markazida b ldi. Akvinskiyning fikriga
muvofiq, insonda mavjud b lgan xislatlar, fazilatlar, qobiliyat-
larning eng oliysi aqldir. Inson aql yordamida yaxshi va yomon,
ezgulik va johillikning farqiga boradi. Insondagi sha aql-riazariy
va amaliy k rinishlarda namoyon b ladi. Amaliy aql deganda,
nazariy y l-y riq, fikr-mulohazalar emas, balki kundalik tur-
mush uchun zarur b lgan xulq-atvorni bajarishga qaratilgan
faoliyat tushuniladi.

Foma Akvinskiyning tushuntirishicha, qalb inson hayotining
barcha jabhalari shakllanishida asosiy tamoyil vazifasini bajaradi.

¹ Tomizmning asoschisi, ortodoks sxolastika sistemasining bunyodkori, rta asrning mashhur faylasufi, ilohiyotchisi Foma Akvinskiy 1225 yoki 1226-yilda Janubiy Italiyaning Akuino qishlo i yaqinida tavallud topdi. Dominikanchi Albert Buyukdan saboq oldi. 1567-yilda katolik cherkovining «beshinchi qituvchisi» deb tan olindi. 1224-yilning 7-martida Janubiy Italiyadagi Fossanuva monastirida vafot etdi. Uning diniy, falsafiy qarashlari «Teologiya t plami», «Majusiylarga qarshi t plam» asarlarida bayon etilgan.

tayana boshladi. Ilm va fanning buyuk, qudratli qadriyatlarin ulu ladi va boyitdi. Oqibatda, Renessans davrida Yevropanm rivojlangan mamlakatlarida inqilobiy madaniy zgarishlar r berdi. Chunonchi, birinchi kitob nashr etildi; Kolumb (o« monidan Amerika kashf etildi; Vasko da Gama Afrik;m aylanib tib, Hindistonga boradigan dengiz y lini ochd Magelian zining uzoq davom etgan sayohatiga asoslanib, Yer kurrasining sharsimon ekanligini isbotladi; geografiya va kartografiya fan sifatida e'tirof etildi; matematikaga simvolik belgilar qabul qilindi; ilmiy anatomiya va fiziologiya asos-larini fan sifatida rganish boshlandi; ximiya va astronomi-yada yirik yutuqlarga erishildi.

Renessans Yevropa tarixining shunday bir davriki, bu davrga kelib xristian dini zining monolit mavqeini y qota boshladi. Aniqroq qilib aytganimizda, ijtimoiy turmushning barcha jabha-larida din va cherkovning diktaturasi sindirildi. Bunday keskin burilish faqat falsafada, sa atda yoki adabiyotda emas, eng awalo, xristian dinining z qobi ida r y berdi. Boshqacha aytganimizda, Yevropaning bir qator mamlakatlarida sekulya-rizatsiya¹ jarayoni boshlandi. Sekulyarizatsiya (din, cherkov ta'siridan xoli b lish) jarayonining sodir b lishi kishilar dunyoqarashida xristian dinining ta'sirini kamaytirib yubordi. Shuningdek, sekulyarizatsiya jarayoni ijtimoiy turmushning bar-cha jabhalariga ham z ta'sirini tkazdi. Oqibatda, kishilarning fikrlash madaniyatida ham jiddiy zgarishlar r y berdi.

Turgan gapki, fikrlash madaniyatidagi bunday keskin zgarishlar, rta asr teokratizmiga qarshi kurash zaminida vu-judga keldi va rivojlana boshladi. Ijtimoiy muhitda sodir b layotgan zgarishlarga insonning intellektual-aqliy imkoniyatlari nuqtayi nazaridan qarash, insonning baxtliligi yoki baxtsizligining sabab-larini osmondagi ilohiy m jizadan emas, u yashayotgan ijt-i-moiy muhitdan izlash holatlari r y bera boshladi.

Kishilar fikrlash madaniyatida gumanistik va antropotsentrik qarashlarning ustuvorlik qilishi ularning qadimgi Yevropa madaniy merosiga b lgan qiziqishlarini orttirib yubordi. Bunday tenden-siyaning rivojlanib borishi z navbatida qadimgi zamon Yunon falsafasi namoyandalarining asarlarini rganishga b lgan inti-

ii iim kuchaytirdi. Qadimgi Yunon faylasuflari Platon va i lalsafasi qayta tahlil qilina boshlandi. Neoplatonizmga, |ni fnlsafasiga, Epikur va Sitseron qarashlariga qiziqish ketdi.

• nessans, eng awalo, qadimgi zamon madaniy, xususan, iv inerosi haqida erkin fikr yuritish, har qanday qoidalar-niiias, mutlaq haqiqat deb qarashdan voz kechish, inson iiMinla mavjud b lgan qobiliyatlarni, malakalarni erkin namo-i h qilish uchun vujudga kelgan imkoniyat edi. Xuddi shuning !• iniii ham olim-u fozillar, xususan, faylasuflar «yopiq maktab-namoyandalari emas, balki mustaqil tadqiqotchi sifatida hwmkat qila boshladilar. Har bir tadqiqotchining ziga xos bayon llllsli, ilmiy-falsafiy asarlarni ziga xos tahlil qilish, voqelikni Dii, ommabop tilda tasvirlash uslublari vujudga keldi. Bunday ii -liiblar tmish falsafiy adabiyotlarining sxolastik bachkanalikka i uslangan murakkab bayon qilish uslubiga zid edi. Bir ibora bilan aytganda, Renessans davri Yevropa falsafiy adabiyotlari tmishning sxematizmi va aprioristik chayqovchiligiga zarba ber-lb, voqea va hodisalarni chinakamiga real tavsiflashga, amaliyot lichun foyda keltirgan masalalar yechimini topishga e'tiborni qaratdi.

Renessans davri Yevropa madaniyatining asosiy tar ibotchilari va tashviqotchilari shahar aholisining yuqori tabaqa vakillari, virik ishbilarmonlar, meshchanlar, yuqori ma'lumotga ega b lgan cherkov va monastir xodimlari edi. Insonparvarlik oyalarini lar ib qilgan bunday tar ibotchilar va tashviqotchilarning k pchiligi lotin tilihi mukammal bilgan, qadimgi Yevropa madaniyati, xususan, falsafiy merosi bilan yaxshi tanish kishi-lar edilar.

Renessans davri Yevropa madaniyati, xususan, uning falsa-fasi insonning eng oliy qadriyat ekanligini har tomonlama is-botlashga urindi. Xuddi shu davrga kelib ijtimoiy munosabatlarni baholashning yangi mezoni — insoniylik kriteriysi vujudga keldi. Insonning insoniyligi ajdodlar yaratgan madaniy-ma'naviy meros-ni zlashtirish qobiliyati bilan belgilandi. Shuningdek, Renes-sans davri Yevropa madaniyati, xususan, falsafasidagi eng muhim tendensiya olamni teosentrik tushunishdan antropotsentrik tushu-nishga tilgani edi. Ushbu inqilobiy zgarish, shubhasiz, ta murakkab jarayon b lib, turli ziddiyatlarga t la edi. Xususan,

Yevropa Renessans madaniyatini shod-u xurramlik bilan quvvnl* lovchi shahar aholisining yuqori tabaqalari bilan uning rti vj pastki qatlamlari orasida turli siyosiy ziddiyatlar, kelishmovclii-j liklar mavjud edi. Chunonchi, jamiyatning yuqori tabaqalaridaii biri b lgan meshchanlar davlat apparatini, cherkovni refoi matsiya, ya'ni isloh qijish yordamida tovar-pul munosabatlariin barqarorlashtirmoqchi va uni kengaytirmoqchi b lsalar, aholi- ning rta va past tabaqasi vakillari jamiyatni yana rta asr I tartibotlariga rioya qiiishga da'vat etardilar. Xuddi shuning uchun ham Renessans Yevropaning turli mamlakatlarida turli darajada rivojlandi, turli modifikatsiya, turli variantlarda va shakllarda | namoyon b ldi.

Bunday turli-tumanliklar oqibati laroq Renessans davri Yevropa madaniyati, falsafasi bilan reformatsiya, ya'ni isloh qilish orasidagi zaro aloqadorlik mexanizmini bahoiashda yev-ropaJik mutaxassislar orasida turlicha fikr va mulohazalar uchrab turadi¹. Chunonchi, ba'zi birovlar Renessans halqaro, ya'ni | umumevropa ahamiyatiga molik voqea, reformatsiya, ya'ni isloh qilish esa faqat milliy (nemislarga xos) voqea deb ishontir- moqchi b Iadilar. Shunday b lishiga qaramasdan, Renessans va reformatsiya haqida bahs-munozara yurituvchilarning barchasi bu yirik ikki voqea orasida umumiylik, xshash tomonlar bor ekanligini bir ovozdan ma'qullaydilar. Chunki ikkala voqea ham jamiyatdagi odamlar turmush tarzidagi eskicha tartib-intizom- larga qarshi edi. Bunday umumiylik, bunday xshashlikning asosida yangicha tartib-intizom, odamlar turmush tarzida yan- gicha madaniyatni shakllantirish yotar edi.

K rinib turibdiki, Renessans insoniyat bosib tgan tarixiy taraqqiyot y lining eng muhim davrlaridan biridir. Bu davr jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa q shgani hammaga ayon. Modomiki shunday ekan, Renessans davri Yevropa falsa- fasining ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Yuqorida eslatib tganimizdek, Renessans davrining ziga xos xususiyatlaridan biri va eng muhimi kishilarda yangicha fikr- lash madaniyatining shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Yan- gicha fikr yuritish madaniyati qadimgi zamon, rta asr fikr-

¹ Qarang: HcTopiw (pHJico<)HH B KpaTKOM HSJioxeHHH. IlepeBO/j c wmcKoro HHEoroyTa. M., 1991, 574-575-betlar.

" niniyatidan mutlaqo farq qilar edi. Chunki Renessans iH rlash madaniyati diniy urf odatlar, rasm-rusumlarga i.r ll boshladi, ayrim hollarda unga qarshi chiqdi. z i.i.inl.1, Rcnessans davri fikrlash madaniyati rta asr fikr- ii mnduniyatining natijasi va uning yakuni edi. Xuddi shuning ham Renessans davri Yevropa falsafasi rta asr falsafa- os xususiyatlarning mavjudligi bilan qadimgi zamon fikr- inadaniyatidan tubdan farq qiladi.

Rcnessans davri dunyoqarashining qadimgi zamon va rta ll ii davri dunyoqarashidan farq qiladigan eng muhim xususi- itlniiclan yana biri uning san'atga asoslanganligidir. Agar rta n i hkilash madaniyatining negizida din yotgan b lsa, Renes- nus davri dunyoqarashining markazida badiiy-estetik did (y n alish) ustunlik qiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, agar tjiulimgi zamon fikrlash madaniyati markazida tabiiy-kosmik lliiyol, rta asrda Xudo va u bilan bo liq b lgan saqlab qohsh oyasi turgan b lsa, Renessans davri Yevropa fikrlash madani- vnlining diqqat markazida inson turdi.

rta asr sharoitida kishilar orasidagi zaro munosabatlarda Ularning qaysi tabaqaga, qanday guruhga, qanday kasbga man- lUbligi yoki din bilan aloqadorligi muhim ahamiyatga ega edi. Shuning uchun ham kishilar dunyoqarashida guruh yoki tabaqa, kasb-hunar yoki din nuqtayi nazari, ehtiyoji, manfaati hukmron- lik qilardi. Renessans davriga kelib, yevropalik har bir kishining zi mustaqil fikr-mulohaza yuritadigan b ldi. Endi har bir kishi nafaqat guruh yoki din nomidan, balki zi nomidan ham ga- piradigan b ldi. Odamlarda yangicha fikr yuritish madaniyati shakl- lana boshladi. Mustaqil fikr yuritishning vujudga kelishi ularning ijtimoiy turmushdagi pozitsiyasini ham zgartirib yubordi. Kishilar faohyatida asta-sekin z kuch-quwati va qobiliyatiga ishonish, ma rurlik kabi xislatlar mustahkam rin egallay boshladi.

rta asrlarda insonning shaxsiy talanti va qobiliyati, iste'dodi va mehnatsevarligi tufayli bajarilgan ulkah ishlar, yaratilgan san'at asarlari-yii, arxitektura yodgorliklarini ham Xudonirig nomiga, uning karomatiga bo lab q yilgan b lsa, RenessanS davriga kelib, insonning rnehnati tufayli yaratilgan m jiza uning ziga qaytarildi. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri jahon sivilizatsiyasini ziga xos talant, qobiliyat va iste'dodga ega b lgan burch, individuallik bilan boyitdi.

Renessans davridagi inson ideali qomusiylik, har tomofl lamaJik bilan boyitildi. Endilikda dehqon uy qurar, tegirmofl yuritar, kanal qazir, k prik qurar, yer haydar, ekin eknr, olingan hosiini zi qayta ishlar, zarur mehnat qurollarini ham zi yasar edi. zining kundaiik turmushi uchun zarur b Igari barcha bilimlarni ham zi sabr-toqat bilan rganardi. XuIIas, Renessans davridagi yevropalik inson zining bunyodkorlik, yaratuvchilik faoliyati bilan rta asr kishisidan tubdan farq qilar edi. Bunday tendensiyani Renessans davrida ijod qilgan xristian faylasuflarning asarlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

Renessans davrida Yevropada dastlabki gumanistik oyaiair italiyalik faylasuflar Dante Aligeri (1265—132J-yillar), Paduya-lik Marsiliy (1278-1348-yillar), Franchesko Petrarka (1304-1374-yillar), Jovanni Bokachcho (J3I3—1375-yillar), Georgios Gemistes (1360—1425-yillar), Marsilio Fichine (1422—1495-yillar), Piko della Mirandola (1463-1495-yillar) asarlarida bayon qilindi.

Renessans davridagi yevropalik inson qadimgi zamon va rta asrlar kishisidan z faoliyatini hech qanday ta'qiqlarsiz bajarish imkoniga ega b lganligi, z turmush tarzini zi beJgilay olishi, ziga- zi hukmronlik qilish imkoniga ega b lganligi bilan ajrahb turadi¹. Endilikda insonga zini- zi yaratish imkoniyati liadya etildi. z navbatida, xuddi sha zini- zi yaratish qobiliyatiga ega b lganligi biian inson boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qilishini ham zinhor unutmaslik kerak. Insonda zini- zi yaratish qobiJiyatining rivojlana borishi z navbatida uning tabiat ustidan hukmronligini ham mustahkamiayverdi. Qadimgi zamonda yashagan inson tabiatni z x jayini deb qaraydigan b Isa, Renessans davriga kelib butun tabiat ustidan uning zi hukmronlik qiladigah b ldi. Insonga bunday imkoniyatni Xudoning zi hadya qildi. Xudo tomonidan insonga berilgan z taqdirini zi belgilash imkoniyatlari rta asrga kelib inson borli ida mavjud b lgan nodonliklar tufayli asta-sekin yemirilib bordi. Renessans davriga kelib xuddi sha imkoniyatlar yana qayta k rib chiqila boshlandi. Natijada, inson z taqdirini zi belgilashda ilohiy qudratga ehtiyoj sez-

¹ Qarang: НсТопна асТераКН. ПамЯиННKH МНРОБОН асТсТН'тсКОН МНСJИН. ТОМ 1. М., 1962, 507-bet.

I ndilikda inson z taqdirini zi yarata olishiga, hinakam egasi b lishiga ishonch hosil qila boshladi. Kunlng uchun ham Yevropada Renessans davrining ziga liyatlaridan biri insonning olamdagi jamiki mavjudot, n n ii)', ustidan ham hukmdorligining orta borganligi bilan idl Huuday holat Yevropada qadimgi zamonda ham, rta ••i i liam vujudga kelmagan edi. Yuqorida ta'kidlab Hii/ilek, endilikda yevropalik inson zining gunohlarini | h, johilliklarini kamaytirish, z tabiatida mavjud boigan . t. qusurlarni, qin ir-qiyshiqliklarni bartaraf etish uchun iii)', mehribonligiga ehtiyoj sezmay qoldi. Insonning zi || liuvohi bunyodkor boidi. Shuning uchun ham rassom uchun iiuvchi-bunyodkorning jismi Yevropa Renessansi ramzi, bel- I i darajasiga k tarildi.

Krnessans davrida yevropalik insonning barcha jabhalardagi Ihuliyati qadimgi zamon yoki rta asrlarga nisbatan zgacha •ik|in etildi. Maiumki, qadimgi yunonlarda mushohada qilish, hi i yuritish barcha faoliyat turlaridan ustun q yilar edi. Chunki iil ilash, mushohada qilish (yunoncha «teoriya»), bir tomon- •liii, insonni tabiat sirlari bilan oshno qilsa, ikkinchi tomon- il.ui, uni mustaqil fikrlash dunyosiga olib kiradi va u bilan !|irollantiradi. Renessans davrida inson faoliyatiga baho berish ham zgacha boidi. Chunonchi, mehnat (hatto qulning jis- inoniy mehnati ham) har qanday gunohlarni yuvish vositasi, deb hisoblandi. Ayniqsa, inson qalbini poklovchi mehnat faoli- yatning eng oliy shakli deb hisoblandi. Qalbni poklovchi mehnat, ya'ni Muqaddas kitoblarni qish yaratuvchanlik imkoniyatlarini vujudga keltiradi, deb tushuntirildi. Inson ijodiy mehnatining qadr-qiymati kundan-kunga ortib boraverdi. Boshqacha qilib aytganimizda, insonning faoliyati Renessans davrida eskilikka zarba berish, eskilikni yakson qilish xarakteriga ega boidi. Uning yordamida inson nafaqat yer ishlariga oid ehtiyojini, balki z- zini ham zgartirdi.

Ilm-fanga eiibor kuchaydi. Amaliyot bilan fan orasidagi che- gara ham zgara boshladi. rta asr sharoitida amahy-texnik faoliyat bilan fan orasida maium bir chegara boiib, ular «san'at» va «badiiy fantaziya», deb nomlanardi. Renessans davrida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, xuddi sha chegara y qoldi. Injener va rassom nafaqat qadimgi zamon va rta asrga xos san'atkor, texnik,

balki chinakam ijodkor-yaratuvchi darajasiga k tarildi. Ijodko tadqiqotchilar Xudo tomonidan sodir etilgan tabiat hodisalari rining ichki tuzilishidagi zaro aloqadorlik qonuniyatlarini in lishga intildilar. Fanda bunday hoiatni Kepler, Galiley, Kavallo ijodida uchratamiz.

Inson shaxsi t risidagi fikr-mulohazalar Renessans davridn yanada yuksaklikka k tarila boshladi. Endilikda inson shaxsining qadr-qiymati har tomonlama osha boshladi. rta asrda mavjud b lgan inson bilan Xudo orasidagi ittifoqqa darz ketdi. Inson Xudodan ajralib, mustaqil fikrlash imkoniyatiga ega b ldi. U zining transsendental ildizlaridan asta-sekin uzila boshladi. Buning uchun faqat Koinotdan emas, balki zidan najot izladi. zining teranlashib borayotgan aql-farosatidan, g zallashib borayotgan tanasining imkoniyatlaridan madad qidirdi. Xuddi shuning uchun ham, Yevropada Renessans davrining antropot-sentrizmi g zallikni ulu lashi bilan ajralib turadi. Badiiy tas-virlarda g zal inson qiyofasini tasvirlash, ayniqsa, uning tashqi qiyofasining latofatini tavsiflash sha davr san'atining bosh mavzui edi. Bunday holatni Yevropa Renessans davrining mash-hur naqqosh-u musawirlari — Bottichelli, Leonardo da Vinchi, Rafael asarlarida k rish mumkin.

Renessans davri Yevropa adabiyoti va san'atida har qachongidan k ra yakka kishi shaxsiga e'tibor kuchaydi. Qadimgi zamonada ham, rta asrlarda ham inson deb nomlanuvchi tirik mavjudotga bu qadar e'tibor b lmagani edi. Bu davrga kelib har bir kishining ziga xos qobiliyatlari, malakalari hamma narsadan ustun q yildi. Buyuk shaxslardagi takrorlanmas iste'dodga e'tibor kuchaydi. Bunday holat Renessans davrida shaxs degan tushunchaning rasman shakllanishiga turtki b ldi. Shaxs tushunchasi individ tushunchasi bilan bab-barobar ishlatila boshlandi. Lekin shaxs deganda, eng awalo, yaxshilik bilan yomonlikning farqiga borish malakasi tushunildi. Shuningdek, Renessans davri Yevropa adabiyotida shaxs deganda kishining xatti-harakatlari, xulq-atvoridagi mas'uliyatni sezish qobiliyati tushunildi. Ushbu davr mutaffakkirlarining tushuntirishlaricha, individuallikning har tomonlama ulu lanishi, uning ortib borishi hamisha ham inson shaxsining rivojlanishiga mos b lib tushavermaydi. Shaxsning estetik didi, axloq-odobiga xos qirralarining rivojlanishi ham bir-biriga mos b lishi zarur. Chunonchi, XV—XVI asrlarda

idlii individuallikning har tomonlama rivojlanishi ayrim i i lll xudbinlikning ortib borishiga olib keldi.

. nt|oridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, Renes-
• livri Yevropa falsafasida rta asrning teotsentrik tasawur-
id b lgan yangi gumanistik y nalishlar vujudga keldi.
Blhunos olimlar, shoir-u yozuvchilar asarlarida inson bilan
i ii. shaxs bilan jamiyat orasidagi aloqadorlik muammolarini
iiiish birinchi ringa chiqib oldi. Gumanistik falsafa vakillari
lomonlama rivojlangan shaxs oyasini ol a sura boshladilar.

a) Gumanistik oyalarning shakllanishi

Yevropada Renessans davri, yuqorida eslatib tganimizdek, mili bosqichlarni bosib tdi, shuning uchun ham u turlicha xususiyatlarga ega edi. Renessans davri zining ilk bosqichida ilalyancha gumanistik xususiyatga ega edi. Florensiya italyancha gumanistik harakatning haqiqiy markaziga aylangan edi.

Florensiyalik gumanistik harakat tashkilotchilari va lai ibotchilari gumanizm oyalari haqida fikr-mulohaza yurit-j',anda qadimgi rimlik mutafakkir, mashhur faylasuf Sitseron (eramizdan avvalgi birinchi asr) pand-u nasihatlariga rioya qilar edilar. Sitseron gumanizm deganda, eng awalo, insonning insoniyligini tushunar edi. Insoniylik qadimgi yunonistonliklarning bir-biriga zid b lgan turli-tuman plyuralistik fikr-mulohazalari asosida shakllangan, Rim madaniyatining eng buyuk yutu i, uning natijasi deb qarar edi. Shuning uchun ham, Sitseron fikriga muvofiq, gumanizm odamning inson darajasiga k tarilishini, uning qayta vujudga kelishini, insonda insoniylik alomatlarining mujassamlashish jarayonini ifodalovchi iboradir.

Sitseron ushbu ibora yordamida insonning eng buyuk qadriyat ekanligini cherkov «otalari»ga tushuntirmoqchi edi. Xuddi shuning uchun ham insoniylik iborasi xristian cherkovining «otalari» — Tertullion, Laktansiy (III—IV asrlar)larning lotin tilida yozgan turli yozishmalarida ishlatila boshlandi. Shunday qilib, gumanizm lotincha ibora b lib (humanus), insoniylik tomon intilish yoki insonning insondek yashashi uchun zarur b lgan shart-sharoitlarni yaratish degan ma'noni bildiradi. Inson qachon zi haqida, zining olamdagi rni, z tabiatining

mohiyati va zining nimalarga qodirligi, z borli ining ma'nosi va maqsadi haqida ylay boshlasa, ana shanda gumanizm sodir b ladi. Shubhasiz, gumanistik fikr-muiohazaia hamisha ham konkret ijtimoiy-tarixiy asoslarga ega b lgan.

Gumanizm iborasini tor ma'noda tahlil qiladigan b isak, uni oyaviy harakat deb baholash mumkin. Chunonchi, gumanizm oyaia zining ilk bosqichida Italiyada qadimgi zamon adabiyotlarini, san'atini, til va madaniyatini rganish shaklida namoyon b ldi. Xususan, italyan adabiy tilining asoschisi hisoblangan Dantening «Ilohiy komediya»si, mashhur falsafiy asari «Bazm» va eng muhim siyosiy traktati «Monarxiya» asarlari italyancha gumanizm oylarining shakllanishida qudratli manba vazifasini bajardi (Dante gumanizmi haqida keyinroq batafsil t xtalimiz). Gumanistik harakatning qadr-qimmati faqat falsafiy fikrlash madaniyati rivojlanishiga q shgan hissasiga qarab emas, balki qadimgi q lyozmalarni rganish borasida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlariga qarab baholanadigan b ldi. Xuddi shuning uchun ham Yevropa Renessans davrining ilk bosqichini xarakterlovchi italyancha gumanizm ayrim hollarda adabiy-filologik voqea sifatida ham ta'riflana boshlandi.

Italyancha gumanizmning nazariy asoslarini platonizm va neoplatonizm oylari tashkil etar edi. Italyancha gumanizmدا platonizm va neoplatonizm falsafasi rivojlanish va taraqqiyot ramzi, deb tushunilar edi. Ayniqsa, Platon falsafasi butun tmish falsafasining toji, kulminatsiyasi, deb hisoblanardi. Xuddi shuning uchun ham Florensiyadagi Platon Akademiyasi — Platonni «faylasuflarning xudosi», deb e'lon qildi. Chunki Platonning falsafiy doktrinasi nafaqat falsafiy fikrlash madaniyati taraqqiyotiga, balki xristianlikning rivojiga ham munosib hissa q shganligi qayta-qayta ta'kidlandi.

Florensiyalik allomalar Platonning inson tabiatida ayriinsoniy qiliqlar mavjudligi haqidagi konsepsiyani ishlab chiqishdagi xizmatlari alohida tahsinga sazovor ekanligini ta'kidladilar. Shuningdek, florensiyalik mutafakkirlar Platon va uning izdoshlari bayon etgan falsafa bilan din, odam bilan Xudo orasidagi zaro munosabatlar, ayniqsa, inson haqidagi ajoyib fikr-mulohazalarni har tomonlama q llab-quwatladilar. Bunday holatni italiyalik mashhur allomalar Dante Aligeri va Piko Della Mirondola asarlarida yaqqol k rish mumkin.

Qaniislik antropotsentrizm oyalarini ishlab chiqishda va uning VCJlantirishda munosib hissa q shgan xristian allomalaridan biri LTiiic Aligeri¹ — rta asrning s nggi va Yevropa ilk Renaissance U davrining buyuk shoiri, publitsisti, faylasufi va siyosiy arbobi edi.

U jahon madaniy merosi xazinasini «Yangi hayot», «Falsafa iliniida ovinish haqida risola», «Bazm», «Monarxiya», «Ilo-hlv komediya» kabi asarlar bilan boyitdi. Ayniqsa, Sharq madani-ili xususan, Sharq falsafiy tafakkuri bilan Yevropani tanish-lula Dantening xizmatlari beqiyos b ldi. Uning sevimli mah-ibnsi Beatrichega ba ishlagan «Yangi hayot» she'riy t plamida ii ")| — 1292-yillarda t plam holiga keltirgan) Ibn Sino va Ibn Rtishdning sharqona an'alarini davom ettirib, chinakam ishq l muhabbat, vafo va sadoqatni e'zozlaydi². Muhabbatning chi-iuikam insoniy fazilat, oliy axloq, odob, umuman insonga xos b lgan eng oliy xususiyat ekanligini ta'kidlaydi. Ishq-muhab-batning shakllanishi va rivojlanishi jarayonini tushuntirib berishga harakat qiladi, uni har tomonlama e'zozlashga chaqiradi.

Dante 1304—1308-yillarda quv inda b lgan kezlarida zining yirik ilmiy-falsafiy asarlaridan biri «Bazm» va badiiy-filologik asari «Xalq nutqi»ni yozadi.

«Bazm» rta asr falsafiy tafakkurining yirik qomusiy asari hisoblanadi. Dante bu asarida, eng awalo, z zamondoshlari, maslakdoshlarini falsafani har tomonlama, chuqur rganishga chorlaydi. Falsafiy merosdan xabardor b lishni har bir fu-qaroning insoniy burchi deb hisoblaydi. Dante «Bazm»da inson muammosini, ayniqsa, uning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakl-lanishi jarayonini tahlil qilishga katta e'tibor beradi. Shoirning fikriga k ra, har bir kishining ma'naviy-axloqiy qiyofasi jami-yatning madaniy darajasini belgilaydi. Dante rta asr ta'limotlariga

¹ Dante Aligeri 1265-yilning may oyida Florensiyada kamba allashgan aslzoda oilasida tavallud t pdi. Diniy maktabda, Boloniya universitetida saboq olgan. Falsafa, axloq, ilohiyot, tarix, mantiq- ilmlarini chuqur rgandi. Ilmiy dunyoq'arashini shakllanishida Sharq faylasuflari Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd asarlarining ta'siri beqiyos edi. Florensiya ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol ishtirok etdi. 1321-yil 14-sentabrda Rovennada vafot etdi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari «Yangi hayot», «Falsafa yordamida ovinish haqida risola», «Bazm», «Monarxiya», «Ilo-hiy komediya» asarlarida bayon etilgan.

² Qarang: *Sulaymqnova F.* Sharq va arb. Toshkent, 1997, 346—400-betlar; *Komilov N.* Tafakkur karvonlari. Toshkent, 1999, 56—120-betlar.

zid Jaroq axloqni hamma fanlardan, hatto teologiyjdm metafizikadan ham ustun q yadi.

Dante zining «Bazm» asarida insonning insoniyligini anicj lovchi mezonlarni yaratishga urinadi. Uning fikriga k ra, inson ning insoniyligini ifodalovchi eng muhim xususiyat sahiylik olijanoblikdir. Shoirning tushuntirishicha, inson umri t rt asosi faslni bosib tadi: birinchisi — yoshlik, u issiqlik va namlikkj monand; ikkinchisi — balo at, unga issiqJik va quruqlik xosj uchinchisi — keksalik, unda sovuq va quruqlik mavjud; t rtinchisi — qartayish, unda sovuqhk va namlik bor.¹ «Bazm»da e'tirof etiJishicha, inson tabiat sirlarini bilishga qodir. Xuddi shuning uchun ham inson doimo bilimga intiladi, unga ehtiyoj sezadi, Bilim ruhimizning oliy xususiyatidir va inson uchun bilim olisli eng yuksak lazzatdir, deydi Dante.

Dante «Monarxiya» (1312—1313-y.) nomli asarida zining siyosiy va ayridiniy qarashlarini bayon qiladi. Cherkov va Rim papasini davlatni idora qilish ishlariga aralashmasligi zarur, deb hisoblaydi. Sharqning mashhur mutafakkiri Ibn Rushd izidan borib, ruhoniylarning saltanatni boshqarishlarini inkor etadi. Adolatli hukmdor boshchiligida yagona davlat qurish oyasini ilgari suradi. Siyosiy tarqoqlik tufayli jabr-zulm k rgan Italiya xalqlarini birlashtirib, urushlarni y q qiluvchi tuzum — jahon imperiyasi rnatish haqidagi oyalarni tar ib qiladi. Turli hududlarda yashovchi, turli diniy maslakdagi kishilar orasida ham qandaydir bir yaqinlik, xshashlik, umumiy tomonlar, bir ibora bilan aytganda, umuminsoniy fazilatlar bor, degan xulosaga keladi. Yevropa tarixida birinchilardan b lib «umuminsoni-yat» tushunchasini badiiy-falsafiy adabiyotga kiritadi. Xuddi shuning uchun ham xristian dini ulamolari Dantening «Monarxiya» asarini kuydirish, asar muallifining xokini qabrdan chiqarib tashlashnrlItaliya hukmdorlaridan talab qila boshlaydilar. Ammo Ravenna hokimi Danteni himoya qiladi.

Dantega dunyoviy shon-shuhrat keltirgan buyuk asari «Ilohiy komediya»dir. Asar nafaqat uning oyaviy-siyosiy qarashlarining yakuni, badiiy tafakkurining toji b lib qolmasdan, balki umuman rta asr madaniyatining yakuni edi. Ayni paytda Yevropa badiiy adabiyotining kelajakdagi y lini aniqlab beruvchi yirik ahamiyatga molik ijtimoiy voqea edi.

² Qarang: *Sulaymonova F. Sharq va arb.* Toshkent, 1997, 364-bet.

ling haqiqiy manzarasi, uning borli i va birligi, ay-
 .ll .lll vafotidan keyin uning taqdiri haqidagi muammo-
 nhlini ham, faylasuflarni ham hamisha bezovta qilib
¹ hbu muammolar yuzasidan har bir din z nuqtayi
 hayon etdi. Chunonchi, xristian dini namoyandalari-
 iiii liinlirishlaricha, olam uch qismdan: osmon, yer va
 I IMLin iborat. Osmon va yer bu dunyo, deb-yuritilsa, yer
 i ni jahannam — narigi dunyo, deb ataladi. Bu dunyodagi
 lnLii z qilmishlariga, asosan, narigi dunyoda
 iMilantiriladilar yoki jazolanadilar. Chunonchi, bu dunyoda
 •i odorlik qilganlarning ruhi jannatda orom topadi. Yomonlik,
 nilik qilgan kimsalar d zax azobiga giriftor b ladilar. Ammo
 .i hbn holatlarning sodir b lishi jarayonini hech qaysi din
 i n iisil tushuntirib bermadi. Dante zining «Ilohiy komediya»sida
 lidcli ana shu jarayonni tushuntirib berishga harakat qildi.

I)ante «Ilohiy komediya»da birinchilardan b lib narigi
 ilunyoning manzarasini tasvirlab berdi. Shoirning fikriga k ra,
 niuigi dunyo uch asosiy b lakdan (qismdan): d ZclX, 3. 'rof,
 i innatdan iborat. Mutafakkirning tushuntirishicha, narigi dunyo-
 ning tuzilishi ziga xos qonun-qoidalar asosida vujudga keladi.
 ll yerda b ladigan zgarishlar ham qandaydir qonun-qoidalar
 isosida r y beradi. Chunonchi, odamlar bu dunyodagi xizmat-
 lariga, ya'ni bu dunyodagi xulq-atvori, xatti-harakatlariga qarab
 narigi dunyodan joy oladilar. Bu dunyoda qilgan ishlariga yarasha
 u dunyoda jazo oladilar yoki rohat-faro atda b ladilar. Xusu-
 san, kimdir jannatdan, kimdir d zaxdan joy oladi.

Dantening «Ilohiy komediya»si rta asr adabiyotida keng
 tarqalgan narigi dunyoni xayolan k rish, bashorat qilish jan-
 rida yozilgan. rta asr klerikal adabiyotida bashorat qilish janri
 insonni hayotdan bezdirish, bu dunyoni tkinchi, bevafo dunyo
 deb qarash, narigi dunyo vasvasasiga solish bilan shu ullangan
 b lsa, Dante bu adabiy janrni bu dunyo lazzatlarini ulu lash,
 yer kurrasidagi barcha kishilar rtasidagi munosabatlarni yana-
 da t laroq tasvirlash tomon burib yubordi.

Dante insonni bu dunyodan bezdirmoqchi emas, aksincha,
 hayotning g zalligini tushunishga, uni chinakamiga sevishga,
 jamiyat hayotida faol ishtirok etishga, xalq, Vatan manfaatini
 himoya qilishga, uni k z qorachi idek saqlashga chaqiradi. Uni
 oxirat vasvasasi emas, hayotning g zalligi, uning ma'no va

mazmunini insonparvarlashtirish qiziqtiradi. Shoir inson hayotining ma'nosi va mazmunini yanada serjilo qilish, uni lini tomonlama takomillashtirish maqsadida bu dunyoda umriul ma'nosiz va mazmunsiz tkazgan, butun umrini yomonlikka, qabihlikka baxshida etgan, birovigarga hech qachon yaxshihkni ravo k rmagan, jinoyatchi, gunohkor kimsalarni, xalq manfaatiga zid ish qilgan hokim-u boshliqiarni, din aqidalaridnn zining shaxsiy manfaati y lida foydalangan riyokor ruhoniyyarni, bir ibora bilan aytganda, z siyosiy muxoliflarini d zaxng joylashtiradi va ular ustidan hukm chiqaradi.

«Ilohiy komediya»ning «D zax» qismi hayotiy ziddiyatlarni t la aks ettirganligi bilan «A'rof», «Jannat»dan ajralib turadi. «D zax»da tasvirlangan voqealar Renessans davri Italiyasi hayotining aksi edi. Aniqroq qilib aytganimizda, «D zax»da sodir b Iayotgan voqealar Dante zamondoshlarining xatolari edi.

Dantening tasvirlashicha, narigi dunyoning ikkinchi qismi — A'rof ham t qqiz qavatdan tashkil topgan. A'rofga bu dunyoda bilib-bilmay yengil-elpi gunoh qilib q ygan kishilarning ruhlari joylashtiriladi. Bu yerda orom topganlarning asosiy qismi shoir, rassom, bastakor va umuman ijodiy mehnat bilan shu ullananglardir. Chunonchi, a'rofning birinchi qavatida mutakabbirlar, ikkinchisida hasadg ylar, uchinchisida jahldorlar, t rtinchisida ma'yuslar, beshinchisida xasis va isroigarchilikka y I q yganlar, oltinchisida ochk z va badnafslar, yettinchisida dunyoviy muhabbatga berilganlar joylashganlar. Sakkizinchi va t qqizinchi qavatlar esa A'rofdan jannatga tuvchi buyuk maskan vazifasini bajaradi.

Jannatga tish uchun inson ruhi qalin devordan oshib tishi zarur. sha alangali devordan tgan ruh barcha qusurlardan, nodonliklardan xoli b ladi. Alangali devordan tgach, ruh s lim bo lar, anvoyi gullarga t la gulzorlar, yam-yashil may-sazorlardan, bepoyon dalalardan iborat zgacha bir hududga r bar keladi. Xuddi shu yerdan, shu maskandan yangicha farovon hayot debochalari boshlanadi.

Jannat ham, d zax va a'rof kabi t qqizlik asosida qurilgan. Jannat yer yuzida joylashgani uchun uning atrofini t qqiz osmon rab turadi. Chunonchi, birinchisi — Oy, ikkinchisi — Utorid (Merkuriy), uchinchisi — Zuhro (Venera), t rtinchisi — Quyosh, beshinchisi — Mirrix (Mars), oltinchisi — Mushtariy (Yupiter),

ligi - Zuhul (Saturn), sakkizinchi — tur un yulduzlar, jil Incliisi — arshi a'lo, farishtalar makonidir. D zaxga zid jannatda doim harakat ustuvorlik qiladi. Jannat osmonlari-I hammasida yoru lik, nur, ruhiy kamolat hukmronlik qiladi. i Mnie jannatning turli osmonlarida eng yaxshi, olijanob, || vatani, millati uchun xizmat qilgan kishilarni joylashti-i (hunonchi, Oy osmonida oshiqlar, ishq-muhabbat shay-iii Utoridda faol, fidoyi odamlar, Zuhroda saxiy, oliyhim-i kishilar ruhini, Quyoshda insof va diyonatda tengi y q inl...iylar, faylasuflar, tarixchilarni, Mirrixda shoir z bobokalo-III Kichagvidani, Mushtariyda Iso pay ambarning sahobalarini, uhalda Odamato, Tur un yulduzlarda avliyolar, maloiklarni i lashtiradi.¹ K rinib turibdiki, bu dunyoda qilgan barcha xayrli Jhlariga, yaxshilik, ezgulik, insof-diyonatga chorlovchi hulq-llvoriga, xatti-harakatiga qarab odamlar narigi dunyodan, xulusan, jannatdan rin egallaydilar.

Xullas, jannatdagi axloqiy poklik, bu yerda abadiy q nim loptan ruhlar xulq-atvori, xatti-harakatidagi aqliy zukkolik — Dante orzu qilgan mamlakat, jamiyat fuqarolarining ruhiy-ma'naviy qiyofasi edi.

Dante narigi dunyoning xayoliy manzarasini chizish uchun nafaqat Isoviya, balki qadimgi Eron va Turonda keng tarqalgan zard shtiylik, islom ta'limotlaridan ham keng foydalandi. Uning narigi dunyo, xususan, d zax, a'rof va jannat haqidagi fikr-mulohazalari Sharq va arb madaniyatining bir-biriga ya-qinlashuvi, aralashuvi va q shiluvining natijasi edi.

Shunday qilib, Dante Aligerining falsafiy-adabiy merosi ajib bir yaxlitlikni tashkil etadiki, u merosda Yevropa Renessans davrining yangi, il or fikrlash madaniyati z ifodasini topdi. Xristian aqidalarini zgarmas, mutlaq haqiqat deb bilgan Dante ayni paytda ilohiylik va insoniylikni, ular orasidagi munosabat-larni yangicha talqin etadi. U ushbu ibtidolarni bir-biriga qara-ma-qarshi q ymaydi, aksincha, ularni yaxlit, zaro aloqador-likda b lgan birlik deb ta'riflaydi. Xudoni inson ijodiy imkoni-yatlariga qarshi q yib b lmaydi. Inson oqibat b lsa, uning sababi bir tomondan Xudo, ikkinchi tomondan esa tabiatdir. Shu sababli rohat-faro atga erishishning ikki y li mayjud: fal-

¹ Qarang: *Sulaymonova F.* Sharq va arb. Toshkent, 1997, 377—378-b. etlar.

safiy pand-u nasihatlar, ya'ni inson aql-idroki, hamda «rtihl pand-u nasihatlar», ya'ni Muqaddas Ruh gitlari. Insond/igi ilohiylik haqidagi rta asr an'alariga zid mulohazalari lui Dante tomistlar tanqidiga duchor b Idi.

Dante insonparvarligi faqirona hayotni rad etadi, unda insofi qudratiga ishonch mujassamlashgan. Inson z baxtini, | taqdirini z q li bilan yaratadi. zining baxt-saodatga orl» shishi uchun zi mutasaddi, zi mas'ul. Buning uchun inson z shaxsining imkoniyatlariga tayanmo i lozim. Birovning boyli-giga yoxud meros tufayli q lga kiritilgan mol-u mulkka k / tikmaslik darkor. Shuningdek, kimlarningdir ijtimoiy ahvoliga tayanib boyishni orzu qiladigan kishilarni qattiq qoralaydi.

Dante nafaqat neoplatonizm, balki Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, ayniqsa, Ibn Rushd oyalari ta'sirida ijod qildi. Ibn Rushdning inson aql-idroki imkoniyatlari va intellektual faollik haqidagi ta'limoti bilan tanishgach, Dante insoniyatning eng muhim vazifasi aql-idrok imkoniyatlaridan yanada t laroq foydalanish, uni kundalik amaliy faoliyatida imkoniyat boricha tezroq r yc-bga chiqarish bilan bevosita bo liq, degan xulosaga keladi. Bunday umumbashariy, umuminsoniy vazifani uddalamoq uchun din va cherkov davlat ishlariga aralashmasligi lozim. Din va cherkov insoniyat yechimini kutib kelgan «abadiy» muammolar bilan mash ul b lmo i lozim. Kundalik turmush masalalarining yechimini topish kishilarning z ixtiyorida b lmo i kerak. Turgan gapki, kishilar tinchlik-osoyishtalik, xotirjamlikka asoslangan, odamlarga baxt-saodat olib keluvchi jamiyatni barpo qilishga intiladilar.

Gumanistik antropotsentrizm italiyalik mashhur faylasuf alloma Piko Della Mirandola¹ asarlarida zining eng baland ch qqisiga k tarildi. ta iste'dodli, boyvachcha graf Piko yunon, arab, yahudiy, aramey tillarini yaxshi bilar edi.²

¹ Piko Della Mirandola 1463-yilning 24-fevralida tavallud topdi. Boloniya, Ferraro, Paduya universitetlarida saboq oldi. «Yangi falsafiy din» deb nomlanuvchi umumiy din yaratish oyasini ol a suradi. Ana shu oyani isbotlash uchun butun Yevropa faylasuflarining 1486-yil Rimda b ladigan ya ilishiga 900 ta tezis taqdim etadi. Ushbu tezislar yeretik (bid'at) xarakterga ega deb baholanadi va qamoqqa olinadi. 1495-yilda vafot etadi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari: «Insonning qadr-qimmatini t risida nutq», «Geptapl», «Mavjudlik va birlik», «Astrologiyaga qarshi fikr-mulohazalar» asarlarida bayon etilgan.

² CoKOJioe B.B. EBponeitcKafl (pHjioocpHH XV—XVII BCKOB. M., 1996, 33-bet.

iiif versiletida qib yurgan kezlaridayoq rta asr teo-
 •>/iga xos xususiyatlari, rta asr falsafasining
 ui analarini, ayniqsa, Yaqin va rta Sharq mam-
 iinii keng tarqalgan diniy-falsafiy ta'limotlarni har to-
»rgandi. Shu jarayonda Paduya averroizmiga ham
 q ydi, Parij va Oksford nominalizmi bilan ham ta-
 Sharq falsafasi, xususan, Ibn Rushd asarlarini sin-
 .1. iililil qildi.

Mkn zining «Insonning qadr-qimmatini t risidagi nutq»
 i ilobida olam va odam muammolari, insonning olamdagi
 IIIIII lushuntirib berishga harakat qildi. Uning fikriga k ra,
 niirakkab mikrokosm b lib, zida yerga xos (t rt el-
 e|- iii luproq, suv, havo va olov), hayvonga xos, Xudoga xos
tlarni mujassamlashtiradi. Shuning uchun Xudo tomoni-
 yaratilgan inson hayvon darajasida tubanlashishi ham,
 ininj ylikning, olijanoblikning eng yuqori pillapoyalariga
 i ••liirilishi ham mumkin.,

Pikoning tushuntirishicha, insonning olamdagi boshqa tirik
 liuxluqlardan farqi shundaki, u z taqdirini zi yaratadi.
 •>/ining tabiatini istaganicha, ya'ni cheksiz zgartirish im-
 koniyatiga ega. Insonning taqdirini allaqanday sirli xususiyatlarga
 Bga b lgan yulduzlar belgilamaydi, balki uning erkinligining
 holati, faolligining darajasi hal qiladi. Neoplatonchilar
 l;fkidlaganlaridek, inson borli ini uch gorizontal olamning
 (farishtalar, samoviy, elementar) birortasiga ham xshatish
 mumkin emas. Chunki inson olami bu olamlarning har biriga
 vertikal harakat qilish y li bilan kirib oladi. Inson tabiati
 boshqa maxluqotlardan «ilohiy takomillashtirish» tomon borayo-
 tgani bilan tubdan farq qiladi.

K rinib turibdiki, Pikoning gumanizmi antropotsentrik xarak-
 terga ega b lib, olamning markaziga insonni joylashtiradi. Inson
 tabiati olamdagi boshqa maxluqotlar tabiatidan keskin farq qi-
 ladi. Olamdagi maxluqotlar ichida eng ulu i, eng takomillash-
 gani insondir. Inson — bu shunday maxluqotki, u doimo ilohiy
 kamolot tomon intilish qobiliyatiga ega. Lekin bunday imkoni-
 yat unga avvaldan berilmaydi, balki asta-sekinlik bilan vujudga
 keladi. Buni insonning zi shakllantiradi.

Piko olam bilan odam orasidagi zaro aloqadorlik mexa-
 nizmini tushuntirib berishga katta kuch sarflaydi. zining «Gep-

tapll» asarida ta'kidlaganidek, inson ziga xos t rtinchi olam b lib, quyosh osti, yulduz osti, oy osti olamlar bilan bl qatorda turadi. «Insonning qadr-qimmati t risidagi nutq» asaridl etirof etilganidek, inson bir tomondan, hamma mavjudollar orasida, xususan, yer bilan osmon orasida vositachi vazifasinl bajarsa, ikkinchi tomondan, olamdagi jamiki mavjudotlard;in yuqorida turadi. Chunki, deb ta'kidlaydi Piko, zining «Astro logiyaga qarshi fikr-mulohazalar» asarida, inson ruhi shunday m jizaki, u hatto osmondan ham balandroqqa k tariladi. Yerda undan boshqa buyukroq zot y q. Insonda esa uning aql-zako vatidan va jonidan azizroq, ulu roq qudrat y q.

Inson ruhi m jizasini uning erkinligi, uning inon-ixtiyori z q lida b lishi belgilaydi. Pikoning tushuntirishicha, ushbu m jizaning qudrati Xudoning karomatiga bo liq. Ammo inson erkinligi zboshimchalik emas. U Xudoga b ysunmo i darkor. Chunki Xudo insonni yaratib, unga «hayotning turli-tuman kur taklarini rnatdi va uru larini sepdi». Xudo tomonidan ato qilingan bunday ne'matlarni hazm qilish insonning ziga bo liq. Ana shu jarayonda inson yer yuzasidagi pastkashliklarning eng oxirgi nuqtasigacha tubanlashishi, hatto hayvon darajasiga tush ishi ham, farishtalar darajasidagi axloqiy yuksalishga k tarilishi ham mumkin, deydi Piko.

Pikoning olam borli i va biriigi, Xudo bilan olam orasi- dagi zaro aloqadorlik haqidagi qarashlari «Geptapll», «Mavjud- lik va birlik», «Astrologiyaga qarshi fikr-mulohazalar» nomli asarlarida bayon etilgan. Chunonchi, Xudo bilan olam orasi- dagi munosabatlar t risida fikr yuritgan Piko sxolastik an'analar doirasidan chiqmagan holda e'tirof etadiki, Xudo faqat zi uchun yashaydi, uning erki zining q lida, u ziga zi hukmron shaxs. z navbatida, Mirandola ba'zi panteistik oyalarni ham bayon qiladi. Chunonchi, Xudo olamga shunday darajada zarurki, odam va olam Xudosiz yashay ol- maydi, degan xulosaga kelish mumkin. Chunki Xudo va olam bir butun ajralmas borliqdir. Ta'kidlash joizki, Pikoning panteis- tik oyalari xuddi Fichino oylaridek naturalistikdir. Fichino esa real narsalar orqali tabiat tomon chuqurroq kirib borishni afzal k rardi.

Pikoning olam t risidagi qarashlarining asosida panteizm yotadi. Uning tushuntirishicha, olam turli ierarxik pillapoyalardan

11 farishtalar, samoviy va zarrachalar olamidani iborat.

- "i olami z- zidan, «hech nimadan» paydo b lgani balki Xudoning zi tartibga solib, integratsiyalashtirib oliy, tanasiz ibtido dan, «xaos»dan vujudga kelgan. Olam IULiH murakkabligi, ziddiyatlarga t laligi va ularning | unlashuvi bilan g zaldir. Olamning ziddiyatlarga t laligi)IIHliiki, bir tomondan qarasak, u Xudodan tashqarida yashay-liqa tomondan nazar solsak, u Xudoning karomati bilan \y:.\ kelgan.

Pikoning e'tirof etishicha, Xudo tabiatdan tashqarida mavjud

- hnaydi, u doimo tabiat bilan birga b ladi. E'tibor berib imnsnk, bu yerda gap olamning naturalistik panteizmi haqida m i., balki tabiat bilan Xudoning bir-biriga uyqashligi prinsipi I. iqicla borayotir. Pikoning tushuntirishicha, Xudo olamning Irgi, yakunlovchi mohiyatidir. K rinib turibdiki, bunday fikr-....lohazalar asosida insonni tabiat sirlarini rganishga da'vat • n,h yotadi.

Shunday qilib, Piko haqiqatni izlashga va aniqlashga intilardi. Anii shu haqiqatning kim tomonidan bayon etilganiga e'tibor bermasdi. Shu boisdan b lsa kerak, uning fikr-mulohazalari ilinning zgarmas aqidalaridan xoli b ldi, insonni ulu ladi. Oqibatda, uning oyalari gumanistik falsafaning muhim man-basiga aylandi.

Xullas, italyancha gumanizm Renessans davri Yevropa falsa-Ihsida insonparvarlik oylarini shakllantirishda munosib hissa q shdi. Aniqroq qilib aytganimizda, gumanistik antropotsentrizm-niing asosiy vazifasini bajaradi. Afsuski, Yevropa Renessans davri haqida fikr yuritganda ayrim tadqiqotchilar Renessans madani-yati, xususan, gumanizmining shakllanishida qadimgi zamon madaniy merosning rni va ahamiyatini haddan ortiq b rttirib k rsatadilar. Ana shunday nuqtayi nazar bilan fikr-mulohaza yuritgan sha tadqiqotchilar, gumanizm — bu faqat Rim yoki Yunon madaniyati, ma'rifatining shakllanishiga k rsatilgan ta'sirni ifodalovchi tushuncha, deb qaraydilar. Bunday nuqtayi nazarga suyanib fikrlaydigan b lsak, unda gumanizm faqat ma'naviy-ma'rifry sohaga taalluqli voqea b lib qoladi, xolos. Gumanizmni doimo zgarib turuvchi, bunyodkorlikka chorlovchi, umum-insoniy qadriyatlar tomon chorlovchi amaliy tomonlari e'tibordan chetda qoladi.

Bunday fikr-mulohazalarning yuzaga kelishi, z navbaii<i. gumanizm-konkret tarixiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga qarab, (urij k rinishlarda namayon b lishidan dalolat beradi. Turgan gaf» ki, bunday tendensiya italyancha gumanizmga ham taalluqli b lib, u turli ijtimoiy harakatlarda z ifodasini topdi. Tarixiy jihatdnfl cheklangan b lishiga qaramasdan, u Yevropa tarixida buyuk voq< .. b lib qoldi.

b) Olam, odam, Xudo borli i va birligi baqidagi tasawurlarning tubdan zgarishi

Renessans davri Yevropa falsafasining ziga xos xususiyatlaridan biri — tabiat falsafasining yangi bosqichga k tarilganligi bilan ifodalanadi. Tabiat falsafasining yangi bosqichga k tarilishi — Renessans madaniyati va gumanistik falsafasi rivojining mahsuli, uning hosilasi edi. Ana shunday burilish davrida inson zi uchun yangi istiqbollar ochdi, xususan, zining olamdagi rni, ijodiy faoliyatidagi erkinlikni mustahkamlashda yangi imkoniyatlar vujudga kelganligiga ishonch hosil qila boshladi. Olamning tabiiy manzarasini, hatto inson z tabiatini bilishga qodir ekanligiga ishona boshladi. Insonning qadr-qimmatini ulu lash, unga eng oliy qadriyat deb qarash, erkinlik idealining yanada rivojlanishi uchun yangi ma'naviy muhit yaratdi.

Renessans tabiat falsafasi ildizlari qadimgi Yunon falsafiy merosiga, xususan, platonizmga, stoiklar panteizmiga, ionik falsafaga borib taqaladi. Shuningdek, Renessans tabiat falsafasi rta asr falsafiy tafakkurining noortodoksal an'alariga, Sharq falsafiy merosiga, xususan, Ibn Rushd qarashlariga (averroizmga), neoplatonistik, panteistik qarashlarga tez-tez murojaat qiladi. Renessans davri tabiat falsafasi zining aristotelizm sxo-lastikasidan yuz girganligi bilan tmishdan mutlaqo farq qiladi. Bunday tendensiyani Nikolay Kuzanskiy (1401—1464), Bernardino Telezio (1509-1583), Franchesko Patritsi (1529-1597), Jordano Bruno (1548—1600) ijodlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

Italyancha naturfilosofiyasining tmishdoshi Yevropa Renessans davri dialektikasining asoschisi, nemis kardinali Nikolay

i iv¹ olam, odam, Xudo borli i va birligi haqida qadimgi
i rla asr falsafasidan tub farq qiladigan yangi oyalarni
• lildi.

i <i anskiy falsafasida markaziy rinlardan birini egallaydigan
.....i> Xudo haqidagi ta'limotdir. rta asr sxolastik
Inriga asoslanib fikr yuritgan mutafakkirning tushunti-
ii h.i, Xudo borli i olam, xususan, tabiat borli i va inson
ming shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi.
i in ii Xudoni rta asrga xos ortodoks sxolastik talqin qi-
>>lll chekinib, antik panteizmga yaqinroq oyani ilgari sura-
vü Xudoni depersonalizatsiya qiladi. Xudo « zgacha», «borliq
|mkoniyat», « zi imkoniyat», eng muhimi, «absolut mak-
niiiiin» kabi cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini k rsatib tadi.
i iiii esa cheklangan maksimumlar cheksizligidir.

Ku/anskiyning tushuntirishicha, Xudoning zi ham turli
i|,iiaina-qarshiliklardan iborat. Bunday holatni unga z bisoti-
i iri cheksizlik ifodasi b lgan mutlaq maksimallikning zi yaratib
heigan. Boshqacharoq qilib aytganimizda, Xudoning bisotida qa-
mma-qarshiliklarning vujudga kelishining muhim shart-sharoit-
lnridan biri uning zida mavjud b lgan mutlaq maksimallikdir.
Xuddi shuning uchun Xudo har qanday operatsiyalardan ham
Ozor topmaydi. Bundan tashqari Xudo b linmasligi bilan ham
/idagi mutlaq maksimallikni namoyon etadi. Xudo zida turli
qarama-qarshiliklar birligini mujassamlashtiradi. Xudo bisotida
lurli qarama-qarshiliklar bfligining mujassam b lishi undagi
mutlaq maksimallik va mutlaq minimalliklar birligining ifoda-
sidir.

Xudoda maksimallik va mihimallikning uy unlashuvi ba^zi
xulosalarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, Xudo olamdagi hamma
narsada namoyon b ladi. Shuning uchun ham olamni Xudodan
tashqarida deb ylash be'manilikdir. Ikkinchidan, Xudo sabab
va oqibat birligidir, ya'ni uning zi, ham yaratuvchi, ham
yaraluvchidir. Uchinchidan, olamda k zga k rinadigan

¹ Nikolay Kuzanskiy 1401-yilda Janubiy Germaniyaning Mozel daryosi
qir oqlarida joylashgan kichik Kuza qishlo ida tavallud topgan. Geydelburg, Paduya
va Kyoln universitetlarida qigan. qishni tugatgach, awal dindor, keyinroq
Rim katolik cherkovining kardinali lavozimlarida ishlagan. 1438-yilda teologiyadan
doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uning diniy, falsafiy qarashlari: «Asoslar
haqida», «Yashiringan Xudo haqida», «Soddadil aql haqida» kabi asarlarida
bayon etilgan.

narsalarning mohiyati ham Xudoga borib taqaladi, ya'ni o'lin«dagi barcha narsalar, hodisalar, voqealar Xudo bilan bo'liq. Bunday holat olamning birhgidan dalolat beradi. Xudoni faqal qarama-qarshiliklar birhgidan iborat deb qarash, uning sli.iv. sifatidagi bunyodkorlik, yaratuvchilik funksiyalarining ahamiyi tini pasaytiradi. Chek-chegarasiz Xudoni chegarasi, oxiri bo' olam bilan yaqinlashtiradi. Oxir-oqibatda krayesionizm prinsiplaridan chekinishga olib keladi.

Kuzanskiyning yuqorida biz eslatib tgan fikr-mulohazalaridan k rinib turibdiki, uning asosiy e'tibori, olam va Xudo munosabatlarini tushuntirib berishga qaratilgan. Olam va Xudo munosabatlarini tushuntirib berishda Kuzanskiy teotsentrik pozitsiyada turgani rost. Lekin unda rta asr katolik ilohiyotidan mutlaqo farq qiluvchi elementlar va tendensiyalar borligini e'tirof etmaslik ta nodonlik b lur edi.

Xudo va olam munosabatlari haqidagi fikr-mulohazalarini davom ettirgan Renessans davrining buyuk mutafakkiri Nikolay Kuzanskiy Xudo borli i olamdagi butun mavjudotlar ichida eng buyugidir, chunki Xudo bisoti cheklanmagan imkoniyatlari mavjud b lgan mutlaq yaxlitlik, yagona birlikdir, deydi. Shuningdek, Xudo zida olamdagi barcha narsalarning rang-barang xususiyatlarini mujassamlashtiradi. Bunday holat olamning Xudodan kelib chiqqanligidan dalolat beradi. z navbatida, Xudodagi cheklanganlik cheklanmaganlikni, mavhumlik murakkablikni yuzaga chiqaradi. Bunday aloqadorhk zanjiri abadiy davom etadi. Xuddi shu tendensiya rang-barang qiyofaga ega b lgan tabiat va inson borli ini Xudoga yaqinlashtiradi, ya'ni Xudoga qaytish boshlanadi. Bunday jarayonni z navbatida Xudoning inson tomon burilishi, deb tushuntiradi.

Shunday qilib, Nikolay Kuzanskiy rta asr sxolastikasining teistik qarashlari bilan aloqalarini uzmasdan turib, mistik panteizm oylarini ilgari surdi. Yaratuvchi bilan yaratilganlik, bunyodkor bilan bunyodkorlikning aralashuvidagi uyqashlikni aniqlashga harakat qildi. Kuzanskiy rta asr sxolastik fikrlash uslubi uchun xarakterli b lgan yer bilan osmon, Xudo bilan tabiat orasiga chegara, t siq q yuvchi oyalarga toqati y q edi. Uning fikriga k ra, «Xudo borli i olam borli idan boshqa narsa emas, chunki olam borli ining zi Xudo borh' idir». K rinib turibdiki, Kuzanskiy shakllantirgan prinsiplar, qoidalar Renessans

i' viopa madaniyati va falsafasiga taalluqli b lib, ruhiy hiliui yerdagi olam bir butun, yaxlit ekanligini il ab yordam beradi.

Nikolay Kuzanskiy falsafasida eng asosiy rinlardan birini

- II iuiammosi egallaydi. Kuzanskiy xristian krayetsionizmining
 - ii t risidagi oyalaridan yuz giradi va bu borada insonni i xos mikrokosm deyuvcchi qadimgi zamon Yevropa falsafasi
 - iluriga qaytadi. Mikrokosmni ilohiy mohiyat bilan bo lashga
- Mi Kuzanskiy «kichik olam» (ya'ni insonning zi), «katta iin (ya'ni universum), «maksimal olam» (ya'ni ilohiy mut- ili iushunchalarini muomalaga kiritadi. Uning tushuntirishicha, li liik olam katta olamga, katta olam esa maksimal olamga xshaydi.

Kuzanskiyning yuqoridagi fikr-mulohazalaridan shunday xu- t i jvi kelish mumkinki, kichik olam — bu inson, u z atrofini n'iab olgan tabiiy olamni nafaqat qayta ishlab chiqaradi, balki miksimal Xudo olamiga ham xshaydi.

Nikolay Kuzanskiyning inson t risidagi fikr-mulohazalariga yuzaki qarasak, u insonni Xudoga xshatib, rta asr ortodok- llyasi doirasidan chiqmagandek b lib k rinadi. Lekin chuqur- roq e'tibor berib tahlil etsak, u insonni Xudoga shunchalik xshatadiki, ya'ni insonni shunchalik xudolashtiradiki, insonni •<Insoniylikning Xudosi» yoki «Insonlashgan Xudo», deb ataydi. Uning fikricha, inson cheklangan va cheklanmagan mohiyat, cheksizlik va cheklanganlikning dialektik birligidan iboratdir. Ontologik nuqtayi nazardan qarasak, inson Xudo yaratgan jamiki mavjudotlarning hammasidan ham ustun turadi. Mavjudotlar ichida faqat farishtalar Xudoga maksimum yaqinlashib borgan, xolos. «Inson tabiati aylana ichida chizilgan k pburchakdir, aylana esa ilohiy tabiatdir*.¹

Kuzanskiy insonni ilohiylashtirish yordamida uning ijodiy mohiyatini ochib bermoqchi b ladi. Agar Mutlaq, ya'ni Xudo ijodiyot b lsa, Xudoga xshash inson ham Mutlaqdir, demak, u ham ijodiy ibtidoga ega, ya'ni t liq erkinlikka egadir.

Nikolay Kuzanskiy falsafasidagi antropotsentrizmga yaqin ten- densiyalar XVI asr Renessans davrida Italiyada shakllangan gumanistik konsepsiyalarda yanada kuchaytirildi. Nikolay Ku- zanskiyning inson t risidagi ta'limoti gnoseologik muammo-

W£ 's^tc^r^masa,aiari***●* J

^barga s x o f a s t i K ^ o ? ' q ^ h ^ . " ^ Vazifa °bro"
etish bilan bog<li_q ° L_{ch} . ' ^ ^ q i H s h n i bartaraf
boshqarayotgani yo<_q a f r u ^ ? °bro, -e'tibori m e n
lantirayotgan b l s a h a m f - H T " ***** Qilishga ^ g m
"*** a_q ha j i d a > J ^ h a q i d a ^ n o m i i ^ ***
1 J ? ^ 5 £ £ s r r r >> >> ***

i a s i k a g a b o l a b ^ Z n ^ T K ^ " ^ l e k m ^
e'tiqodni otga 0 ^ ^ ^ ^ 1 * * Bunday
iekin sha o t o t b o a a r n i n a ? ' o Z t a b i a t i S a k o ' r a e r k i n
^ l g a n v a o t b o q a r S j J T T ^ " ***** b o ^ a n b
yeyishga q o d i r e r n a , ^ S j ^ * J ? b o s h q a b h o r - r s a n
s m s i f a t i d a t a b i a t n i b S T u c m ? < t e J a c f l a u ^ t o m i k r o k o -
q o b i l i y a t l a x g a e g a . U n i ^ , ^ " ^ b o , l g a n b ^ h a t a b i i y
g a o s h i r i l a d i . A q l i n d " v i d u a t ^ 0 " 1 3 ^ 1 ^ l y ^ d a m i d a a m a l -
t u z i l i s h i u n i n g ^ ^ T M ^ b o , l i b , T M t a n a s i n i n g
i a r a d i . I n s o n d a u c h x U q S i ^ h " . ^ ^ * V 3 Z i f a s i n i b a
" c h x i l b l a d i : h i s s i ^ g a t f a i h ^ T i * * * " a q l t U r i h a < *
^ d r o k k a a s o s l a n g a n a q i m Z S ^ a S o S i a n g M * *

I n s o n n i n g h i s s i y b h i s h i h S r T * * ? * * * * * ^
s k i y r t a a s r f i k r i a s h Z ^ l t T ^ " N i k o l a y K u z a > ~
v o q e l i k n i t a j r i b a v i y - e m n f r i k S u T ^ d o k a s i d T M c h i q i b ,
b i h s h n i a q l n i n g e n g c h e W a n l a n r ^ ^ C t m a v d i _ H i ^ y

b a r q a n d a y h i s - t u y u C i a n l ^ m a V J U d b o , l a d i _ L e k i n
n i b i h b b o < l m a y d i i t e b ^ h r T T " ^ " ^ X u d o n
K u z a n s k i y t a b i a t n i b i h s h m S - , U C h U D V o S i t a d i r , x o l o s _
b h d i r m a y d i , s h a b i ^ Z ^ ^ ^ S h u b h a
m a t e m a t i k a , d e b b i l a d i ^ 0 T M * ^ t o d o l o g i k q t o m i r i n i

o h y ^ i n s o n n i n g
l a n v a u l a r o r a s i d a g i z l ! ? f ? b o r a s i d a g i i m k o n i y a t -
m o n i a m a t a h l i l q i l | _ n K Z ^ ? * * * * m e x a n i z T M * i h a r t o -
i a r a y o n i q a r a m a - q ^ S u < ^ . 6 , t i r o f e t i s b i c h a , b i l i s h

ik klangan va aqlning eng yuqori cheklanmagan imkoniyatlari-
llnn ihoratdir.

Kuzanskiy qayta-qayta ta'kidlaganidek, aql ham qarama-
qarshiliklar qonuniga b ysunadi. Bunday tendensiya uchun «Ha»ga
i o'i»ni, aylanaga k pburchakni qarama-qarshi q yish tabiiy
hol hisoblanadi. Qarama-qarshiliklar zanjiri cheksizlik tomon
boshlaydi va asta-sekin unga q shilib ketadi. Natijada, cheklan-
magan k pburchak aylanaga xshab qoladi.

Haqiqatga yaqin bilimlar muammosi Nikolay Kuzanskiy to-
inonidan dialektika prinsiplari asosida yechib berildi. Uning ha-
qiqat t risidagi qarashlarining asosida ham dialektika prinsiplari
yoladi. Chunonchi, uning fikriga k ra, haqiqat zining qarama-
qarshi tomoni anglashilmovchiliklardan iborat b lmaydi. Bami-
soli yoru likni qoron ulikdan ajratib b lmaganidek, yoru liksiz
qoron uda yurib b lmaydi. Inson zining bilish borasidagi faoli-
yati yordamida haqiqatni aniqlashga qodir. Olamning mohiyati
l risida ozmi-k pmi, aniqmi-noaniqmi tasawurlarga ega b ladi.
Lekin ilohiyot yordamida bunga erishib b lmaydi. Chunki keng
qamrovli olamni bilish faqat imon-e'tiqodning ishi emas, balki
fikr-mulohazaning ishidir. Aniqroq qilib aytganimizda, bu bo-
radagi ziddiyatlarni Kuzanskiy aql yordamida bartaraf etmoqchi
b ladi. Uning fikriga muvofiq, fikr-mulohaza yordamida inson
haqiqatga yaqinlashadi. Shunday qilib, Renessans davrining mash-
hur dindori va faylasufi Nikolay Kuzanskiyning haqiqat t risidagi
qarashlari antisxolastik, antidogmatik xarakterga ega edi.

Renessans davri Yevropa falsafiy merosini olam, odam, Xudo
borli i va birligi t risida yangi ma'lumotlar bilan t ldirdi. sha
birlik, zaro aloqadorlik yangicha talqin qilindi, yangicha falsafiy
xulosalar chiqarildi. Bunday tendensiyani mashhur italyan fayla-
sufi Jordano Bruno¹ qarashlarida yaqqol k rish mumkin.

¹ Jordano Bruno 1548-yilda Neapol yaqinidagi Noladada tavallud topdi. 1566—
1575-yillarda monastir huzuridagi maktabda qidi. Dindor unvoniga va falsafa
fanlari doktori ilmiy darajasiga ega b ldi. Din va cherkovga qarshi chiqishlar
qilgani uchun Venetsiya inkvizitsiyasining k rgazmasiga muvofiq 1600-yilning
17-fevralida tiriklayin olovda kuydirildi. Uning falsafiy qarashlari « oyalarning
soyasi haqida», «Kukun ustidagi bazm», «Ibtido va birlik, sabab haqida», «Koinot
va olam, cheklanmaganlik haqida», «Tantana qilgan hayvonning quvilishi», «Pe-
chasing siri, kilen eshigining ilovasi bilan», «Juda oz va uch karrali lchov
haqida», «Monad haqida, soni va qadr-qimmati», «Sonsiz-sanoqsizlik va
lchovsizlik haqida» asarlarida bayon qilingan.

Jordano Brunoning falsafiyqarashlari Renessans dialektikasining asoschisi Nikolay Kuzar,kiy va Renessans davri Yevropa falsafasiga sezilarli ta'sir tkazan italiyalik taniqh faylasuf Bernardino Telezio ta'limotlari asosda shakllandi. Shuningdek, Bruno tabiiy-ilmiy qarashlarining shallanishida Nikolay Kopernik astronomik kashfiyotlarining ta'siribeqiyos b ldi. U zining falsafiy fikr-mulohazalarida, zamonasinng naturfilosofik muammolarini bartaraf etishga katta kuch sanadi. Shuning uchun ham uning falsafasida oxirlab qolgan Renesans davri mutafakkirlarining eng il or oyalari mujassam b ldi Brunoning fikriga k ra, falsafaning asosiy vazifasi tabiat ustda turgan Xudoning yoki narigi dunyoning sirlarini emas, balk tabiatning zini rganishdan iborat b lmo i zarur. Shuning uchun ham Bruno falsafasidagi eng asosiy oya ilohiylik va tabiiylik, moddiylik va ideallik, tana va ruhiyat, aqliylik va hissiylik, koinotdagi va yerdagi hayotning aloqadorligi muammolarini anidab berishga qaratilgan.

Olam, xususan, tabiat va Xido orasidagi zaro aloqadorlik muammolarini Bruno panteistik pozitsiyadan turib hal qilmoqchi b ldi. Lekin uning panteistil pozitsiyasi tmishdoshlarinikiga qaraganda nisbatan tugallangan edi. Chunki u birinchidan Xudoni olamdan ajratish kayfiyathi t la bartaraf etishga, Xudo bilan olam birligini tushuntirib berishga harakat qildi. Xudo olamdan tashqarida yoki uning ustida emas, olamda mavjud b lgan barcha narsalar bilan biga b ladi, degan oyani ilgari surdi. Ikkinchidan, Bruno tabiatning ham, Xudoning ham ziga xos, ziga mos ibtidosi bor, lelin shunday b lishiga qaramasdan Xudo bilan tabiat orasida ('xshashlik, uyqashlik alomatlari mavjud, deb tushuntiradi. Unin; fikriga k ra, hamisha hozir-javob, cheksiz-chegarasiz imkonyatlarga ega b lgan Xudoning bir butun, yaxlit b lib tovlarib, turlicha jilolanib turishini imkoniyati chegaralanmagan unhersumga tenglashtirish mumkin b ladi. Xuddi shuning uchun lam Xudo imkoniyatlari cheklanmagan yaxlit k rinishda narroyon b ladi. Bunday fikr-mulohazalar Bruno panteizmi natuifilosofik xarakterda ekanligidan dalolat beradi. Uchinchidan, qahmgi zamon Yevropa falsafasi namoyandalarining (Parmenid, Empedokl, Demokrit, Epikur, Lukretsiy) mulohazalari, shuningdek, tabiatshunoslik sohasidagi yangi kashfiyotlar ta'sirida Bruno Xudoni nafaqat tabiatga, balki materiyaga tenglashtiradi. Bunday holat uning panteizmi tabiat-

shunoslik yutuqlari bilan uy unlashib ketganligidan dalolat beradi.

Xudoning tabiat va materiyaga yaqinlashishi nuqtayi nazaridan fikr-mulohaza yuritgan Jordano Bruno falsafaning eng dolzarb muammolaridan biri — substansiya muammosini hal qilishga kirishadi. Uning e'tirof etishicha, substansiya moddiylikni ifodalaydi, materiyaning dastlabki kinishi sifatida namoyon b ladi. Materiyaning aristotelcha sxolastik talqin qilishdan farqli laroq, Bruno substansiyani materiyaning turli shakllaridan emas, balki uning mazmunidan izlaydi. U materiyaning narsa va hodisalardagi ilohiy borliqdan, uning ibtidosini esa zining yaxlitligini ta'minlab turgan, barcha ishlab chiqarishga qodir b lgan narsalarning zidan izlash zarur, deydi. Shuningdek, Brunoning e'tirof etishicha, ma'naviy substrakt, ya'ni «Dunyoviy jon» borli i, u olamdagi barcha mavjudotlarga taalluqli ekanligini qayd etadi. «Dunyoviy jon», Brunoning fikriga k ra, butun olamni va undagi barcha narsalarni harakatga keltiruvchi prinsipdir. Xuddi shu prinsip olamning yaxlitligini, uning bir butunligini, hodisalar va voqealar orasidagi uy unlikni va maqsadga muvofiqlikni ta'minlaydi. Shunday qilib, Brunoning tushuntirishicha, materiya harakatlarining asoslari «Dunyoviy jon»ga borib taqaladi. Materiya harakatining turlarini faqat Xudoning zi almashtirishga qodir, xolos.

Jordano Brunoning substansiya t risidagi fikr-mulohazalariga yuzakiroq qaralsa, u hali neoplotonizm ta'siridan chiqqan olgani y q, degan xulosaga kelish mumkin. Lekin sinchiklab, chuqurroq tahlil qilinsa, Bruno hech qachon «Dunyoviy jon»ni moddiy tanadan ajratmaganligiga ishonch hosil qilamiz. «Dunyoviy jon» bilan insonning moddiy jismi, ya'ni tanasi yaxlit bir butunni tashkil etadi. Ularning asosida qandaydir bir yagona substansiya yotadi. Unda jismoniylik va ma'naviylik, moddiylik va ideallik, imkoniyat va voqelik mujassam b ladi. «Biz, — deb yozadi J. Bruno, — ikkita substansiyani aniqlaymiz — bittasi ma'naviy, boshqasi jismoniy, oxir-oqibatda unisi ham, bunisi ham yagona borliqqa va yagona ildizga borib taqaladi*¹. Xuddi sha oxirgi yagona substansiya universumning eng chuqurdagi ibtidosidir.

¹ *Epym*)K. HHanora. M., 1949, 204-bet.

Naturfilosofiya va kosmologiya sohasida Bruno bir qator oyalarni ilgari surdiki, ular t laligicha rta asr teologiyasi va sxolastikasi prinsiplariga zid edi. Xuddi sha oyalar uni yeretik (bid'at)likda ayblash uchun inkvizitsiyaga yirik dastak b ldi. Bruno koinot va tabiat cheksiz-chegarasiz, uning na boshi, na oxiri bor, degan fikr-mulohazalarini isbotlash uchun Xudoning cheksiz qudratga ega ekanligi, shuning uchun ham u hech qachon chegarasi, oxiri bor narsalarni yaratmaydi, degan argumentdan rinli foydalandi. Lekin koinot va tabiatning cheksizligini isbotlash uchun keltirilgan eng muhim argument, Brunoning tushuntirishicha, ilohiy qudrat emas, balki sha zamon astronomiya va fizikasida qilingan eng yangi kashfiyotlardir, birinchi navbatda, Nikolay Kuzanskiy va Nikolay Kopernik ta'limotlaridir.

Bruno koinotda mavjud b lgan turli sayyoralar, hatto osmon yoritgichlari orasida ham zaro aloqadorlik va zaro ta'sir borligini isbotlab berishga urindi. Kopernik qarashlarini davom ettirib, har qanday osmon yoritgichini zicha alohida bir mutlaq markaz deyish mumkin. Bu markaz hamma joyda b lishi ham, z navbatida, hech qayerda b lmasligi ham mumkin. Koinot cheksiz-chegarasiz b lganidek, uning turli olamlari ham cheksiz-chegarasizdir, deb ta'kidlaydi mutafakkir. zi yaratgan moddiy va ma'naviy substansiyaning birligi t risidagi ta'limotga suyanib, Bruno shunday xulosaga keladiki, son-sanoqsiz dunyolarga ichki harakat. berib turgan manba yazifasini ilohiy qudrat emas, balki universal «Dunyoviy jon» bajaradi.

J.Bruno -rta asr sxolastikasi va dualizmi oyalariga qarshi borib, olamning borlig^i Oyalarini yanada rivojlantirdi. Yerdagi va osriondagi jismlarda fizik xshashliklar mavjud ekanligini tushuntirishga harakat qildi. Sxolastik falsafaga muvofiq, yer t rta stixiyani: tuproq, suv, havo, olovni vujudga keltirsa, osmon esa efir stixiyasini vujudga keltiradi. Brunoning fikricha, efir yer, suv, havo, olov bilan birlashib, koinotdagi boshqa sayyoralardek Yer kurrasini hosil qiladi. Yerdagi va osmondagi xshashlik, fizik bir xillilik oyasi olam birligi muammosining yanada keskinlashishiga sabab b ldi. Bruno ushbu muammoni zgacha yondashuv bilan, ya'ni qadimgi zamon atomizmi kayfiyatini mutlaq maksimum t risidagi ta'limot bilan t ldirib bartaraf etishga harakat qiladi. Uning tushuntirishicha, borliqning asosida

monada deb nomlanuvchi eng kichik zarracha yotadi. Ushbu /irrachacha borliqning s nggi minimal tayanchi b lib, Bruno la'limotida uch xil ma'noda z aksini topadi. Chunonchi, ontologik ma'noda monada deganda borliqning eng kichik, minimal darajadagi substansiyasi, ham jismoniy, ham ruhiy ibtidosi tushuniladi. Fizika nuqtayi nazaridan monada atomni ifodalasa, matematika borasida u nuqtani anglatadi. Nuqtalarning yi indisi, z navbatida, t ri chiziqni, t ri chiziq tekislikni, tekislik esa har qanday geometrik shaklni (jismni) hosil qiladi. Eng yuqori substansiya deganda «monadalar monadasi», ya'ni Xudo tushuniladi.

Nikolay Kuzanskiy dialektikani faqat teologiyaga tatbiq etgan b lsa, Jordano Bruno undan farqli laroq dialektikani inson faoliyatiga ham tatbiq etdi. Asosiy e'tiborni nafaqat Xudo bilan tabiat orasidagi qarama-qarshiliklar birligini, balki ular orasidagi kurashni aniqlashga qaratdi.

Jordano Bruno Renessans davri an'alarini davom ettirib, bilish jarayonida har qanday obr -e'tiborga sajda qilishga, uni mutlaqlashtirishga qarshi chiqdi. Uning fikriga k ra, bilish jarayonida birovlarining aqliga tayanib fikr yuritish ta pastkashlik, bu borada turli an'analarga suyanish ham ta gumrohlik, shuningdek, allaqanday allomaning fikrini q llab quwatlash ham be'manilikdir. Brunoning e'tirof etishicha, bilishning maqsadi ma'lum darajadagi bilimlar birligini ta'minlashdan iborat b lmo i lozim. Bilimlar birligini ta'minlash universumning chegarasizligini bilishga olib keladi. Bunday yumushni qarama-qarshiliklarning bir-biriga mos tushishi jarayoni dialektikasini bilmasdan turib aniqlab b lmaydi.

Bruno faylasuflarning turli bahs-munozaralariga sabab b lgan haqiqat muammosi haqida ham k p bosh qotiradi. Uning tushuntirishicha, haqiqatni aniqlash jarayoni sekinlik bilan amalga oshadi. Ushbu jarayonga insonning his-tuy ulari, idroki, fahm-farosati, fikr-mulohazalari ishtirok etadi. Brunoning ta'kidlashicha, bilish jarayonida hissiy bosqichning ahamiyati uncha katta emas. Chunki his-tuy u insonga aqlni q z atish, unga ichki stimul berish uchun kerak. «Hissiyot naqadar takomillashgan b lishidan qat'iy nazar, u ayrim noaniqliklardan xoli b lmaydi*.¹ Boshqacha

¹ Epym X. flHaJiora. M., 1949, 304-bet.

aytganimizda, hissiy bilish jarayonida cheksizlikning mohiyati t la ochilmasdan qolaveradi. Xuddi shuning uchun ham bilish jarayonida fikr-mulohaza yuritish asosiy ahamiyatga ega b ladi. Chunki fikr-mulohaza hissiyot yordamida olingan ma'lumotlarni qayta tahlil qiladi. Tahlil qilish jarayonida xotira va tasavur ham ishtirok etadi. Olamning bunday sirli m jizasiga faqat fikr-mulohaza yoki intellekt y l topadi va hissiyot orqali olingan ma'lumotlarga zining uzil-kesil tuzatishlarini kiritadi.

Ba'zi asarlarida Bruno bilishning aql bosqichi borligini ham eslatib tadi. Uning e'tirof etishicha, sha aql yordamida olamning birligini, olamdagi hodisa va voqealarda qarama-qarshi tomonlar borligini, qarama-qarshiliklar orasida birlik mavjudligini, ularning chegarasiz ekanligini bilish mumkin, degan xulosaga keladi. Shunday qilib, Jordano Bruno haqiqatga erishishning eng asosiy manbai aqldir, deydi. Lekin u turli eksperimentlar yordamida olingan bilimlarning bilish jarayonidagi ahamiyatiga yetarli baho bermaydi.

Jordano Bruno Renessans davri antropotsentrizmning ba'zi qoidalariga gumon bilan qarardi. Shunday b lishiga qaramasdan, Renessans gumanistik a analari haqida, xususan, inson bisotidagi yaxshilik, ezgulikka intilishni oshirish y llari haqida k p ylar edi. Brunoning fikriga k ra, inson hayotning quhga aylanib qolmasligi, ya'ni faqat zi uchun, zini saqlab qolish uchun yashamasligi, balki hayotda faol pozitsiyada turishi, uni yaxshilik tomon zgartirish uchun fidoyilik qilishi zarur. Haqiqatni inson xuddi shuning uchun bilishi zarur. Inson diniy ma'noda butun olamning kichik bir b lagi sifatida abadiy yashashi, lmasligi mumkin. Hayot turli shakllarda, boshqa olamlarda abadiy davom etaveradi.

Haqiqatni bilish borasidagi inson faolligini, bu boradagi uning mehnatini Bruno «Qahramonona entuziazm» deydi.

zining «Qahramonona entuziazm» asarida entuziazmning ikki tipi borligini aniqlab beradi. Zotan, birovlar uchun u aqlsizlik borasidagi j shqinlik b lsa, boshqa birovlar uchun chinakam haqiqatga erishish uchun qilingan oqilona intilish ekanligini ta'kidlaydi. — «Oqibatda, bunday odamlar, nafaqat qirol yoki sudx r, balki z ishining ustasi va faol kishi sifatida gapiradilar va harakat qiladilar».'

¹ *Ерѣмъ Х. О репоHHeKOM 3HTы3Ha3Me. М., 1953, 52-бет.*

Brunoning inson t r isidagi qarashlarining asosida yagona substansiya t r isidagi oya yotadi. Xususan, uning ta'kidlashicha, inson tanasi jondan past turadi. Lekin jon zini namoyon qilishi uchun unga tananing b lishi shart, tananing turli shakllarga kirishini ta'minlash uchun jon unga, albatta, zarur. Shuning uchun «Qahramonona entuziazm» sof ruhiy hissiyot, yoki sof ruhiy j shqinlik emas. U zida inson tanasining barcha qobiliyatlarini mujassamlashtiradi. Ruhiy-ma'naviy harorat bilan t ldirilgan sha tana tufayli j shqinlik chinakam qahramonlik darajasiga k tariladi.

Jordano Brunoning falsafiy, tabiiy-ilmiy oyalari rta asr sxolastik dunyoqarashiga qaqshatqich zarba berdi. Uning faqat teizm bilan kifoyalanib qolmagan, antropotsentrizm bilan chegaralanmagan barqaror panteizmi klassik Renessans an'analari doirasidan chiqib ketdi. Xuddi shuning uchun ham Bruno ta'limoti yangi tipdagi dunyoqarash sari bosilgan katta qadam, yangi zamon qiyofasini oldindan tasavvur qilishning yorqin namunasi edi. Uning murosasiz, kurashlarga t la hayoti afsonaga aylanib qoldi. Uning hayot y li zi orzu qilgan «Qahramonona entuziazm», hayotda faol pozitsiyada turishning yorqin namunas i edi. Bu hech narsadan q r qmaydigan va ilohiy muhabbatdan boshqacha huzur-halovat oladigan va zining hayoti haqida mutlaqo ylamaydigan entuziazm edi.¹

d) Inson manfaatlari va ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini himoyalash yoilari va vositalarini izlab topish harakatining avj olishi

Renessans davri Yevropa falsafasining inson tomon keskin burilishi, odamlarning ezgulik, yaxshilik haqidagi azaliy orzu-umidlarini ushalishi uchun zamin yaratdi. Inson manfaatlari va ehtiyojlarini, insoniy haq-huquqlarini ulu lash avj oldi. sha davrda yashagan va ijod etgan mutafakkirlar inson manfaatlari va ehtiyojlarini qondirishning, haq-huquqlarini himoya qilishning eng muhim sharti — markazlashgan qudratli davlat bunyod etishdir, degan oyani ol a sura boshladilar. Davlatning mohi-

¹ *EpyHO)K. O repoHecKOM 3my3Ha3Me. M., 1953, 54-bet.*

yati va genezisini xristian dini aqidalariga asoslanib emas, balki inson manfaatlari va ehtiyojlari, insoniy haq-huquqlariga asoslanib talqin qila boshladilar.

Renessans davri Yevropa faylasuflari, huquqshunoslari har tomonlama ulu lagan markazlashgan qudratli davlat qurish oyasining antropotsentrik xususiyatini il ab olmoq uchun ushbu oyaning shakllanish jarayoni haqida tasawurga ega b lish darkor. Birinchidan, ushbu oya VIII—XIV asrlarda jahon ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyotining hosilasi ekanligi e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Darhaqiqat, markazlashgan davlat qurish oyasi bir kunda yoki bir mamlakatda paydo b lgani y q. Chunonchi, uning kurtaklari Eron va Turonda sosoniylar hukmronlik qilgan kezlardayoq vujudga kelgan edi. Muhammad pay ambar, undan s ng esa xalifalar: Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar sosoniylarning markazlashgan davlat qurish oyasi va tajribasini zlashtirib, tarqoq, k chmanchi va qoloq arab qabilalarini yagona davlatga birlashtirdilar. Buning natijasi laroq, musulmon madaniyati misli k rilmagan muvaffaqiyatlarga erishdi.

Eramizning 711-yilida arablarning Ispaniyani ish ol etishi bilan markazlashgan qudratli davlat qurish oyasi Yevropaga kirib keldi va Rim imperiyasi halokatidan s ng inqirozga yuz tutgan Yevropaning rivojlanishiga zamin hozirladi. Oradan bir asrdan *k proq fursat tgach, mazkur oya asosida birlashtirilgan arab Ispaniyasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishga erishdi, aholi turmush darajasi yuksaldi. Markazlashgan qudratli davlat qurish oyasi eng e'tiborli ijtimoiy nazariyaga aylandi. Ushbu nazariya nafaqat Ispaniyaga, balki unga q shni b lgan mamlakatlar, xususan, Italiya va Fransiyada ham obr qozonishi tabiiy bir hol edi.

Ikkinchidan, markazlashgan qudratli davlat qurish oyasi Italiya va Fransiya uchun ijtimoiy — falsafiy fikrlar taraqqiyotining xotimasi, z navbatida, jamiyatda vujudga kelgan inqirozni bartaraf etishning ziga xos muhim nazariyasi b ldi. Arablar sharofati bilan Sharqdan arbga eksport qilingan markazlashgan qudratli davlat qurish oyasi Yevropani ish ol etayotgan bir paytda Italiya bir-biriga b ysunmaydigan, k p hollarda bir-biriga dushman b lgan shaharlardan iborat edi. Aholining turli qatlamlari markazlashgan davlat barpo etish orqali tarqoqlikka barham berish mumkinligini tobora tushunib yetmo-

qda edilar. Eramizning XIII asriga kelib, markazlashgan davlat iurish sa'y-harakatlari keskin tus oldi. «Aholi, — deb yozadi lauiqli zbek olimasi F. Sulaymonova, — ikki guruhga: gvelflar (Rim papasi q l ostida milliy birlashuvning tarafdorlari) va ribellinlarga (German imperatori tobeligida feodal birlashuv tarafdorlari) b linib, ular rtasida keskin kurash ketadi»'.

E'tiborli tomoni shundaki, XIV asrda gvelflarning gibellinlar ustidan alaba qozonishi ham ushbu kurashga nuqta q ya olmadi. Oxir-oqibatda gvelflarning zi imperator va papa tarafdorlariga b linib ketdilar. Buning sababi shundaki, hali Italiyada markazlashgan qudratli davlatning mohiyati, uning tuzilishi, asosiy institutlari va ularning funksiyalari haqidagi yagona oya shakllanmagan edi. Jamiyatdagi ixtiloflarni bartaraf etadigan va millat ravnaqini ta'minlaydigan qudratli umumdavlat oyasini shakllantirishga ehtiyoj endigina shakllanayotgan edi, xolos.

Markazlashgan qudratli davlat qurish oyasi fuqarolarning haq-huquqlari t risidagi tasawuri bilan bevosita bo liq. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri ijtimoiy falsafiy fikr-mulohazalarning shakllanishida sha davr mutafakkirlari yaratgan huquq t risidagi tasawurlarning ahamiyati beqiyosdir.

Renessansgacha b lgan davrda «huquq» tushunchasi mohiyatan ikki xil yondashuv asosida talqin qilinardi. Zotan, bir tomondan, u Xudo irodasining ifodasi b lgani uchun zaruriylik, mutlaqlik va abadiylik xarakteriga ega, deb ta'riflangan b lsa (bunday yondashuv rta asrlarda norma hisoblangan), ikkinchi tomondan, huquq kishilar orasidagi kelishuvning mahsuli b lib, zgaruvchan va nisbiy xarakterga ega, deb hisoblangan (bunday yondashuv esa qadimgi zamon mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqilgan). Biroq «huquq» tushunchasini talqin etishda uchinchi yondashuv ham mavjud. Unga k ra, huquq insoniylikning namoyon b lishidir, lekin u zaruriy Xarakterga ega, chunki uning mohiyati inson tabiati bilan bo liq. Xullas, «tabiiy huquq» tushunchasi qadimgi yunon stoiklari va rta asr sxolostlari (jumladan, Foma Akvinskiy) tomonidan ham shakllantirilgandi. Lekin yangi davr arafasiga kelib, ya'ni Renessans davrida bu tushuncha har tomonlama rivojlantirildi.

Shunday qilib, Renessans davri Yevropa falsafasi mar-

kazlashgan qudratli davlat qurish o'lasini yangi daliilar bilan boyitdi. Inson haq-huquqlari t risedagi fikr-mulohazalarning metodologik asosi b lgan «huquq» tushunchasining mazmun va mohiyatiga tub sifatiy zgartishlar kiritdi. Bunday tenden-siyani Italiyaning buyuk siyosiy arbobi, faylasuf va yozuvchisi Nikkolo di Bernardo Makiavelli, fransiyalik Jon Bodin, gol-land yuristi, tarixchisi va siyosatdoni Gugo Grotsiy asarlarida k rish mumkin.

Italiyada qudratli davlat qurish uchun, awalo, inson tabi-atini, uni faoliyat k rsatishga undaydigan manbalarni yaxshi bilmoq zarur, deb hisoblaydi NMakiavelli¹. Shu bois u Rim faylasufi Lorenzo Vallo (1407—1457-y.) qarashlariga tayanib, inson haqidagi z konsepsiyasini shakllantiradi. Unga k ra, insonni faoliyat k rsatishga majbur etadigan manba manfaatdir. Inson manfaatlari turli k rinishga ega, biroq ular orasida eng asosiysi mulkdan manfaatdorlikdir. Insonning jamiyatdagi har qanday faoliyati oxir-oqibatda ma'lum mulk egasi b lish niyati bilan asoslanadi. Shuning uchun ham mulk inson uchun eng qadrlil boylik hisoblanadi. «Kishilar otasini ldirganni kechirsalar kechiradilarki, mol-dunyolarining bahridan tmaydilar», — deb yozadi mutafakkir zining «Davlatpanoh» asarida.

Manfaat va xudbinlikning zaro aloqadorligi haqida fikr yurit-gan muallif xudbinlik inson tabiatida mustahkam rnashib ol-gan, degan xulosaga keladi. Tabiatan xudbin b lgan kishilar-ning birgalikda yashashlarini ta'minlash uchun ularni yagona qudratli markazlashgan davlat bayro i ostida birlashtirmoq zarur, deb hisoblaydi. Buning uchun esa eng oliy qudrat — davlat muassasalarini ta'sis etmoq, uning hokimiyatini mutlaqlashtirmoq, uni boshqarishni eng munosib zot q liga topshirmoq zarur, degan xulosaga keladi. Shu tariqa ilk bora Yevropa falsafiy tafakkuri tarixida din aqidalaridan ozod, mantiq kuchiga asoslangan dav-lat haqidagi ta'limot shakllana boshladi.

¹ Italiyalik mashhur jamoat arbobi, siyosatshunos, tarixchi, harbiy nazariyot-chi Nikolo di Bernardo Makiavelli 1449-yilning 3-mayida yurist oiiasida dunyoga keldi. 1498-yilda Florensiyada respublika e'lon qilingach, n t rt yil nlik Kengashida kotib lavozimida 'ishladi. 1512-yilda Ispaniya lashkarlari Medichilar avlodini Florensiya taxtiga qaytargach, N.Makiavelli egallab turgan lavozimidan chetlashtirildi va San-Kashonaga surgun qilindi. U 1527-yilda vafot etdi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari «Tit Liviyning birinchi dekadasiiga doir mulohazalar», «Davlatpanoh», «Florensiya tarixi», «Mondragara» asarlarida bayon etilgan.

Davlat hokimiyati yordamida kishilarni birlashtirishni va mil-latning ezgu niyatlarini r yobga chiqarishni z zimmasiga ol-gan davlatpanoh, eng avvalo, taqdirni z hukmiga b ysundirmo i lozim. Taqdir ishlarimizning yarmigagina hukm tkazadi, qolgan yarmini esa biz insonlarning ziga q yib beradi. Men taqdirni junbushga kelib, qir oqdan oshgan va daraxtlarni a darayotgan, uylarni vayron qilayotgan, yerlarni yuvib tashlayotgan qahrli daryoga xshataman, uning oldida ojiz odamlar dosh bera olmay, t rt tarafga qochib qoladilar, — deydi mutafakkir. Irodali, donishmand davlatpanoh esa uni ziga b ysundirishning uddasidan chiqadi, zero taqdir ayolga xshaydi: ayol bilan murosaga kelish uchun uni urib, tepib turish kerak — u sovuqqonlik bilan ish tutadigan erkaklardan k ra xuddi shunaqa erkaklarga tezroq b ysunadi. Demak, davlat panohi b lmish hukmdor kezi kelganda hisob-kitob va mulo-hazalarni bir chetga yi ishtirib q yib, dadilroq, tavakkaliga ish k rib turishi ham kerak.

Biroq tavakkalchilik bilan ish tutish hukmdorning asosiy fazilati b lmasligi lozim. Chunki davlatpanohning asosiy maqsadi Ttaliyada qudratli markazlashgan davlatni barpo etish bilan bo liq ekan, uning xatti-harakati aniq hisob-kitob, iroda, sovuqqon mulohazaga asoslanmo i lozim. Bunday xatti-harakatlarsiz Italiya taxtini q lga kiritib, ayniqsa, uning yaxlitligini saqlab qolib b lmaydi.

Aslida respublika tarafdori b lgan N.Makiavelli Italiyada bun-day davlat tuzilishini vujudga keltirish bir kunlik ish emasligini yaxshi tushunardi. Mamlakatda respublikani shakllantirish uchun, eng awalo, hokimiyatni qudratli monarx q lida jamlamoq lo-zim. Binobarin, monarxiya maqsad emas, maqsadga eltuvchi bir vositadir, xolos.

z saltanatining hududini muntazam kengaytirib borish uchun hukmdor z quroliga yoki zgalar quroliga, taqdir tuhfasi-ga (ya'ni qulay sharoitga) yoki ayrat-shijoatga tayanmo i zarur. Bunda merosx r hukmdor tomonidan boshqarilgan davlatga nisbatan bir uslubda, respublikaga nisbatan ikkinchi uslubda, aralash davlatlarga nisbatan uchinchi uslubda siyosat yuritishi kerak. Masalan, merosx r hukmdor tomonidan boshqarilgan mamlakatni zabt etganidan s ng unda ajdodlar tomonidan joriy etilgan a analarni buzmaslik va asta-sekinlik bilan bu an'analarni

yangi vaziyatga moslashtirib borish maqsadga muvofiq. Aralash davlat taxtini saqlab qolish uchun esa ikki xii ehtiyotkorlik chorasini k rib q ygan afzal: birinchidan, awalgi hukmdorning avlodini y qotib yuborish payida b lish, ikkinchidan, awalgi qonun va lponlarni saqlab qolish — shunday qilinsa, egallab olingan yerlar tez orada bosqinchi vataniga q shilib ketadi.

N.Makiavelli barcha davlatlarning poydevorini yaxshi qonunlar-u, yaxshi lashkar tashkil etadi, deb ta'kidlaydi. Shu bois istiloga qadar z qonunlariga ega b lgan shahar va davlatlarni boshqarish masalalariga alohida e'tibor beradi. Bunday davlatlarni, mutafakkirning fikriga k ra, uch y l bilan b ysundirish mumkin. Birinchisi — uni yakson qilib tashlash; ikkinchisi — unga k chib tish kerak; uchinchisi — shu mamlakat fuqarolariga z qonunlari asosida yashashga ruxsat berib, ularga soliq solish, boshqaruvni esa mamlakat tinchiigiga kafil b la oladigan shaxslarning kichik bir guruhiga topshirish darkor.

Mutafakkir ayrat-shijoat va shaxsiy jasorat bilan q lga kiritilgan mamlakatlarni saqlab qolish uchun hukmdor bundan keyin ham z jasoratiga tayanishi zarurligini, zgalar quroli bilan q lga kiritilgan mamlakatni tobelikda tutish uchun esa kuch va ayyorlik bilan ish olib borishi, xalq muhabbatini qozonishi, zarar yetkazishi mumkin b lgan shaxslarni chetlashtirishi, d stlar orttirishi lozimligini uqtiradi.

Bir qarashda N.Makiavelli bir-biriga zid b lgan mulohazalarni bayon qilgandek tuyuladi. Aslida mutafakkirning asl maqsadi, orzusi xalq turmushini farovonlashtiradigan qudratli markazlashgan davlat barpo etishdan iborat ekanligini unutmashimiz darkor. Shu boisdan u xalq davlat hokimiyatining yakka-yu yagona manbai ekanligini tan oladi. Uning manfaatlarini ifodalagan ulamolar bilan d stlashishni ma'qul topadi. Biroq respublika barpo qilish jarayonining ma'lum bir bosqichida ezgu maqsad y lida ayrim ayriaxloqiy tadbirlarni amalga oshirish «ilojsiz chora» ekanligini ta'kidlaydi.

NMakiavelli ayriaxloqiy tadbirlarning ham cheki-chegarasi, me'yori borligini k rsatib tadi. Muallif yovuzlik bilan q lga kiritilgan taxtni saqlab qolish amrimahol ekanligini yaxshi tushunadi. Shu boisdan u davlatni q lga olgan kishi kimgadir ozor yetkazmoqchi b lsa, uni har kuni takrorlab yurmasdan, bir y la bir bora qilishi lozim, deya ta'kidlaydi.

Kimki soddadillik qilib, boshqacha ish tutsa, uning z sham-shirini qiniga solishga hech qachon vaqti b lmaydi va har kuni yangidan-yangi dilsiyohlklarga uchrayotgan fuqarolarning yordamiga ham umid bo lay olmaydi. Yaxshilikni esa, deydi mutafakkir, oz-ozdan, muntazam qilgan ma'qul, toki uning qadriga yetishsin.

N.Makiavelli har qanday davlatpanoh dasturilawalda xalqqa va faqat xalqqa tayanishi zarurligini qayta-qayta uqtiradi. Xalq maqsadi a'yonlarnikiga qaraganda insofli, adolatli b ladi: a'yonlarning istagi xalqqa zulm qilish, xalq esa zulm k rishni istamaydi, deydi. Xalq q llagan davlatpanoh mushkul vaziyatda ham unga murojaat qila oladi, undan yordam kutishga haqli, aks holda vaqt-soati kelib, mushkul vaziyat tu ilganida xalq uni a darib tashlaydi. Xalqi jabr k rmagan hukmdor hamlaga duchor b lmaydi, xalqi yuz girgan hukmdor esa taxtda uzoq tura olmaydi.

Xalq ishonchini qozonish uchun davlatpanoh yaxshi maslahatchilar tanlay bilishi shart. Donishmand shoh buyuk aql sohiblarini ziga maslahatchi qilib oladi, ularning fikriga quloq tutadi. Shuningdek, hukmdor har bir maslahatchisining maslahatlariga alohida e'tibor bermo i lozim, aks holda z sa'y-harakatlarining befoyda ekanligini k rgan maslahatchilar unga yordam q lini ch zmay q yadilar. Yaxshi maslahatchilarga quloq tuta bilish hukmdor donishmandligining belgisidir. Chunki, N.Makiavelli fikricha, yaxshi maslahatlar b lgani tufayli donishmand shohlar vujudga kelmaydi, aksincha, donishmand shohlar b lgani tufayli yaxshi maslahatlar vujudga keladi.

«Davlatpanoh» asaridan qoladigan asosiy taassurot shundan iboratki, Nikkolo Makiavelli Italiyaning asl farzandi, chin va-tanparvari edi. z yurtining tanazzulga uchraganidan, xalqning behad kulfatlaridan qattiq tashvishlangan mutafakkir yurt farovonligi va istiqlolini ta'minlash y llarini izlaydi. Uning fikricha, endi cherkov hokimiyatiga, katolitsizmga tayanib xalqni xalos qilib b lmaydi. Cherkov noiblari behad ochk zliklari, manfaatparastliklari tufayli mamlakatni xarob qildilar. Cherkov tashkil etgan barcha siyosiy va ijtimoiy institutlar inqirozga yuz tutdi. Shu boisdan millat ravnaqini ta'minlashning yagona y li qudratli markazlashgan davlat barpo etishdir, deb hisoblaydi mutafakkir. Buning uchun esa zamonasi uchun xarakterli b lgan

barcha e'tiborli, hatto ayrim hollarda ayriaxloqiy siyosiy prinsiplardan ham foydalanishni taklif etadi.

Renessans davri Yevropa madaniyati, xususan, ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan allomalardan biri, yirik fransuz siyosiy arbobi, faylasuf va sotsiologi Jan Bodendir¹.

Mashhur italyan faylasufi N. Makiavelli Italiyada respublika barpo etish uchun hokimiyatni yagona monarx qo'lida mujassamlashtirish zarur, degan xulosaga kelgan bo'lsa, J. Bodeni yagona monarx qo'lida jamlangan hokimiyatdan jamiyat manfaatlarini qo'lida foydalanish muammolari haqida bosh qotirdi. Xuddi shuning uchun ham zining ijtimoiy faoliyatini doimo fan yutuqlari bilan qo'rib shib olib bordi.

Jan Boden «Respublika haqida olti kitob» asarida monarxiyadan qolgan merosni cheklash yo'lasini bayon etadi. Chunki, monarxiyani xalq yoki uning vakillari roziligini olmasdan turib, fuqarolarga turli soliqlar solish kabi huquqlardan mahrum qiluvchi qonunlar yaratish zarur, deb hisoblaydi. Shuningdek, davlat mustaqillikka erishgach, uning suverenitetini boshqarish mumkin emasligi yo'lasiga asoslanib, Boden hokimiyatni taqsimlashga qarshi chiqadi. Monarxlarga hokimiyat Xudo tomonidan beriladi, degan aqidaga mutlaqo qarshi turadi. Xalq monarxlarni emas, balki har qanday zulmkorni qo'ldirish huquqiga ega ekanligini tan oladi. Lekin monarxning xatti-harakatlarida qonunga asoslansa, zolim esa qo'zboshimchalikka, qonunsizlikka suyanadi. Bodening tushuntirishicha, har qanday siyosiy tashkilotning asosida tengsizlik yotadi.

Boden din va cherkov ulamolari tomonidan dahriylikda ayblandi. Chunki u Cherkov tomonidan 1624-yilda yozilgan «Haqiqat to'g'risida» nomli asarda bayon qilingan dinga, cherkovga qarshi yo'nalarni har tomonlama ma'qullar edi. Dinning vujudga kelishi, uning tabiiy-ilmiy asoslari to'g'risidagi qarashlarini Boden zining «Yetti kishi muloqoti» nomli asarida bayon qilgan.

¹ Jan Boden 1530-yilda Anji shahrida tavallud topdi. U Tuluzada siyosat, huquq va falsafa muammolarini qo'ngach, Parijga keldi. Siyosiy faoliyat bilan shu ulandi. 1567-yilda Bludagi bosh shtatlarda uchinchi tabaqa deputati boidi. 1596-yilda vafot etdi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari «Tarixni qo'ngashning eng oson usuli», «Respublika haqida olti kitob», «Narsalar narxining nisbatan oshishi va pul haqidagi MMolostua paradokslariga javoblar», «Haqiqat to'g'risida», «Yetti kishi muloqoti» asarlarida bayon etilgan.

N.Makiavelli kabi Jan Boden ham davlat absolutizmi tarafdori edi. Xuddi shuning uchun davlat manfaatini din manfaatidan ustun qo'yardi. Chunki davlatning kelib chiqishi Xudodan emas. Shu bois din siyosatdan xalos bo'lishi, davlat ishlariga aralashmasligi zarur, degan o'ylarni olib borardi.

Har qanday jamiyatda ham, turli tabaqalar, turli ijtimoiy Kiiruhlar orasida vujudga kelgan mojarolar, dilsiyohliklar zaminida manfaat yotadi. Manfaatlarning haqida fikr-mulohaza yuritgan Boden manfaatlar ichida eng asosiysi — mulk bilan bog'liq munosabatlardir, deb ta'kidlaydi. -Uning tushuntirishicha, mulk bilan bog'liq munosabatlar, eng avvalo, jamiyatning asosli ishlari bo'lgan oilada mujassamlashadi. Xuddi shuning uchun ham oila davlat siyosatining asosiy bo'limi zarur. Bu rindan J.Boden Aristotelning «Siyosat» asarida ilgari surilgan o'ylarni yanada rivojlantiradi. Davlat oila manfaatlarini himoya qilganidagina ijtimoiy-siyosiy tuzum barqarorligi ta'minlanadi. Buning uchun esa davlatning har navbatida xususiy mulkchilikni muhofaza etmoq zarur. Oila va xususiy mulkchilikni himoya qilmoq uchun davlatni merosxo'r Monarx boshqarishi kerak. Lekin uning huquqlari cheklangan bo'lishi shart.

N.Makiavelli o'z davrida Italiyada sodir etilayotgan turli bosh-boshdoqliklarga barham berish uchun hokimiyatni yagona Monarx qo'lida jamlashni, J.Boden esa Monarx qo'lida jamlangan hokimiyatni xalq tomonidan nazorat qilishni muhokama etgan bo'lsa, Gollandiyaning yetuk siyosatshunosi, gumanisti va huquq nazariyotchisi Gugo Grotsiy¹ allaqachonlar shakllanib bo'lgan respublikaning ijtimoiy-siyosiy muammolari xususida bosh qotiradi. Keling turibdiki, Yevropa siyosiy tafakkuri obyektiv zaruriyat in'ikosi laroq «anarxiya-monarxiya-respublika» mantiqiy asosida shakllana boradi.

Inson, G.Grotsiyning fikriga muvofiq, hayvondan o'zining tinchlikka, osoyishtalikka, zaro muomalaga bo'lgan ehtiyoji

¹ Gugo Grotsiy 1583-yilning 10-aprelida Niderlandiyaning Delft shahrida dunyoga keldi. 1566— 1609-yillarda sodir bo'lgan Niderlandiya inqilobining ideologlaridan biri edi. Xuddi shuning uchun ham 1618-yilda umrbod qamoq jazosiga hukm qilindi. Biroq 1621-yilda Parijga qochib ketdi. 1645-yilda vafot etdi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari «Erkin dengiz», «Urush va tinchlik huquqi haqida», «Dahriylarga qarshi asl xristiancha taqvorlik» asarlarida bayon qilingan.

bilan ajralib turadi. Hayvondan farqli laroq, u aqlga ega b lgani tufayli zining ana shunday ehtiyojlarini anglab yetadi va ularni r yobga chiqarishga intiladi. Ana shu aql, shuningdek, tilga olingan ehtiyojlarni qondirish zaruriyati insonlarni ma'lum umumiy prinsiplarga amal qilishga, ular asosida faoliyat k rsatishga undaydi. Urush esa kishilar tabiatida qadim-qadimdan saqlanib qolgan hayvoniqlikning namoyon b lishidir.

Mutafakkir inson huquqlarini uning ehtiyojlari bilan bo lar ekan, bu yerda ham «ikki yoqlama haqiqat» mavjudligi haqida fikr yuritadi. Zotan, huquq ilohiy va insoniy xarakterga ega b lishi mumkin. Ushbu xulosa huquq tabiatini faqat Xudo nomi bilan bo lab tushuntirgan, «huquq» tushunchasiga cherkov monopoliyasini shakllantirgan Renessans davri uchun katta yangilik edi. Buning bilan G. Grotsiy inson taqdirining muqarrar emasligi, uning ozodligi z q lida ekanligi haqidagi oyalarning shakllanishiga zamin yaratdi.

Buyuk golland huquqshunosi insoniy huquqni fuqaroviy va tabiiy huquqqa b ladi. Fuqaroviy huquq konkret-tarixiy xarakterga ega b lib, siyosiy vaziyat bilan bo liq. Shu bois jamiyatdagi ijtimoiy tuzumning zgara borishi bilan u ham zgarib turadi. Tabiiy huquq esa insonning tabiatidan, tabiiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shu sababli, mutafakkirning mulohazalariga k ra, tabiiy huquq muammolari bilan jamiyat rivojlanishi tendensiyalarini tahlil qiluvchi tarix emas, inson mohiyatini har tomonlama rganuvchi falsafa shu ullanmo i darkor.

Shuning bilan birga kishilarning tabiiy ehtiyojlarini qondirish jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bo liq ekanligini ham unutmasligimiz lozim. Boshqacha aytganda, tabiiy huquq nafaqat inson tabiati bilan, balki ijtimoiylik bilan ham bo liqdir. Kishilar z ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini himoyalash maqsadida zaro kelishib olishga majbur b ladilarki, bu kelishuvning nihoyasida davlat instituti vujudga keladi. Binobarin, davlatning asosiy vazifasi inson ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish, uning huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

Shunday qilib, inson huquqlari absolut haqiqatdir. Haqiqat esa, G.Grotsiyning fikriga muvofiq, isbotlanmo i darkor. Mutafakkir har qanday haqiqatni aql nuqtayi nazaridan isbotlash zarurligini ta'kidlaydi (umuman, aqlga va faqat aqlga murojaat etish, ya'ni ratsionalistik dunyoqarash G.Grotsiy ijodining me-

todologik asosini tashkil etadi). Chunki aql umumtanqidiy va umumqadriyat ahamiyatiga ega. Jamiyatda vujudga kelgan har qanday ijtimoiy-huquqiy ixtilofni aql yordamida bartaraf etish mumkin. Bunday faoliyatni ikki xil y l bilan amalga oshirish mumkin. Birinchidan, vujudga kelgan vaziyat, hodisa mohiyatining aqlga muvofiqligini aniqlash zarur. Ikkinchidan esa, vujudga kelgan vaziyat yoki voqeaning zga rivojlangan mam-lakatlar tarixida qay tarzda sodir b lgani va qay tarzda bartaraf etilganini rganmoq zarur.

Kishilar rtasidagi kelishuv pirovard natijada davlatning yu-zaga kelishiga sabab b lgani kabi, turli davlatlar rtasidagi kelishuv oqibatida xalqaro hamjamiyat shakllanadi. G.Grotsiy bu voqeani zaruriyat, qonuniylik sifatida tahlil etadi. Uning fikriga muvofiq, XVII asr taraqqiyoti Yevropada ana shunday xalqaro hamjamiyatning vujudga kelishiga zamin hozirlagan. Ushbu fikrini asoslashda u katolik cherkovi ma'qullagan pozitsiyadan chekin-magan holda protestantlarning mulohazalari hamda tajribalaridan ham foydalanishga intildi. Shu sababli uning ushbu muammolar-ga ba ishlangan «Dahriylarga qarshi asl xristiancha taqvodorlik» asari 1627-yilda «Ta'qiq etilgan kitoblar indeksi»ga kiritildi. Biroq cherkov inkvizitsiyasi buyuk faylasuf va siyosatshunos Gugo Grot-siy asarlarining avlodlarga qadar yetib kelishiga qarshilik qila olmadi. Gugo Grotsiy avlodlar xotirasida tabiiy huquq nazari-yasining asoschisi sifatida saqlanib qoldi.

Renessans davri Yevropa faylasuflari ta'kidlaganlaridek, markazlashgan qudratli davlat barpo etish yordamida jamiyatda mavjud b lgan muammolarni t la bartaraf etish mumkin emas. Ayniqsa, inson xulq-atvorida, xatti-harakatidagi ma'naviy qash-shoqlikni markazlashgan davlat yordamida tugatib b lmaydi. Odamlar ongi va faoliyatidan bunday nodonliklarni surib chiqa-rish uchun xristian dinining axloqiy mohiyatini ochib berish, insonparvarlik harakatini har tomonlama rivojlantirish zarur, degan xulosaga keldilar.

XV asr s nggida Oksford universitetida Jon Kolet (1467—1519-y.) t garagining tashkil etilishi Angliyada insonparvarlik harakatining yanada avj olishiga sabab b ldi. Ushbu t garakda Florensiya platoniklarining asarlari tahlil qilinar, Tavrot va Injil matnlari xususida musohabalar uyushtirilar edi. T garak qat-nashchilari ijtimoiy tenglikka asoslangan xristiancha gumanizm

oyalarini katta qiziqish bilan rrganar edilar. Ular orasida Erazm Rotterdamskiy¹ gumanizm o'ylariga sadoqati bilan alohida ajralib turar edi.

XVI asrning boshlariga kelib, Erazm Rotterdamskiy butun Yevropada avj olgan insonparvarlik harakatining ylboshchisi darajasiga ktarildi. Uning obr -e'tibori shu qadr qudratli ediki, Muqaddas Rim imperiyasi imperatori va Ispaniya qiroli Karl V, uning raqibi Fransiya qiroli Fransisk I, Angliya qiroli Genrix VIII, Rim papalari uning nazariga tushishga intildilar. Hatto Rim papasi Pavel III Erazm Rotterdamskiyga kardinallik mantiyasini ham taklif etgandi.

Erazm Rotterdamskiy z ijtimoiy-falsafiy qarashlarini 1501—1503-yillarda yozilgan «Xristian jangchisi uchun qllanma» nomli asarida izhor etgandi. z ta'limotini u «Iso falsafasi», deb ataydi. Albatta, bu termin Erazmga qadar ham q ilanilgan, biroq u «Iso falsafasi» tushunchasiga yangicha mazmun ato etdi. Erazm Rotterdamskiyning mulohazalariga qaraganda, Iso falsafasida z ifodasini topgan xristian madaniyati qadimgi yunonlar va rimliklarning majusiy madaniyatidan quvvat oladi. Italyan gumanistlaridan farqli laroq, qudratli intellektual salohiyatga ega b lgan Erazm zining gumanistik qarashlarini ajoyib va inkor etib b lmaydigan dalillar asosida bayon qiladi. Xristian madaniyatini qadimgi zamon madaniyatining hosilasi sifatida talqin etgan Erazm Suqrotni Iso qatoriga q yadi.

Erazm Rotterdamskiy z ta'limotida xristian dinining axloqiy mazmunini kengroq yoritishga va uning dogmatik tomonini inkor etishga intiladi. Xristian jangchisining mijozi axloqiy mazmun bilan t lib toshgan. Uning e'tiqodi hamisha aqlidan ustun turadi. Aytaylik, u ruhning lmasligini aql bilan il ab, tushunib ololmasada, unga qafiy ishonadi. Ana shu ishonch uni turli gunohlardan saqlanishga undaydi. Insonning mijozi axloqiy mazmun bilan t lib-toshgan ekan, xristian oyalari har bir

¹ Erazm Rotterdamskiy 1469-yilda tu ildi. Ruhoniy va oqsochining noqonuniy farzandi b lgan Erazm yoshlik yillaridayoq Niderlandiya monastirlaridan birida monax b ldi. Havas qilsa arzugilik filologik-gumanistik ma'lumot oldi. XVI asrning boshlariga kelib, Yevropada avj olgan insonparvarlik harakatining ylboshchisi darajasiga ktarildi. 1536-yilda vafot etdi. Uning diniy, faisafiy qarashlari «Xristian jangchisi uchun q Hanma», «Ahmoqlikka hamdu sano» kabi asarlarida bayon etilgan.

kishi uchun tushunarh, hammabopdir, degan xulosaga keladi Hrazm.

Kishilarni dastlabki insonparvar xristian oyalariga qaytarish uchun, Erazmning fikriga muvofiq, «inson tabiatan gunohkor banda», degan yol on xulosadan voz kechish darkor. Har qanday kishi Iso pay ambar izidan borib, Muqaddas kitoblarda ilgari surilgan oyalarni zlashtirishi mumkin. Buning uchun faqat Tavrot va Injildan cherkovda keltirilgan parchalar bilan qanoatlanmasdan, ularni mukammal rganish lozim. z mulohazalarini r yobga chiqarish maqsadida Erazm Rotterdamskiy 1517-yilda Yangi ahd matnini yunon tilidan lotin tiliga tarjima qiladi va unga izohlar yozadi.

K rinib turibdiki, Erazm Rotterdamskiy z qarashlari va amaliy faoliyatiga k ra ma'rifatparvar faylasuf edi. Biroq faqat Tavrot va Injil bilan elni ma'rifatli qilib b lmasligini mutafakkir yaxshi tushunardi. U ratsionalizmsiz, aql ishtirokisiz ma'rifat y q va b lishi ham mumkin emas, degan xulosaga keladi. Shu bois mutafakkir fikrlarini ratsionalistik pozitsiyadan turib bayon etishga majbur b ladi va buning bilan asriy sxolastik bilimdonlikka hamda ta dogmatik katolik ilohiyotiga qarshi boradi.

Mutafakkirning ratsionalistik dunyoqarashi uning nihoyatda mashhur b lgan «Ahmoqlikka hamd-u sano» nomli asarida z ifodasini topgan. Erazmning 1509—1511-yillarida bitilgan ushbu asari shu qadar satirik quwatga ega ediki, uning muallifini keyinchalik «XVI asr Volteri» deb atay boshladilar. Shuningdek, asar yordamida sha davrning falsafiy talimotlari mohiyatini bilib olish mumkin. Muallif muttasil zini maqtashdan charchamaydigan ahmoqlik janobi oliyalarining nomidan z zamonasining ziga xos tomonlarini tanqid qiladi.

«Kishilarning aksariyat qismi irt ahmoq b lgani, har kim zicha devona b lgani bois»¹, «jamiyatda ahmoqlik istagancha topiladi, hamma narsa ahmoqlar tomonidan ahmoqlar uchun qilinadi»². Boz ustiga, kishilar alohida-alohida tarzda devona b lganlari yetmaganidek, birgalashib ham ahmoqlik qilib turadilar. Erazm bunga urushni misol qiladi.

Bundan xulosa shuki, odamlar kim b lishidan qat'i nazar,

¹ *PommepdaMCKuu 3. IloxBajia rjiynocTH. BH6nHOTeKa BCCMHPHOH jiHTepaTypu.*
T.33. M., 1971, 137-6CT.
² sha yerda, 142-bct.

qirol-u a'yonlardan tortib papa va kardinallarga qadar barchasi ahmoqlik qiiib turadilar. Eng hayratlanarli joyi shundaki, muallif, hatto Iso pay ambar va uning havoriylarining faoliyatini ham ahmoqchilikdan iborat, deb baholaydi, chunki «xristian e'tiqodi, aftidan, qandaydir ahmoqchilikni eslatadi va donishmandlikka mutlaqo mos tushmaydi». «Xudoga ahmoqlar bunchalik kerak b lib qolgani bejiz b lmasa kerak»'. Albatta, bu satrlar bilan tanishgach, mutafakkir xristian dinini mutlaqo inkor etgan, degan xulosaga ham kelish mumkin. Aslida bunday emas, aks holda u zi tar ib etgan «Iso falsafasi»ga zi qarshi chiqqan b lur edi. Bu yerda gap xristian e'tiqodining mohiyati haqida emas (garchi ayrim mulohazalarida muallif xristianchilikning asosiy oylarini tanqid qilsada), sha davrda hukm surgan rasmiy ilohiyot haqida borayotir. Masalaning mohiyatini bilmoq uchun Erazmning sxolastikaga va u bilan bo liq b lgan rasmiy-dogmatik ilohiyotga munosabatidan xabardor b lmoq zarur.

Erazm xristiancha e'tiqod bilan rasmiy-dogmatik ilohiyot rtasida katta tafovut yuzaga kelganini asoslab beradi. Buning asosiy sababi rasmiy ilohiyot tarafdorlaridirki, Erazm ularni «zaharli simliklar», deb ataydi. Ular z bema'niliklariga shu qadar berilib ketganlarki, na zlari haqiqatga erisha oladilar, na zgalarni q yadilar. z fikrlariga q shilmagan har qanday zotni bid'at, deb e'lon qiladilar. Boz ustiga, aslida safsataboz b lgan bu ilohiyotchilar ijod va ijod ahlini, bilim va bilim egasini nazorat ostida saqlab turishga oshiqadilar. Qizi i shundaki, hatto jannat kalitchisi avliyo Petr ham «qanday qilib bilimning ziga ega b lmasdan turib, uning kalitini q lda saqlab turish mumkin» ekanligini tushuntirib bera olmaydi.² z mulohazalarining manti i asosida Erazm ilohiyotchilarni tanqid qilishdan sxolastikaning zini tanqid etishga tib ketadi.

Ahmoqchilikning mohiyati haqida fikr yuritgan Erazm uni «hayot» tushunchasining sinonimi sifatida q llay boshlaydi. Ushbu mulohazalar tabiiy bir savolning tu ilishiga olib keladi. Nima uchun ahmoqchilik donishmandlikdan ustunroq, qudratliroq chiqaverdi? Muallifning fikriga k ra, hissiylik insonning butun jismini qamrab oladi, vaholanki aql jismning bir qismi bilan

1 PompepdaMCKUu 3. IloxBajia rjiynocTH. Eii6jinoTeKa BceMHpHoii JiHTepaTypH. T.33. M., 1971, 200-201-Seraap.

² sha yerda, 176-bet.

cheklangan, xolos. Shu boisdan inson xulq-atvori k p jihatdan hissiylikka, ayniqsa, huzur-halovatga borib taqaladi. Huzur-halovatga erishgan kishilar zlarini baxtiyor deb hisoblaydilar. Ajablanarli joyi shundaki, bunday kishilarni asl, haqqoniy huzur-halovat qiziqtirmaydi. Ular uchun biror narsani huzur-halovat deb hisoblanganining, biror narsani huzur-halovat deb e'lon qilinishining zi kifoya. Xullas, insonning baxti narsaga emas, narsa haqidagi z mulohazasiga bo liq. Demak, baxtni k pchilik ylagandek, bilimdan, adashmaslikdan emas, bilimsizlikdan, adashishdan izlamoq darkor. Hayotning irratsional mohiyati ham ana shu yerda yaqqol namoyon b ladi. Kishilar aslida baxtli-saodatli b lish-b lmasliklaridan qat'i nazar, zlarini baxtli, saodatli deb, zlarini aldab, ahmoqchilik qilib yashaydilar. Hayot irratsionalistik mohiyatga ega ekan, uni aql yordamida il ab, bilib b lmaydi, uning xususida mutlaq haqiqatni aniqlash amri mahol. Shunday ekan, mutlaq haqiqatni da'vo etayotgan kishilarni va ularning ta'limotlarini kim va nima deb atamoq darkor?

Xullas, Erazm Rotterdamskiy XVI—XVII asr Yevropa mutafakkirlarining dunyoqarashlariga katta ta'sir tkazdi. U zining havas qilsa arzigulik ijodiy faoliyati bilan xristian e'tiqodining turli be'maniliklardan ozod qilinishi, uning negizida insonparvarlik oylarining yanada rivojlanishi, ijtimoiy adolat va tenglik oylarining sistemalashtirilishi uchun shart-sharoit yaratib ketdi.

Erazm Rotterdamskiy asos solgan xristiancha gumanizm harakatini har tomonlama rivojlantirishda, buyuk ingliz gumanisti, davlat arbobi va yozuvchisi Tomos Morning xizmatlari beqiyos edi¹. Tomos Morning falsafiy-axloqiy qarashlari xristiancha gumanistik axloqiy idealning, inson qadr-qimmatini va uning erkinligi haqidagi ta'limotning yorqin ifodasi edi.

Mutafakkirning inson t risidagi qarashlari, uning «Dav-

¹ Tomas Mor 1478-yilning 7-fevralida Londonda sud amaldori oilasida tu ildi. 1492—1494-yillarda Oksford universitetida qidi. 1525-yilda Lankaster gertsogligining kansleri b lib ishladi. 1529-yilda eng yuqori davlat lavozimi — Angliya lord-kansleri kursisini egalladi. Angliya qiroli Genrix VIII amalga oshira boshlagan cherkov islohatlariga qarshi chiqqani uchun 1532-yilda lord-kanslerlik lavozimidan chetlashtirildi. 1534-yilda Genrix VIII k rgazmasiga asosan qamoqqa olindi va 1535-yilda qatl etildi. Tomos Morning falsafiy qarashlari «Davlatning eng yaxshi tuzumi t risida va yangi utopiya oroli haqida ba oyat foydali, ham maroqli, ham oltin kitob» («Utopiya») asarida bayon etilgan.

latning eng yaxshi tuzumi t rida va yangi Utopiya oroli haqida ba oyat foydaii, ham maroqli, ham oltin kitob» (1516-y.) nomli asarida z ifodasini topgan. Kitob ikki qismdan iborat. Uning hajman kattaroq b lgan va dastlab yozilgan ikkinchi qismida Utopiyadagi turmush tarzi xususida hikoya qilinsa, keyinroq bitilgan birinchi qismida Angliya hayoti tanqidiy k z bilan yoritildi. Kitob muallifning mavjud ijtimoiy va ma'naviy voqelikka naqadar salbiy munosabatda b lganini namoyon etadi.

«Utopiya» muallifining gumanistik dunyoqarashi asarning birinchi qismida ifoda etiladi. Angliyadagi yer islohotlari dehqonlarning z yerlaridan judo b lishariga, daydilar va yupunlarning k payib ketishiga oiib keldi. Ayni paytda mamlakatga xemiri ham naf keltirmaydigan shunday bir tabaqa shakllandiki, ular z huzur-halovatlari y lida istalgan mabla ni sarflashga qodir b lib qoldilar. Tabiatan m min-qobil, beozor b lgan q ylar odamlarni yeb q ya boshladi, deb yozadi Tomas Mor. Muta-fakkir ushbu iborasi bilan boyonlar daromadini oshirish imkonini beradigan q ylarni boqish uchun yuzlab odamlar z yerlaridan haydab yuborilganini nazarda tutadi. Bu kulfatlar TMorning fikriga muvofiq, «davlat bahonasida va davlat nomidan z manfaatlari haqida qay urayotgan boylarning fitnafasodidan zga narsa emasdir*.¹

Xullas, Tomas Mor zi yashab, ijod etgan jamiyatni, undagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni tanqid qildi. Xususan, Angliyada odamlar qadr-qimmatini yerga uruvchi, uni kamsituvchi tartibotlar yordamida t plangan kapitalni yuzaki tahlil qilishga qarshi chiqdi. zi bunday illatlarning vujudga kelishining asosiy sababini xususiy mulkdan qidirdi. Shuning uchun ham ijtimoiy munosabatlarni zgartirish zarur, degan xulosaga keladi. Birinchilardan b lib ishlab chiqarishni umumlashtirish oyasini ilgari surdi. Lekin bunday sifatiy zgarishni qonun yordamida amalga oshirmaslik zarur ekanligini qayta-qayta takrorladi.

Angliyadagi ijtimoiy voqelikni qadimgi xristian mualliflari bayon etgan fikrlar, Bibliyada uchraydigan oyalar bilan taqqoslar ekan, T.Mor z orzusidagi jamiyatni izhor qiladi. Ushbu orzularning shakllanishiga florensiyalik platoniklar, Erazm Rot-

¹ Mor T. Utopiya. M, 1978, 276-bet.

terdamskiy xristian gumanizmi va Platonning «Davlat» asari beqiyos ta'sir k rsatdi.

«Utopiya» s zi T.Mor tomonidan ilk bor q llangan b lib, «y q joy», «hech qayer», degan ma'noni anglatadi. Ushbu s z yordamida ifodalangan orolda baxt-saodatli kishilar farovon turmush kechiradilar. Bunday turmush qafiy antiindividualizmning joriy etilishi orqali y lga q yilgan. Antiindividualizm xususiy mulkni bekor qilishni, jamiyat a'zolarining mulkiy va iste'moliy tengligini ta'minlashni talab etadi. Bunday fikrlarni bayon etishda Tomas Mor xristiancha gumanizm oyalariga asoslanadi.

Tomas Mor Platon va Abu Nasr Forobiyning adolatparvar shoh haqidagi mulohazalarini davom ettiradi. Maksimal tenglik joriy etilgan orolda faqat har tomonlama ilimli, ma'rifatli, turli illatlardan xoli zotgina hukmdorlik qilishi mumkin. «Hukmdor shunday bir manbaki, undan butun xalqqa ham ezgulik ham yovuzlik yo ilib turishi mumkin», — deb yozadi mutafakkir.¹ Asarda bunday afsonaviy hukmdor Utop deb ataladi. U mazkur orolni kashf etgach, unda z ijtimoiy, siyosiy va axloqiy qonun-qoidalarini joriy etadi. Hukmdor, birinchi navbatda, na-faqat xususiy mulkning batamom bekor qilinishiga, balki pul va oltinga b lgan salbiy munosabatning shakllanishiga muvaffaq b ladi. Orola pul batamom y q qilingan, oltindan esa eng iflos ishlar uchun ishlatiladigan buyumlar tayyorlanadi. Buyuk gumanist odamlar boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan oltin-u zarga b lgan nafratini shunday tarzda ifodalaydi.

Albatta, maksimal tenglikni saqlab turish, ijtimoiy mulkchilikning mutlaq ustuvorligini ta'minlash uchun Utopning sa'y-harakatlari kifoya emas edi. Buning uchun orolda yashovchilar mehnat faoliyatida ham teng ishtirok etishlari zarur. Tabiiyki, bunda, birinchi navbatda, jismoniy mehnat haqida gap boradi. Utopiyada hunarmandlar va dehqonlarning mehnati har qanday davlat uchun zarur shart-sharoit ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Afsuski, ayrim davlat arboblari mehnat faoliyatidan yi-roqlashib ketganliklari bois hunarmand va dehqonlar haqida qay urmay q yadilar.

Utopiyada odamlar hunarmandchilik va qishloq x jalik ishlari bilan shu ullanadilar. Unda ishtirok etish barcha kishilar uchun

¹ Mor T. Utopiya. M., 1978, 125-bet.

majburiyatdir. Hatto sifograntlar (boshliqlar) ham el qatori mehnat qiladilar, chunki mehnat orolda axloqiy zaruriyatga, ehtiyojga aylangan. Orol xalqi 6 soat mehnat qiladi (sha davr Angliyasi uchun 6 soatlik ish kuni orzu edi). Eng o ir mehnatni jino-yatchilar bajaradilar. Shu bois utopiyaliklar b sh vaqtlarini z axloqiy qiyofalarini takomillashtirish uchun sarflaydilar.

Aqliy mehnat bilan orolda eng iste'dodli kishilar shu ullanadilar. Boshqa yurtlarda esa «hanuzgacha fan bilan t nkalar va galvarslar mash ulla, yuksak aql sohiblari esa behuda qurbon b lib ketmoqdalar»'. Aynan shu yuksak aql sohiblari Utopiyada turli lavozimlarda mehnat qiladilar, din peshvolari sifatida faoliyat k rsatadilar.

Darvoqe, Utop orolidagi turmush tarzi, ishlab chiqarish aqlga muvofiq joriy etilgan b lishiga qaramasdan, ular hayotida axloq ustuvorligicha qolaveradi. Aynan axloq nuqtayi nazaridan orolda inson eng oliy qadriyat, deb e'lon qilingan. Inson eng qadrli mavjudot b lgani tufayli hamisha huzur-halovatda yashamo i lozim. Ushbu huzur-halovatlarning eng asosiysi salomatlikdir. Salomatlikning birinchi sharti esa me'yorida ovqatlanish bilan bo lanadi.

Utopiyaliklarning tinchliksevarligi ham orolda axloq normarlari ustuvorligidan dalolat beradi. Orol xalqi urushni hayvoniy qiliq, deb hisoblaydi, z tashabbusi bilan urush ochishdan hazar qiladi. Biroq orol saodati uchun kurashishga majbur b lganlarida jonlarini jabborga beradilarki, orolni kulfatlardan saqlab qoladilar.

Umuman oroldagi hayot k proq huquqiy normalar emas, axloqiy normalar asosida boshqariladi. Shu boisdan qonunlar shu qadar kamki, ularni butun aholi yaxshi biladi. Darhaqiqat, xalq uchun qonunlarning k p b lishi shart emas.

Orolda axloq ustuvor b lgani bois aholining dinga munosabati ham zgacha. Bunda T.Mor asl dinni xurofot-u irim-sirimdan ajratib olish zarurligiga ishora qiladi. Asl din deganda mutafakkir Florensiya platoniklari talqin etgan universal dinni tushunadi. Utopiyani qachonlardir kashf etgan Utop, asar qahramoni Gotlodeyning aytishiga qaraganda, bunday dinni orolda Iso pay ambar tavalludidan 144-yil awal joriy etgan emish. Ushbu dinga k ra, Xudo bittadir, u vaqti-vaqti bilan turli

¹ Mor T. Utopiya. M., 1978, 227-bet.

rn jizalar k rsatib, odamlarga zi haqida xabar berib turadi. Inson joni ham abadiydir. Uning bu dunyodagi qilmishlari narigi dunyoda baholanadi, ya'ni yoki mukofotga, yoki jazoga munosib topiladi. Orolning ilk hukmdori Utop aholining turli elat vakillaridan tarkib topganini inobatga olib, din erkinligini joriy etadi. Hatto xudosizlar ham jazoga loyiq topilmaydiar.

Tomas Mor «Utopiya» nomli asarida inson shaxsi tubanlashuvining sabablarini tushuntirib berdi. Uning fikriga k ra irlik, daydilik shaxs tubanlashuvining k rinishlaridir. Jamiyatda sodir b layotgan qashshoqlik, huquqsizlik kabi sharmandali ayriinsoniy holatlarni tugatmoq uchun, eng awalo, kishilardagi turli nopok y llar bilan topilgan moddiy boyliklarni y qotish darkor. Ingliz mutafakkirining ta'kidlashicha, jamiyatdagi eng yuksak qadriyat insondir. Shuning uchun ham u «inson oltinga nisbatan arzon b lishi» kabi yaramas holat bilan hech qachon murosaga kela olmagan. Uning tushuntirishicha, inson hayoti hech narsaga tenglashtirib b lmaydigan qadriyatdir, chunki uni «dunyodagi hech qanday in'om bilan tenglashtirib b lmaydi». Mor insonda eng buyuk talant va qudratli m jizani k radi.

Tomos Morning inson t risidagi qarashlari barcha odamlar ekspluatatsiyadan xoli, bir-birlari bilan teng b lgan ideal ijtimoiy tuzum haqidagi fikr-mulohazalari bilan uy unlashib ketdi. Jamiyatning har bir a'zosi umumiy ishga zining hissasini q shadi. Odamlarning faoliyati jamiyat ishiga q shgan hissasi bilan baholanadi. Bunday jamiyatda fuqarolar faqat olti soat ishlashadi. Qolgan b sh vaqtlarini zlarining madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun sarfiaydilar, hordiq chiqaradilar, musiqa, she'riyat, fan bilan shu ullanadilar. Jamiyatning barcha a'zolari xayrli, savob ishlar bilan band b ladilar.

Inson kelajagi, uning taqdiri haqidagi fikr-mulohazalar italiyalik gumanist Tommazo Kampanella¹ asarlarida ham bayon

¹ Tommazo Kampanella Renessans davri falsafasining yirik namoyandasi. U 1568-yilning 5-sentyabrida Italiyada tu ilgan. Qadimgi zamon va rta asr faylasuflarining asarlari, ayniqsa, Aristotel falsafasi, Foma Akvinskiy qarashlari, z zamonasining naturfilosofiyasi bilan yaxshi tanish b lgan. Protestanlarning hokimiyatni restavratsiya qilishlariga qarshi boigani uchun inkvizitsiya agentlarining uzluksiz quv iniga giriftor b lgan. 1639-yil 21-mayda vafot etgan. Uning falsafiy qarashlari «Sehrgarlik va narsalarning his etishi haqida» (1620), «Quyosh shahri» (1629), « alabaga erishgan ateizm» (1631), «Universal falsafaning uch qismi yohud narsalar haqida metafizik taiimot*» (1638), «Falsafa, hissiyot yordamidagi isbot» (1591) kabi asarlarida bayon etgan.

etilgan. Tommazo Campanella cherkov va dunyoviy hokimiyat tarafdori edi. Protestantlarning hokimiyatni restavratsiya qilishlariga mutlaqo qarshi edi. Rim papasining butun xristianlar ustidan hukmron b lishini istar edi.

Kampanellaning fikriga muvofiq Xudoning butun yer yuzida hukmronligini ta'minlamoq uchun jamiyatda jiddiy qayta qurishni amalga oshirmoq darkor. Buning uchun, eng awalo, turli nopokliklar bilan topilgan mulkni va zulmni tugatmoq zarur. Bunday ulu vor vazifa hamkorlik, tenglik va erkinlikka asoslangan ijtimoiy tuzum yaratish y li bilan amalga oshiriladi, degan oyani ilgari suradi.

Kampanellaning 1629-yilda yozilgan «Quyosh shahri» asarida uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy qarashlari bayon etilgan. Asarda ol a surilgan oyalar kitob muallifining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy qarashlariga, shaxsiy kechinmalariga t la mos tushadi. Tomas Mordan farqli laroq, u iqtisodiy muammolarga, xususan, iqtisodiyotni qayta qurish masalalariga kam e'tibor beradi. Xristianlarning xohish-irodasiga qarab xususiy mulkni tugatish mumkin b lardi, deb hisoblaydi.

«Quyosh shahri»da orzu qilingan davlat tuzumi idealashgan teokratik sistema namunasi b lib, uning boshida quyosh ramzi b lgan Qohin, birinchi dindor, yirik metafizik turadi. Bir umrga saylab q yiladigan bosh hukmdor z davrining barcha bilimlari bilan tanish b lmo i darkor. Bosh hukmdor jamiyat oldida turgan, yechilishi ta zarur b lgan barcha muammolar yechimini topish y llari, uslub va usullarini bilishi zarur. Jamiyatning turli jabhalari yumushlari bilan uning yordamchilari shu ullanadi. Yordamchilar yirik olimlar orasidan saylab q yiladi. Urush va tinchlik masalalari bilan shu ullanuvchi yordamchining xulq-atvori, xatti-harakatida kuch-quvvat, san'at, hunarmandchilik va fan masalalari bilan shu ullanuvchi yordamchida donishmandlik, tu ilish va bolalar tarbiyasi masalalari bilan shu ullanuvchi yordamchida muhabbat ustuvorlik qilmo i lozim.

Fuqarolik hayoti va faoliyati bilan bevosita shu ullanish turli lavozimlarni egallab turgan kishilarga topshiriladi. Bunday kishilar ham fuqarolar orasidan saylab q yiladi. Mansabdor kishi-

Itimi saylashda ularning bilimi, ishbilarmonligi, xolisligi, jamiynlni boshqarish qobiliyatlari hisobga olinadi. Lekin Kampanella (ii/ii qilgan davlat-jamiyat modelida uni boshqarish ishlaridan ilin, cherkov ajratilmaydi. Jamiyatning boshqarish mexanizmini ushlab turgan mansabdorlarning k pchiligi dindorlar b ladi. lamiyatni boshqarish ishlarida, hatto sehrgarlar ham ishtirok etadilar. K rinib turibdiki, Kampanella orzu qilgan jamiyatda siyosiy-dunyoviy hokimiyat din va cherkov bilan uy unlashib ketadi. z navbatida, Quyosh shahri fuqarosining diniy dunyo-qarashi tabiat falsafasi bilan q shilib-qorilib ketadi. Ularning uy unlashuvini ta'minlash Quyosh shahri hokimiyatining eng inuhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

KampaneUaning davlat-jamiyatni boshqarish dasturi asosida butun dunyo fuqarolarini birlashtirish oyasi yotadi. Lekin sha butun dunyo fuqarolari birlashgan yagona davlatni Rim papasi boshqarishi shart, deb hisoblaydi. Uning fikriga k ra, turli davlat vakillaridan tashkil topgan Rim senati barcha muammolarni, bahsli-munozarali masalalarni tinchlik y li bilan yechishi lozim.

Kampanella ijtimoiy-siyosiy qarashlarining asosida yangi jamiyat qurish oyasi yotadi. Yuqorida ta'kidlab tganimizdek, u qurmoqchi b lgan yangi jamiyatning hamma sferasida aql-farosat ustuvor, jamiyatda rnatilgan barcha tartib-intizom aqlga, ijtimoiy adolat prinsiplariga asoslanadi. Shuning uchun ham bu yerda birovlar hisobidan kun k ruvchi tekinx rlar, ishyoq-maslar y q. Barcha fuqarolar, jumladan, xotin-qizlar ham ishlab chiqarishda teppa-teng ishtirok etadilar. Odamlarning halol mehnati tufayli jamiyatda m l-k lchilik yaratilgan. Jamiyatda ishlab chiqarilgan noz-u ne'matlar ham fuqarolarning ehtiyojlariga qarab adolatli taqsimlanadi.

Kampanella orzu qilgan jamiyatda xususiy mulk y q, hatto oila ham y q. Bu yerda qashshoqlik ham, rilik ham, mol-u dunyoning quli b lish kabi holatlar ham y q. Uning tushuntirishicha, turli nopokliklar bilan topilgan mulkdan xoli b lgan jamiyatgina k pchilik manfaatini himoya qilishga qodir b ladi. Insofli, diyonatli kishilarning katta avlodini shakllantirishga muvaffaq b ladi. Bunday jamiyatda odamlar z vatamlariga tasawur qilib b lmas darajada muhabbatni vujudga keltiradilar, barcha «tengdoshlar bir-birlarini o a, deb ataydilar».

Bunday yangi odamlar eski jamiyatning barcha illatlaridan xoli b ladilar.¹

Kampanella bunyod etmoqchi b lgan jamiyatda yoshlar tarbiyasiga katta e'tibor beriladi. Chunonchi, bolalarni qitish va tarbiyalash ishlariga amx rlikni jamiyat z zimmasiga oladi. Mehnat tarbiyasiga alohida e'tibor beriladi. Bolalar foydali mehnatda uzluksiz ishtirok etadilar. Har qanday o ir mehnat bolalar uchun kamsitish yoki haqorat hisoblanmaydi. Jamiyat bolalarning jismoniy tarbiyasiga, ayniqsa, talantli, iste'dodli bolalarni qitishga alohida e'tibor beradi. Quyosh shahrida ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etish ixtiyoriylikka asoslaniladi va sayohatga chiqish, turli yinlarni uyushtirish, jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi. Fan, madaniyat ishlari bilan shu ullanish har tomonlama q llab-quwatlanadi. Bir ibora bilan aytganda, Kampanella orzu qilgan jamiyatda shakllangan yangi kishi har tomonlama rivojlangan b ladi.

Shunday qilib, Yevropa Renessans davrining mashhur gumanisti Tommazo Kampanella qarashlarida jamiyatda oddiy fuqaroning erkin, farovon b lishi, har bir jamiyat a'zosining baxt-saodatga erishishi y llari haqida ajoyib oyalar ol a surilgan edi. U z zamonasining ijtimoiy munosabatlarida mavjud b lgan turli ziddiyatlarni bartaraf etish uchun fuqarolar tarbiyasiga e'tibor berish lozimligini alohida ta'kidladi.

Xullas, Yevropa Renessans davri gumanistik falsafasi, inson faoliyat k rsatayotgan ayriinsoniy ijtimoiy muhitga xayoliy (utopik) b lsada, z noroziligini bildirdi. z navbatida, insonning insonga zulmini, insonning inson tomonidan ekspluatatsiya qilinishini tugatish zarur ekanligini kun tartibiga q ydi. Har bir kishi va barcha jamiyat a'zolarining erkin, har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi yangi jamiyatning ideal modeli haqidagi fikr-mulohazalarni yanada rivojlantirdi. Jamiyatni boshqarish san'atini takomillashtirish y l-y riqlarini k rsatadi. Boshqarish mexanizmini q lida ushlab turgan hukmdorlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasiga dastlabki chizgilar chizildi.

¹ Qarang: *KaMnanejuia T. Fopoa cojiHua. M., 1954, 46—48-betlar.*

3. MUSULMON FALSAFASIDA INSON TAFSIRI

Musulmon faylasuflari ham odam va olam orasidagi zaro aloqadorlik muammolarini bilishga intildilar. Odam deb ataluvchi mavjudotni kim yaratgan? Odam qanday unsurlardan tashkil topgan? Odamning inson darajasiga k tarilishi qanday sodir b ladi? Insonning jismi bilan uning ruhiyati, ma'naviyati orasidagi aloqadorlik mavjudmi? kabi savollarga javob topmoqchi b ldilar. Turgan gapki, bunday savollarga javobni, eng awalo, musulmon faylasuflari «Qur'oni Karim»dan izladilar.

«Qur'oni Karim»ning yettinchi — «A'rof» surasining n birinchi, n ikkinchi, n beshinchi — «Xijr» surasining yigirma oltinchi oyatlarida dastlabki Odam (Odam Atoni) suratini, Olloh qora botqoqdan, ya'ni loydan yasaganligi¹, keyin unga tiriklik, ya'ni jon ato etganligi, Momo Havo esa Odam Atoning «chap biqinidan* yaratilganligi xabar qilinadi. Islom qoidalariga muvofiq butun kishilik jamiyati Odam Ato bilan Momo Havodan tarqalgan. Rivoyatlarga qaraganda Odam Ato bilan Momo Havo bir ming-u qirq yosh umr k ribdilar. Shu davr mobaynida, ulardan qirq bir farzand vujudga kelibdi. sha qirq bir farzanddan yigirma bir nafar il va yigirma nafar qiz tu ilibdi. Ulardan paydo b lgan nabiralar ming nafarga yetibdi². Odam Ato lonlarining qirq mingga yetganini k rib, dunyodan k z yumibdi³.

K rinib turibdiki, musulmon falsafasining inson t risidagi fikr-mulohazalari islom dinining paydo b lishi (VI asrning boshlari) va uning shakllanishi bilan bo liq. Islom dinining vujudga kelishi Arabistonning Makka shahrida tavallud topgan, yirik din va davlat arbobi Muhammad ibn Abdulloh⁴ nomi bilan bo liq.

¹ Qur'oni Karim. Toshkent, 1992, 101, 181-betlar.

² *Mirzo Ulu bek*. T rt ulus tarixi. Toshkent, 1994, 21-bet.

³ *Abul oziy Bahodirxon*. Shajarai turk. Toshkent, 1994, 19-bet.

⁴ Muhammad ibn Abdulloh 570-yilda tu ilgan. Otasi Abdulloh hali u tu ilmasdan oq, onasi Amina esa olti yoshligida vafot etgan. Bobosi Abu Mutalib, amakisi Abu Tolib q lida tarbiya olgan. 595-yilda badavlat beva ayoi Xadichaga uylangan. Savdo ishlari bilan shu ullangan. Shimoliy Afrika shaharlarini kezib, xristianlar va yahudiylarning turmush tarzi, ayniqsa, ularning diniy dunyoqarashlarini har tomonlama rgangan. 610-yildan e'tiboran Makkaga qaytib, z diniy qarashlarini tar ibot va tashviqot qila boshlagan. Makkada vaziyat o irlashgach, 622-yilda Madinaga k chib tgan va zini Ollohning yerdagi vakili — «Pay ambar» deb e'lon qilgan. 632-yilda vafot etgan. Uning diniy qarashlari Qur'onu Karimda z aksini topgan.

Muhammad qabilasi, jinsi, ijtimoiy mavqei, iqtisodiy ahvolidan qat'iy nazar, barcha arablarni yagona Xudoga — Ollohga si inishga da'vat etgan. zini Xudoning yerdagi vakili — «Payg'ambar» deb e'lon qilgan.

Muhammad pay ambar tomonidan aytilgan islom dinining asosiy qoidalari, axloqiy va huquqiy normalari, musulmonlarning muqaddas kitobi hisoblangan «Qur'on»da rasmiylashtirilgan. Islomshunos, «Qur'on»shunos olimlarning fikriga k ra, Muhammadning yagona Xudoga si inishga asoslangan qarashlari, yaxlit bir sistema sifatida, uning tirikligi paytida yozib olinmagan. Muhammad vafot etgandan s ng uning fikr-mulohazalari xalifa Abu Bakr k rgazmasiga asosan t plangan. Bunday murakkab ishni bajarish, Muhammad tiriklik vaqtida uning kotibi b lib ishlagan Zaid ibn Sobitga yuklatilgan. Shunday sa'y-harakatlar tufayli 632-yilda «Qur'on»ning dastlabki matni vujudga kelgan. Ilmiy-tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, «Qur'on»ning dastlabki matni «Suhur» («Sahifalar») deb nomlangan. 651-yilda «Qur'on»ning yangi matni yaratilgan, uni «Mushaf», deb ataganlar. Ushbu matn xalifa Usmon k rgazmasiga asosan yaratilgani uchun «Usmon mushafi», deb ham yuritiladi¹.

«Qur'on» 114 suradan iborat. Har bir sura oyatlarga b lingan. Suralarning har biri nomlangan. Ular «Qur'on»da mazmuniga qarab emas, balki hajmiga, ya'ni har bir suradagi oyatlarning miqdoriga qarab joylashtirilgan. Shuning uchun ham ularda mantiqiy va xronologik izchillik y q. Suralar, asosan, Makka va Madinada yaratilgan. Chunonchi, ularning 90 tasi Makkada (610—632-yillarda), 24 tasi Madinada (622—632-yillar) yaratilgan².

«Qur'on»ning qariyb uchdan bir qismini yahudiy, xristian diniy manbalari va qadimiy afsonalari, rivoyatlari tashkil etadi. Shuningdek, «Qur'on»ning shakllanishida zardushtiylikning ham ta'siri borligini unutmashlik darkor.

Alqissa, islom dinining paydo b lishi, jahon davlatchiligi tarixida markazlashgan yirik Arab davlatining vujudga kelishiga, shuningdek, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga munosib hissa q shgan musulmon madaniyatining vujudga kelishi va rivojlalishiga ham sabab b ldi.

¹ «Usmon mushafi»dan k chirilgan eng qadimiy qoiyozmalardan t rttasi hozirgacha saqlanib qolgan. Ulardan biri Toshkentda saqlanadi.

² Qarang: HCJIOM. CnpaBOHHK. TouiKeHT, 1989, 298—302-betlar.

a) Musulmon madaniyati va uning ziga xos xususiyatlari

Ilmiy-falsafiy adabiyotlarda islom dini tarqalgan hududlar va unga e'tiqod qilgan xalqlar madaniyatini yaxlit qilib, bir ibora bilan «musulmon madaniyati» deb ta'riflash urf bo'ldi. Musulmon madaniyatining shakllanishi, uning ziga xos xususiyatlari haqida fikr-mulohaza yuritganda quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish zarur.

Avvalo, ta'kidlash zarurki, musulmon madaniyatining vujudga kelishi rta asrlar tarixida, Arab xalifaligi deb nomlangan yirik va qudratli imperiyaning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liq. Markazlashgan yirik davlat vujudga kelishi bilan arab urf-odat-lari, rasm-rusumlariga asoslangan madaniyat, xalifalik tasarrufiga z rlab kiritilgan Shimoliy Afrika, Yaqin va rta Sharq, Kavkaz mamlakatlari xalqlari madaniyatiga z ta'sirini tkaza boshladi. Xususan, arab urf-odat-lari, rasm-rusumlari qadimiy Eron va Turon xalqlari madaniyatiga ham sezilarli ta'sir k rsatdi.

Arab madaniyatining Shimoliy Afrika, Yaqin va rta Sharq, Kavkaz mamlakatlariga kirib kelishi, bu yerlarda yashovchi mahalliy xalqlarning islomga qadar b lgan madaniy-ma'naviy urf-odatlarining, rasm-rusumlarining y qolib ketishiga sabab bo'ldi. Xususan, Eron, Turon, xalqlari turmush tarzida, fikrlash madaniyatida islomgacha mayjud bo'lgan: zardushtiylik, buddiyylik, moniyylik, mazdakiyylik kabi diniy-falsafiy ta'limotlar bilan bog'liq bo'lgan an'analar z rlik bilan y qotib yuborildi. Zardushtiylik ta'limotiga oid barcha kitoblar olovda yondirildi. Unga e'tiqod qilganlar qatl qilindilar.

Qadimiy Eron va Turon shaharlari, qishloqlari z rlab arablashtirildi. K plab yirik aholi yashash joylarida arab an'analarini tar ibot va tashviqot qihsh uchun masjidlar qurildi. Juma nomoziga kelgan har bir fuqaroga ikki dirham pul berildi. Islom dinini qabul qilganlardan olinadigan soliqlar kamaytirildi. Ana shunday y llar bilan arab urf-odat-lari, rasm-rusumlari xalifalik tasarrufiga kiritilgan mamlakatlar xalqlari turmush tarziga tiqishtirildi.

Arab xalifaligi hududida yashovchi xalqlar turmush tarziga islom dini bilan birga arab tili ham kirib keldi. Arab tili va yozuviga davlat tili, davlat yozuvi maqomi berildi. Arab tilining yerli ziyolilar tomonidan zlashtirilishi va xalqlararo munosa-

batlarda keng foydalanilishi, bir tomondan, xalifalikka zararlilik kiritilgan xalqlarning arablar yaratgan madaniy-ma'naviy boyliklar bilan yaqindan tanishishi uchun real imkoniyat yaratgan. Bu esa, ikkinchi tomondan, yerli xalqlar ma'naviy-ma'rifiy boyliklarini boshqa xalqlarga yetkazishda ishonchli vosita vazifasini bajardi. Bu vosita musulmon madaniyatini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

VIII asr oxiri IX asr boshlariga kelib arab xalifaligi Sharqda eng kuchli rivoj topgan imperiyaga aylandi. Xususan, xalifalar Abu Mansur (754-775-yillar), Xorun ar-Rashid (786-809-yillar), Ma'mun (813—833-yillar) hukmronlik qilgan davrlarda xalifalikning markaziy shaharlari, xususan, Bagdod iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan yirik shaharga aylandi. Madaniyat, ilm-fan taraqqiy topdi. Bu yerda turli ilmiy anjumanlar tashkil etilish avj oldi, turli mamlakatlardan kelgan ilm vakillari tomonidan ilmiy muhokamalar uyushtiriladigan bo'ldi, ilmgohlar vujudga keldi, kitob kichiklash — hattotlik avj oldi.

Xalifalikda, ayniqsa, Xorun ar-Rashidning boshchiligi Ma'mun hukmdor bo'lgan yillarda ilm-fan, madaniyat yanada tez rivojlana boshladi. Poytaxt Bagdodda «Bilimlar uyi» («Baytul hikma») tashkil etildi. Uning zaminida Bagdod akademiyasi vujudga keldi. Akademiyada ishlash uchun xalifalikning turli mamlakatlaridan, jumladan, Movarounnahr va Xurosondan ham olimlar, donishmandlar taklif etildi. Ular orasida Marvdagi Ma'mun akademiyasining iste'dodli allomalari xorazmlik Muhammad Xorazmiy (vafoti 847-yil) va faris onaligi Ahmad Far oniy (vafoti 861-yil)lar bor edilar.

Muhammad Xorazmiy va Ahmad Far oniy musulmon madaniyatini shakllantirishda va uni yangi bosqichga ko'tarishda munosib hissa qo'shishdi. Chunonchi, Muhammad Xorazmiy «Bilimlar uyi» zaminida vujudga kelgan Bagdod akademiyasiga uzoq yillar rahbarlik qildi. U kashf etgan «Algebra» jahon sivilizatsiyasining buyuk durdonasi bo'lib qoldi. Algebra zaminida keyinroq 50 dan ortiq turli fanlar vujudga keldi. Ahmad Far oniy astronomiya fanini yaratdi. Qasyun va Shammosiya degan joylarda rasadxonalar qurdirtdi. Nil dajyosi suvini ichash uchun xizmat qiladigan nilometrni yaratdi. Astronomik tadqiqotlar uchun ishlatiladigan usturlab deb nomlangan asbobni yasadi. Astrolyabiya nazariyasini yaratib, jahon olimlarini hayratga soldi.

Xalifa Ma'mun ilm-fanni, ayniqsa, astronomik tadqiqotlarni lada takomillashtirish maqsadida rasadxonalar qurilishiga alohida e'tibor berdi. Chunonchi, 828-yilda Ba dodda, 831-yilda i lamashq yaqinida rasadxonalar ishga tushirildi. Ilm-fanni yanada rivojlantirish uchun nafaqat Ba dodda, balki xalifalikning boshqa yirik shaharlarida ham akademiyalar, yangi-yangi madrasalar iimiyod etildi. Chunonchi, IX—X asrlardayoq Xorazmda «Ma'mun akademiyasi», Termizda ayollar akademiyasi, birgina Samarqandda 17 madrasa faoliyat k rsatar edi. Madrasalarda diniy ilmlar bilan birga dunyoviy bilimlardan ham saboq berilardi. Xuddi shu madrasalarda tahsil k rgan Abu Mansur Moturidiy, Abdulqosim Samarqandiy, Abu Abdullo Rudakiy, Ahmad Juzjoniy, Ibrohim Shoshiylar musulmon madaniyatini shakllantirish uchun lidoyilik qiladilar¹.

Ba dod akademiyasi musulmon madaniyatini shakllantirishda ulkan hissa q shdi. Akademiya faoliyat boshlashi bilan tarjimonlikning rivojlanishiga asosiy e'tiborni qaratdi. Tarjimonlikning rivojlanib borishi bilan nafaqat Hind, Xitoy, Yahudiy, balki xalifalik tasarrufidagi mamlakatlar, xususan, qadimgi Eron va Turon xalqlari tilida yaratilgan asarlar ham arab tiliga tarjima qilindi. Shuningdek, tarjimonlikning rivojlanib borishi bilan qadimgi Yunon olimlari, ayniqsa, faylasufiarining asarlari arab tiliga girildi.

IX asrning yigirmanchi yillarida xalifalik poytaxti Ba dodda tarjimonlar uchun maxsus maktab tashkil etildi. Xalifa Ma'mun tarjimonlar maktabiga Husayn ibn Is'hoqni bosh tarjimon qilib tayinladi. U zining 90 shogirdi bilan Yunon olimlari: B qrot (Gippokrat), Batlimus (Ptolomey), Afiotun (Platon), Arastu (Aristotel), Jolinus (Galen), Orbaziy asarlarini arabchaga tarjima qildi. Xususan, tarjimonlar Al Xajjoj ibn Yusuf al-Mator Batlimusning «Amajisti», Masaxiy Abu Zakariyo ibn al-Batrik Afiotunning «Siyosat», «Fazo», «Jon», «Meteorologiya», So-bit ibn Qurra Arximed asarlarini arab tiliga tarjima qildilar². Natijada, xalifalik hududida yashovchi turli xalqlar ziyolilari qadimgi Yunon madaniy merosidan bahramand b la boshladilar. z navbatida, qadimgi Yunon madaniyati, xususan, fal-

¹ Qarang: Valix jayev B. Teran ildizlar. Muloqot, 2003, №5, 12— 14-betlar.

² Qarang: Y Idoshev A. Alloma yashagan zamon. Muloqot, 1998, №5, 40-42-betlar.

safiy merosi musulmon madaniyatining shakllanishiga ijobiy ta'sir etkazdi.

Tarjimonlikning rivojlanib borishi bilan birga asta-sekin qomusiylik ham shakllana boshladi. Qomusiylikning rivojlanishi turli bilimlarga b lgan qiziqishni orttirib yubordi. Turli lu atlar, ma'lumotnomalarga ehtiyoj kuchaydi. Kitob bozorlari, maxsus kutubxonalar vujudga kela boshladi. Kutubxonalar, awalo masjidlarda, madrasalarda, olim-u fuzalolar, shayxlar va vazirlar xonadonlarida, saroylarda vujudga kelgan b lsa, keyinroq yirik shaharlarda vujudga keldi. Chunonchi, birgina Qurdoba (Ispaniya) hokimi Al-Hakim kutubxonasidagi kitoblar r yxatining zi 44 jildni tashkil etgan. Xalifa al-Aziz xazinasida esa 120 ming kitob saqlangan. Xolbuki, IX asrda Fransiyaning Konstans shahri kutubxonasida 356 jild, 1032-yili Benediktbeurend shahrida 100 dona, 1130-yili Bambergdagi soborda atigi 96 dona kitob b lib, ularning ham asosiy qismi diniy adabiyotlar edi².

IX asrning oxiriga kelib, Eron, Movarounnahr va Xuroson mustaqillikka erishdi. Mustaqillikka erishgan musulmon davlatlarida ham kutubxonachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Xususan, IX—X asrlarda Eron, Movarounnahr, Xuroson, Gurganj, azna, Kat, Marv, Hirot, Samarqand, Buxoro shaharlarida ham somoniy hukmdorlarning yirik kutubxonalari bor edi. Shuningdek, IX—X asrlarda musulmon mamlakatlarida davlat kutubxonalaridan tashqari, barcha fuqarolar foydalanishiga imkon beriladigan kutubxonalar — «Xazinatul-hikma»lar soni ham ortib bordi. Kutubxonalar sonining k payib borishi, shubhasiz, musulmon ziyolilarining intellektual salohiyatlari ortib borishi uchun real imkoniyat yaratdi.

rta asr musulmon ziyolilari intellektual imkoniyatlarining ortib borishi bilan, ular nafaqat olam va Xudo borli i, balki inson borli i, xususan, uning xulq-atvori, xatti-harakatini zgartirishga, barkamol inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan oyalarni bayon eta boshladilar. Shuning uchun ham IX—XII asr musulmon madaniyati, xususan, falsafasi barkamol inson shaxsini qaror toptirish, uning barkamolligi darajasini

¹ Men A. MycyjibMaHCKHH PeHeccaHc. 1966, 146-bet. Iqtibos N.Komilovning (Tafakkur karvonlari» (Toshkent, 1999, 58-bet) kitobidan olindi.

aniqlash borasidagi fikr-mulohazalari bilan tinishdan keskin farq qilar edi.

Bunday tendensiyaning o'rta asr musulmon faylasuflari asarlaridan darhol ilab olish mumkin. Aniqroq qilib aytganda, o'rta asrlar musulmon faylasuflari barkamol inson shaxsini shakllantirishda adabiyotning pand-u nasihat janridan ustalik bilan foydalandilar. Pand-u nasihat janriga Unsurulma'aliy Kaykovusning «Qobusnoma» («Nasihatnoma»), Nizomulmulukning «Siyo-satnoma», Nosir Xusravning, «Safarnoma», Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «Navodirun-hikoyat» («Nodir hikoyatlar») asarlarida asos solindi. Shuningdek, IX—X asrlar musulmon faylasuflari barkamol inson o'lasini shakllantirishda o'rta asrlarda keng tarqalgan adabiyotning munozara janridan ham unumli foydalandilar. Bunday tendensiyaning Ahmadiyning «Sozlar munozarasi», Yusuf Amiriyning «Bang va Cho'ir manzarasi», Yaqiniyning «Cho'ir va Yoy munozarasi» asarlaridan darrov ilab olish mumkin¹.

Musulmon madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida Eron, Movarounnahr, Xuroson xalqlarining madaniy an'analarining hissi ham beqiyos bo'ldi. Chunki, Movarounnahr, Xuroson xalqlari qadimiy madaniy an'analarga boy va ma'naviy mavqei baland edi. Shuning uchun ham, qadimgi Eron va Turon arab xalifaligi tasarrufiga kirgandan so'ng musulmon madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida yetakchi o'rinlardan birini egalladi.

Madaniy-ma'rifiy aloqalarning rivojlanib borishi bilan xalifalik hududida yashovchi xalqlar madaniyati biri ikkinchisiga o'z ta'sirini ko'rsatib boshladi. Turli xalqlar madaniyatining bir-biriga yaqinlashuvi, turli madaniyatlarning aralashuvi sodir bo'ldi. Qadimgi Hind, Xitoy, Yahudiy, Eron va Turon, Yunon xalqlari madaniyati qo'shilib-qorilib ketdi. Ana o'sha yaqinlashuv, ana o'sha aralashuv oqibatida, jahon sivilizatsiyasi tarixida «Musulmon madaniyati»² deb nomlangan mutlaqo yangi madaniyat vujudga keldi.

¹ Qarang: *Mahmudov M.* Komil inson ajdodlar orzusi. Toshkent, 2002, 156—157-betlar.

² Qarang: *Xayrullayev M.* O'rta Osiyoda ilk uy-ronish davri madaniyati. Toshkent, 1994, 11-bet.

Musulmon madaniyati vujudga kelishi bilan ilm-fanda, adabiyotda va san'atda, madaniy-ma'rifiy aloqalarda uy onish, jonlanish, k tarinkilik, ya'ni musulmon renessansi sodir b ldi. Ayniqsa, Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan, ma'naviy-ma'rifiy sohada tub sifatiy zgarishlar r y berdi. Yevropa mamlakatlarida Renessans XIII—XV asrlarda sodir b lgan b lsa, Sharq mamlakatlarida bunday qudratli voqea IX—XII asrlarda r y bergan edi.

Musulmon renessansi zining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida ikki yirik bosqichni bosib tdi. Musulmon renessansi birinchi bosqichining ziga xos xususiyati ratsionalizm rivojlanib borganligi bilan xarakterlanadi. Aniqroq qilib aytganda, IX—XII asrlarda musulmon madaniyati, xususan, uning ma zi hisoblangan musuimon falsafasida, fikrlash madaniyatida ratsionalizm ustuvorlik qila boshladi. Aql dalillariga, xususan, fikriy quwatga tayanish avj oldi. Aqlga erk berish, shubhasiz, aqidaparstlikning burdini ketkazar edi. Inson borli idagi ayriinsoniy illatlarni aql imkoniyatlaridan foydalanib bartaraf etish mumkinligiga ishonch hosil b la boshladi. Aqlni ulu lash rta asr musulmon madaniyatining, xususan, falsafasining ziga xos xususiyati edi.

Ratsionalizm musulmon olimlariga erkin fikrlash uchun real imkoniyat yaratdi. Xuddi shuning uchun ham ratsionalizm sharqona hurfikrlilikning nazariy asosi vazifasini bajardi. Ana shunday nazariyaga suyangan il or musulmon faylasufiari nafaqat olam borli i, hatto Xudo borli i muammolarini ham aql dalillari chi iri idan tkazib tahlil qila boshladilar. Aql dalillariga tayangan musulmon allomalari oiam va odam muammolarini rganib, umumbashariy yutuqlarga erishdilar. Diniy fanatizmni qattiq tanqid qildilar. rta asr musulmon madaniyati yutuqlariga suyanib fikr-mulohaza yuritgan faylasuflar odam va olam orasidagi zaro aloqadorlik mexanizmining sir-u asrorlarini aql imkoniyatlari yordamida rganib, odam bisotida mavjud b lgan, hali foydalanilmagan imkoniyatlarni qidirib topishga harakat qildilar. Inson tabiati, uning taqdirini zgartirishni orzu qildilar.

rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida musulmon renessansining ikkinchi bosqichi XIV—XV asrlarda r y berdi. Musulmon

renessansining ikkinchi bosqichi birinchisidan farqli laroq Movarounnahr va Xuroson bilan chegaralanib qoldi. Bunday qudratli zgarishning r y berishi Temur va temuriylar sulolasining jahon sivilizatsiyasiga q shgan hissasi bilan dialektik aloqador edi.

Temur va temuriylar hukmronlik qilgan davr Eron, Movarounnahr, Xuroson tarixida alohida ahamiyatga ega. Bu davrda musulmon madaniyati yangi bosqichga k tarildi. Mu ul bosqinchilari tomonidan xonavayron qilingan shahar va qishloqlarga fayz kira boshladi. Madrasalar, masjidlar, kutubxonalar tiklandi, karvonsaroylar ishlay boshladi. Ilm-fan rivojlandi. Mam-Sakat poytaxti Samarqandga minglab olimlar, shoirlar, yozuvchilar, rassomlar, xattotlar, me'morlar, musavvirlar boshqa yurtlardan k chirib keltirildi. Mamlakatda islom dinining obr - e'tibori kundan kunga oshib bordi. IX—XII asrlar musulmon madaniy merosini rganish va uni qayta tiklash harakati ayj oldi.

Barkamol insonni ulu lovchi tasawuf Eron, Movarounnahr, Xuroson madaniy-siyosiy hayotida hal qiluvchi ahamiyatga ega b lgan yirik diniy-falsafiy ta'limotga aylandi. Xuddi shu davrga kelib, tasawuf davlat mafkurasi darajasiga k tarildi. Tasawuf nafaqat barkamol insonni shakllantirish, balki fuqarolarni yagona davlatga birlashtirishda, xalqlar rtasidagi turli nizolarni bartaraf etishda, ularni bir-biriga yaqinlashtirishda, Temur va temuriy shahzodalar uchun yirik oyaviy-nazariy qurol vazifasini bajardi.

XIV—XV asrlarda Eron, Movarounnahr va Xurosonda tibbiyot, riyoziyot, xandasa, ju rofiya, falakiyot, mantiq, adabiyot, falsafa, axloqshunoslik fanlari har tomonlama rivojlandi. Musawirlik, naqqoshlik, xattotlik sa atining mohir ustalari paydo b ldi. Miroq Naqqosh (vafoti 1507-y), «Shoh Rafael» nomini olgan Kamoliddin Behzod (1455—1530-yillar) va shoh Muzaffar nomlari el orasida ma'lum va mashhur b ldi.

Insonning kundalik quvonchlari, tashvishlarini musiqa ohanglarida ifodalash avj oldi. Bunday holatni XIV—XV asrlarning movarounnahrlik mashhur sozandalari; Abduqodir Nayi, Husayn Udiy, Xoja Yusuf Andijoniy, Mavlono Najmiddin Kavkabiy, Shohquli ijjakiy, Darvesh Ahmad Qonuniy, Us-

toʻd Shodiy ijodlarida k rish mumkin. Bir ibora bilan aytganda, XIV—XV asrlar musulmon madaniyati g zallikni ulu lash, g zal inson qiyofasini tasvirlash avj olganligi bilan IX—XII asrlar musulmon madaniyatidan keskin farq qilar edi.

XIV—XV asrlar musulmon madaniyati kutubxonachilikning ommaviylashayotganligi bilan IX—XII asrlar musulmon madaniyatidan keskin farq qilar edi¹. Buni birgina Movarounnahr, Xuroson misolida yaqqol k rish mumkin. Chunonchi, Amir Temur hokimiyat tepasiga kelishi bilan zining ona shahri Keshda (Shahrisabzda) ulkan saroy kutubxonasi tashkil etdi. sha saroy kutubxonasida yunon, lotin, arman, arab, fors va boshqa tillardagi noyob q lyozmalarni t plattirdi. Bu q lyozmalarning aksariyat qismi Amir Temurning harbiy yurishlari vaqtida bosib olingan mamlakatlardan olib kelingan edi. Xususan, Turkiya zabt etilgach Bruss shahridagi mashhur antik Pergam kutubxonasining fondi, Armaniston zabt etilganda Gayev monastri qoshidagi universitet kutubxonasining katta qismi ham Samarqandga olib kelindi. Amir Temur kutubxonasidan faqat saroy ahli emas, balki ilm-fanga qiziquvchi barcha kishilar ham foydalandilar.

Temuriylar davrida barcha kitobxonlar foydalanishi mumkin b lgan jamoatchilik kutubxonalari ham bor edi. Bulardan biri taniqli shayx Muhammad Pars tomonidan XV asr boshlarida Buxoroda tashkil etildi. Shuningdek, Movarounnahr, Xurosonda yirik olimlar, yozuvchilarning kutubxonalar tashkil etish harakati avj oldi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Kamoliddin Behzodlarning kutubxonalari ana shunday kutubxonalardan edi.

Shunday qilib, XIII asrning boshlari va XIV asrning 70-yillarigacha b lgan davrda mu ulla istilosi tufayli rivojlanishdan t xtab qolgan musulmon renessansi z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam q ydi. Aniqroq qilib aytganda, XIV asrning 70-yillarida sohibqiron Amir Temur hokimiyatga erishib, Samarqandni poytaxt qilib olgandan s ng musulmon renessansining ikkinchi bosqichi boshlandi. Temur va temuriylar davrida sodir b lgan madaniy-ma'naviy yuksalish, birinchidan, Mo-

¹ Qarang: *Turobov M.* Temuriylar davrida kutubxonachilik. Muloqot, 2001, Ns6, 33-34-betlar.

varounnahr, Xurosonning mu ul istilosidan qutilishi, markazlashgan mustaqil davlatning ya'ni yagona boshqaruv tizimining vujudga kelishi, bu lkalarda tinchlik, osoyishtalikning qaror topishi bilan bo liq boisa, ikkinchidan, IX—XII asrlarda r y bergan sun'iy ravishda uzilib qolgan musulmon renessansini qayta tiklanishi bilan bogiiq. Uchinchidan, Temur va temuriylar davrida musulmon renessansining yangi bosqichga k tarilishi Eron, Movarounnahr, Xurosonda tasavvuf oyalarining keng tarqalishi, uning davlat mafkurasi darajasiga k tarilishi bilan bevosita bogiiq edi.

Ikkinchi musulmon renessansining eng baland ch qqisi, mashhur musulmon astronomi, davlat arbobi Mirzo Ulu bek nomi bilan bogiiq. Shuning uchun XV asr Sharqda ham arbda ham «Ulu bek asri» deb yuritiladi. Chunki Ulu bek zamonasida ilm-fan rivojiga eiibor kuchaydi. Samarqandda k p madrasalar qurildi. Idigu Temur, Qutbiddin Sadr, Amir shoh Malik, Bibixonim madrasalarining bunyod etilishi bunga dalildir. Shuningdek, Buxoro, ijduvon shaharlarida ham madrasalar qurildi.* Madrasalar sonining oshib borishi diniy va dunyoviy ilmlarning uy unlashib borishi uchun real imkoniyat yaratdi.

Xullas, musulmon madaniyatining eng muhim xususiyati Sharq mamlakatlari, xususan, Movarounnahr va Xurosonda diniy, dunyoviy ilmlar baravar rivojlanib borganligi bilan xarakterlanadi. Ilm-fan, san'at, adabiyot, falsafa, dinshunoslikka oid asarlar uch tilda: arab, fors-tojik va turkiy tillarda yaratildi. Boshqacha aytganda, musulmon madaniyatining tili uch til edi. Xuddi shuning uchun ham, musulmon madaniyatining yana bir xususiyati k ptilhlikdir.

Musulmon madaniyatining ziga xos eng muhim xususiyati, u zining kuchli gumanistik xarakteri, odamlarni yaxshilig-u savob ishlar qilishga, d st-u birodarlikka da'vat etishi, bilimni, ilmni, aqlni, ma'naviyat-u ma'rifatni e'zozlashi, e'tiqodimon, halollikni qadrlashi bilan xarakterlanadi. Aniqroq qilib aytganda, rta asr musulmon madaniyati, ayniqsa, falsafasining ziga xos xususiyatlaridan yana biri insonning insoniyligini, ya'ni uning barkamolligini ifodalovchi mezonlar sistemasini yaratishga qaratilganligidir.

Musulmon madaniyatining k z gusi b lgan adabiyotda, xususan, she'riyatda falsafiy she'r yozish avj oldi. Bunday tendensiyaning rta asr adabiyotidan darhol il ab olish mumkin. Xuddi shuning uchun ham rta asr musulmon adabiyoti falsafiy she'riyatning rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Musulmon madaniyati «Osiyo daryolari kabi qumliklarga singib ketib, z qobi idan chiqolmay nomsiz-nishonsiz y qolgan»¹ emas. Aksincha, Yevropa madaniyatining rivojlanishi uchun asos Vazifasini bajardi. Aniqroq qilib aytganimizda, XIII—XV asrlarda sodir b lgan Yevropa Renessansini tayyorladi. Musulmon madaniyati tufayli jaholat changalida b lgan Yevropaning bir qator mamlakatlarida ilm-ma'rifat chiro i yoqildi. Yevropa mamlakatlarida yashovchi birorta xalq madaniyat-ma'rifatning tamal toshi hisoblangan z yozuvini zi kashf etgan emas. Chunonchi, ispanlar yozuvi ham, shimoliy oramiy yozuvi ham Osiyodan olingan. Shimoliy, arbiy va Sharqiy Yevropa madaniyati yunon-rum-arab uru idan unib chiqqan².

Musulmon madaniyati tufayli Yevropa xalqlari qadimgi Misr va Vavilon, Hind va Xitoy, Eron va Turon xalqlari madaniyati, ilm-fani yutuqlari bilan tanishdilar. Sharq xalqlari adabiyoti, san'atining inson ruhiy-ma'naviy qiyofasiga k rsatayotgan ta'sir mexanizmining uslublari va usullarini rganib oldilar. Sharq al-lomalari, xususan, faylasuflari asarlarida bayon qilingan eng il or falsafiy oylar, olam va odam borli i t risidagi qarashlarni qabul qilib oldilar va uni yanada rivojlantirdilar. Sharqda yaratilgan insonparvarlik va adolatparvarlik oylari har tomonlama boyitildi³.

¹ Qarang: *Hanosm B.K.* БОСТОК И Запад. М., 1979, 150—151-бетлар. Iqtibos N.Komilovning «Tafakkur karvonlari*» (Toshkent, 1999, 57-bet) kitobidan olindi.

² *fepep F.* *HfleH K <PHiood>HH HCTOPHH TCJioBetecTBa.* M., 1977, 473—477-бетлар. Iqtibos N.Komilovning «Tafakkur karvonlari» (Toshkent, 1999, 59-bet) kitobidan olindi.

³ Musulmon madaniyati, xususan falsafasining arb madaniyatiga k rsatgan ta'sirini yevropalik tadqiqotchilar: N.Konrad, L.Krakovskiy, L.Orbeli, Adam Mets, V.Jirmunskiy, L.Braginskiy, P.Grinser, B.Riftin, A.Sagadeev, S.Grigoryan, V.Chaloyan, J.Sarton, L.Timson, M.Rojenskaya, zbekistonlik tadqiqotchilar: LM minov, V.Zohidov, S.Tolstov, M.Xayrullayev, RSulaymonova, N.Komilov, A.Qayumov, M.Shohidiy, P.Bulgakov, Sh.Shomammedovlar har tomonlama isbotlab berdilar.

Odamlarning kundalik turmush tarzlari, ayniqsa, fikrlash madaniyatidagi zgarishlar ham, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi faollik, tashabbuskorlik, yaratuvchanlik, bunyodkorlik hissining ortib borishi ham, yangilik tomon intilishning kuchayishi ham musulmon madaniyati ta'sirining oqibati edi¹. Shuning uchun ham musulmon madaniyati, xususan, falsafasining arbga k rsatgan ta'siridan ajablanmaslik, taajjubdan yoqa ushlamaslik darkor².

Afsuski, zamonlar tishi bilan musulmon madaniyati erishgan yutuqlarni, hatto Sharq olimlari, xususan, faylasufiarining olam va odam borli i haqidagi fikr-mulohazalarini arb olimlari « zlariniki» qilib olaboshladilar. Hatto musulmon olimlarining ismi sharifiariga yevropacha nom berish urf b ldi. Chunonchi, Ahmad Far oniy, yevropalik quvchilarga «Alfaragnus», Abu Ali ibn Sino esa «Avitsenna», Ibn Rushd «Averroes», deb tanishtirildi.

Yevropani ulu lovchi-evropatsentrizm tarafdorlari, Sharqda allaqachonlar erishilgan ilm-fan, ma'naviyat-ma'rifat yutuqlarini tan olgisi kelmas edi. Ular Yevropada sodir b lgan Renessans voqeasini tashqi ta'sirsiz sodir b lgan, faqat Yevropa ilm-fan, madaniyat beshigi, deb ayuhannos solar edilar. Shunday qilib, Yevropada z xalqi madaniyatini ilohiylashtirish, boshqa xalqlar madaniyatini mensimaslik illatlarining ildizlari uzoq-uzoqlarga — rta asrlarga borib taqaladi. Lekin vaqtning zi adolatli hakam, deganlaridek arbnig il or olimlari musulmon madaniyatining Yevropaga k rsatgan ta'sirini zukkolik bilan il ab olaboshladilar. Chunonchi, rus sharqshunos olimlaridan biri S.S.Uvarov, «Barcha dinlar, hamma fanlar, butun falsafa Osiyodan kelib chiqqan, faqat Osiyogina ma'naviy dunyoning barcha katta xazinalarini paydo qiluvchi ajoyib zakovatni zida saqlab qolgan; bu yerda biz umumiy bilimlarning yaxlit va haqiqiy manbaini topa olamiz»³, deb yozgan edi. Bir ibora bilan aytganda, arbdagi uy onish musulmon renessansining yuksak darajada takomillashgan shakli edi.

¹ Qarang: *Hajiosm B.K.* БОСТОК И Запад. М., 1979, 476-bet.

² Qarang: *Menendec Ftudcuib.* H36paHHbie ipopoBefleHHfl. М., 1961, 484-bet.

³ Qarang: БейТННН ЕВРОПМ, 1811, q.55, Nsl, 47-bet. Iqtibos, N.Komilovning «Tafakkur karvonlari» (Toshkent, 1999, 264—265-betlar) kitobidan olindi.

**b) Sunniylik: mutakallimlik, mu'taziliylik va shialik
ta'limotlarida inson faorli i**

rta asrlar musulmon falsafasining eng yirik diniy-falsafiy ta'limoti sunniylik VII asrning ikkinchi yarmida Arabistonda vujudga keldi hamda VIII—XII asrlarda arab xalifaligidagi oyaviy-siyosiy kurashlar jarayonida islom falsafasidagi yirik ta'limot sifatida shakllandi. Ma'lumki, VII—VIII asrlarda arab xalifaligining uzluksiz kengayib borishi, xalifalik tarkibiga z rlab kiritilgan mamlakatlar xalqlari turmush tarzining majburan arablashtirishi, mahalliy aholi turmush tarzidan islomgacha b lgan urf-odatlarining z rlik bilan y qotilishi, z navbatida, imperiya hududida yashovchi barcha xalqlarning madaniy-ma'naviy munosabatlaridagi turli ziddiyatlarni ham keskinlashtirib yubordi. Ana shunday ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida islom dinini qabul qilgan barcha xalqlar uchun ibrat b ladigan Muhammad pay ambar va uning avlodlari, musulmon olamining buyuk kishilari, valiy-lari, shayx-u imomlarining pand-u nasihatlarini ifodalovchi rivoyat-u bashoratlarda z ifodasini topgan sunnalardan¹ foydalanish urf b ldi. Markazlashgan arab davlati shakllanayotgan dastlabki davrlarda xalifalik, ya'ni davlat boshliqlari hokimiyatni idora etishda sunnalarga asoslandilar. Sunnizm xalifalikda davlat siyosatining asosini tashkil etuvchi yirik ta'limot sifatida shakllandi va rivojlandi.

Sunnizmning oyaviy asosini tashkil etgan sunnalarning t plamlari hadislar deb nomlangan. Musulmon falsafasida «hadis», «sunna» tushunchalari bir xil ma'noda ishlatila boshlandi. Hadislarni t plash Muhammad pay ambar hayotligidayoq Abdulloh ibn Amir ibn Anas, Ali ibn Abu Toliblar tomonidan boshlangan edi. Birinchi hadislar t plamini xalifa Umar k rsatmasiga muvofiq Ibn Shihob az-Zuhariy yaratdi. Lekin ushbu t plamdagi hadislar hali qafiy bir tartibga solinmagan edi. Boz ustiga, VII—VIII asrlarda arab xalifaligi hududida vujudga kelgan turli siyosiy, madaniy-ma'naviy ziddiyatlar, amir-u hokimlarga b lgan xushomadg ylik, laganbardor-

¹ Sunna arabcha s z b lib, urf-odat, an'ana, xatti-harakat tarzi degan ma'noni bildiradi.

likning avj olib borishi oqibatida qalbaki, yol on hadislar ham vujudga kela boshladi. Turli ijtimoiy guruhlar, tabaqalarining vakillari z manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan hadislar t qib, odamlar orasiga tarqata boshladilar. Ana shunday sharoitda hadislarini tartibga solish va ularni ishonchli manbalarda rasmiylashtirish zaruriyati ortib boraverdi. Bunday holat xalifalik hududidagi mamlakatlarda hadisshunoslikning rivojlantirishiga katta turtki b ldi. Muhammad pay ambar hayotligi vaqtidayoq boshlangan hadislarini yi ish VIII asr rtalariga kelib butun bir fanga — hadisshunoslikka aylandi, VIII—IX asrlarga kelib, hadis ilmi bilan musulmon dunyosida mingdan ortiq olim¹ shu ulla boshladi. Hadisshunos olimlar — muhaddislarning tinimsiz mehnatlari tufayli hadislar nafaqat musulmon madaniyati, balki umuminsoniy ma'naviy madaniyatning muqaddas manbaiga aylandi.

Hadisshunoslik uchta yirik: «musnad», «sahih» va «sunan» y nalistlari b yicha rivojlanib bordi. Hadisshunoslikning «musnad» y nalistlari muhaddis olimlardan Abdulloh ibn Musa-, Imom Ahmad ibn Hanbal asarlarida rivojlantirilgan b lsa, «sahih» y nalistlari Ismoil Buxoriy asos soldi. «Sunan» y nalistlari shakllantirishda esa Abu Dovud, Iso Termiziy, an-Nasoiy, Ibn Mojalarning xizmatlari beqiyos b ldi.

«Musnad» y nalistida yaratilgan t plamlarda hadislar rivojat qilgan muallifning ismi, sha muallifning islom dinini qabul qilgan vaqtiga qarab alifbo tartibida joylashtirgan b lsa, «sahih» y nalistdagi hadislar faqat uning ishonarliligi, t riligiga qarab rinlashtirilgan. «Sunan» y nalistidagi hadislar t plamida nafaqat t ri, nafaqat ishonchli, balki «zaif», «qalbaki» hadislar ham rin topgan.

Hadisshunoslik rivojida movarounnahrlik allomalarning ham hissalari ulkan b ldi. Movarounnahrda hadis t plamini birinchi b lib Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy yaratdi. Shuningdek, vatandoshlarimizdan Imom Ahmad ibn Hanbal al-Marvaziy, Is'hoq ibn Rahovayh al-Marvaziy, Imom al-Haysam ibn Qulayb ash-Shoshiy, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Barakotiy,

¹ Qarang: Xalq s zi, 1998-yil 6-avgust.

Ibrohim ibn Ma'qil an-Nas^{5afi}y> Na'ima ibn Hammod al-M-n vaziy, Hofiz al-Xorazmiy, Jamoliddin an-Nasafiy, Imom Abdulhasan Ahmad ibn Muharmmad as-Samarqandiy kabi muhadislar ham hadis t plamlai^{ri} yaratdilar.

Hadisshunoslikning «sahil^u» y nalishining asoschisi, «barchn muhaddislarning peshvosi» dePgan sharaflı nomga sazovor b lgan buxorolik mashhur alloma A^{o u} Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy¹ zining bi^{utun} umrini hadislarni t plashdek ta savob ishga ba ishladi. X^ifalik hududidagi shaharlar, qishloqlarni poy-u piyoda kezib 6(^{00 m}ing hadis t pladi. Ularning k pini yodlab oldi. T plagan^{600 TM}mg hadislaridan eng t ri, eng ishonchli 7275 tasini ;zining buyuk asari «Al-Jomi' as-sahih» («Ishonarlı t plam»)gai kiritdi. T plam Makkai mukarramada, Madinai munawarad<a va Buxoroi sharifda n olti yil davomida yozilgan. Muqadda^ khobda birinchi marta hadislar fiqh sohalariga (islom huquqs^unosligi) asoslanib joylashtirildi. Xuddi shuning uchun «Al-Jon'i' as-sahih» 3450 bobdan iborat 97 kitobni tashkil etgan edi. C?'sha 97 kitob t rt jildga mujassamlashgan².

T plamga kiritilgan hadisla^{'''} orasida biri ikkinchisini mazmunan takrorlamaydiganlarinin^ soni t rt mingni tashkil etdi. Ismoil Buxoriy yuksak insoniy fazilatlar, xislatlarni zida mujassamlashtirgan ma'naviy-axloq^{li}y y^{etu}k kishilar sonining ortib borishini orzu qilardi. Inson ma'naviy qiyofasining ma zini imon-e'tiqod tashkil etadi, deb bilaf^{di}- Xuddi shuning uchun ham inson imon-e'tiqodini mustahka«nlash y llarini izlardi. Imon-e'tiqodning mustahkamligi, barciarorligini ta'minlovchi omillar,

¹ Ismoil Buxoriy 809-yilda Buxoroda ta»^{vallud t0P}di^{o n} yoshidan boshlab arab tilini rgandi. Arab tilini mukammal r^{an}S^{an} 16 y^{oshli} yigitcha onasi va akasi Ahmad bilan haj safariga otlandi. Balx, £^{asra}. Kufa> Ba dod, Xums, Damashq, Misr, Makka va Madina shaharlaridagi had^shunos oliM^{ar} suhbatida b ldi. Ularning hadis ilmi sohasidagi asarlarini rgandi. Hadisshunoslik ilmi b yicha buyuk al-loma darajasiga k tarildi. Umrining oxirid^{la} o'z vatani Buxoroga qaytdi. Madrasa tolibiariga hadisshunoslikdan saboq berdi. p*asadg y shaxslarning fitna va i volari tufayli Buxoro amiri Zuhaliyning farmoni bilan o'z vatanidan badar a qilindi. Samarqandga borayotgan ulu mutafakkif Xartang qishlo ida 870-yilda vafot etdi.

² Ismoil Buxoriyning ^Al-Jomf-as-sahi?^{1*} asari in^gliz- fransuz, olmon, turk, fors va zbek tillariga tarjima etilgan.

imlarni aniqlashga harakat qildi. Uning fikricha, imon-e tiqod HnVi birovlar ylaganidek faqat insonning kalima keltirishini lloclalovchi tor tushuncha emas, u ziga oltmishdan ziyod holallar, tuy ular, xususiyatlarni mujassamlashtiradigan tushun-i hidir. Xususan, hayo inson imon-e'tiqodini xarakterlovchi Ijolallardan biridir. Vatanni sevmok ham, ilm olmok ham, knllalarni hurmat qilmoq ham, tozalik-pokizalikka amal qilmoq limn imon-e'tiqod bilan bo liq. Binobarin imon-e'tiqodni ifodalovchi xususiyatlar, chinakam insoniy fazilatlar, xislatlardan boshqa narsa emas¹.

Ismoil Buxoriy musulmon kishisining insoniy xislatlari ha-ij<-la fikr-mulohaza yuritib, har qanday m min q rqoq yoki haxil b lishi mumkin, lekin yol onchi, chaqimchi b lishi mumkin emas, deydi. Uning fikriga k ra m min va yol onchi lushunchalari biri ikkinchisiga ziddir. Shuning uchun ham zini musulmon deb hisoblagan har bir kishi yol on s zlashi aslo inumkin emas. Musulmon fuqarosining ma'naviy-axloqiy qiyofasi haqida juda k p bosh qotirgan buxorolik alloma musulmon kishisi zining ota-onasi, qavmi-qarindoshlariga, aka-ukalariga doimo muruwat k rsatib turishi zarur, deb hisoblaydi². Ismoil Buxoriyning ma'naviy-axloqiy qarashlari tor diniy aqidalar doirasiga ralashib qolgan emas, balki umuminsoniy axloq normalari va tamoyillarini ham zida aks ettirdi. Boshqacha aytganimizda, t plamda nafaqat musulmon ma'naviy madaniyatining, balki eng buyuk umuminsoniy qadriyatlar — inson-parvarlik va insoniylikning turli qirralari: mehr-oqibat, ochiq k ngillik, saxiylik, ota-ona, qavm-qarindoshlarni hurmat qilish, yetim-esirlarga muruwat, faqir-bechoralarga himmat, Vatanga muhabbat, mehnatsevarlik, halollik, turli xalqlarning zaro d st-u birodar, tinch-totuv yashashlari kabi umuminsoniy fazilatlar aks etgan. Insonning ijtimoiy qiyofasi umuminsoniy axloq normalariga mos b lmo i uchun zarur hisoblangan y l-y riqlar, pand-u nasihatlar z ifodasini topgan. Xuddi shu-

¹ *Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy*. Hadis. *Al-jomi'* as-sahih. 1-tom, Toshkent, 1997, 13-24-betlar.

² *Abu Abdulloh Muhammad ibn hmoil al-Buxoriy*. Hadis. *Al-jomi'* as-sahih. 4-tom, Toshkent, 1997, 81-83, 97-101-betlar.

ning uchun ham, Ismoil al-Buxoriyning shoh asari «Al-Jomi' as-sahih» bir necha marta qayta-qayta nashr etilmoqda, ajdodlarni avlodlarga bo'lamoqda.

Ismoil Buxoriy musulmon ma'naviy madaniyatining turli muammolariga ba'ishlangan: «At-Ta'rix al-kabiyr» («Katta tarix»), «Al-qiroatu xalfal-imom» («Imom ortida turib qiroat qilish»), «Al Adab al-Mafrad» («Adab durdonalari»), «At-ta'rix al-avsat» («rtacha tarix»), «Barr-ul-volidayn» («Ota-onani hurmatlash»), «Kitob al-ashriba» («Ichimliklar kitobi»), «Asomi'u as-sahoba» («Sahobalarning ismlari») kabi yigirmadan ortiq asar yozdi.

Musulmon ma'naviy madaniyatini shakllantirishda Ismoil Buxoriyning iqtidorli shogirdi termizlik mashhur muhaddis Iso Termiziy (824—825-yillarida tug'ilgan, taxminan 895-yilda vafot etgan) munosib hissa qo'shadi. Iso Termiziy insonning ma'naviyati haqidagi fikr-mulohazalarini zining mashhur «Al-Jomi' as-sahih» asaridan tashqari «Shimoili Nabavariya» («Pay ambar alayhissalomning shakl va sifatleri»), «Kitob uz-Zuhd» («Zohidlik kitobi»), «Asomi'u as-sahoba» (Sahobalarning ismlari), «Al-asm va kunyo» («Ismlar va kun'yalar»), «Kitobul ilal» («Illatlar kitobi») va boshqa kitoblarida bayon etdi¹.

Iso Termiziy ham musulmon hadislarini tahlil qilishda va uni har tomonlama tahlil etishda ta'lim berdi. Ayniqsa, hadislar tahlili, ishonchliligining darajasini (sahihligining darajasini) aniqlashda ustoz Ismoil Buxoriydan ham o'qitildi. Bunday nozik ishni bajarishda, u ikki uslubdan foydalandi. Birinchidan, u Pay ambar hadislarining vujudga kelish manbalarini aniqladi va uning mazmunini tushuntirib berdi. Ikkinchidan, har bir hadisni islom mazhablari nuqtayi nazaridan tahlil qildi.

Iso Termiziy Eron va Turon xalqlarining islomgacha bo'lgan urf-odatleri, rasm-rusumlari, marosimlarini musulmon madaniyati va axloqiy qoidalariga moslashtirishga beqiyos ulush qo'shadi. Musulmon falsafasini yangi ratsionalistik prinsiplar, normalar bilan boyitdi. Ayniqsa, inson ma'naviy madaniyatini shakllan-

¹ Abu Iso Termiziy. Sahih Termiziy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1993, 8-bet.

lirishda va uni yanada rivojlantirishda bilim muhim ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidladi. Qayerda bilim, ilmga e'tibor kamaysa, sha yerda odamlar axloqan tubanlasha boshlaydilar. Jamiyat ma'naviy inqirozga yuz tutadi. Odamlar orasidan liurmat-izzat k tariladi. Mehr-oqibatsizlik avj oladi. Bilimsizlikning dastlabki k rinishlari, kishining z iffatini y qotishdir, deb tushuntiradi.

Yuqoridagi dalillardan k rinib turibdiki, musulmon falsafasidagi eng yirik ta'limot hisoblangan, sunniylikning oyaviy asosi b lgan sunnalarni t plashda, uni ishonarli, mukammal hadislar t plamlari shaklida rasmiylashtirishda movarounnahrlik muhaddislar munosib hissa q shdilar. z navbatida, xuddi shu fidoyilik nafaqat musulmon madaniyati, balki umumbashariy madaniyat va ma'naviyat taraqqiyotiga q shilgan buyuk ulush ham b ldi.

rta asr musulmon falsafasidagi eng yirik talimot, sunniylik zaminida shialik vujudga keldi. Shialik asta-sekin sunniylikka muxolifatda b lgan diniy-falsafiy ta'limot sifatida rivojlanib boraveradi. Ma'lumki, shialik VII asr rtalarida xalifa Ali hokimiyatini q llab-quwatlovchi siyosiy guruh dunyoqarashi sifatida vujudga keldi. Shiizm tarafdorlari faqat Ali va uning maslakdoshlarining nomi bilan bo liq b lgan sunnalarni tan olar edilar, xolos. Shiizm tarafdorlari sunnizm tar ib etgan ayrim urf-odatlar, marosimlarni rad etdilar. Shuningdek, sunniylik bilan shialik rtasida hokimiyat masalasida ham ixtilof mavjud edi. Xususan, sunniylar xalifalik hokimiyatining tarafdori b lishgan b lsa, shialar hokimiyatni imomat boshqarishi zarur, degan oyani ol a surar edi.

Asta-sekin shiizm tarkibida ham turli-tuman diniy falsafiy ta'limotlar vujudga kela boshladi. Xususan, VII asrning ikkinchi yarmida shiizm tarkibida vujudga kelgan xorijizm ta'limoti arab xalifaligi tomonidan bosib olingan Iroq va Eron aholisi, oddiy arab mehnatkashlar ommasi manfaatlarini ifodalovchi demokratik harakatning nazariy asosi vazifasini bajardi. Ushbu ta'limotga k ra har qanday, hatto musulmon teokratik davlatining diniy va dunyoviy boshli i ham diniy jamoa tomonidan saylanadi va jamoaga b ysunadi. Agar xalifa jamoa manfaatlarini himoya qil-

masa vazifasidan b shatiladi, hatto qatl etiladi. Ayrim xorijiy-lar, hatto musulmon jamoasi xalifasiz ham yashay oladi, degan fikrni bayon qilishdi. Xorijiy-lar ayridin vakillariga — xristianlarga, zardushtiy-larga, moniy-larga ham xayrixohlik bilan munosabatda b ladilar.

Xorijizm ta'limotiga k ra, yer butun musulmon jamoasining mulki b lishi, islom dinini qabul qilgan barcha fuqarolar jon va yer soli idan ozod b lishlari, barcha kishilar umuminsoniy axloq normalariga rioya qilishlari, odamlar hayot tarzida oddiylik barqaror b lishi darkor. Ortiqcha zeb-u ziy-nat, mol-u dunyoga hirs q yish, mayparastlik qattiq tanqid qilinadi¹.

VII asr rtalarida shialik tarkibida shakllangan diniy falsafiy ta'limotlardan yana biri — ismoilizm edi. Ismoilizmning shakllanishida neoplatonizm, neopifagorizm kabi Yevropada keng tarqalgan falsafiy ta'limotlarning, shuningdek, qadimgi Eron va Turon xalqlari orasida islomgacha keng tarqalgan zardushtiylik, moniylik, mazdakizmning ta'siri katta b ldi.

Ismoilizm murakkab diniy-falsafiy ta'limot b lib, ochiq (zo-hiran) va maxfiy (botinan) shakllardagi tar ibot va tashviqot ishlariga m ljallangan edi. Keng mehnatkashlar orasida amalga oshiriladigan ochiq tar ibot va tashviqot ishlarida ismoilizm oyalar shialikdan deyarli farq qilmas edi. Maxfiy tar ibot va tashviqotda butun koinotning mutlaq hokimi — Xudo bilan uning yerdagi vakili — pay ambar orasida katta farq borligiga e'tibor qaratilar edi. sha farq yetti katta po onadan (emanat-siya): mutlaq Xudo, dunyoviy aql, dunyoviy jon, birlamchi materiya, fazo, vaqt va kamolotga erishgan insondan (ya'ni pay ambar) iborat deb tushuntirilar edi.

Ismoilizm ta'limotiga k ra, kamolotga erishgan inson, ya'ni pay ambar (al-inson al-komil) zida «dunyoviy aql»ni mujassamlashtirgan iqtidorli notiq b lib,, Xudoning fikr-mulohazalarini kurrai zaminda yashovchi insonlarga yetkazib turadi. «Dunyoviy aql»ni zida mujassamlashtirgan pay ambarning eng muhim fazilatlaridan biri b lgan bilimlilik, ilmlilik har tomonlama

¹ Xorijizm tarafdorlarining k pchiligi IX asrga kelib, ummaviy va abbosiy xalifalar tomonidan qirib tashlandi.

ulu langanligi uchun ham ismoilizm erkin fikrlovchi ziyolilar orasida keng tarqaldi.

IX asr oxirida ismoilizm tarkibida qarmatlik ta'limoti paydo bo'ldi. Qarmatlikning asosida fuqarolarni barcha zulmlardan ozod etuvchi «Yashirin imom» oyasi yotar edi. Ular islom dini va shariati qonunlari, qoidalarini bajarishni istamadilar. Fuqarolarning tengligi va ijtimoiy adolat oyalarini har tomonlama qo'llab-quwatladilar¹.

Shiizm tarkibida VII—IX asrlarda shakllangan: xorijizm, ismoilizm, qarmatlik ta'limotlarida shubhasiz islomgacha bo'lgan zardushtiylilik, moniylik, mazdakizm ta'limotlarining ham ta'siri bor edi. Bu ta'limotlarda zulm va tengsizlikka qarshi kurash, umuminsoniy axloq, ijtimoiy adolat normalari va prinsiplariga asoslangan farovon turmush tarzidagi fikr-mulohazalarda umumiylik, xashshlik ham mavjud edi.

Malumki, sunniylik VIII asrning ikkinchi yarmida Arabistonda vujudga kelgan edi. VIII asrga kelib arab xalifaligi Sharqdagi kuchli rivojlangan imperiyaga aylanishi bilan sunniylikka e'tiqod qiluvchi kishilar soni uzluksiz ortib bordi. Sunniylikning oyaviy ta'sir doirasini kengayib borishi bilan uning tarkibida turkistonda asosiy maktab (mazhab): hanafiy, hanbali'ya, shof'iy, maliki'ya vujudga keldi. Sharqda asosiy maktab namoyandalari orasida sunniylikning oyaviy-nazariy asoslari hisoblangan Qur'oni Karim qoidalarini, Hadisi Sharif talablarini amaliyotga tatbiq etish borasida erkin fikrlash masalalari yuzasidan bahs va munozaralar avj olib ketdi. Chunonchi, ibn-Hanbal asos solgan hanbali'ya maktabi tarafdorlari Qur'oni Karim qoidalarini, Hadisi Sharif talablarini, shariat normalarini har bir musulmon bandasi sifatida bajarishi zarur. Ushbu masalalar yuzasidan erkin fikr yuritishni qoraladilar.

Malik ibn-Onas Abu-Abdulloh (721—795-y.) asos solgan maliki'ya maktabining tinglovchilari Qur'oni Karim qoidalarini, Hadisi Sharif talablarini ratsionalistik asosda, ya'ni aql im-

¹ Qarmatlik harakati IX asr oxirida Janubiy Iroqda vujudga kelgan. XI asrning oxiri XII asrning boshlarida yiqilib ketgan.

koniyatlariga suyanib talqin qilishga qarshi chiqqan b lsalar, Abu Abdullo Muhammad ibn-Idris ash-Shofi'iy (767—820-y.) asoschisi b lgan shofTya maktabi tarafdorlari Qur'oni Karim qoidalarini, Hadisi Sharif talablarini an'anaviy axloq normalari bilan bo lashga harakat qildilar. Abu Hanifa an-Nu'mon asos solgan hanafi'ya maktabi tarafdorlari esa, aksincha, Qur'oni Karim qoidalari, Hadisi Sharif talablarini tushuntirish, sharhlash, ya'ni tafsir qilish, ushbu masalalar yuzasidan erkin fikr-mulohaza yuritish mumkin, degan oyani ol a sura boshladilar.

Bahs-munozaralarning avj olib borishi bilan sunniylik diniy-falsafiy ta'limotida biri ikkinchisiga zid b lgan qutblar vujudga keldi. Chunonchi, sunniylik ta'limotining klassik an'analari, ya'ni uning oyaviy-nazariy asosi b lgan Qur'oni Karim qoidalari, Hadisi Sharif talablari yuzasidan erkin fikr-mulohaza yuritishni taqiqlovchilar, sha qutblanishning bir qutbida, sunniylik qoidalari yuzasidan erkin fikr-munozara yuritishni istovchilar ikkinchi qutbida t plana boshladilar. Alqissa, bahs-munozaralar natijasi laroq VIII asrning oxiri IX asrning boshlarida sunniylik tarkibida yana ikki ta'limot — mutakallimlik va m taziliylik vujudga keldi.

Mutakallimlar «Qur'on» aqidalari qanday yozilgan b lsa, uni sira zgartirmasdan, turlicha sharxlamasdan tushunish va tushuntirish lozim, deydi. Zero, u Ollohning kalomi ekan, bandalar uni zgartirishga haqlari y q. Qur'oni Karim talablarini s zsis, muhokamasiz bajarish lozim. Chunki odamlar Xudo xohlagan narsani xohlashlari darkor, ularda erkin istak y q, degan fikr-mulohazalarini bayon qilib, inson erkinligini inkor etadilar.

Mutakallimlar odamning olamni bilish borasidagi imkoniyatlarini ham tan olmadilar. Olamni bilishda inson sezgilari asosiy ahamiyatga ega ekanligini nazar-pisand qilmadilar. Olam va odam t risida hissiy bilishda ehtimollik, tavakkalchilikning rolini b rtirib k rsatdilar. Qur'oni Karimda nimani ma'qullash lozim deyilsa, shani ma'qullash, ma'qullamaslik zarur deyilgan b lsa, shani rad etish darkor. Olam bilan odam rtasidagi

zaro aloqadorlik jarayonini faqat Qur'oni Karim yoki Hadisi Sharifdan olingan u yoki bu qoida yordamida asoslash kerak. Bundan tashqari, tasdiq yoki uslublar yordamida chiqarilgan hukm yoki xulosani inkor qildilar.

Mutakallimlik alohida ta'limot sifatida shakllanib borishi bilan sunniylik va uning oyaviy-nazariy asosi Qur'oni Karim qoidalari, Hadisi Sharif y 1-y riqlarini aql-idrokka mos qilib talqin etish, tafakkur imkoniyatlariga suyanib ish yuritish, islom dinining mazmun-mohiyatini yanada tiniqroq tasavvur etish ehtiyojini oshirib yubordi. z navbatida bunday ulkan ehtiyoj xalifalik hududida yashovchi fuqarolar turmush tarzini islomdan oldingi dinlar (zardushtiylik, moniylik, mazdakiylik) ta'siridan xoli qilish bilan bo liq edi. Shuningdek, bunday ehtiyojning ortib borishi VII asr oxiri, VIII asrning boshlarida ilk islomda shakllangan turli oqimlar: havorijiyalar, qadariylar, jaboriylar, murji'iyalarning zaro munozaralari ta'siridan ozod qilish bilan ham aloqador edi. Xuddi shu tarixiy zaruriyat Kalom ilmini shakllantirishga turtki b ldi.

Kalom («Ilm ul-kalom) — rta asr musulmon falsafasida Qur'oni Karim suralari, oyatlari, Hadisi Sharif talablari yuzasidan erkin fikr-mulohaza yuritish malakasi, sha qoidalarni tafsirlash, tavsiflash san'ati, shuningdek, islom dinida obr - e'tibor topgan shaxslar, xususan, Muhammad pay ambar va uning sahobalariga taqlid qilish madaniyati sifatida vujudga keldi. Asta-sekin islom dinining ilmiy-nazariy asoslarini har tomonlama tahlil qilish, Qur'oni Karim aqidalari, Hadisi Sharif talblarini musulmonlar turmush tarziga singdirish usullari va uslublarining bir butun sistemasi, musulmon e'tiqodining shakllanish jarayonini rganuvchi ilm sifatida shakllandi va rivojlanib bordi.

Kalom ilmining shakllanishida imom A'zam Abu Hanifa an-Nu'mon as-Sobit al-Kufiyning (699—767-yillar) xizmatlari beqiyosdir. Shuningdek, kalom ilmi rivojiga Movarounnahr olimlari Abu al-Hasan al-Ash'ariy asos solgan ash'ariya va Abu Mansur al-Moturidiy yaratgan moturidiya maktablari munosib hissa q shdilar.

Al-Ash'ariy¹ z qarashlarini bayon etishda sunniylik tarkibidagi shof'fiya va malakai'ya mazhablari qoidalariga asoslangan b lsa, al-Moturidiy z fikr-mulohazalarini bayon qilishda Abu Hanifa an-Nu'mon asos solgan hanafpya mazhabiga tayandi. Kalomning ikki yirik maktabi: ash'ariya ham, moturidiya ham sunniylikning dastlabi mazhablari qoidalariga asoslangani uchun ham ushbu ta'limotlar orasida umumiylik va xshashliklar mavjud. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, ushbu maktablarning asoschilari al-Ash'ariy va al-Moturidiy bir davrda tarix sahnasiga kirib keldilar. Ikkala maktab asoschilari bir oyaviy muxolifga, ya'ni mu'taziliylarga qarshi kurash olib bordilar. Shuningdek, al-Ash'ariy, awal mu'taziliylik tarafdori b lgan b lsa, keyinroq ibn Hanbal asos solgan sunniylikdagi hanbaliylar tomoniga tishga intildi. Al-Moturidiy esa hanafiylarning ishonchli namoyandasi sifatida shakllandi. Umrining oxirigacha ushbu diniy-falsafiy oqim tarafdori b lib qoldi.

Al-Moturidiy yaratgan moturidiya talimoti¹, inson e'tiqodida sodir b layotgan zgarishlarni tahlil qilganda nafaqat «Qur'on» aqidalariga, aql-idrok, mantiq dalillariga, balki naql, ya'ni ibrat va tajriba ma'lumotlariga ham asoslanmo i darkor, degan oyani ilgari suradi.

Al-Moturidiy Qurioni Karim aqidalari va Hadisi Sharif normalari yuzasidan bir-birlari bilan uzluksiz munozara, bahs yuritayotgan turli oqimlar tarafdorlariga murojaat qilib, zining

¹ Ash'ariy Abul Hasan Ali ibn Ismoil al-Ash'ariy 873-yilda tu ilgan. Mashhadga tahsil olgan. Taniqli diniy nazariyotchi, islom ilohiyoti — Kaiomning asoschilaridan biri darajasiga k tarilgan. M tadil ratsionalizm tarafdori. Diniy e'tiqoddagi formalizmni rad etgan. Uning qarashlarini Abu Hamid al-azzoliy yanada rivojlantirgan. 935-yilda vafot etgan.

¹ Abu Mansur al-Moturidiy Samarqandning Moturid qishlo ida taxminan 870-yilda dunyoga kelgan. Samarqandda savodini chiqargan. Abu Bakr Ahmad al-Juzjoniy, Abu Nasr Ahmad al-Iyodiy kabi olimlardan fiqh va kalom ilmlaridan saboq olgan. 944-yilda Samarqandda vafot etgan. Uning diniy-falsafiy qarashlari «Kitob at-Tavohid», «Kitob al-maqomat», «Ma'xaz ash-Shara'i», «Kitob ad-jadal», «Ta'vilot ahl as-sunna», «Kitob Bayon vahm al-mu'tazila», «Rad al-usul ul-hamsa», «Kitob radd avahl al-adila li-I ka'bi», «Radd kitob al-Ka'bi fi va'id al fussaqq», «Kitob radd taxzib al-jadal li-I Ka'bi al-usul», «Kitob al-imoma li-ba'd ar-Ravofid» kabi asarlarida bayon qilingan.

-Kilob at-Tavohid» asarida inson ongi va faoliyatida r y bera-
digan zgarishlarga «ular tafakkur va tadqiq bilan qarasalar
edi, Olloh taolo ham bandalarini tafakkur va tadqiqot, ibrat
v.i (ajriba bilan ish qilishga buyurganini tushunar edilar, ibrat va
tafakkur esa bilim manbalaridan biridir»'. Bunday oyalarni
linyon qilish bilan Al-Moturidiy «Qur'on» aqidalari yuzasidan
hahs-munozara yuritayotgan turli oqimlar, guruhlarining asossiz
lortishuvlariga chek q ydi. Sunniylik tarkibida turli oqimlarning
k payib ketishining oldi olindi.

Al-Moturidiy insonning taqdiri, ya'ni uning kelajagi haqida
likr yuritib, uning bu borada «tanlash erkinligi bor», degan
oyani ol a surdi. Aniqroq qilib aytganimizda, inson kelajakda
nimani qilmoqchi, nimani amalga oshirishni zi hal qilishi
mumkin, degan fikrni musulmon faylasuflari hukmiga havola
qildi. Bunday oyaning kun tartibiga q yilishi, shubhasiz,
musulmon falsafasida ulkan oyaviy sakrash edi.

Al-Moturidiy musulmon falsafasiga xos bilish nazariyasini
ishlab chiqdi. Ushbu nazariyaning mazmun-mohiyati Ollohning
fazilatlarini, xislatlarini bilishga qaratilgan b lsada, uning uslu-
biy-ma'rifiy asoslarini falsafa tashkil etar edi. Bunday holatni
samarqandlik allomaning inson t risidagi, Ollohning yakka-
yu yagonaligi haqidagi fikr-mulohazalaridan darhol il ab olish
mumkin. Shuningdek, al-Moturidiy yaratgan musulmoncha
gnoseologiya ishonchli tayanch tushunchalar, qoidalarga asoslan-
ganligi bilan ham ajralib turadi. Turgan gapki, bunday holat
sha davr mutakallimlariga mutlaqo xos b lmagan, yangi bir
tendensiya edi.

Al-Moturidiy zi yaratgan musulmon falsafasiga xos bilish
nazariyasi yordamida Xudo, olam, odam borli i orasidagi zaro
aloqadorlikni tahlil qilar, bir fikrni ikkinchisidan keltirib
chiqarardi. Yaratgan bilish nazariyasida bahs, munozara — «tan-
qidiy fan» vazifasini bajarardi. Shuningdek, al-Moturidiy yarat-
gan bilish nazariyasiga k ra, insonning bahs-munozara borasidagi
faoliyatining asosida oraliq y l (uchinchi y l)ni tanlay bilish

¹ Qarang: *Shovsil Ziyodov*. Al-Moturidiy hayoti va merosi. Toshkent, 2000, 20-bet.

qobiliyati yotmo i darkor. Xuddi sha oraliq y 1, turli muno zaralarda, bahslarda (masalan: vahiy va aql, Olloh va inson, Olloh va olam va hokazo) qandaydir bir mantiqiy mutanosiblik b lishini taqozo etadi.

Mantiqiy mutanosiblik usulini musulmon falsafasida dastlab hanafiylar tatbiq etgan edilar. HanafTya sunniylikning yirik oqim-laridan biriga aylangach, ushbu usulni nafaqat Xudoning, balki insonning xulq-atvorini rganish jarayoniga ham tatbiq etdi. Ushbu usulni fikrlash madaniyatining ziga xos xususiyati darajasiga k tardi. Shuningdek, al-Moturidiyning fikriga k ra, mantiqiy mutanosiblik bilish jarayonida hissiy idrok, naql va aql usullarining birining ikkinchisi bilan tengligini, zaro aloqa-dorligini ifodalaydi.

Al-Moturidiy olamning yaxlit, bir butunligini tavsiflashda olamdagi har bir jism nisbiy mustaqil ekanligi, sha jismlar-niing ziga xos xususiyatlari borligini isbotlashga urindi. Olam-niing yaratuvchisi bilan u yaratgan mavjudot rtasidagi zaro aloqadorlikni aniqlab berish maqsadida, inson xatti-harakatining ikki xil andozasini ishlab chiqdi. Samarqandlik allomaning fikriga muvofiq, Xudo borli ining eng muhim xususiyati shundaki, birinchidan, u mustaqil va hech kimga tobe emas, ikkinchidan, mu'taziliylar aytganidek, uni aql bilan anglab olsa b ladi¹.

Shunday qilib, al-Moturidiy musulmonlarning muqaddas ki-tobi Qur'oni Karim oylarining kishilar e'tiqodiga aylanishida fikrlash madaniyatining mantiqiy mutanosiblik usulining ahami-yatini aniqlab berdi. Ilohiy oylarning inson e'tiqodiga aylan-ish jarayonini aql chi iri idan tkazib tahlil qildi. Xuddi shuning uchun ham moturidiya Kalomning (Qur'oni Karim-niing) mazmun mohiyatini yanada chuqurroq bilishga xizmat qiladi. U musulmon e'tiqodining ma zini tashkil etgan, sun-niylikning asosi b lgan hanafFya ta'limotining rivojlanish bos-qichlarini aniqroq tushunib olishga k mak beradi.

Moturidiya ta'limotini yanada rivojlantirishda Abu al-Mu'yin an-Nasafiy, Ahmad as-Samarqandiy, Abu al-Hasan al-Poz-

¹ Qarang: Ulrix Rudolf. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti. Toshkent, 2002, 179-180-betlar.

•ii v i v, Abu Hafs Umar an-Nasafiy, Umar at-Taftazoniylar ilmoqli hissa q shdilar.

Mutakallimlar z ta'limotlarini shakllantirishda, nafaqat ka-loin ilmi, balki Yevropa mamlakatlarida VIII asrning oxiri IX .ning boshlarida keng tarqalgan aristotelizm falsafasi yutuq-Inridan ham ustakorlik bilan foydalanganliklarini unutmaslik tliukor.

Yuqorida eslatib tganimizdek, sunniylik tarkibida VII isrning oxiri VIII asrning boshlarida vujudga kelgan laMimotlardan biri mu'taziliylik edi. Mu'taziliylik tushuncha-ling asosida «mu'tazila» s zi yotadi. «Mu'tazila», Sharq-ning buyuk musulmon allomalaridan biri Jaloliddin Rumi yozganidek, arabcha s z b lib, «bir tomonini tutgan», degan ma'noni bildiradi¹.

Mu'taziliylik ta'limotining shakllanishiga mashhur musulmon ilohiyotchi olimi Hasan Basriy (642—728-y.) asos solgan. Hasan Basriy ushbu ta'limotni yaratishda musulmonlarning urf-odatlarini, rasm-rusumlariga tayanadi. Qur'oni Karim qoidalari, Hadisi Sharif talablarini fuqarolar turmush tarziga singdirish muammolarini tahlil qilganda aql-idrok, mantiq imkoniyatlari-dan kengroq foydalanadi. Hasan Basriy asos solgan mu'taziliylik rivojida uning izdoshlari Vosil ibn Ato (699—748) va Amir ibn Ubayd (vafoti 761-y.)larning hissasi sezilarli b ldi².

Mu'taziliylik Qur'on qoidalarining abadiyligini rad qiladi. In-son aqlini, uning olamni zgartirish borasidagi faoliyatini yuqori baholaydi. Insoning Xudoga butunlay bo liqligi t risidagi ta'limotga qarshi borib, inson z faoliyatida erkin b lmo i lozim, degan oyani ol a suradi. Inson faoliyati peshanasiga yozilgan taqdir bilan bo liqligi haqidagi aqidani rad etadi.

Mu'taziliylar Xudo insonga xshash, deb tushuntiradilar. Lekin unda insonga xos barcha xususiyatlar, xislatlar, fazilatlar mayjudligi t risidagi fikr-mulohazalarni inkor etdilar. Xudoni sof, jimsiz, k rinmas ruh, deb e'lon qildilar. Shu oya Xudoning obr -e'tiboriga putur yetkazdi, mavhumlashtirishga olib keldi.

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ichingdagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 163-bet.

² *Ziyodov Sh. Al-Moturidiy hayoti va merosi*. Toshkent, 2000, 6-bet.

Mu'taziliylar Qur'oni Karimning azaldan rnavjudligi t risidagi fikr-mulohazalarni ham rad etdilar, uni Olloh ijodi ning natijasi, deb e'lon qildilar. Inson zining faolligi bilan Qur'oni Karimda bayon qilingan fikr-mulohazalardan zib ketishi ham mumkin, degan oyani rtaga tashladilar¹. Islom asoschisi Muhammad pay ambarga s zsiz itoat qilish oyasiga ham qarshi chiqdilar².

Shu kabi fikr-mulohazalar musulmon falsafasida hurfikirlik tendensiyalarining vujudga kelishi va rivojlanishiga turtki boidi. Boshqacha qilib aytganimizda, mu'taziliylik taiimoti musulmon hurfikirililigining oyaviy-nazariy asosi vazifasini bajardi.

rta asrlar musulmon falsafasi, odamlarni erkin fikrlashga da'vat etganligi bilan qadimgi Eron va Turon falsafasidan farq qilar edi. Musulmon falsafasida erkin fikr yuritish oylarini rivojlantirishda rta asrning yirik faylasuflaridan biri Mansur Hallojning (857-922-y.)³ xizmatlari katta boidi. Insonning erkin fikrlashi t risidagi Mansur Halloj qarashlarining shakllanishida nafaqat neoplatonizm, balki monixeizm, buddizm, hinduizm kabi Yevropa va Osiyoda sha kezlari keng tarqalgan diniy-falsafiy taiimotlarining ta'siri katta boidi. Uning taiimotiga muvofiq, mustaqil, erkin fikr yuritish qobiliyatiga ega boigan inson komillik, oriflik da'vosini qilishi mumkin. Mustaqil fikrlash madaniyatiga ega boigan barkamol inson boiishni orzu qilgan kishi, Xudo vasliga yetishi uchun bu dunyoning lazzatlaridan voz kechib, z borli ini unutib, zini Xudo ixtiyoriga topshirmo i lozim. Inson sof eiiqodi, chin yurakdan samimiy ishonchi tufayli mustaqil fikr yurita oladigan orifiy kamolotga

¹ Mu'taziliylik ta'limoti Arab xalifaligiga Abbosiylar sulolasiga mansub ar-Rashid (786-809-y.) Al-Ma'mun (813-833-y.), Al-Vosiq (842-847-y.) hukmron b lgan kezlarda musulmon fuqarolari turmush tarzidan munosib rin egalladi. Lekin Al-Mutavakkil (847—861-y.) xalifalikka hukmronlik qilgan paytlarda islomga zid ta'limot deb, qattiq ta'qib ostiga olindi. M taziliyning eng s nggi tayanchi Xorazm b ldi. XIII—XIV asrlarga kelib umuman y qolib ketdi.

² Xayrullayev M. Uy onish davri va Sharq mutafakkiri. Toshkent, 1971, 96-97-betlar.

³ Mansur Xallojning diniy-falsafiy, ahloqiy-estetik qarashlari «Kitobu't tavosin* asarida bayon etilgan. Kitob usmonli turk tilida nashr qilingan. Kitobni olim Luis Massinon fransuz tiliga tarjima qilgan va chop ettirgan.

iihishi mumkin. Ana shunday buyuklikka k tarilgan inson, iliy ilohiy qudratdan tushgan nurni zida aks ettirgan oynaga xshaydi. Yoki Halloj tili bilan aytganda, «ilohiylik insoniylikda zini namoyon qiladi». Shu bois Hallojning tushuntirishicha, yu/aki diniy e'tiqodga ega b lgandan k ra, yoki muqaddas i i ba nomiga z rma-z raki e'tiqod qilgandan k ra, har bir kishi z qalbi, yuragidagi e'tiqodga Ka'ba deb qarashi zarur. Yuzaki taqvodorlik rniga faqirlar, beva-bechoralarga madad berish, ota-onaning hurmat-izzatini bajo keltirish haqiqiy insoniy e'tiqod namunasidir. X jak rsinga uzundan uzoq namoz qish, r za tutish, zakot berish, zeb-u ziynat ichida hajga borish, amalda esa Ollohning yerdagi bandalariga zulm qilish, boylikka, mol-u dunyoga hirs q yish, Xudo oldidagi riyokorlikdan boshqa narsa emas.

Bunday erkin fikr-mulohazalarni Halloj islom qoidalarini inkor qilish, yoki unga shubha bilan qarash ma'nosida bayon qilmasdan, balki Ollohga b lgan cheksiz e'tiqodini namoyon qilish maqsadida bayon qilgan.

Mansur Hallojning inson t isidagi qarashlarining asosida islom qoidalari yotgan b lsada, uning falsafiy ta'limoti erkin fikrlashga asoslangan edi. Chunki u bir tomondan, islomning sunniylik ta'limotidagi kreatsionizm, ya'ni Olloh, olam, inson rtasida tib b lmaydigan jar — chegara q yadigan talimotga qarama-qarshi laroq, orif inson bilan Olloh rtasida yaqin munosabat b lishi mumkinligi haqidagi oyani ilgari surgan b lsa, ikkinchi tomondan, Olloh oldida hammaning tengligi t risidagi Qur'on k rsatmalariga ishora qilib, boylik t plash, Ollohning bandalarini aldash, ularga z ravonlik qilish, jabr-sitam tkazish, x jak rsinga namozxon b lish, soxta taqvodorlik kabi riyokorliklarni qattiq qoraladi.

Hallojning bunday fikr-mulohazalari Arab xalifaligida erkin fikrlashning avj olishiga turtki b ldi. Odamlarda erkin fikr yuritishning shakllanishi esa Arab xalifaligida ijtimoiy norozilikning kuchayishiga sabab b ldi va Halloj kofir, deb e'lon qilindi. Xudo bilan insonning q shilish oyasini tar ib qilgani, zini ilohiylashtirib, «Xudoning quliman» deyish rniga, «Anal haq», ya'ni «Men Haqman» degani, Xudoni zi bilan tenglashtirga-

ni, Ka'baga hurmatsizlik qilgani, qarmatiylarni q llab-quvvatlab, uni buzib tashlashga da'vat etgani, Arab xalifaligiga qarshi b lgan zanjilar q z aloniga yordam k rsatgani, haj ziyorati rniga dil Ka'basini ziyorat qilishning zi kifoya, degani uchmi musulmon qozilarining fatvosi bilan Hallojning q llari, b yni chopib tashlandi. Tanasi t rt nimta qilinib, qora moy sepib, yoqib yuborildi. Shunday b lishiga qaramasdan, uning qarashlarini iste'dodli shogirdi Abubakr Shibliy (859-964-y.) yanada rivojlantirdi. z navbatida, Mansur Halloj asos solgan erkin fikr yuritish madaniyati rta asr musulmon faylasuflarining inson t risidagi qarashlariga sezilarli ta'sir k rsatdi.

Erkin fikr yuritish, ya'ni xurfikrlilik oyalaridan ilhomlangan rta asr musulmon faylasuflari: Abu Nasr Forobiy, Abdullo Rudakiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Rushd inson borli i, xususan, uning tanasi bilan joni, jismi bilan uning insoniyligi, insoniyligi bilan u yashayotgan jamiyat rtasidagi zaro aloqadorlik, insonning insoniyligini namoyon qiluvchi fazilatlar, xislatlar va ularning shakllanish jarayoni muammolarini nazariy jihatdan yechib berishga harakat qildilar.

Jon va tananing zaro aloqadorligi muammolari haqida fikr yuritgan Abu Nasr Forobiy¹ qadimgi yunon faylasufi Platonning jonning k chib yurishi haqidagi ta'limotiga qarshi chiqdi.

zining «Masalalarning mohiyati» («Uyunul masail») risolasida jon tanadan oldin mavjud b lmasligi, bir tanadan boshqa tanaga k chib ta olmasligi haqidagi oyani ol a surdi.

Abu Nasr Forobiyning fikriga asosan, odamlarning tanasi paydo b lishi bilan uni «oziqlantiruvchi quwat» vujudga keladi.

sha quvvat yordamida inson tanasi hamisha oziqlanib turadi va shu jarayonda insonda sezgi organlari paydo b ladi. Sezgi organlari tufayli insonda his, tasawur, xotira birlashib, xayol hosil

¹ Abu Nasr Forobiy 873-yilda Sirdaryo qir o idagi Forob- tror degan joyda, turkiy qabilalardan b lgan harbiy xizmatchi oilasida tu ilgan. Boshlan ich ma'lumotni ona yurtida olgan. S ngra Toshkent, Buxoro, Samarqandda qigan. Ba dodga kelib, falsafa, tabobat, mantiq ilmlarini chuqur rgangan. Turli tillarai mukammal bilgan. 941-yildan e'tiboran Damashqda, 949—950-yillarda esa Misrda yashagan. 950-yilda Damashqda vafot etgan. U zidan, tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlarga taalluqli 160 asarni meros qilib qoldirdi.

y 1.1.ii. «Xayol quwati» yordamida inson bilim, hunar egallay-
.1. Inoliyat k rsatadi, foyda-zararning farqiga boradi¹.

Forobiy ta'kidlaganidek, inson zining aql-zakovati bilan i iulagi boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qiladi. Undagi Rql /ikovat («aqliy quvvat») borliqning turli-tuman niishlarining aksidir. Inson zidagi sha aql-zakovat yor-
nidn awal yerda sodir b layotgan zgarishlarning sabab-
Imlni, s ngra esa osmon jismlarining sir-u asrorini biladi. In-
...ling olam t risidagi t plagan bilimlari, ya'ni hayotligida
ilgan ma'naviy boyliklari hech qachon y q b lib ketmay-
ili, balki «dunyoviy aql»ni tashkii etadi. Inson aqli olam sir-
luiiii bilishda eng yuksak ch qqiga k tarilganda «dunyoviy aql»,
•iunyoviy ruh» bilan q shiladi.

z navbatida, har bir kishining joni va aqli, ya'ni «indi-
vidual aql» va «individual jon»ning paydo b lishida «dunyoviy
nih», «dunyoviy aql» hal qiluvchi rol ynaydi. Forobiyning
lushuntirishicha, «dunyoviy ruh», «dunyoviy aql», «individual
|on», «individual aql» paydo b lishi va rivojlanishining sabab-
chisidir. «Individual jon», «individual aql» inson tanasining
lishi, y q b lishi bilan y qolib ketmaydi, balki «dunyoviy
ruh», «dunyoviy aql»ga q shiladi. Insoning joni va aqli abadi-
ylikka ketadi, biroq hech qachon qaytib kelmaydi, qayta namo-
yon ham b lmaydi. Ular tanani tark etgandan s ng yana bir
butun b lib birlashadi, har bir jon va har bir aql inson
tanasida yashagan vaqtida orttirgan barcha ma'naviy narsalar
t planib, hamisha barhayot «dunyoviy ruh», «dunyoviy aql»ni
tashkil etadi².

Qadimgi yunon falsafasining tkir bilimdoni, Zenon, Pla-
ton, Aristotol, Epikur asarlarining mashhur tar ibotchisi, «Ik-
kinchi muallim», «Sharq Aristoteli» nomini olgan Abu Nasr
Forobiy inson aqlining imkoniyatlari cheksiz ekanligini isbot-
lab, rta asr musulmon olamida keng tarqalgan faqat mumtoz
shaxslar — pay ambarlarga xos karomatning sirlarini bilish
y llari haqidagi diniy-mifologik qarashlarga qarshi chiqdi.

¹ AAb-0apa6u. CouHanbHo-aTH^ecKHe TpaKTaIH. AjiMa-ATa, 1973.

² Abu Nasr Forobiy. Risolalar (Mas'ul muharrir M.M.Xayrullayev). Toshkent, 1975, 13-bet.

Forobiy inson z taqdirini zi zgartira olmaydi, degafl islom dini qoidalariga qarshi borib, inson z taqdirini zgartirishi mumkin, degan oyani ol a suradi. Xusus;m insonning baxt-saodatli b lishi ham zining q lida ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Baxt-saodatga erishish y llarini aniqlab berishga intildi. Uning fikriga k ra, inson baxt-saodatga erishmo i uchun, eng avvalo, baxt haqida bilimga ega b lmo i, s ngra baxtga erishish yoilari, vositalarini bilmo i darkor. Shuningdek, inson baxt-saodatga erishmo i uchun, insonning insoniy fazilatlarini mazmun va mohiyatini ham anglab olmo i zarur. Chunonchi, rta asrning mashhur insonshunos allomasining tushuntirishicha, «fazilat» allaqanday mavhum tushunchaga emas, balki insonning inson boiib kamol topish jarayonidagi amaliy ishlari bilan oichanadigan alohida ma'naviy-axloqiy xususiyatidir. Fazilat insonning ezgulikka erishishi borasidagi xulq-atvori, xatti-harakatlarining ifodasidir. Forobiyning ta'kidlashicha, insonni yaxshi, xayrli ishlar qilishga, g zal xulq-atvor sohibi boiishga da'vat etuvchi ma'naviy-axloqiy xususiyatlar fazilatlar deb ataladi. Insonni xunuk xulq-atvor, xatti-harakatlarga da'vat etuvchi ishtiyoqlar razolat deyiladi. Razolat insondagi kamchiliklar yoki nokasliklarning ifodasidir.

Forobiyning fikriga muvofiq, insonda baxt turli darajalarda namoyon boiadi. Kasb-hunar sohiblari malakasiga qarab biri ikkinchisidan ajralib turganidek, inson baxtliligi darajasi ham biri ikkinchisidan farq qiladi. Baxtlilik insonning nafaqat kasb-hunar malakasi, balki fei-atvori bilan ham bogiiq boiadi. Lekin inson tasodifan, osonlik bilan baxt-saodatga erishavermaydi. Baxtli-saodatli boiish uchun inson uzluksiz ilm olishi, turli kasblarni, hunarlarni rganishi lozim. Shuningdek, rganilgan kasblarni, hunarlarni r yobga chiqarish, ya'ni amaliyotga tatbiq etish malakasiga ham ega boiishi darkor¹.

Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlarida inson farovonligini ta'minlash yoilarini aniqlashga intilish markaziy rinni egallaydi. Inson farovonligini ta'minlovchi eng muhim shart —

¹ Qarang: *Abu Nasr Forobiy*. Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1993, 165—166-betlar.

ii ndnmlar jamiyatini qurish deb biladi. sha jamiyat bunyod-
 iitiilng zi qanday insoniy fazilatlariga, xislatlarga ega b lmo i
 Ittk? Fozil odamlarning turmush tarzi qanday tamoyillar asosi-
 • ihukllanmo i darkor? degan savollarga javob izlaydi. Ushbu
 iillarga javob bermoq uchun, eng avvalo, insonning zini,
 lug labiatiga xos xususiyatlarni bilish lozim. Inson tabiatini
 uiirish, ya'ni uni yaxshilik, ezgulik prinsiplari asosida tar-
 ilash yo'larini aniqlash zarur, degan xulosaga keladi. z
 batida inson tabiatini zgartirish orqali jamiyatni inson man-
 ll ri tomon burib yuborish, buning uchun esa jamiyatni idora
 qllshning t ri vositalarini izlab topish, fuqarolarning xulq-
 Itvorlari, xatti-harakatlarini ijtimoiy adolat normalari asosida
 i niibga solish darkor, degan oyani bayon etadi. Bir ibora
 l'din aytganda, Forobiyning tushuntirishicha, inson farovon-
 ligini ta'minlamoq uchun jamiyat hayotining barcha jabhalarida
 ijlimoiy adolat prinsiplari ustuvor boimo i zarur.

rta asr musulmon faylasuflari orasida Abu Nasr Forobiy
 bninchilardan boiib jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsadi
 va vazifalari haqida izchil taiimot yaratdi. Forobiyning fikriga
 ;isosan, odamlar zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini
 qondirish uchun turli jamoalarga birlashganlar. Odamlar jamoa-
 sini boshqarishda ijtimoiy adolat prinsiplari, normalariga rioya
 qilish darkor ekanligini qayta-qayta takrorladi¹. Jamiyatni boshqa-
 rish mexanizmini insonparvarlashtirish rahbarlar, yoibosh-
 lovchilarning roli beqiyos ekanligini har tomonlama isbotlab,
 jamiyatni adolatli boshqarishda davlat boshliqlari uchun zarur
 boigan asosiy fazilatlar, xislatlarni aniqlab berdi².

Davlat boshli ining eng zarur fazilatlarini sifatida: muloha-
 zali boiishni, adolatparvarlikni, kamtarlikni, haqiqatni sevish
 va eng asosiysi, aqlli boiishni alohida qayd etdi. Lekin bunday
 fazilatlar bir kishida mujassam boiishi mumkin emasligini
 tushunib yetgan Forobiy, yuqorida sanab tilgan fazilatlarini
 zida mujassamlashtirgan bir necha shaxslar birgalashib, dav-

¹ *Abu Nasr Forobiy. Risolalar (Mas'ul muharrir M.M.Xayrullayev). Toshkent, 1975, 114-117-betlar.*

² *Qarang: Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1993, 159—164-betlar.*

latni idora etishlari zarur, deydi. Shunday qilib, Forobiy haqiqatparvarlik, insonparvarlikka asoslangan erkin «ideal davlat»ning rnatilishini orzu qiladi, unga erishish manbai — ilm-fanda ekanligini ta'kidlaydi.

rtasr asr sharoitida insonning insoniy fazilatlarini, xislatlarini aniqlashda³ Forobiy zamondosh olimlaridan ancha ilgari ketgan edi. Forobiyning fikricha, insondagi insoniylikning holatini uning «kamolotiga sabab bo'lgan, unga erishish uchun yordami tekkan barcha narsalarni» (obyektiv shart-sharoit va subyektiv omillar nazarda tutilayotir. — A.Ch.) tahlil qilishdan boshlashni taklif etdi.

Mashhur mutafakkir inson ma'naviy qiyofasini har tomonlama ranganmoq uchun unda mavjud bo'lgan jamiki yaxshi va yomon ijtimoiy fazilatlar, xislatlarni tahlil etdi. Inson ijtimoiy qiyofasini ifodalovchi mezonlarni, uning yaxshi-yomon odatlari, qiliqlarini aniqlamasdan turib, shaxsda insoniylikning shakllanganligi darajasi, holatini bilish mumkin emasligini isbotlab berdi.

Insonning ma'naviy qiyofasi haqida fikr-mulohaza yuritgan Abu Nasr Forobiy, chinakam ma'naviy yetuk kishi qiyofasida bilim, axloqiylik bilan uy unlashib bormoq zarur, deydi. Bilim, ilm hodisa va voqealarning mohiyatini, zgarib turishining ichki sabablarini bilish uchun real imkoniyat yaratrsa, axloqiylik insonni yaxshilikka, ezgulikka, yaxshilarning yaxshi fazilatlarini, xislatlarini ranganishga davat etadi. Ma'naviy yetuklik — bu amaliy donishmandlikdir. Insonni insoniylik xususiyatlarini, xislatlarini bilish va ularga erishishning amaliy vositalarini anglashdir.

Forobiyning ta'kidlashicha, inson ma'naviy qiyofasida xuddi uning vujudiga xshash so'lik va xastalik mavjud bo'ladi. Insondagi ma'naviy so'lomlik, uning ichki dunyosidagi turli

¹ Abu Nasr Forobiyning inson t'risidagi qarashlari, fozil odamlar jamiyatini shakllantirish masalalari «Fozil odamlar shahri», «Baxt-saodatga erishish yoilari haqida risola» («Risola fi-tanbih ala asbob as-saodat»), «Fazilatli xulqlar» («Al-siyrat al-fazila»), «Kattalarning aqli haqida s'z» («Kalom fil aql al-Kabir»), «Yoshlarning aqli haqida kitob» («Kitob fil aql as-sag'ir»), «Jon (ruh)ning mohiyati haqida risola» («Risola fi mohiyat an nafs»), «Shaharni boshqarish*» («As siyosat an-madaniya»), «Urush va tinch turmush haqida kitob» («Kitob fi maoyish va-l xurub*» kabi asarlarida bayon etilgan.

holatlar, b laklar orasida uy unlik vujudga kelsa sodir b ladi. Bunday paytda inson tiirli olijanob ishlarni qiladi, g zal xulq-iivor sohibi b ladi. Inson ichki dunyosining holatlari orasidagi muvozanat buzilsa, u doim razil ishlarni, xunuk harakatlarni qilishga odatlanadi.

«Baxt-saodatga erishish haqida»gi risolasi inson oyaviy-axloqiy, professional fazilatlari, xislatlari, intellektual salohiyatini ifodalovchi mezonlarni («fikriy fazilat», «fikriy quwat») aniq-lab berdi. Insonning intellektual quwatini shakllantirishda talim-larbiyaning ahamiyatini ifodalovchi fikr-mulohazalari Forobiy rta asrning mashhur insonshunos olimi ekanligidan dalolat beradi.

Shialik, xususan, qarmatlik oyalari ta'sirida fikr-mulohaza yuritgan mashhur shoir Abu Abdullo Rudakiy¹ insonning baxt-saodatga erishish y llarini izladi. Baxt-saodatga erishishning muhim y li — axloqiy poklik, deb tushuntirdi. Uning fikriga k ra, insonning axloqiy pokligi, eng awalo, bilim, ilm bilan q lga kiritiladi. Inson t la baxt-saodatli b lmo i uchun unga t rt narsa: so liq, yaxshi odob, yaxshi nom va aql kerak. Chunki aql yordamida inson olamdagi hodisalarning, voqealarning mohiyatini bilib oladi. Hodisa yoki voqea haqida yaxlit tasawurga ega b lmoq uchun uni nafaqat tashqi, balki ichki mohiyatini bilmoq kerak, deb hisoblaydi.

rta asr musulmon shoiri, zining falsafiy she'rlari bi-lan kishilarni yaxshilikka, saxiylikka, d st-u birodarlikka, zaro hamkorlikka undaydi. Hatto turli dinlarga mansub kishi-lar ham bir-birlari bilan d st-birodar b lib yashashlari zarur, deydi. Bunday olijanob fazilatlarga ega b lmoq uchun inson

¹ Abu Abdullo Jafar Rudakiy 860-yilda Samarqand yaqinidagi Panjrudak qishlo ida dehqon oilasida tavallud topdi. Boshlan ich ma'lumotni z qishlo ida oldi. Samarqandga kelib adabiyot, san'at sohasidagi bilimlarni, ayniqsa, qadimgi yunon faylasuflarining asarlarini qunt bilan rgandi. Bilimdonligi tufayli Buxoro hukmdori Nosir-11 Ahmad Samoniy saroyiga ishga taklif etildi. Qarmatlik oyalari ta'sirida she'rlar yozgani uchun saroydan quv in qilindi va z qishlo iga qaytib faqirona kun kechirdi. 941-yilda vafot etdi. Uning adabiy merosidan bizgacha ming bayt (2 qasida, 50 ruboiy, she'rlar, dostonlar) yetib kelgan. Uiar orasida «Modari man», «Dar vasfi Buxoro», «Shikoyati piri» qasidalar va «Kalila va Dimna», «Davroni oftob», «Sindbodnoma» poemalari bor.

hayotni yaxshi bilishi, uning quvonchlari va tashvishlaridan saboq olishi zarur, deb hisoblaydi. Alqissa, uning ijodida X asrning ijtimoiy hayoti yaqqol ifodasini topgan, insonparvarlik har tomonlama ulu langan, ijtimoiy adolatsizlik esa qoralangan.

Inson t risidagi qarashlar rta asr musulmon Sharqi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarining buyuk namoyandasi Abu Ali ibn Sino¹ tomonidan ham har tomonlama rivojlantirildi. Buxorolik mashhur mutafakkirning inson t risidagi fikr-mulohazalari «Tib qonunlari» («Al-qonun fit tibb»), «Insof kito-bi» («Kitob al-insof»), «Kitob an-najot» («Kitob ash-shifo»), «Donishnoma», «Ishorat va Tanbihot», «Risolatu tadbiri man-zil», «Qush tili» kabi butun dunyoga mashhur asarlarida ba- yon etilgan².

Abu Ali ibn Sinoning ijtimoiy-falsafiy, jumladan, inson t risidagi fikr-mulohazalarining asosida rta asr musulmon Sharqida keng tarqalgan ismoilizm yotar edi.

Ismoilizm, yuqorida biz eslatib tganimizdek, ratsionalizmga tayanib, erkin fikr yuritishga intilgan ziyolilar orasida katta e'tibor qozondi. Ismoilizm tarafdorlari ekspluatatsiya va haqsizlik, adolat-sizlik va zulmga qarshi edilar. Ijtimoiy adolat prinsiplari, norma-lariga asoslangan yangi jamiyat qurishni orzu qilar edilar. Ibn Sinoning otasi, akasi Ismoiliylar harakatining faol ishtirokchi-

¹ Abu Ali ibn Sino 980-yilda Buxoroning Afshona qishlo ida tu ildi. Boshlan ich ma'lumotni Buxoroda oldi. n yoshida Qur'oni Karimni yoddan qiy boshladi. n uch yoshidan e'tiboran matematika, mantiq, fiqh, falsafa iimlari bilan shu ullana boshladi. Tibbiyot ilmini mukammal rgandi va n olti yoshida mashhur tabib b lib elga tanildi. Qadimgi yunon tabiiy-ilmiy, falsafiy merosini qunt bilan rgandi va 1000-yilda Xorazmdagi Ma'mun akademiyasiga qabul qilindi. Mahmud aznaviy ta'qibidan qochib, Xorazmni tark etdi va Xuroson, Eron shaharlarida qochib yurdi. 1019—1021-yillarda Xamadonda vazir boidi. 1037-yilda Isfohonda vafot etdi.

² Turli ilmiy manbalarda Abu Ali ibn Sinoning 450 dan ortiq asarlari qayd etilgan boisa ham, zamonlar tishi bilan, ularning k pi y qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi yetib kelgan. Shu 242 dan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasawufga tegishli, 43 tasi tabobatga oid, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhshunos-likka, 23 tasi tabiat ilmiga, 7 tasi falakiyotga, 1 tasi riyoziyotga, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi odob ilmiga, 4 tasi adabiyotga va 8 tasi boshqa olimlar bilan b lgan ilmiy yozishmalarga ba ishlangan (Qarang: Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Birinchi jild. Toshkent, 1994, 5-bet).

lari edilar. Turgan gapki, uning zi ham ushbu ta'limotga xayrixoh edi.

Ibn Sinoning fikriga asosan, inson tana va jondan tashkil topgan. Inson jonini miya boshqarib turadi. Inson boshqa tirik mavjudotlar, xususan, simlik, hayvon jonidan zining fikr yuritish qobiliyati bilan tubdan farq qiladi. Inson joni eng oliy, eng yetuk jondir. Shuningdek, inson joni boshqa tirik mavjudotlar jonidan olamda sodir b layotgan zgarishlarning mohiyatini il ab olish, zi amalga oshirayotgan faoliyatni aniq maqsadga y naltira olish qobiliyatining mavjudligi bilan ham tubdan farq qiladi. Inson jonining eng oliy ifodasi aqlidir.

Buxorolik mutafakkir olam va odam munosabatlarini rganishda aqlning imkoniyatlariga qattiq ishonar, uni mutlaq haqiqatni bilishga qodir b lgan yagona qudrat, deb bilar edi.

zining aqli kull va uqullar¹ nazariyasida bunday oyani har tomonlama isbotlashga harakat qildi. Uning tushuntirishicha, olamni yagona vujud — «Aqli kull» boshqaradi. Osmondagi barcha jismlar sha «Aqli kull»ni harakatga keltiruvchi kuchlardir. Xuddi shuning uchun ham Abu Ali ibn Sino zining «Risalat at-tair», «Xayy ibn Yaqzon» asarlarida odamlarni bilim olishga, ilm rganishga da'vat etadi. Ilohiy va dunyoviy bilimlarni rganish inson umrini sermazmun qiladi, degan fikrni kun tartibiga q ydi. Uning e'tirof etishicha, ilm hamma narsadan ustun turuvchi ilohiy ne'mat, inson nomini mangulikka muhr lab q yuuvchi vositadir.

Abu Ali ibn Sino zining «Hayy ibn Yaqzon» qissasida inson ruhiy-ma'naviy qiyofasini turli salbiy, ayriinsoniy illatlardan tozalashda «Aqli kull»ning imkoniyatlari beqiyos ekanligini tushuntirib berdi. Shuningdek, insonning aqliy imkoniyatlari bilan olamning haqiqiy manzarasini rganish orasida dialektik aloqadorlik mavjudligiga e'tiborni qaratdi. Lekin ayrim hollarda insonni ruhiy-ma'naviy tubanlashishi oldida, xususan, inson ongi va faoliyatini nafs degan balo z komiga tortib ketganda, hatto «Aqli kull» ham yordam k rsata olmasligini alohida ta'kidladi.

¹ Intelligensiya tushunchasi ham, arabcha «uqulla» s zidan olingan.

Abu Ali ibn Sino «Hayy ibn Yaqzon» asarida olamning haqiqiy manzarasini bilishda inson aqlining imkoniyatlarini oshirish haqida t xtlar ekan, bu borada mantiq ilmining ahamiyatiga katta baho berdi. Uning fikriga k ra, mantiq olam va odam munosabatlarini bilishda inson bisotidagi eng ishonchli vosita — «oqar chashma»dir. Unda ch milsang va suvidan ichsang — bilimlar dengizida bemalol suzaverasan. Kishining kamoloti, turli badbaxtliklardan xoli b lishi ham ilmga, aqlga sadoqat k rsatishi tufaylidir. Aksincha, inson xulq-atvoriga, xatti-harakatiga rnashib olgan ayriinsoniy illatlar uning umrini bekorchi ishlarga sarflaydi.

Abu Ali ibn Sinoning ta'kidlashicha, aqliy va axloqiy yetuk inson mustaqil fikrlash malakasiga ega b lmo i darkor. Mustaqil fikrlash malakasiga ega b lishni xohlagan har bir kishi — mantiq, ya'ni farosat ilmini yaxshi zlashtirib olishi zarur. Alloma yozganidek: «Farosat ilmi foydasi naqd b lgan ilmlardandir. Sen bu ilmni bilib olsang, u senga kishilarning zaro yashirib yurgan fe'l-u atvorlarini bildiradi. Mana shu farosatning bildirilishi natijasida z biliming bilan unga bo lanib qolasan, yo undan yuz girasan. Farosat ilmi sening zingning aslingda bor b lgan instinktiv yaratilmalarning zgartirilmagan tabiatlarini k z ngingga keltirib q yadi. Agar senga farosatni tuzatuvchi q li tegsa, sen juda tkir b lib ketasan*¹.

Mantiqdan boshqa ilmlarni Ibn Sino zining «Aqliy bilimlar tasnifi» («Aqsom ul-ulum ul-aqliya») asarida tabiiy va ijtimoiy, falsafiy ilmlarni esa nazariy va amaliy ilmlarga b ladi. Falsafaning nazariy qismi uning fikriga k ra, uchga: 1) quyi darajadagi ilm — tabiatshunoslik; 2) rta darajadagi ilm — matematika; 3) oliy darajadagi ilm — metafizikaga b linadi. Falsafaning amaliy qismi ham uchga: 1) shaxs haqidagi ilm; 2) insonning zaro munosabatlari haqidagi ilm; 3) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilmlarga b linadi.

Ibn Sinoning dalillashicha, insonning eng muhim xislatlaridan biri zi yashayotgan atrof-muhitda sodir b layotgan ho-

¹ *Abu Ali ibn Sino. Salomon va Absol. Lirik, falsafiy qissalar, she'r san'ati.* Toshkent, 1980, 60-bet.

disa va voqealarning mohiyatini bilib olishga qodirligidir. Inson olamni zining ichki va tashqi sezgilari yordamida bilib oladi. Mashhur «Tib qonunlari» asarida ta'kidlanishicha, tashqi sezgi (k rish, eshitish, ta'm bilish, hid va teri) insonni tashqi olam bilan bo laydi. Ichki sezgilar (taxmin etish, ifodalash, eslab qolish, xotira) tasavur etish imkoniyatini yaratuvchi sezgilardir. Ichki sezgilar tashqi sezgilar asosida shakllanadi. Ichki sezgilar tashqi sezgilar orqali olingan ma'lumotlarni qabul qilib olish, umumlashtirish, uni xotirada saqlab, qayta tiklab, tasavvur etish uchun xizmat qiladi¹.

Ichki va tashqi sezgilar yordamida bilib b lmaydigan olam sirlarini inson dunyoviy aqldan madad olib turgan tafakkur orqali bilib oladi. Dunyoviy aql inson tafakkuri quwatini, xususan, muhokama qilish, mulohaza yuritish salohiyatini oshiradi. Tafakkur quwatining orta borishi bilan inson sezgilar yordamida bilib olinmagan olam sirlarini bilib olishga qodir b ladi. Alqissa, Ibn Sinoning isbotlashicha, inson joni dunyoviy aql va dunyoviy ruh bilan q shilganda olamni bilish borasida muvaffaqiyatga erishiladi.

Inson hech qachon tanho, yakka zi yashay olmaydi. U kundalik ehtiyojlarini qondirish, turli orzu-umidlarini r yobga chiqarish uchun jamoa b lib yashashga intiladi. Ibn Sinoning fikricha, turli jamoalarga birlashgan kishilar faoliyatini oqilona boshqarib turish, jamoaning barcha a'zolarini foydali mehnatga safarbar qiluvchi maxsus qonunlar, y l-y riqlar, qoidalar b lishi zarur. Har qanday jamiyat, har qanday davlat odamlar faoliyatini adolatli qonun-qoidalarga asoslanib idora etmo i darkor.

Ibn Sinoning tushuntirishicha, turli jamoalarga birlashgan odamlar faoliyatini yagona maqsad atrofida birlashtiruvchi muhim omillardan yana biri axloqdir. Inson qanchalik bilimdon, qanchalik tadbirkor b lmasin umuminsoniy axloq qoidalariga tayanmasa u adabsiz b ladi, yomonlikka y l q yadi. Ibn Sino zining «Qush tili» asarida insondagi adabsizlik, axloqsizlik alomatlarini: ikkiyuzlamachilik, yol onchilik, xoinlik kabi xislat-

¹ Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Birinchi jild. Toshkent, 1994.

larni, inson ustidan qilingan har qanday z ravonlikni qoralaydi, chinakam axloq hamisha ilmga, bilimga asoslanishiga e'tiborini qaratadi.

rt a asr musulmon faylasuflarining erkin fikrlash an'analarini davom ettirgan Abu Ali ibn Sino insonni kamotga yetkazuvchi kuch — chinakam muhabbatdir, deb biladi. Uning fikriga asosan, muhabbat umuminsoniy voqea b lib, insonga «koyhaniy (kosmik) quwat» ato etadi. Muhabbat insonning butun ruhiy-ma'naviy olamini qamrab oladi, ezgulikka, xayrli, savob ishlarga undaydi. Lekin ishq-muhabbat hamisha ham ezgulikka olib boravermaydi. Chunki muhabbatning ikki qutbi bor. Birinchi qutbi yaxshilik, ezgulikka qaratilgan b lsa, ikkinchi qutbi insondagi hirsiiy-hayvoniiy istaklarni uy otishga qaratilgan b ladi. Mabodo inson tanasidagi sha hirsiiy-hayvoniiy quwat olib kelsa, uning ruhiy-ma'naviy olami yemiriladi, inson baxtsizlikka giriftor b ladi. Agar insonning ruhiy-ma'naviy olamida «Aqli kull» ustuvorlik qilsa u, shubhasiz, baxt-saodatga erishadi.

Abu Ali ibn Sino zining «Solomon va Absol»¹ asarida insonning ruhiy-ma'naviy yetukligini va z navbatida insonni ruhiy-ma'naviy tubanlashuvini tasvirlashga harakat qiladi. Asarda insonning ruhiy-ma'naviy yetukligi ukaning akaga sadoqati yordamida tasvirlansa, insonning ruhiy-ma'naviy tubanlashuvi Absolning akasi Solomonning yengiltak, zohiriiy g zallikka ch xotini misolida, uning turli makr-u xiyalarini tasvirlash orqali ochib beriladi. Solomonning xotini hayvoniiy-shahvoniiy hirsga berilib, z qaynisi Absolni tuzo iga tushurishga kecha-yu kunduz harakat qiladi. z maqsadiga erishish uchun turli-tuman ayriinsoniiy qiliqlar, makr-u hiylalardan ustakorlik bilan foydalanadi. Lekin yanganing ruhiy-ma'naviy tubanlashuvidan Absolning ruhiy-ma'naviy yetukligi ustun keladi. Axloqiiy tubanlik ustidan axloqiiy yetuklik alaba qiladi².

¹ «Solomon va Absol» asarining ikkinchi qismi arab alifbosida yozilgani uchun uni «Absol» ba'zan esa «lbsol» deb yozish an'anaga aylanib qolgan.

² Qarang: *Abu Ali ibn Sino*. Solomon va Absol. Toshkent, 1980.

Abu Ali ibn Sinoning tushuntirishicha, insonning ruhiy-ma'naviy yetukligini ifodalovchi mezonlardan biri d stlikdir¹. U zining «Risolat at-tayr» asarida yozganidek, haqiqatdan ham chin d st shod va amgin paytlaringda z dilining qudrati bilan sof d stlikni saqlab qoladi. Shuning uchun ham china-kam d stlikni ulu laydi. U barcha d st-u birodarlariga muro-jaat etib, zaro muomala-munosabatlarda «sirti yaltiroq, ichi qaltiroq» b lmaslikka da'vat etadi.

Alqissa, rta asr sharoitida, mustaqil, erkin fikrlash madaniyatiga asoslangan Abu Ali ibn Sino — olam bir butun vujud ekan, unda mavjud b lgan barcha xususiyatlar inson tanasida z ifodasini topadi, degan xulosaga keladi. Uning xuddi shu oyasi ba'zi musulmon faylasuflariga (masalan, Muhammad azzoliyga) yoqmaydi. Shunday b lishiga qaramasdan, Ibn Sino z fikriga hech qanday tuzatish kiritmadi.

Abu Ali ibn Sinoning inson t risidagi fikr-mulohazalarini yanada rivojlantirgan rta asrning mashhur musulmon faylasufi xorazmlik Abu Rayhon Beruniyning² tushuntirishicha, insonlarning tashqi k rinishlari turli-tuman b lsada, ularning ichki tuzilishi barcha uchun umumiydir³. U turli xalqlar turli ajdodlardan paydo b lgan, degan taxminlarni butunlay rad etdi, inson bilan maymun orasida xshashlik bor ekanligini ta'kidlab: «Ular a'zolarining xshashligi bilan tashqi k rinishlari ham xshab ketadi⁴, deb yozgan edi.

¹ Qarang: *Abu Ali ibn Sino*. Risolat at-tayr. Solomon va Absol. Toshkent, 1980, 71- bet.

² Abu Rayhon Beruniy, 973-yilda Xorazmning qadimgi poytaxti Kot shahrida tu ildi. Yoshligida Abu Nasr Mansur ibn Iroqdan saboq oldi. Astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix kabi fanlarni har tomonlama rgandi. 990-yildan e'tiboran Kot shahrida astronomik kuzatishlar olib bora boshladi. Xorazm zodagonlarini taxt uchun boshlangan kurashi tufayli 22 yoshida z vatanidan chiqib ketdi. 998-yil Jurjonga keldi. Xorazm hukmdori Abu Abbos Ma'mun taklifiga k ra Urganchga qaytdi. Ilmiy markazda ishlay boshladi. Mahmud aznaviy Xorazmni bosib olgach, 1017—1048-yillarda aznada yashadi. 1048-yil 11-dekabrda vafot etdi. Ilm-fanning turli sohalariga oid 160 asarni zidan meros qilib qoldirdi.

³ Abu Rayhon Beruniyning inson t risidagi qarashlari «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Minerologiya», «Umrni aniqlashda hindlar tutgan y lning hikoyasi haqida», «Munajjimlik sa atidan boshlan ich tushunchalar* kabi asarlarida bayon etilgan.

⁴ *Aby Pauxan MyxaMMad U6H Axinad aji-Eepyyu. Co6naHHe CBeteHHH wm no3HaHHfl flparoneHHOCTeH*. M., 1963, 224-bet.

Abu Rayhon Beruniy zining «Hindiston» asarida rta asr sharoitidayoq, insonning jismoniy va ma'naviy kamoloti, turmush tarzi bilan u yashayotgan geografik muhit orasida dialektik aloqadorlik mavjudligi t risidagi oyani ilgari surdi¹. Hatto, odamlarning turli tillarda s zlashuvining yuzaga kelishi ham geografik shart-sharoitlarga bo liq ekanligini isbotlashga urindi. Tillarning turlicha b lishiga sabab, odamlarning turli guruhlariga ajralib ketishi, bir-birlaridan uzoq-uzoqlarda yashashidir, deb tushuntirdi.

Abu Rayhon Beruniyning fikriga k ra, odamlar zlarining kundalik ehtiyojlarini qondirish maqsadida (tashqi dushmanlardan himoya qilish, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilikka oid turli yumushlarni birgalashib bajarish zaruriyati) turli jamoalarga birlashadilar. Aniqroq qilib aytganda, inson zaro uyushishga, birlashishga, qandaydir bir jamiyat b lib yashashga doimo ehtiyoj sezadi. Kishilar madaniylasha borgan sari va mulkchilikning yuzaga kelishi bilan bunday ehtiyoj yanada rivojlanib boradi². Lekin «ehtiyojlar turli-tuman, son-sanoqsizdir. Faqat ularni bir qancha kishilar birgalikda ta'minlay olishlari mumkin»³. Xuddi shuning uchun ham Beruniy jamiyatning insonparvarligi odamlarning kundalik ehtiyojlarini qondirish bilan belgilanadi, degan fikrni bayon qiladi. Uning yozishicha, odamlarning kundalik ehtiyojlari moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga b linadi. Kishilarning moddiy ehtiyojlarining qondirilishi jamiyat hayotida hal qiluvchi ahamiyatga ega va odamlarning yanada mustahkamroq birlashishlariga sabab b ladi.

Abu Rayhon Beruniy fuqarolarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirmoq uchun, eng awalo, ularni zulm va istibdoddan qutqarmoq, jamiyatda tinchlik, osoyishtalik, insof va diyonatni rnatmoq darkor, deb tushuntiradi. Fuqarolarning farovonligini ta'minlovchi ijtimoiy adolat normalari va prinsiplariga asoslangan insonparvar jamiyatni faqat adolatli podsho

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-tom. Toshkent, 1968, 236-bet.

² Qarang: A6y Paixah Bepynu. H36paHHbie nnoH3BefleHHH. TOM 3. TauiKeHT, 1966, 83-86-betlar.

³ A6y Pauxan MyxaMMad U6H Axnad an-Bepynu. Co6paHHe CBe^HHH wra no3HaHHH flparoiieHHocTeii. M., 1963, 224-bet.

barpo etishi mumkin, degan xulosaga keladi. Jamiyatni, ayniqsa, davlatni boshqarishda podshohning rni haqida t xtalib, jamiyat podshohga xizmat qilmasdan, balki podshoh jamiyatga xizmat qilishi lozim, deydi. Adolatli podshoh, aziyat chekkan barcha fuqarolarning haq-huquqlarini himoya qilishi, birovlarining tinchligi, osoyishtaligi y lida z tinchligidan voz kechishi zarur. Podshohning zi yaratuvchanlik qobiliyati bilan boshqalardan ajralib turishi kerak. Hokimlar, ishboshilar tanlaganda tabiatan jamiyatni boshqarishga mayli bor, zining mustaqil fikri bor, zi qabul qilgan qarorlarning bajarilishida qafiylik k rsatuvchi kishilarni tanlashga e'tiborni qaratish zarur ekanligini ta'kidlaydi'. Lekin rta asr sharoitida podshohlik mansabi merosga aylanganini k rgan Beruniy, insonning jamiyatdagi rni uning nasl-nasabi, ajdod va avlodlarining xizmatlari bilan belgilanishiga qarshi chiqadi.

Beruniyning fikriga muvofiq, inson olamdagi boshqa maxluqotlardan zining yaratuvchanligi, bunyodkorligi bilan tubdan farq qiladi. Yaxshilik, rostg ylik, olijanoblik, muruwat, mehr-shafqat, d st-u birodarlik kabi fazilatlar insonni yanada ulu laydi. Bunday fazilatlarini zida mujassamlashtirgan kishi nafaqat ziga, balki el-yurtga ham foyda keltiradi. Yol onchilik, yomonlik, raqobatlashish, animlik, ichiqoralik, q pollik, rilik, tuhmatchilik, ikkiyuzlamachilik, ziga bino q yish, xushomadg ylik, chaqimchilik kabi illatlar insonni tubanlashtiradi.

Xorazmlik mutafakkir inson ijtimoiy qiyofasini yaxshilik va yomonlik chi iri idan tkazib tahlil qiladi. Uning tushuntirishicha, insonning yaxshilik, ezgulik tomon intilishi birdaniga, bir kunda shakllanmaydi. Yaxshilik tomon intilish malakasi hosil b lishi uchun inson halol mehnat qilishi, sabr-toqat, matonat, mustahkam iroda, yuksak umuminsoniy imon-e'tiqodga ega b lishi darkor. Umuminsoniy imon-e'tiqodni amalda namoyon etish uchun inson doimo kurashishi zarur. Inson yaxshilik, ezgulikni zining kundalik turmush tarzida qaror toptirishi uchun, eng awalo, «ilm haqiqatini egallashi»² lozim. «Kimda

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-tom, Toshkent, 1968, 74-bet.

shunday sifatlar topilsa, xulq uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, xulq uning zarariga b ladi»².

Abu Rayhon Beruniyning ta'kidlashicha, insonning kundalik turmush tarzida yaxshilik barqaror b lishi uchun kishilar tinch-totuv, d st-birodar b lib yashashlari lozim. Hind orollaridan birida yashovchi kishilar turmush tarzini tasvirlab, bunday deb yozadi: «Ular bir jins b lib, oralarida qarama-qarshilik y q, qahatchilik k rmaydilar va qarimaydilar. Istagan narsalari oldilariga kelib turadi, bir-birlari bilan totuv b lib, rohatda yashaydilar, yaxshilikdan boshqani bilmaydilar, g yo ular jannat bo ida istiqomat qiladilar. Ularga husn va uzoq umr berilgan, bir-birlaridan ortiqcha yoki kam joylari y q, hammasi birday. Ularda xizmatkorlik, x jayinlik, gunoh qilish, bir-birini k ra olmaslik, qarama-qarshilik, ortiqcha gap-s zga borish, savdogarchilikka urinish y q... Bu orolda yashovchilar bir-birlari bilan teng»³.

Uning tushuntirishicha, yaxshilikning teskari tomoni yomonlikdir. Yomonlik turli k rinishlarda namoyon b lib, eng yaramasi ta'ma, azab va ilmsizlikdir. Ayniqsa, ilmsizlik — insonning eng ashaddiy dushmanidir. Bunday ayriinsoniy qiliqlarni zida mujassamlashtirgan kimsalar odamlar ovqatlanganda qanday lazzat olsalar, rohat qilsalar, ular birovlardan ch olganda ana shunday lazzat oladilar. Lekin lazzat, Beruniyning fikricha, turlicha ma'no va mazmunga ega b ladi. Chunonchi, lazzat yaxshilik va yomonlik alomati b lishi mumkin, ya'ni birov zi qilgan yaxshilikdan lazzatlansa, boshqa birov zi amalga oshirgan yomonlikdan lazzatlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning tushuntirishicha, yomonlikni vujudga keltiruvchi manbalardan biri yol onchilikdir. Yol onchilik insonni rostg ylik va halollikdan, insof va diyonatdan benasib qilib q yadi, adolatdan yuz girtiradi. Yol on guvohlik berishga, omonatga xiyonat qilishga sabab b ladi. Qayerda yol onchilik avj olsa, sha yerda yomonlik tezroq rivojlanadi.

¹ *Abu Rayhon Beruniy*. Tanlangan asarlar. 1-tom, Toshkent, 1968, 150-bet.

² sha asar, 150-bet.

³ sha asar, 2-tom. 101-102-betlar.

Yol onchilikning sib borishi bilan inson umri zavol topadi. z navbatida, yol onchilikning ortib borishi bilan yaxshilik kamaya boradi. Yaxshilikning kamayib borishi nafaqat kishilar umrini qisqartiradi, balki ular orasida turli mojarolar keltirib chiqaradi.

Beruniy yol onchilikni turli guruhlariga ajratadi. Chunonchi, ba'zi birovlar bilmasdan yol on xabar berishsa, ayrimlar zlarining s zlarining yol onligini bila turib not ri ma'lumot beradilar. Yana allakimlar birovlariga yaxshi k rinish, z martabasini oshirish, xushomad qilib boylik orttirish, kimlargadir zini yaqin qilib k rsatish, zini turli jinoyatlardan qutqarish, kishilar rtasida nizo chiqarish uchun yol on gapiradilar. Shuningdek, ayrim kishilar tarafkashlik, zi yoqtirmagan kishi, toifa yoki guruhni ataylab yomonlaydilar, zlarining ham-tovoqlarini maqtab s zlaydilar.

Abu Rayhon Beruniy axloqsiz, odobsiz kishilarni qayta tarbiyalash mumkin, deb hisoblaydi. Buning uchun sha axloqsiz, odobsiz kishilarni, birinchi navbatda, nafsoniy hirs-havaslardan tozalamoq, ularga odob-axloq normalarini rgatmoq lozim. Boshqacha aytganimizda, Beruniyning fikriga asosan, axloqsiz, odobsiz kishilar jamiyatdagi yaxshi odamlarga ergashsalar qayta tarbiya topadilar.

Abu Rayhon Beruniyning fikriga k ra, inson z mehnati bilan ulu dir. Mehnat yordamida inson z badanini turli illatlardan, xususan, dangasalikdan, yalqovlikdan, ishyoqmaslikdan qutqaradi. Inson mehnatsiz shon-shavkatga, hech qanday martabaga erisha olmasligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Yuqori martabaga mehnatsiz, osongina erishgan kishi faro at va rohat soyasida yashaydi, yaxshi kiyinadi, ammo ulu lik libosidan mahrum, yalan och b ladi.

Beruniy zining «Mineralogiya» asarida inson mehnatini o ir jismoniy va yengil mehnat turlariga b ladi. U binokor, k mir qazuvchi, hunarmand, ilm ahli mehnatini o ir mehnat, deb ataydi. O ir jismoniy mehnat qiluvchi, xususan, yer ostidagi konlarda ishlovchi, yer ostida gavhar qidiruvchilar mehnatini jamiyat qadrlashi, ularga ma'lum imtiyozlar berishi lozim. Ayniqsa, yerga ishlov berib, hammani yedirib-ichirib turgan deh-

/ qonlarga alohida mehribonlik k rsatishi lozim, deb ta'kidlaydi. Ilm ahli mehnatini ta'riflab, ilm olish ta mashaqqatli, lekin jamiyat uchun eng kerakli mehnatdir, jamiyat olimlar mehnatini hamisha hurmat qilishi, qadrlashi zarur, deb hisoblaydi.

Abu Rayhon Beruniyning e'tirof etishicha, insonning qadr-qimmatini, jamiyatdagi rni mehnati bilan baholanmo i darkor. Mehnat har bir kishining kundalik ehtiyojiga aylanmo i lozim. Har bir kishi z xohish-istagi bilan mehnat qilmo i kerak. Odamlarni majburiy mehnat qildirish y li bilan jamiyat hech qachon yuksaklikka k tarila olmaydi. Kishilar xohish-istaklariga qarshi b lib, ularni majburan z rlab ishlatishga Beruniy rta asr sharoitidayoq qarshi chiqqan edi¹. Mehnat-kash kishiga jabr-sitam tkazuvchi ishboshilarni b rilarga, kalxatlarga xshatgan edi.

Abu Rayhon Beruniyning fikriga muvofiq, kishilarning madaniy saviyasi ortib borishi bilan jamiyat hayotining madaniylashish darajasi ortib boradi. Insonning madaniy saviyasi qancha baland b lsa uning shodlik, xursandchilikka, musiqaga b lgan ehtiyoji ortib boraveradi. «Madaniylashgan kishilar ichidan nozik (tabiatli) odamlar k ngil ochar (shodlik ba ishlaydigan)joylarga borib turishni odat qildilar; bunday joylarga faqat nozik (tabiatli) kishilar emas, balki boshqa, musiqaga yanada kuchliroq tashna b lganJar ham ohang tinglash uchun boradilar... Ohanglar esa ruhga (qalbga) tartibga tushirilgan, shaklga kiritilgan b lgandagina kuchli ta'sir qiladi: Chunki ruh (qalb) tartibga kirgan narsani tezroq qabul qiladi...»²

Beruniy tushuntirishicha, inson boshqa maxluqotlardan olamda sodir b layotgan hodisa,voqealar sababini bila olish bilan ajralib turadi. Olamda b layotgan zgarishlar sababini inson zining sezgilari yordamida bilib oladi. Inson miyasida hosil b lgan bilimlar tashqi olamning ifodasidir. Ushbu ma'lumotlar sezgi organlarining bajargan ishi tufayli sodir b ladi. Agar sezgi organlari b lmaganda olamning manzarasi haqida tasawurga ega

¹ *Eepymiu. MHHepajioraa. M., 1963, 7-bet.*

² *A6y Pauxan Eepyyuu. H36paHHwe nnoH3BeaHH». TOM 3. TauiKeHT, 1966, 84-bet.*

b la olmasdik. Xatto, narsa va jismlarning rangini ham ajratolmasdik. Sezgi hosil b lishi tashqi tabiatning inson sezgi a'zolariga (k z, quloq, burun, til, teri) ta'siri bilan bo liq. Chunki har bir sezgining z q z atuvchisi b ladi. Agar u evida b lsa, yoqimli va zararsiz, bordi-yu haddan tashqari b lsa, o riq pnydo b ladi va halokatga olib keladi¹.

Beruniyning dalillashicha, inson olamni bilishda nafaqat sezgi organlari orqali olingan ma'lumotlarga, balki aql-tafakkur qudratiga ham suyanadi. Aql-tafakkur yordamida olamda sodir b layotgan hodisa va voqealarni birini ikkinchisiga solishtiradi, tahlil qiladi, rostni yol ondan, adolatni adolatsizlikdan, yaxshini yomondan, haqiqatni esa nohaqlikdan ajratadi. Inson fikrlash qobiliyati, uning xayoli va xotirasi, irodasi va idroki bilan bevosita bo liq ekanligini har tomonlama isbotlab berishga harakat qiladi.

Abu Rayhon Beruniy yaratgan gnoseologik ta'limotga aslangan Sharqning buyuk shoiri Nosir Xisrav Xudoning fazilatlarini, xislatlarini bilish haqida fikr-mulohaza yuritadi. Diniy e'tiqodi jihatidan qarmatlik (shialik tarkibidagi oqim) tarafdori b lgan Nosir Xisravning² fikriga muvofiq, inson zining fikr-mulohazalari, jismoniy k z hissiyotlari orqali Xudoni bilolmaydi. Uni faqat qalb k zi bilan tasawur etishi mumkin. Chunki Xudo yaka-yu yagona, uning avvali ham, oxiri ham y q. Inson Xudoni va koinotni bilib olishi uchun, awalo, zligini, zining kimligini bilib olmo i darkor. Buning uchun inson z umrini behuda tkazmasligi, uzluksiz ilm egallashi, moddiy boylik t plash girdobiga tushib qolmasligi lozim. Shuningdek, inson zligini bilmo i uchun, z axloq-odobini

³ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Toshkent. 2-tom, 74-bet.

¹ Musulmon madaniyatining donishmandlaridan biri Nosir Xisrav 1004-yilda Kabadiyonda (Hozirgi Tojikistonning Nosir Xisrav shahri yaqinida) tavallud topdi. Boshlan ich maTumotni z qishlo ida oldi. Marv, Balh madrasalarida qidi. Turli tillar bilan birga, aljabr-muqabala, handasa, mantiq, nujum, tibbiyot, falsafa, fiqh, tarix, kalom, musiqa va boshqa ilmlarni qunt bilan rgandi. Mahmud aznaviy saroyida mas'ul lavozimlarda ishladi. Saroy muhitidan norozi b lib, u yerdan ketdi. Umrining s nggi yigirma yilini Yum onda (Badaxshon qishloqlaridan biri) tkazdi. 1088-yil vafot etdi. Uning falsafiy-axloqiy qarashlari «Rushnoinoma», «Saodatnoma», «Safarnoma» kabi asarlarida bayon etilgan.

sof tutishi, poklanib turishi, boshqalarning qalbiga ozor yetkazmasligi kerak.

Nosir Xisravning tushuntirishicha, inson tabiatini zgartirishda tarbiyaning rni va ahamiyati beqiyosdir. Uning fikriga k ra odamning yomoni b lmaydi. Yomon tarbiya k rgan, xulq-atvori yaxshi yoki yomon kishilar b lishi mumkin, xolos. Insonning axloqiy fazilatlarini haqida fikr-mulohaza yuritgan mutafakkir, inson axloqan yetuk b lmo i uchun behad mol-u dunyo t plashga, bu dunyoning tkinchi xursandchiliklariga hirs-u havas q ymasligi, boshqalarga nisbatan insofli, adolatli b lishi, beva-bechoraiarga, nogironiarga rahm-shafqat k rsatishi, ularning turli gunohlarini kechirishi zarur. Ma'naviy-axloqiy yetuk b lishini istagan har bir kishi, ilm rganishi, aql-idrokini uzluksiz takomillashtirib bormo i lozim. Kishilar orasida faqat aqllilari aqliy lazzat tomon intiladilar.

Nosir Xisravning e'tirof etishicha, mamlakatni idora qilib turgan hukmdorlar ma'rifatli kishilar b lmo i zarur. Hukmdor har qanday tadbirni vazirlar muhokamasiga q yib, mashvarat majlisida har tomonlama muhokama qilib, keyin farmon bermo i lozim. Mamlakatda ana shunday adoiatli boshqaruv joriy etilsa, yurt obod, odamlar farovon yashaydilar, bir-birlariga mehribon b ladilar.

Nosir Xisrav noinsof, adolatsiz, ilm-fan, mehnat ahliga yomon munosabatda b lgan, porax r amaldorlarni qattiq tanqid qiladi. Nosirning tasvirlashicha bunday kishilardan, hatto it ham afzaldir. Turgan gapki, ular z manfaatlari uchun kamba ai kishilarni xonavayron qiladilar va bundan uyalmaydilar. Shoirning fikriga k ra odamlarning qar ishiga uchragan amaldorlarning mol-u dunyolari barakasiz b ladi.¹

Musulmon falsafasida insonning jamiyatdagi rni, insonning insoniy qiyofasining shakllanishida ijtimoiy muhitning ta'siri, odamlar hayotini t q-farovon qilishda, jamiyatni adolatli boshqarishda podshohlar, lashkarboshilarning rnini aniqlashga alohida e'tibor berilgan. Bunday tendensiyani rta asr musul-

¹ Qarang: *Nosir Xisrav*. Ma'naviyat yulduzlari. Toshkent, 1999, 101—108-betlar.

mon falsafasining yirik vakili, davlat arbobi Nizomulmulkning¹ «Siyosatnoma» yoxud «Siyar ul-mulk» («Podshohlar turmushi») asarida² tiniq k rish mumkin.

Nizomulmulkning fikriga k ra, fuqarolarning t q-farovon yashashi podshohga, uning jamiyatni boshqarish mahoratiga bo liq. Xuddi shuning uchun ham, q l ostidagi xalq uchun oxiratda javobgarlik podshohga yuklatiladi. Odamlar hayoti uchun javobgar b lgan podshohni, afsuski, bu dunyoda tergaydigan, not ri, ayriinsoniy qiliqlari uchun unga jazo beradigan kishi lopilmaydi, deb nadomat chekadi. U podshohlarni mas'uliyatni unutmaslikka chaqiradi. Odamlar turmushi uchun oxiratda javob berishini eslatib q yadi. Oxiratda bu dunyodagi ishlari uchun mukofotlar bilan birga jazolar ham borligini ta'kidlab, podshohlarni insof-u diyonatga da'vat etadi. Madomiki «shunday ekan, bu mulk muhimotini hech kimga topshirish va xaloyiq ishlaridan ofil qolish ham kerak emas. Shoh q lidan kelganicha yashirinch va oshkora tarzda xalq ahvolidan xabardor b lishi shart. Bedorlikka y l bermay, zolimlar zulmidan aholini qutqarish kerak»³.

Nizomulmulkning e'tirof etishicha, mamlakatda adolatni rnatish uchun jamiyatni, davlatni boshqarib turgan amaldorlar, ayniqsa, podshohlar fuqarolarning arz-u dodlariga quloq solishlari zarur. Buning uchun esa podshohlar fuqarolarni vaqti-vaqti bilan zi qabul qilishi darkor. Odil, adolatli podshoh asosiy e'tiborini haqiqatni aniqlashga qaratmo i lozim.

¹ Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Is'hoq at-Tusiy (ya'ni Nizomulmulk) 1018-yil 10-aprelida (ba'zi ma'lumotlarga k ra 1019, 1020-yillarda) Tus shahri yaqinidagi Rodkon qishlo ida tavallud topgan. U yoshligida saljuqiylar sarkarda Choribekning mirzosi b lib ishlagan. 1063—1072-yillarda sarjuqiylar podshohlardan biri Alparslon xizmatida b ladi va vazir darajasiga k tariladi. Vazir lavozimida davlatni ichki va tashqi siyosatini ta tadbirkorlik, oqil-u donolik bilan boshqargani uchun «Nizom-ul-mulk» faxriylar unvoniga sazovar b ladi. Dushmanlarining firqasiga fasodiga chiday olmagan vazir 1092-yilda istefoga chiqadi. Makkaga ziyorotga barayotganda noma'um qotil tomonidan 1092-yilda ldiriladi (Qarang: *Mahmudov M.* Komil inson ajdodlar orzusi. Toshkent, 2002, 104-107-betlar).

² Nizomulmulkning fors tilida yozilgan «Siyosatnoma» asarining q lyozmasi Buyuk Britaniya va Olmoniyada saqlanmoqda. Asar fransuz, rus, tojik, zbek tillariga tarjima qilingan.

³ *Nizomulmulk.* Siyosatnoma yoki siyar ul-mulk. Toshkent, 1997, 20-bet.

Famlakatda adolatni rnatmoq uchun «Siyosatnoma»da ;idlanishicha, podshohlar jamiyat, davlatni boshqarib turgan amaldorlar faoliyatini ham uzluksiz nazorat qilib turmoqlari Iozim. Ushbu muammo haqidagi Nizomulmulk fikr-mulohazalari podsho Bahrom G r¹ va uning vaziri Rostravshan qismatini tahlil qilish yordamida ochib berilgan. Chunonchi, «Siyosatnoma»da tasvirlanishicha, Bahrom G r davlatni boshqarish ishlarini zining vaziri Rostravshanga ishonib topshirib q yadi. zi esa ov bilan, aysh-u ishrat, kayf-u safo bilan mash ul b ladi. Podshoh ishonchini suiistemol qilgan Ros-travshan fuqarolarga zulm tkazadi. Mol-u dunyo t plashga hirs q yadi, davlat xazinasini quritadi. Turli jabr-u sitamlardan tin-kasi qurigan odamlar z yurtlaridan bosh olib keta boshlay-dilar. Lekin odamlar Bahrom G rga bu haqiqatni aytishga q rqadilar, haqiqatni yashiradilar². Mamlakat, xalq ahvolining kundan-kunga o irlashib borayotganini k rgan Bahrom G r bunday holatning vujudga kelish sababini aniqlashga kirishadi. Tekshirishlar natijasida, fuqarolar ahvoli o irlashib borishining asosiy sababi vazir Rostravshan amalga oshirgan adolatsizlik ekanligi ayon b ladi. Bahrom G r, hatto zindondagi mah-buslar ahvoli bilan ham tanishadi. Zindondagi yetti yuz mah-busdan faqat yigirma nafari riligi uchun qamalgan b lib, qolganlari Rostravshanning buyru i bilan nohaq qamalganlik-lari ma'lum b ladi³. zboshimcha, noinsof vazir nafaqat fu-qarolarga ozor yetkazib, ularning mol-mulkini tortib olganligi, balki daviatga ham xiyonat qilganligi, hatto z vatanini dush-manlarga sotmoqchi b lganligi ham aniqlanadi. Qilgan xiyo-natkorona ishlari uchun Rostravshan osib ldiriladi. Bahrom G rning jarchilari yetti kun mamlakatning butun shaharlari va qishloqlari uzra «Kimda-kim podshohga xiyonat qilsa va qarshi chiqsa, xalqqa sitam qilib, omonatga xiyonat etsa, Xudoga va

¹ Bahrom G r sosoniy hukmdorlardan biri, 421—438-yillarda saltanatni boshqargan. Bahrom qulon ovi bilan mashhur b lgani uchun «G r» iaqabini olgan (Qarang: *Mahmudov M.* Komil inson ajdodlar orzusi. Toshkent, 2002, 113-bet).

² *Nizomulmulk.* Siyosatnoma yoki siyar ul-mulk. Toshkent, 1997, 32-bet.

³ sha asar, 35-bet.

niiiiig soyasi b l mish shohga qarshi bosh k tarsi, ahvoli shun-
il.iv b lachV, deb jar soladilar.

Nizomulmulkning fikricha, mamlakatda adolatni qaror
loplirmoq uchun qonun ustuvorligini ta'minlamoq darkor. Jazo
h,im adolatli b lmo i lozim. Qonun kuchi sezilmaydigan dav-
lalda adolat haqida s z b lishi mumkin emas. Mamlakatda qonun
UStuvorligini ta'minlashda hokimlar, qozilarning mas'uliyati haqida
likr yuritgan Nizomulmulk, bunday mas'uliyatli amalni johil va
nopok kishilarga ishonib topshirib b lmaydi, bunday amalni
lhqat pok, porso odamlarga berish lozim,² deydi.

rta asr musulmon faylasuflari insonda insoniy fazilatlar,
xislatlarni shakllantirishda odob-axloqning rni va ahamiyati
beqiyos ekanligini har tomonlama isbotlab berdilar. Bunday
lendensiyani Unsurulmaoliy Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Ah-
mad Yugnakiy, Ismoil Jurjoniy, Mahmud Zamaxshariy asar-
laridan darhol il ab olish mumkin.

Insonning axloqiy fazilatlarini, uni shakllantirish va rivojlan-
tirish y llari haqidagi ajoyib fikr-mulohazalarni rta asr Shar-
qining eng nodir pandnomalaridan biri Unsurulmaoliy Kay-
kovusning³ «Qobusnoma»⁴ asarida yaqqol k rish mumkin.

«Qobusnoma»da ta'kidlanishicha, insonning eng muhim ax-
loqiy fazilatlaridan biri ota va onani hurmat qilishdir. Chunki
ota-ona farzandini voyaga yetkazish uchun bisotida mavjud b lgan
barcha yaxshiliklarni unga safarbar qiladi. Bu borada duch kel-

¹ *Nizomulmulk*. Siyosatnoma yoki siyar ul-mulk. Toshkent, 1997, 36-bet.

² sha asar, 47-bet.

³ Unsurulmaoliy Kaykovus 1021-yilda Tabariston qishloqlaridan birida tavallud
topgan. Yoshligidan e'tiboran zamonasining axloq, huquqqa oid bilimlarini qunt
bilan rgangan. Shuning uchun ham 20—21 yoshlarida azna shahar hokimi Ma'sud
aznaviy saroyiga ishga taklif etilgan. Sakkiz yildan s ng saroyini tark etib, ona
shahriga qaytgan va ilmiy-ma'rifiy ishlar bilan shu ullanangan. Makkai mukarramada
haj safarida b lgan. Aniq b lmagani maTumotlarga k ra 1099-yilda vafot etgan.
zidan «Nasihatnoma» («Qobusnoma») asarini meros qilib qoldirgan.

⁴ Unsurulmaoliy Kaykovus qalamiga mansub ushbu asar 1082-yilda yozib
tugatilgan. Kitob butun jahonga «Qobusnoma» nomi bilan shuhrat qozongan
b lsada, muallifning zi. uni «Nasihatnoma» deb atashni ma'qul k rgan.
«Qobusnoma» fors tilida yozilgan b lib, u turk, uy ur, tatar, rus, fransuz,
nemis tillariga tarjima qilingan. Qirq t rt bobdan iborat ushbu asarni XIX asrga
kelib, xorazmlik Muhammad Rizo Erniyozbek li Ogahiy zbek tiliga tarjima
qilgan.

gan azob-uqubatlarga, mashaqqatlarga bardosh beradi. Topgan-tutganini undan ayamaydi. zi t yib yeb-ichmasa ham, yupun yursa ham uni t y azadi, kiyintiradi, boshqalardan kam qilmaslikka harakat qiladi. Hatto uning uchun limga ham tayyor turadi¹. Xuddi shuning uchun ham, pandnomada yozilishicha, har bir musulmon farzandi z ota-onasining izzat-hurmatini joyiga q yishi darkor. «Ota-onaga izzat va hurmatini k proq qilsang, sening haqingdagi ularning duosi mustajob b ladi»².

«Qobusnoma»da ta'kidlanishicha, insonning ma'naviy qiyofasidagi insoniy xususiyatlardan biri halollikdir. Halollik insonning mol-dunyo t plash, boylik orttirish, mulkka ega b lish jarayonida, ayniqsa, yaqqol namoyon b ladi. Halol kishi mol-dunyo t playman, deb aqli-xushidan benasib b lib qolmasligi qayta-qayta takrorlanadi. Har qanday boylikdan aql ustun q yiladi. «Molsizlikdan qashshoq b lsang ham, aql dan boy b lishga harakat qil, chunki mol bilan boy b lgandan aql bilan boy b lgan yaxshiroqdir, aql bilan mol t plasa b ladi, ammo mol bilan aql t plab b lmaydi. Johil tezda kamba allashadi, ammo bilgikim, aql bir qimmatbaho nar-saki, uni ri olib keta olmas, tda yonmas, suvda oqmas.

Agar aqling b lsa, hunar rgan, chunki hunarsiz aql, libossiz tan yoki afti y q odamdir, debdurlarkim, bilim — aql siymosidir*³. K rinib turibdiki, har bir aql sohibi, Kaykovusning fikriga k ra ma'lum bir hunarga ega b lmo i zarur. «Hunarsiz aql — boshsiz tan, suratsiz badan»dir. Hunar hamma zamonlarda ham inson umrini sermazmun qiluvchi buyuk bezakdir. Butun tirikchiliginin manbaidir.

Kaykovusning fikriga muvofiq, inson z hunaridan zavq-shavq olishi, uni san'at darajasiga k tarmo i darkor. Unutmaslik zarurki hunarlarning ichida a'losi — s z hunaridir². Chunki s z tufayli odam inson darajasiga k tariladi.

«Qobusnoma»da ol a surilgan eng muhim oyalardan biri yaxshilik yordamida kishilarni tarbiyalash oyasidir. Ayniqsa, jamiyatni, davlatni boshqarib turgan amaldorlar, fuqarolarga doimo

¹ Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, 1994, 24-bet.

² sha asar, 25-bet.

³ sha asar, 29-bet.

yaxshilik qilib turmoqlari darkor. «Yaxshilik qilishni tark qilma va hamma vaqt xaloyiqqa yaxshilik qil, yaxshilikka teskari ish qilma... Lekin Kaykovusning fikriga k ra, yaxshilikni ham bilib qilmoqlik zarur, uning me'yori, chegarasini bilish darkor. Yaxshilikni qadriga yetgan kishiga qilish lozim. Xuddi shuning uchun ham muallif, yaxshilikning qadriga yetmagan kishini tuzi yuzaga qalqib chiqqan sh r yer parchasiga xshatadi.

«Qobusnoma»da aytilishicha, insonning insoniy xususiyatlari-dan biri — hamma ishda adolatli b lishdir. «Hamma ishda adolatli b l. Har kishi adolatli b lsa, unga qozining keragi y q»². Adolatdan yiroq insonda na himmat va na saxovat belgilari boimaydi. Adolatni zining insoniy burchiga aylantirgan kishi ba ri keng, nazar-u himmati baland, jamiyatda rnatilgan tartib-intizomga rioya qiladi.

Kaykovusning fikriga k ra, insonning axloqiy yetukligini ifodalovchi muhim k rsatkichlardan biri imonlilikdir. Imonlilik, eng avvalo, uyatchanlikda yaqqol namoyon b ladi. Uyatchanlik, z navbatida, sharm-hayo bilan bogiiq boiadi. Kaykovus ta'kidlaganidek, sharm-hayoning chegarasi bor. Inson «qayerda sharm-hayo qilishni, qayerda sharm-hayo qilmaslikni bilishi lozim. Qaysi biri yaxshi boisa shuni qilishi zarur»³. Agar sharm-hayodan ustakorlik bilan foydalanishni bilmasa, unda u, shubhasiz, insonga zarar yetkazadi. Chunki ayrim hollarda besharmlik bilan maqsad hosil boiadi⁴.

Kaykovusning ta'kidlashicha, insonning axloqiy tubanlashuvining muhim alomatlaridan biri — qingirlik, yol onchilikdir. Xuddi shuning uchun ham, qin irlik, yol onchilikni ziga odat qilib olgan kishining oldiga bormaslik, uning suhbatida boimaslikni maslahat beradi. Chunki qin ir, yol onchi odam hech qachon rost s zlamaydi. Bunday odamni faqat z rlik bilan y qotmoq zarur. «Nedinkim bir daraxt egri boisa, to uni chopib y nmaguncha u t ri b lmas»⁵, deb yozadi, «Qobusnoma» muallifi.

¹ *Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, 1994, 32-bet.*

² *sha asar, 32-bet.*

³ *sha asar, 34-bet.*

⁴ *sha asar, 32-bet.*

⁵ *sha asar, 27-bet.*

rt a sr musulmon fayJas uflarining inson t risidagi fikr-
mulohazalari xazinasiga xorazmlik mashhur tabib Ismoil Jur-
joniyl¹ ham munosib hissa q shdi. Chunonchi, «Zahirayyo Xo-
razmshohiy» asarida u inson tanasini vujudga keltirgan, ya'ni
tanani butunga birlashtirib turgan mayda zarrachalar haqida fikr
yuritgan.

Ismoii Jurjoniyniing «Zahirayyo Xorazmshohiy» asarida tas-
virlanishicha, odam tanasi mayda moddalardan va shakllardan
iborat. Har bir modda kichik elementiardan tashkil topgan. Odam
tanasida sha kichik elementlar bir-biriga qarama-qarshi joylash-
gani uchun ham ular orasida hamisha ziddiyatlar vujudga keladi.
Ziddiyatlarning mavjud b lishi modda ichidagi elementlarning
b linib ketishiga b lgan uzluksiz intilishidan dalolat beradi.
Ammo odam tanasidagi sha kichik elementlarning b linib
ketishiga t sqinlik qiladigan barcha elementlarni z hoiatida ushlab
turadi, uning ichidagi elementlar orasida zaro aloqadorlikni
ta'minlaydi.

Ismoil Jurjoniyniing fikriga k ra, butun borliq t rt unsur-
dan: tuproq, suv, havo, olovdan tashkil topgan. Xuddi sha
unsurlar inson tanasida ham mavjud. Mabodo, inson tanasidagi
sha t rt unsur orasidagi muvozanat buzilsa turli kasalliklar
kelib chiqadi. Xuddi shuning uchun ham inson tanasida vujudga
kelgan turli kasalliklarni davolamoq uchun sha tananing zi
nimadan tashkil topganini yaxshi bilish zarur. Insonning tana-
sida sodir b layotgan zgarishlar, shubhasiz, uning mijozi
(temperamenti) bilan bevosita bo liq. Mijoz esa harmonlar
ta'sirida shakllanadi. Inson mijozi uning butun umri davomida
zgarib turadi.

³ Ismoil Jurjoniyl, 1042-yilda Jurjon shahrida tu ildi. Yoshligidan tabobatga,
falsafaga qiziqdi. Abu Bakir Roziyl, Ibn Sino kabi vatandoshlari, qadimgi yunon
tabobatining yirik namoyandalari Galen, Gippokrat asarlarini, shuningdek,
Yunon falsafiy merosini chuqur rgandi. zining yirik tabibliyi, donishmandligi
tufayli Marv shahrining hukmdori Sulton Sanjar saroyiga ishga taklif etiladi va
umrining oxirigacha shu yerda yashadi. Marv madrasalarida talabalarga saboq berdi.
1136-yilda vafot etdi. Uning falsafiy-axloqiy qarashlari «Kitob az-Zahirayyo Xo-
razmshohiy». «Kitob ai-axrod» («Hasad tufayli kelib chiqadigan kasalliklar»),
«Kitob fi rad alal falosofa*» («Faylasuflarga qarshi raddiya kitobi») kabi asarlarida
bayon etilgan.

Ismoil Jurjoniy inson umrini t^{rt}rt davrga b^ladi:

Birinchi davr — tu^{ilish}, ^{sish} va parvarishlash bosqichi b^{lib}, 15—16 yoshgacha b^{lgan} inson umrini ^zichiga oladi.

Ikkinchi davr — yoshlik va yetuklik bosqichi b^{lib}, 30 yoshgacha b^{lgan} inson umrini ^zichiga oladi. Bundan keyin jismonan ^{sish} va ul^{ayish} boshlanadi. Ba'zilar da ^{sish} va ul^{ayish} 35—40 yoshgacha davom etishi mumkin. Xuddi shuning uchun 35—40 yoshgacha inson umrini yoshlik davri desa ham b^ladi.

Uchinchi davr — m^{ysafidlik} bosqichi. Bu davrda inson 60 yoshgacha b^{lgan} yoshlik quvvatidan bahra olib yashashi mumkin b^ladi.

T^{rtinchi} davr — kishi umrining qarilik davri b^{lib}, bunda quvvatining susayish holati kuzatiladi va bu jarayon inson umrining oxirigacha davom etadi. Qarilikning fazilati shundaki, ba'zilar 60 yosh yashaydi, ba'zilar esa yana ^{spirinlik}, yoshlik va m^{ysafidlik} yillari qancha davom etgan b^{lsa}, ^{shanga} teng keladigan vaqtgacha yashab, 120 yoshga kirishi mumkin¹.

Inson ma'naviy va ruhiy qiyofasiga uning ochiq havoda b^{lishi}, olov va tuproqdan foydalanishi, har xil oziq-ovqatlardan tanovul qilishi, ichishi, kulishi, xursandchilik qilishi, aziyat chekishi, harakatda b^{lishi} kabi tashqi sabablar ta'sir etadi. Ushbu tashqi sabablar odam a'zolarini yemiruvchi ichki sabablarga yordam beradi. Ismoil Jurjoniy tabobat ichki quvvat tengligini saqlab turish, odam a'zolarining holatini yaxshilash uchun yordam beradigan tashqi quvvatdir, deydi.

Ismoil Jurjoniy inson aqlini har tomonlama ulu^{laydi}. Uning tushuntirishicha, ilm isbot va tafakkur yordamida hosil b^{ladi}. Ilmlar ikki xil: nazariy va amaliy b^{ladi}. Nazariy ilmlarga adabiyot, mantiq, riyoziyot kirs^a, amaliy ilmlar ^zqamroviga mexanika, tikuvchilik va boshqa q^l bilan bajariladigan ishlar, xususan, hunarmandchilikni qamrab oladi. Tibbiyot ilmi esa, ham nazariy, ham amaliy ilmlarni ^zida mujassamlashtiradi.

Musulmon allomalarining inson t^{rt}risidagi fikr-mulohaza-

¹ Qarang. Ma'naviyat yulduzlari. Toshkent, 1999, 127—128-betlar.

larini yanada rivojlantirishda, uni yangi bosqichga k tarishda rta asrning buyuk tabiatshunos olimi, faylasufi va shoiri Umar Hayyomning¹ xizmatJari beqiyos b ldi.

Umar Hayyom insonni baxt-saodatli qilish y llarini izlaydi. Amaldorlar bilan oddiy fuqaro turmush tarzini solishtirdi. Uning fikriga k ra, inson baxt-saodatli b lishi uchun, eng avvaJo, bir burda noni, ziga yarasha uy-joyi b lmo i darkor. Eng muhimi, na u birovga qul, na birov unga qul b lmasligi, z ixtiyori zining q lida, ^erkin yashashi zarur². Boshqacha aytganda, baxt-saodatli b iib yashashning, eng muhim sharti, tobelikdan, qaramlikdan qutilish, deb biladi. Inson tobelikdan, qaramlikdan qancha tez qutilsa, z erki, z ixtiyori zining q hda b lsa, behuda tashvishlarga, am- ussalarga k milib ketmaydi, balki tinch, osoyishta, xotirjam yashaydi, hayotdan k proq lazzat oladi.

Umar Hayyomning fikriga k ra, inson baxt-saodatli b lib yashamo i uchun, avvalo, ularning farovon turmush qurish haqidagi azaliy orzu-istaklarini r yobga chiqarish y llarini izlab topmoq lozim. z navbatida kishilar turmush tarzidan turli tashvishlarni, ayniqsa, am- ussa, ranj-alam, sitam va z ravonlik kabi ayriinsoniy illatlarni surib chiqarmoq darkor. Xuddi shuning uchun ham, rta asrning mashhur musulmon allomasi, kishilar turmush tarzidagi ayriinsoniy munosabatlar, chunonchi, yaxshi, dono kishilarning hammadan xarob yashashining sabablarini qidiradi³. Hayotda yaxshi, xoksor odamlar bir chetda qolib, ri, muttaham kimsalar farovon yashayotgani, davr-u davron surayotganini k rib qattiq afsuslanadi.

¹ Umar Xayyom 1048-yilda Nishopurda tu ildi. Dastlabki ma'lumotni ona shahrida oldi. Balx, Buxoro, Samarqandda qidi. Tabiatshunoslik fanlari, ayniqsa, matematika, astronomiya, shuningdek, falsafani har tomonlama rgandi. She'riyatga ixlos quydi. z zamonasining qomusiy olimi b lib shakllanganligi uchun 1074-yildan e'tiboran Isfahon rasadxonasiga rahbariik qildi. 1079-yilda iimiy jamoatchilik hukmiga yangi isloh qilingan taqvimni havola qildi. Umrining oxirgi yillarini z ona shahri Nishopurda faqirlikda tkazdi va sha yerda 1123-yilda vafot etdi. Uning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari «Koinot va uning vazifalari», «Borliq haqida risola», «Borliqning umumiyliigi haqida risola», «RisoIai Jabr» kabi asarlarida bayon etilgan.

² Qarang: *Umar Hayyom*. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 41, 114-betlar. '

³ Qarang: sha asar, 122-bet.

Nokas, aldamchi kishilarga farpvon turmush ato qilgan, t ri i i hini t riligi uchun bir burda nonga zor qilib q ygan r.iivardigorning ishlaridan norozi b ladi.

*E charx, nokaslami qilding farovon,
Hammom-u uy berding, yer, suv, tegirmon.
T ri kishi garov bir burda nonga,
Jirtakka arzimas bundayin davron'.*

Qadimgi Eron va Turon shaharlarini kezib, kishilar tur-iuush tarzi, xulq-atvori, xatti-harakatlarini diqqat bilan rgangan rta asrning buyuk mutafakkiri, bu olamning (falakning) ishi ofat, ayyomi sitam ekanligiga guvoh b ladi. Dili xotirjam biron kishini uchratolmaydi. Olam (falak) esa odamlar yumushlarini, clard-u alamlarini kamaytirish rniga, battar tashvish ortti-rayotganini k radi. Bu telba dunyo hech qachon odamlar dilini cho qilmasligiga ishonch hosil qiladi va hammani bu olam (falak) yinchoq qilayotir, degan xulosaga keladi².

Insonning butun umri tashvish, taraddud, hayratga t la ekan-iigiga ishonch hosil qilgan buyuk musulmon allomasi uning bunyodkori, yaratuvchisiga bir necha savollar bilan murojaat qiladi:

*Meni ayladilar dunyoda mavjud,
Hayotda topganim hayrat, taraddud.
Bu y lni tdim-u tushunolmadim,
Kelmagu ketmakdan ne ekan maqsad?!¹*

*Men keldim-u, dunyo k rdimi foyda!
Ketsam, martabasi osharmi? Qayda?
Hech kim tushuntirib bera olmadi:
Kelishim — ketishim sababi qayda⁴.*

• Umar Hayyom insonning yaratuvchisiga kinoya qilib, uning butun borli ini zing yaratgan b lsang, butun taqdir-iqbolini zing belgilagan b lsang, boshqacha aytganda, loyini zing qorigan, rish-arqo ini zing rgan b lsang, nega uning

¹ Qarang: *Umar Hayyom*. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 41, 117-betlar.

³ Qarang: sha asar, 39, 41-betlar.

⁴ Qarang: sha asar, 61-bet.

⁵ Qarang: sha asar, 62-bet.

xulq-atvori, xatti-harakatidagi qusurlar uchun birovini jannatga, birovini d zaxga yuborasan? Uning manglayidagi yaxshilig-n yomonliklarni ham zing yozgansan-ku? — deydi.

Yo rab loyimni-ku, qorgan zingsan,

rish-arqo imni rgan zingsan.

Yomonmanmi, yaxshi, men qandoq qilay!

*Taqdir manglayimni bergan zingsan!*¹

E, inson borli ini yaratgan ulu zot, unga k rsatayotgan sitamlaring, azoblaring zingga yaxshi ma'lum-ku? Yomonga ne'mat, yaxshiga kulfat ato qilganing ham zingga oynadek ravshan-ku? Bu nima qilganing, nima alaming? Nima balo, zing insonning dushmanimisan?².. deb yozadi.

Umar Hayyom inson borli ining yaratuvchisi bilan boigan bahs-munozarani davom ettirib, bu olamda aybsiz-gunohsiz biron odam bormi? Mabodo bor boisa, qanday qilib u gunoh qilmay yashay oldi? Yomonlik qilgan odamga yomonlik qaytar-sang, unda sen bilan mening farqimiz ne boidi, ayt, Parvardigor!³, deya nola qiladi.

Umar Hayyomning e'tirof etishicha, olamni yaratuvchisi-ning ishi t ri boiganda edi, shubhasiz, uni hamma yoqtirardi. Dunyoning ishlarida t rilik, adolat boisa edi, donolarning k ngli o rimasdi.

T rilik b lsaydi falakning ishi,

Yoqtirgan b lardi uni har kishi.

Dunyoning ishida b lsa adolat,

*B lmasdi donolar k nglin o rishi.*⁴

Yuqoridagi misralardan k rinib turibdiki, Umar Hayyom inson borli i yaratuvchisining pala-partish, adolatsiz ishlaridan qattiq xafa boiadi. Odamlar turmush tarzidagi ayriinsoniy munosabatlarni bartaraf etishga butun umrini baxshida etadi. Af-suski, butun umri davomida bir kun ham shod-xurram, xotirjam yashay olmaydi. Butun umri davomida adolat istadi, lekin uni topolmadi. Armonlarga toia umri barbod boidi.

¹ Qarang: *Umar Hayyom*. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 85-bet.

² Qarang: sha asar, 112-bet.

³ Qarang: sha asar, 99-bet.

⁴ Qarang: sha asar, 107-bet.

*Armon ila umrim ayladim barbod,
Umrimda biron kun b lolmadim shod.
Qo 'rqamenki umrim bermas omonlik,
Adolat istab men dod etarmen, dod.¹*

rta asrning mashhur tabiatshunos olimi, faylasufi Umar Hayyom borliqning turli shakllari orasidagi zaro aloqadorlik qonunlarini ochib berishga munosib hissa q shdi. Borliqning shakllari doimo zgarishda, bir k rinishdan boshqa k rinishga tib turishini har tomonlama asosiab berdi. Lekin inson borli ining ziga xos xususiyatlarini aniqlash ta murakkab, liali unda bilinishi zarur b lgan muammolar bisyor ekanligini k rib, taajjubdan, hayratdan yoqa ushlaydi. Borliqning turli shakllari orasidagi zaro aloqadorlik qonunlarini yaratishda aql imkoniyatlarini (ratsionalizm) har tomonlama ulu lagan allo- ma, inson borli idagi muammolar, qusurlarni bartaraf etishda aql imkoniyatlari zaiflik qilishini il ab oldi.

Umar Hayyomning fikriga muvofiq, inson bilimi, ilmi bi- lan emas, balki zining ahd-u vafosi, s zi bilan ishining birligi, sadoqati, lafzining halolligi bilan ulu .

*Faqat ilm bilan balandmas odam,
Ahd-u vafo bilan baland-past odam.
S zi bilan ishi bir kelsa agar
Har narsadan baland, muqaddas odam.²*

Mutafakkirning e'tirof etishicha, zamon tashvishlarga, sitam- larga, am- ussalarga, armonlarga t la b lgan bir sharoitda aqldan foyda y q, bunday holatda aqlsiz kishiga jahon unum- dor b ladi. Shuning uchun menga aqlimdan benasib qiladigan (irratsionalizm) narsani bering, zora zamon menga hamroh b lsa:

*Bu zamon aqldan foyda y q zinhor,
Aqlsiz kishiga jahon unumdor.
Aqlimni olguvchi narsani keltir,
Shunda zora zamon menga b lgay yor.³*

Umar Hayyomning ta'kidlashicha, insonni bir lahza b lsa

¹ Qarang: Umar Hayyom. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 124-bet.

¹ Qarang: sha asar, 45-bet.

³ Qarang: sha asar, 42-bet.

ham, aqlidan benasib qiladigan, dunyoning tashvishlaridan, si-
tamlaridan ozod, xoli qiladigan qudrat — may, sharobdir.

May ichsa gado ham sulton b ladi,

Tulki ichsa, sheri arron b ladi.

Yosh ichsa keksalik sharafln quchar,

Keksa ichsa yoshu chaqqon b ladi.¹

May, sharob shunday bir qudratli m jizaki, mabodo uni toqqa bersang, hatto to ham yinga tushadi. May tarbiyasizga tarbiya beradi, uni shaxs darajasiga k taradi. Shunday qilib, nishopurlik allomaning ta'kidlashicha, may ichsang zligingdan bexabar b lasan, dushmanlaringni yer bilan yakson qilasan. Hushyorlik esa foydasiz, chunki uning oqibati am, dilni rtab yaralashdan boshqa narsa emas². Lekin may ichganda, me'yorini,

Ichovini unutib q ymaslik; uni qayerda, kim bilan ichishni bilish; yashirin, pinxona, ezma, rasvo b lmasdan, hayo bilan ichish; ichganda birovni ranjitmaslik, devona b lmaslik darkor³.

Umar Xayyom mayni, sharobni quvonish, shod-u xurramlik deb, yoki din-u odobdan kechish uchun ichmasdi, balki bir dam b lsa ham bu dunyoning tashvishlaridan, muammolaridan jon-u dilini ozod qilish, zlikdan bir nafas b lsa ham kechish uchun ichardi.

Men mayni quvonmoq uchun ichmayman,

Shodlik deb odobu dindan kechmayman.

Maqsadim — zlikdan kechib bir nafas,

Orom olsa, behush b lib jonu tan.⁴

Nishopurlik alloma, inson turmush tarzi, xulq-atvori, xatti-harakatidagi ayriinsoniy illatlarni faqat aql imkoniyatlariga tayanib (ratsionalizm) bartaraf etib b lmaydi, balki aqlsizlik, behushlik, ongsizlik (irratsionalizm) imkoniyatlaridan foydalana bilish darkor, degan oyani musulmon faylasuflari hukmiga havola qildi. Bunday oyani kun tartibiga q yish bilan musulmon irratsionalizmiga asos soldi.

Ratsionalizm va irratsionalizm imkoniyatlaridan oqilona foy-

¹ Qarang: *Umar Hayyom*. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 47-bet.

² Qarang: sha asar, 56-bet.

³ Qarang: sha asar, 69, 99-betlar.

⁴ Qarang: sha asar, 11-bet.

dnlanish y ilarini izlagan Umar Xayyom aslida odamlarning Orzu-istaklarini r yobga chiqaradigan, ularning baxt-saodatli ya-lliashlari uchun real imkoniyatlar mavjud b lgan yangi olam iii/ishni orzu qilardi. Buyuk mutafakkir ta'kidlaganidek, mabo-do bu dunyoning yaratuvchisi, butun borliqning hukmdorligi menga tegsa, yangidan shunday bir falak (olam) tuzardimki, unda barcha yaxshi odamlarning tilaklari, istaklari amalga oshardi. Ana shunday olamni yaratmoq, bu dunyoning charxipalak, adolatsiz ishlariga qarshi kurashmoq uchun odamlar q lni-q lga berib, bir-birlariga hamdam, hamdard, b lishlari zarur. Bunday yakdillik barqaror b lsa, insonlardagi am-anduh bartaraf etiladi, shodlik oyo idan am tepki yemaydi¹.

Umar Xayyom asarlarini Yevropa mamlakatlari kitobxonlariga tanishtirishda mashhur ingliz shoiri Eduard Fittsjerald (1809—1883-y.)ning xizmatlari beqiyos b ldi. U 1859-yilda Umar Hayyom ruboiylarini birinchi marta, 1869-yilda ikkinchi marta ingliz tiliga tarjima qiladi.

Insonning insoniyligini ifodalovchi fazilatlar, xislatlar, ayniqsa, inson ma'naviy qiyofasini ifodalovchi asosiy mezonlarni aniqlash, rta asr musulmon falsafasining ziga xos xususiyatlaridan biri edi. rta asr musulmon falsafasida inson ma'naviy madaniyatining eng muhim k rsatkichi — adab va axloq barkamolligi hisoblanadi. X—XII asrlarda musulmon falsafasida «adab» deganda umumiy ta'lim fanlarining majmuasini tushunish urf b lgan edi. Ayniqsa, Qur'oni Karim, Hadisi Sharifni har tomonlama bilish, adab-axloqli kishi ma'naviy madaniyatining eng muhim alomati edi.

Adab-axloqli insonning ma'naviy madaniyati haqidagi ajoyib fikr-mulohazalarni rta asr musulmon sharqining buyuk insonshunos allomalari: Mahmud Zamaxshariy,² Ahmad Yugnakiy asarlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

¹ Qarang: *Umar Xayyom*. Ruboiylar. Toshkent, 1991, 91-92-betlar.

² Mahmud Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishloqida tavallud topdi. Boshlan ich ma'lumotni otasidan oldi. Buxoro madrasalaridan birini tugatgach, Xorazmshohlar saroyida kotiblik qildi. Qobiliyatiga yarasha biron amal ololmagach, saroydan ketdi. Marv, Nishopur, Isfaxon, Shom, Ba dod, Xijoz, Makkada b ldi. Makkada arab tili va grammatikasiga oid («Al-mufasssal») quv q llanma yozdi. Makkadan Xorazmga qaytdi va 1144-yilda vafot etdi.

Mahmud Zamaxshariyning inson t rarisidagi qarashhui nazariy-metodologik asosini mu'taziliylik oyalari tashkil et;uli U tilshunoslik, adabiyot, aruz, ju rofiya, tafsir, hadis, fiqh va ilm al-qiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Adab-axloqli barkamol insonning ma'naviy madaniyati haqidagi Mahmud Zamaxshariyning fikr-mulohazalari uning «Al-Kashshof», «Nozik iboralar», «Adabga kirish», «Oltin shodalar», «Balo at asos-lari», «D stlar faro ati» kabi asarlarida bayon qilingan¹.

Mahmud Zamaxshariy adab-axloq inson barkamolligini ifodalovchi muhim k rsatkich ekanligi haqida gapirib, adab-axloq, bilim ilm bilan bevosita bo liq ekanligiga e'tiborini qaratadi. Inson chanakam adab-axloqni zida shakllantirmo i uchun kundalik amaliy faoliyatida ilmga asoslanishini maslahat beradi.

zining «Nozik iboralar» asarida: Ilmli b l, loaqal ilmni tinglab eshitadigan boi, biroq t rtinchisi boima, chunki kasodga uchrab halok boiasan (J^{uvon} marg boiasan), deb pand-u nasihat qiladi. Xush adab, xush axloqli boiish uchun tinimsiz izlanish zarurligini ta'kidlab, ilmli b lish, qish, qitish, yozish bilan hosil-u mukammal boiadigan bir saboqdir, deb tushuntiradi².

Mahmud Zamaxshariy insonning ijtimoiy qiyofasida ba'zan uchrab turadigan ayriinsoniy qiliqlarni ilm yordamida bartaraf etish mumkinligiga qattiq ishonadi. Uning fikriga asosan, faqat ilm-u ma'rifatli odam har qanday takabbur, maqtanchiq, nodon kimsalarning burnini doimo t zon-tuproqqa toidirish imkoniyatiga ega boiadi. Insondagi barcha nodonliklarni fozil, ilmli, bilimli kishilar sonini k paytirish yordamida bartaraf etish mumkinligini ta'kidlab, lovillab yonayotgan olovni suv chirgani kabi, nodon odamlardan chiqayotgan alangani hakim-u oqil odamlar s ndiradilar, deydi³.

Mahmud Zamaxshariy fikriga k ra, ilmli, bilimli inson yomonlikka yomonlik bilan javob bermasligi lozim. Yomonlik qilgan kimsalarga shafqatli boiish barkamol insonga xos fazilat-

¹ Uvatov U. Mahmud az-Zamaxshariy. Toshkent, 1995.

² Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar. Toshkent, 1992. 49—63-betlar.

³ sha asar, 59, 74-betlar.

Inriliin biri ekanligini ta'kidlab, odamlarning xotirasi eng kuch-
llki, ularning ichidagi eng unutuvsidir, k ngillarning eng
nsho i, salobatligi-yu shafqatlisidir, deydi. z navbatida,
nodon kishilar haqida s zlab, ahmoq kishi bamisoli tumov
kislii gulning hidini sezmaganidek, hikmat lazzatini bilmaydi,
bb ia^kidlaydi¹.

Adab-axloqli kishi, Zamaxshariyning yozishicha, hamisha
l ri s zlash, ya'ni t ri s zli b lishi darkor. T ri s zli
Odamlar soni qancha k p b lsa jamiyat turli nopokliklardan
•liuncha tez tozalanadi. Chunki t ri va haq y ldan yurgan
Idshining yurishi arslon yurishidan k ra ham mahobatliroqdir
(haybatliroqdir). Qayerda t ri s zli odamlarning fikr-mulo-
liazalari inobatga olinmasa, haqiqatni tinglashdan quloqlar t sib
q yilgan, mulohaza-yu zehnlarni tadbir-u tafakkurdan ajratilgan
h lsa, sha yerda shaxs bilan jamiyat orasidagi ziddiyatlar
horgan sari kuchayib boraveradi, inson kamoloti uchun zarur
h lgan ijtimoiy shart-sharoitlar zaiflashaveradi².

XI asrning talantli shoiri va mutafakkiri Yusuf Xos Hojib,³
inson kamoloti jamiyat bilan bevosita bo liq ekanligini isbot-
lashga urindi. Inson faqat jamiyatda, boshqa kishilar bilan b lgan
muloqotda, turli munosabatlar, ijtimoiy foydali mehnatga -ish-
tirok etish jarayonida kamolotga yetadi, degan fikrni bayon qiladi.
Jamiyatni harakatga keltiruvchi kuch — mehnatkashlar (de-
hqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar) ekanligini alohida qayd
etadi. Jamiyatni boshqarishda yurtboshilar, hokimlar, beklarning
adolatli b lishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini dalillab
berdi. Ayniqsa, hokimlar bilan tobelar orasidagi turli munosa-

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar. Toshkent, 1992, 49, 51-betlar.

² sha asar, 48, 52-betlar.

³ Yusuf Baloso uni, ya'ni Yusuf Xos Xojib, taxminan 1016—1018-yillarda Yettisuv lkasidagi Kuzurda (Baloso un) shahrida tavallud topgan. Boshlan ich maiumotni z yurtida olgan. Bilimga, ilmga chanqoqligi tufayli arab, fors tillarini mukammal rgangan. Xitoy, mu ul, hind, eron xalqlari madaniy merosini, ayniqsa, Yunon falsafasini yaxshi bilgan. Arab, fors tillarida she'rlar yozgan, dostonlar tuzgan. zining mashhur asari «Qutad u bilig»ni 1069—1070-yillarda Qash arda yozib tugatgan va Mashriq podshohi Tov achxonga taqdim etgan. Tov achxon uni e'zozlab, z saroyiga Xos Xojib lavozimiga tayinlagan. Uning vafoti haqidagi maiumot saqlanib qolmagan.

batlarni insonparvarlashtirish, yurtda adolat rnatishga e'tiborni qaratdi¹. Hokim dono, bilimdon b lsa, jamiyatni boshqarish asosida aql va adolat yotadi. Aql va adolat, shubhasiz, yalpi baxt-saodat va farovonlikka olib kelishiga ishonadi.

Yusuf Xos Hojib umuminsoniy axloqiy normalar, tamoyillar qaror topgan farovon jamiyatning vujudga kelishi ilm, bilim rivoji bilan bevosita bo liq ekanligini ta'kidlab, fuqarolarni ilml, biliml b lishga da'vat etadi. Ilm, fan, ma'rifat yordamida jamiyat axloqiy muhitini so lomlashtirmoqchi, odamlar ongi va faoliyatida uchrab turgan ayriinsoniy qiliqlarni bartaraf etmoqchi b ladi. Bilimni qoron u tundagi mash'alaga, zidan nur tarqatib turuvchi yoru likka xshatadi².

Yusuf Xos Hojib insonning qadr-qimmatini bilim bilan baholaydi. Bilim inson aql-zakovatining asosini tashkil etadi. Aql-zakovat esa insonni ezgulik tomon boshlaydi. Xuddi shuning uchun ham biliml kishilar doimo baxtiyorlikka intiladilar, yaxshi istak, orzu-umid bilan yashaydilar. Bunday odamlar elda aziz va qadrli b ladilar. Bilimsiz kishining hamrohi nodonlik va johillik b ladi. Bilimsizlik o ir dard b lib, bunday kasallik z vaqtida davolanmasa u, albatta, bevaqt limga olib boradi³, deydi shoir.

rta Osiyoda Qoraxoniylar hukmronlik qilgan yillarda ijod qilgan Yusuf Xos Hojib ilml, biliml kishilarga murojaat qilib, ziyoli odamlarni chiroyli nutq s zlash malakasini rganishga da'vat etadi. Bilimli kishining har bir s zi mazmunli, qisqa va ravshan, puxta ylangan b lishi darkorligini ta'kidlab, aks holda ylarimay aytilgan har bir s z katta zarar keltirishi mumkinligidan ogoh etadi. «Tilingga juda ehtiyot b lgin, boshing omon saqlanadi, s zingni qisqa qilsang, yoshing uzayadi»⁴, deb yozadi.

Yusuf Xos Hojibning fikriga k ra, inson eng ulkan mavjudot b lsa-da, ayni cho da, ta murakkabdir. Shuning uchun

¹ *Yusuf Xos Hojib*. Qutad u bilik. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987, 149-155-betlar.

² *Yusuf Xos Hojib*. Qutad u bilik. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987, 100-bet.

³ sha asar, 94-bet.

⁴ sha asar, 95-bet.

liam odamlar turli-tuman: muravvatli va nuqsonli, dono va fthmoq, oqk ngil va yovuz b ladilar. Odamning chinakam inson darajasiga k tarilganligini undagi insoniylik belgilaydi. Insoniylikning eng muhim k rsatkichi — axloqiy barkamollikdir. Axloqiy barkamollik — inson ongi va faoliyatining asosini tashkil etadi.

Yusuf Xos Hojib kishilarni axloqiy barkamolligi yoki axloqsizligiga qarab: yaxshi va yomon odamlarga b ladi. Uning tushunlirishicha, yomon odamga tarbiya ta'sir qilmaydi. Ya'ni «Tug'ma yomonlar uchun chora va iloj y q, ular borliqqa balo, xalq uchun ofat b ladilar¹.

Bunday yomon odamlardan uzoqroq b lish, d st-birodar tutunmaslikni maslahat beradi. «Agar yaxshining y ldoshi yomon b lsa, yaxshi ham sha yomon tengida yomon b ladi. Yaxshi b la turib, yomonlar ichiga kirs, ularga aralashsa, yomonlarning yaxshi b lishiga y l ochadi².

Yusuf Xos Hojib odamlar tabiatidagi yaxshilik va yomonlik alomatlarini kishilarning genetik xususiyatlaridan, ya'ni naslnasabidan qidiradi. Nasl-nasabi toza kishilar axloqan barkamol b ladilar. Nasl-nasabining tayini y q kishilar tabiatan yomon ishlarga qodir b ladilar. Bunday kishilar arazg ylik, hasadg ylik va boshqa axloqiy tubanliklarga moyil b ladilar.

Yusuf Xos Hojibning fikriga k ra, inson axloqiy barkamolligining muhim k rsatkichlaridan biri oddiylik va kamtarlikdir. Inson qanchalik yuqori mansablarga erishmasin, qanchalik katta mol-u dunyo t plamasin, baribir kamtar, oddiy b lishi lozim. Chunki kamtarlik, oddiylik insonni har tomonlama ulu laydi.

zini kamtar tutadigan oqk ngil, muruwatli kishilarga baxtiqbol hamisha kulib boqadi. Kalondimo , manmanlikka berilgan maqtanchoq kishilardan odamlar yuz giradi. Axloqan yetuk kishini nafaqat odamlarning hozirgi avlodi, balki kelajakda ham hurmat-izzat bilan eslashadi. Chunki bunday kishilar zlaridan yaxshi nom qoldiradilar. Kamtar, oddiy, halol, haqq y kishilar jamiyatning bebaho boyligi, munofiq, yol onchi kishilar

¹ *Yusuf Xos Hqjib*. Qutad u bilik. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987, 128-bet.

² sha asar, 128- bet.

e!-yurt uchun zararli illat ekanligini qayta-qayta takroriydi Jamiyatning ma'naviy asoslarini mustahkamlash uchun s zi biJafl ishi bir odamlar sonini k paytirishni orzu qiJadi. Kishilarning jismoniy va ma'naviy qiyofasi, ichki dunyosi bilan tashqi dunyosi orasidagi zaro aloqadorlikni mustahkamlash y llarini izlaydi¹,

Insonning ma'naviy madaniyati haqidagi fikr-mulohazalar rivojini XII asrning oxiri XIII asrning birinchi yarmida ijod etgan Ahmad Yugnakiy qarashlarida k rish mumkin. Uning inson ma'naviy madaniyati haqidagi fikr-mulohazalari «Hibatul haqoyiq» («Haqiqatlar sovg'asi») dostonida bayon qilingan. Ahmad Yugnakiy inson ma'naviy madaniyatining asosiga bihmni q yadi. BilimJi, iJmh kishilarni yuksak ma'naviy madaniyat sohiblari sifatida qadrlaydi, e'zoziaydi².

Shoir insonni bilimdan, bilimni esa insondan ajratish mumkin emas, degan oyani bayon qiladi. Insondagi barcha nodonliklarni, turmushdagi jaholatni bilimsizlikdan qidiradi. z navbatida, insonning yuksak ma'naviy madaniyatga erishishi bilim bilan bo liqligini asoslashga urinadi. JBilim, ilm sarchashmalaridan bahramand b lgan kishi ulu lik darajasiga k tariladi. Bilimsiz kishi so lom b lsa ham, uning nomi lik b ladi. Ilmsiz, bilimsiz kishi iliksiz s ngakdek b sh b ladi. Iliksiz s ngakka hech qachon q l urilmaydi. Shunday qilib, shoirning fikriga k ra, bilimsizlik jamiyatda mavjud b lgan jami yaramas illatlar uchun zamin hoziriydi. Bilimdonhk esa ana sha illatlar zaminiga bolta uradi³.

Ahmad Yugnakiy nafaqat ayrim imtiyozli kishilarni, balki hammani bilim olishga chaqiradi. Bilim olish, ayniqsa, kamba allar uchun ta zarur, deb hisoblaydi. «Molsiz faqir kishiga uning ilmi tuganmas boylikdir, hisobsizga uning bilimi yechilmas (ochilmas) hisobdir»⁴, deb yozadi.

¹ zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. Toshkent, 1995, 91—97-betlar.

² Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari Turkiyada (1915—1916, 1951-yillarda), Toshkentda (1971, 1972, 1987-yillarda), Pekinda (1980-yilda), Almatida (1984-yilda) nashr qilingan.

³ Ahmad Yugnakiy. Hibatul haqoyiq. («Haqiqatlar sovg'asi»). Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987, 417-bet.

⁴ sha asar, 418-bet.

Inson ma'naviy madaniyatining asosiy mezonlari boylik, pul, ijb /iynat, deb biluvchi kishilarni Ahmad Yugnakiy qattiq ilaydi. Uning tushuntirishicha, inson ma'naviy madaniyati-
lif', asosida axloqiy yetuklik yotmo i lozim. Axloqiy yetuklik-
....g eng muhim alomati halollik va haqq ylikdir. Halollik va
li;nj', yliksiz insonning barcha axloqiy fazilatlarini z qadr-qim-
inalini y qotadi. Halollik haqq ylik, kamtarlik va kamsuqumlilik
bilan uy unlashsa inson axloqiy kamoloti yanada yuksaklikka
k lariladi. Kamsuqumlilik, kamtarlik insonni ulu laydi, ger-
dayish, kalondimo lik uni tubanlashtiradi.

Ahmad Yugnakiyning fikricha, insonning eng muhim xususiyatlaridan biri — izzat-hurmat qozonishga intilishidir. Inson i/zat-hurmatni faqat halol mehnat qilish yordamida, bilimdonlik va yuksak aql madaniyati vositasi bilan q lga kiritishi mumkin, deb hisoblaydi. El, yurt e'tiboriga, izzat-hurmatiga sazovor b lgan kishi hech qachon ma rurlanmasligi, kekkaymasligi /arur. Kekkayish, ddayish, har qanday buyuk kishining ham burdini ketkizadi¹, deb pand-u nasihat qiladi.

Buyuk fiqhshunos, musulmon olimi Burhoniddin Mar inoniyning² fikriga k ra, inson chinakam inson darajasiga k tarilmo i uchun unga ikki buyuk qudrat: yuksak ma'naviyat va adolat qanot b lmo i darkor. Ana shunday metodologik pozitsiyada turgan mutafakkir ma'naviyat va adolat mezonlarini ishlab chiqishga harakat qildi. zining ellik yetti kitobdan iborat «Hidoya» («T ri y l») asarida kishilarni ijtimoiy adolat tomon boshlashga urindi. Umuminsoniy adolat tamoyillariga asoslanib, fuqarolarni musulmon axloqiy-huquqiy mezonlari asosida yashashga chaqirdi, zgalarning mol-u mulklariga k z olaytir-

¹ Ahmad Yugnakiy. Hibatul haqoyiq. («Haqiqatlar sovi»).

² Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987, 422-bet.

² Burhoniddin Mar inoniy 1123-yilda Mar ilonda tavallud topgan. Boshlan ich ma'lumotni z ona shahrida olgan. Rishton, Mar ilon, Buxoro va Samarqand shaharlarida oliy diniy ta'lim olgan. Qur'oni Karimni yoddan bilgan. Fiqh, hadis ilmlarini har tomonlama rgangan. Musulmon qonunshunosligining yirik nazariyotchisi darajasiga k tarilgan. Musulmon qonunshunosligiga oid bir necha asarlar yaratgan. Uning butun islom olamiga mashhur b lgan «Hidoya» asari 1178-yili Samarqandda yozilgan. Ushbu asar fors, ingliz, rus tillariga tarjima qilingan. Asar 1994-yilda zbek tiliga qayta nashr etildi. Buyuk fiqhshunos olim 1197-yilda vafot etgan.

maslik, haromdan harar qilish, insof va diyonat, mehr-oqibal kabi insoniy fazilatlarga ega bo'lishga da'vat etdi.

Burhoniddin Mar inoniy inson har qadamda r bar kela digan dolzarb hayotiy muammolar, jumladan, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, mulkchilik, savdo-sotiq, jinoyat va jazo, burch va mas'uliyatga taalluqli muammolarni islom axloqi va huquqi mezonlari nuqtayi nazaridan hal etib berdi. zining «Nikoh kitobi»da yoshlar tarbiyasida milliy urf-odatlarining ahamiyati haqida t xtalib, qadimgi milliy an'analarimizdan biri bo'lgan nikoh bo'lsa usi kelinning moddiy manfaatlarining kafolatlanishiga e'tiborni qaratish zarur, degan oyani ilgari surdi. Bunday oddiy kafolat bo'lishi uchun kuyov kelinga mahr tayinlashi lozim. Boshqacha aytganda, kuyov kelinning z k chmas mulkiga ega bo'lishi uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarni yaratishi lozim. Ushbu mulkka kelindan boshqa hech kim egalik qilolmaydi. z navbatida xuddi sha mulk oilaviy hayotga endigina qadam q yayotgan yosh ayolning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan edi.

Burhoniddin Mar inoniyning fikriga k ra, jamiyatning negizi ham, inson ruhiy-ma'naviy olamining beshigi ham oiladir. Shuning uchun ham rta asrning mashhur fiqhshunos olimi oilani har tomonlama mustahkamlashga zamonasining hukmdorlarini, butun ilm ahlining e'tiborini qaratadi. Oilani mustahkamlashga qaratilgan bir qator qoidalar ishlab chiqadi va uni shariat qonunlari orqali rasmiylashtiradi. Chunonchi, Burhoniddin Mar inoniy tomonidan ishlab chiqilgan kelinga mahr tayinlanishi haqidagi shariat qonuni bir tomondan yosh kelinning z mulkiga ega bo'lishi uchun, uning insoniy qadr-qimmatini rniga q yish uchun huquqiy asos yaratishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ushbu jarayon oldi-sotdiga aylanib ketmasligi uchun mahrning miqdori ham belgilab berildi. Chunonchi, mahrning eng kam miqdori n dirham qilib belgilandi.

Burhoniddin Mar inoniyning e'tirof etishicha, oila qurayotgan kuyov va uning ota-onalari ham bir talay majburiyatlarni z zimmalariga olishlari zarur. Chunonchi, kelin tushgan xonadonda uning normal yashashi uchun shart-sharoit yaratilishi, xususan, baholi-qudrat jihozlangan uy yoki alohida xona bo'lishi

ilnkor. K rinib turibdiki, mar ilonlik fiqhshunos alloma rta iri sharoitidayoq inson turmush tarzi, xulq-atvori, xatti-harakntida qonun talablariga rioya qilishga da'vat etdi. Inson sha'ni, t;iclr-qimmatini qonun yordamida himoya qilishga urindi. Insoniung buyuk qadriyat ekanligini isbotlashga harakat qildi. zining butun ongli umrini ana shunday oliy qadriyatga safarbar qildi.

Burhoniddin Mar inoniy inson ma'naviyatiga doimiy ozuqa herib turadigan qudrat — ilm va ma'rifatdir, deb tushuntirdi. Shuning uchun ham jamiyat ma'naviy kamoloti uchun inas'uliyatni ilm ahliga yukladi. zining ilmiy-intellektual salohiyatini xayrli, xususan, odamlar orasida d st-u birodarlikni lar ibot qilish, ma'rifat tarqatish ishlariga baxshida etgan olim-u fozillarni ulu ladi. Kishilarga ma'rifat tarqatish ishlariga sarflanmagan bilim yoki ilm ahlining ishini buz unchilik deb baholadi. Shuning uchun ham mar ilonlik fiqhshunos alloma nafaqat olim-u fuzalolar, balki oddiy fuqarolar orasida ham cheksiz hurmat-izzatga sazovor b ldi. Odamlar Mar inoniyni «Hidoya y lining sarboni» deb atay boshladilar. Musulmon olamida esa u «Burhoniddin val milla», ya'ni «din va millatning hujjati» degan yuksak e'tirofga sazovor b ldi¹.

rta asr musulmon falsafasi, xususan, inson haqidagi fikr-mulohazalar xazinasini yangi dalillar bilan t ldirishda Sharq adabiyotining mashhur namoyandasi Farididdin Attorning² ham xizmatlari salmoqli b ldi.

Farididdin Attor zining asarlarida (xususan, «Javharuz zot» asarida) olamning bir butun yagona vujud ekanligini isbotlashga harakat qildi. Uning ta'kidlashicha, sha bir butun olam borli i

¹ Qaran . Xalq s zi, 2000-yil, 28-iyun; 2000-yil, 17-noyabr.

² Farididdin Attor Nishopur shahri yaqinidagi Kadikon qishlo ida, taxminlarga k ra 1119 yoki 1136-yillarda tavallud topgan. Shayx Rukiiddin xonoqosida mujoxidat va riyozat bilan shu ullanangan. Nishopur madrasalarida tahsil k rgan. Makka, Misr, Iroq, Shom shaharlarini kezib, s fiy shayxlar kitoblarini rgangan. S fiylarning yirik arbobi darajasiga k tarilgan. Uning fikr-mulohazalarida shialik ruhi sezilib turgani uchun Nishopur sunniylari shoirni kofirlikda aylab, mol-mulkini tortib oladilar va shahardan badar a qiladilar. Buyuk shoir 1229-yilda mu ul istilochilari q liga asr tushadi. Ular uni chopib tashlaydilar. Attorning diniy-falsafiy qarashlari «llohiynoma», «Asrornoma», «Musibatnoma», «Haydarnoma», «Muxtornoma», «Xisravnoma», «Sharqul qalb», «Mantiqut tayr», «Bulbulnoma», «Ush-turnoma» kabi dostonlarida bayon etilgan.

cheksiz-chegarasizdir. Olam borli i cheksiz kattalik va cheksi/ kichiklik, kenglik va torlik, («kabz»), yoyilish va yi ilish, mux tasarlik va mufassallik, zarar va foyda, yaratish va y qotish, berkiik va oshkoralik, qotish va suyuqlanish, tu ilish va lisli, tortilish va uzoqlashish birligidan iborat. Odamlar yashayotgan yer, bunday poyonsizlik, cheksizlik ummonida kichik bir xasga xshaydi. Inson olam borli iga qaraganda ming chandon kichik mavjudotdir. Lekin sha yagona, bir butun olam borli i ichra insonning rni va ahamiyati zgacha. Chunki inson borli ida olam borli ining, hatto olam yaratuvchisi — Xudo borli ining barcha xususiyatlari z aksini topgan. Tan va jon biriigidan iborat b Igan insonda Ollohning barcha fazilatlarini, xislatlarini k rish mumkin. Shuning uchun ham Xudoni bilmoq uchun inson borii ining turli-tuman xususiyatlarini bilmoq zarur, degan oyani musulmon faylasuflari hukmiga havola qiladi. Turgan gapki, bunday oyaning ilgari surilishi ayrim mutakallimlar-ning ashiga tegadi.

Farididdin Attorning tushunturishicha, inson zini tanimas ekan, demak, u Haqni ham tanimaydi. Inson zligini tanimo i uchun, zining kimligini bilmo i uchun, boshqa tirik mahlu-qotlardan tubdan farq qiluvchi buyuk m jiza — aql-zakovatga ega. Ana sha m jiza tufayli inson oiamdagi hodisa va vo-qealarning qay biri yaxshiyu, qay biri yomonligini bilib oladi.

z manfaatlariga zid holatlarni k rsa orqaga chekinadi. Qilgan xatolaridan xulosalar chiqarib, har bir qadamini ylab bosadi. Hayotiga xavf-xatar solishi mumkin b lgan holatlarni bartaraf etadi. Qiyinchiliklardan qanday qilib chiqish y llarini ylab topadi. Aniqroq qilib aytganda, yuz berishi mumkin b lgan dahshatli hodisotlar girdobidan inson zidagi aql-zakovat vosi-tasida chiqib keta oladi. Mabodo inson aqli va imkoniyatlaridan foydalanmasa, ilk harakati cho idayoq halok b lar edi. Odam-lar aql mash'alasi yordamida zlarini ham, dunyoni ham turii badbaxtliklardan qutqaradilar. Suv ichida turib, unga arq b lib ketmasiik y Harini izlab topish, insonning zligini anglashiga borib taqaladi.

Attorning fikriga muvofiq, inson zligini tanimasa, u chin inson darajasiga k tarila olmaydi. zligini tanimagan kishi

qiul -qumursqa, parranda-yu darrandaday gap: tu iladi, yeydi, k payadi va ladi. Inson esa bu dunyoning tashvishlari-
ilün qutilishi, uning barcha lazzatlaridan bahramand b lishi
diiikor. Bunday yuksak orzularga inson faqat bilim, ilm, ya'ni
mn'rifat orqali erishadi. Alqissa, inson zligini ma'rifat yor-
(Inmida taniydi¹.

Farididdin Attorning e'tirof etishicha, olamdagi barcha hodi-
inlar, voqealar, narsalar biri ikkinchisi bilan bo liq, biri ik-
kinchisiga ta'sir tkazadi. Ularning bari ayrimlik (yakka),
xnsusiylik, umumiylik dialektikasi qonuniga b ysunadi. Ayrimlik
va umumiylik bir-biriga zid, ayni paytda biri ikkinchisi bilan
bo liq kategoriyalardir. Chunki ayrimliksiz umumiylik, umumiy-
liksiz ayrimlik yashay olmaydi. Har bir ayrimlikda umumiylik-
ning, har bir umumiylikda ayrimlikning xususiyatlari mavjud².

Olam va odam munosabatlarini ayrimlik, xususiylik, umu-
miylik dialektikasi chi iri idan tkazib tahlil qilgan nishopur-
lik alloma, ayrimlik inson fikr-mulohazalarini konkretlik tomon
boshqarsa, umumiylik uni mavhumlik tomon boshqaradi, deydi.
Ana shunday qarich bilan olam va odam orasidagi zaro alo-
qadorlikka nazar solgan rta asr faylasufi, har qanday zamon-
ni ayrim, yakka kishi zgartiradi, deb qarash mantiqqa xilofdir,
deydi. Lekin yakka kishi, ya'ni yakka shaxs umumiy voqealar-
ning k zga tashlangan tomonlarini zgartirishga qodir. Yakka
kishi olamdagi voqealarni zgartirishi uchun vaziyat pishib
yetilishi darkor. Olamdagi voqealar yakka kishi, ya'ni shaxs
turtkisi bilan zgarishi mumkin, degan oyani faylasuflar
e'tiboriga havola qiladi. Aniqroq qilib aytganda, rta asr sha-
roitida Farididdin Attor inson olamdagi tirik maxluqotlar ichida
bunyodkorlik, yaratuvchilik xususiyatlariga ega b lgan buyuk zot
ekanligini isbotlashga harakat qildi.

rta asr musulmon falsafasida insonning axloqiy pokligining
eng muhim k rsatkichi ishq-muhabbat, vafo va jafo ekanligini
har tomonlama¹ tavsiflash urf b lganligi hech kimga sir emas.

¹ Qarang: *Farididdin Attor. Tavhid asrori (Attor falsafasi). Ilohiynoma. Toshkent, 1994, 84-bet.*

² Qarang: *Farididdin Attor, Tavhid asrori (Attor falsafasi). Ilohiynoma. Toshkent, 1994, 89-bet.*

Ishq-muhabbat, vafo va jafo muammolarini ta'riflashda nafaq'il Sharq, balki arbda ham mashhur b lgan « azal mulkining pay ambari» darajasiga k tarilgan musulmon mutafakkirlardan biri — Sa'diy Sheroziy edi¹.

Sa'diy Sheroziy asarlarida oshiqlarning chinakam ishq-muhabbati, ma'shuqlarning sadoqatli vafosi yuksak badiiylik bilan tasvirlandi. Uning fikriga k ra, chinakam ishq-muhabbatni, vafo-yu sadoqatni, tkinchi — oniy, ho-yu havasdan farqlay bilish darkor. Bunday tendensiyani shoirning «B ston» (1257), «Guliston» (1258) asarlarini qigan kishi darrov il ab oladi².

Sa'diy Sheroziyning fikriga k ra, inson taqdirini ishq-muhabbatdan tashqarida tasawur qilib b lmaydi. Bunday olijanob tuy u insonning barcha ajdodlari va avlodlarini zida qamrab olgan. Xuddi shuning uchun ham ushbu olijanob tuy u ajdodlarimizdan meros b lib qolganligi rost. Turgan gapki, ishq rashk bilan yonma-yon turadi. Ishq — muhabbat va rashk haqida gapirganda ular orasidagi zaro aloqadorlik, zaro ta'sirni unutmazlik darkor. Ishq bilan rashk orasidagi mutanosiblikni ta'minlashning birdan-bir vositasi aqldir. Shoirning e'tirof etishicha, ishq aql yordamida boshqariladi. Agar ishqning in'on-ixtiyori aql q lida b lsa, unda ishqning mazmuni uzluksiz boyib boradi. Lekin aql-zakovat qancha qudratli b lmasin, ayrim hollarda ishq uni sindirib tashlashi ham mumkin. Xuddi shuning uchun ham, Sharqning buyuk shoiri, inson xulq-atvorida, xatti-harakatida ishqning aql-zakovat bilan uy unlashuvi inson barkamolligidan dalolat beruvchi mezon, deb ylaydi.

¹ Sa'diy Sheroziy, 1189-yilda Sherozda harbiy xizmatchi oilasida tu ilgan. Boshlan ich ma'lumotni, asosan, otasidan olgan. 1226-yili Ba dodga borib, Nizomiya madrasasiga qishga kirgan. Madrasani tugatgach, Eron, Janubiy Ovrupo, Kichik Osiyo, Arab hamda rta Osiyo, Hindiston va Xitoy mamlakatlari b ylab safar qiladi. ttiz yil davomida shaharma-shahar, qishloqma-qishloq kezib, odamlar turmush tarzi bilan yaqindan tanishadi. Umrining oxirgi ttiz yilini ijod qilish bilan tkazadi. 1292-yilda Sherozda vafot etadi. Uning inson t risidagi fikr-mulohazalari: «Sohibnoma», «Guliston», «B ston», asarlarida bayon etilgan. «Guliston», «B ston» asarlari tmishda rta Osiyo madrasalarida quv q llanma sifatida qitilgan.

² Qarang: Sa'diy Sheroziy. Guliston, Toshkent. 1968; Sa'diy. B ston. Toshkent, 1960.

Sa'diy Sheroziy insonning barkamolligidan dalolat beruvchi ilomatlardan biri ehson deb tushunadi. Uning fikriga muvofiq, Insondagi ehson yetim-esirlarni z panohiga olishda, ularga turli Utifotlar k rsatishda, boshqalarning xayrli ishlariga hamdam-u hamdard b lishda, rizq-r zini zi topishga qodir b lmagan nochor va notavonlarga moddiy va ma'naviy yordam k rsatishda z ifodasini topadi. Lekin sherozlik shoir ehsonni moddiy omillar bilan baholamaslikni maslahat beradi. Shuningdek, qilingan ihsonga oz b lsada minnat aralashsa, u z qadr-qimmatini y qotadi¹, deydi. Chunki minnat bilan qilingan ehson turgan gapki, halol insonga tatimaydi. Birovning zarda bilan bergan ne'matini tanovul qilgandan k ra, ochdan lish, shanday boldan k ra, d zaxdan zaqqum daraxti mevasini yeyish afzalroqdir.

Sa'diy Sheroziyning fikriga k ra, inson barkamolligidan dalolat beruvchi alomatlardan yana biri — d st-u birodarlik tuy usidir. D st-u birodarlik tuy usining holati, darajasi, insonning boshiga biron kulfat tushganda k rsatilgan sadoqatda yaqqol namoyon b ladi. Lekin har bir inson kundalik amaliy faoliyatida chinakam d st-u birodarlik bilan soxta d st-u birodarlikni farqlay bilishi darkor.

Sa'diy Sheroziy insonning insoniy fazilatlarini shakllanishida ijtimoiy muhitning roli, ayniqsa, davlatni boshqarib turgan podshohlarning odilligi, boshqaruvning insof va diyonatga asoslanganligi, vaziru amaldorlarning ijtimoiy adolat prinsiplarigasadoqati muhim ahamiyatga ega ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Chunonchi, shoiming «B ston» asarida podshoh va uning adolatli ishlari tahlil qilingan b lsa, «Guliston» asarida mamlakatni boshqarishda insof-u diyonatni qaror toptirish, uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda, jamiyatni boshqarib turgan amaldorlarning hissasi katta ekanligini alohida ta'kidlaydi. Xuddi shuning uchun ham, davlatni boshqarib turgan podshoh insof-u diyonatli rahbarni noinsof rahbardan ajrata bilishi, ayniqsa, rost gapni aytuvchi, sadoqatli, sofdil vazir bilan fitna q z atuvchi

¹ Sa'diy. B ston. Toshkent, 1960, 54-55-betlar.

vazirni farqlay bilish zarur, deb hisoblaydi¹. Jamiyatni, davlaim boshqarishda podshohning shaxsiy namunasi katta ahamiyatga egi, deb ta'lddlaydi.

Sa'diy Sheroziyning fikriga muvofiq, davlat boshliqlarining xulq-atvori, xatti-harakati fuqaro uchun chinakarn rnak b Imo i darkor. Davlat boshliqlari, hatto birovdan bir chim-dim tuz olsa ham, fuqaroning bo idan bitta olma olsa ham tming pulini t lab olishi zarur. Agar amaldorlarning fuqaro-lardan tekinga u yoki bu narsalar olishi odat darajasiga k tarilsa, unda maralakat xarobalikka yuz tutadi, deydi.

*Fuqaroning bo chasidan sulton uzsa bir olma,
Navkarlari q poradi daraxtlarning ildizin.
Z rlik bilan beshta tuxum ola qolsa podshoh,
Askarlari sixga tutar tovuqlardan besh yuzin²,*

Sa'diy Sheroziy odamning inson darajasiga k tarilishida tar-biyaning roli katta ahamiyatga ega deb biladi. Shuning uchun ham tarbiya berishni insonning yoshligidan boshlash zarurligiga e'tiborni qaratadi.

*Kimga yoshligidan berilmas odob,
Ul aygach b ladi, baxtsiz dili ash.
H l navda egilar qay xilda egsang,
Quruqni t rilar faqat t-otash³.*

Sheroziy tarbiyani nasli-nasabi toza bolaga berish lozim, deb hisoblaydi. Nasli-nasabi toza bolaning xulq-atvori, xatti-haraka-tida, hatto biron nuqson mavjud b lsa harn uni tarbiya yor-damida t ri y lga solish mumkin. Nasl-nasabi past bolaga berilgan tarbiya, dili qora kishiga qilingan pand-u nasihat be-foydadir, deydi.

*Zang bosgan temirni qancha ishqama,
Zang ketib k zgudek sayqal topmas bil.
Qora dilga git etmoq befoyda,
Toshga mix kirmaydi qancha qoqmagit⁴.*

¹ Qarang: Sa'diy. Guliston. Toshkent, 1968, 22-bet.

² Qarang: sha asar, 49-bet.

³ Qarang: Sa'diy Sheroziy sh riyatidan. Shoislom Shomammedov tarjimasi. Toshkent, 1976, 113-bet.

⁴ Qarang: sha asar, 95-bet.

Sa'diy Sheroziyning fikriga k ra, inson ziga- zi saboq berish, zini- zi tergap turish malakasiga ham ega b lmo i iliukor.

*Odamlar boshiga urgandan tayoq,
O'zingga g dakdek ch p ur, ber saboq'.*

Insonning xulq-atvori, xatti-harakatining shakllanishida tarbiya-ning roli beqiyos ekanligi haqida fikr-mulohaza yuritgan Sharq-ning buyuk shoiri insonning tarbiya k rganlik darajasini aniqlovchi mezonlarni aniqlab berishga harakat qiladi. Uning fikriga muvofiq shanday mezonlardan biri sabr-qanoat, toqatdir. Fuqarolar xulq-atvorida, xatti-harakatida, turmush tarzida sabr-qanoat, toqat mustahkam rnashib, ularning urf-odatlariga aylansa, ana shanda jamiyatda shoh ham, gado ham teng b ladi.

*Qanoatni odat qilsa nafs — balo,
Uning nazdida teng b lur shoh — gado.*

HA * 4c

*Kiyim s rab badavlatga parcha qo oz yozgandan,
Parcha-parcha yamoq tikib, sabr qilgan yaxshiroq².*

Sa'diy Sheroziy sabr-qanoatning ikki qutbi borligi, birinchi qutbi insonga yaxshilik, ezgulik olib kelsa, ikkinchi qutbi unga yomonlik, kulfat olib kelishi mumkinligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Shuning uchun ham, sabr-qanoatning antipodi (qarama-qarshi tomoni) b lgan iybatga hech qachon sabr-toqat qilib b lmasligiga e'tiborni qaratadi.

*T nimni yirtsa ham qilardim toqat,
Toqat qilolmayman boshlasa iybat.³*

Chunki iybatchi inson qalbiga pinhona ti sanchadi, kishi dilini siyoh qiladi, dard ustiga dard q shadi. Shunday b lishiga qaramasdan, shoirning fikriga k ra, uch kishi haqida iybat qilish mumkin: biri elga, yurtga ozor beruvchi, odamlar bezor b lgan podshohni, ikkinchisi sharm-hayosi y q kishini, uchinchisi q li egri muttaham tarozibonni⁴.

¹ Qarang: Sa'diy Sheroziy she'riyatidan. *Shoislom Shomammedov tarjimasi*. Toshkent, 1976, 66-bet.

² Qarang: sha asar, 63, 97-betlar.

³ Qarang: sha asar, 68-bet.

⁴ Qarang: sha asar, 70—71-betlar.

Sa'diy Sheroziyning e'tirof etishicha, insondagi sabr-qanoatni, toqatni yemiruvchi illat — ta'madir. Ta'ma bilan shu ullaingan kishining: b yni doimo xam b ladi. Bunday kishi hech qachon boshqalarning k ziga tik boqa olmaydi.

Qanoat biriadur sarafroz odam,

T mali kishining b yni doim xam.

Ta'magirlik qilmaydigan kishi hech qachon sharmanda-yu sharmisor b lmaydi. Ta'magirlikdan yiroq turgan kishi hech qachon birovga tobe yoki nafsning quli b lib qolmaydi.

Kim ta'madan kechar, b lmas sharmanda,

Na birovga tobe, na nafsga banda.¹

Sa'diy Sheroziy insonning ta'lim-tarbiya k rganlik holatini bilimga, ilmga b lgan chanqoqlik bilan lchaydi. Shuning uchun ham, d st-u birodarlariga qarata: agar sen zingdan yaxshi nom qoldirishni istasang, farzandlaringga, ayniqsa, lingga aql ber, hunar rgat. Mabodo farzandlarningning aql-u odobida nuqson b lsa, lishing bilan sendan nom-nishon qolmaydi. Ayniqsa, ilni erkalatib stirmaslik zarur. ilni erkalatgan ota-ona hayotda k p jafo k radi, deydi². Alqissa, Sa'diy Sheroziy inson axloqiy yetukligini ifodalovchi belgilar, alomatlar tizimini yaratish bilan musulmon falsafasini yangi dalillar bilan boyitdi.

Musulmon Sharqining buyuk donishmandlaridan biri, zidan, ayniqsa, nodir ma'naviy meros qoldirgan Jaloliddin Rumiy³ Mansur Xalloy va Farididdin Attorning inson borli i t risidagi qarashlarini yanada rivojlantirdi. Uni mutlaqo yangi bosqichga k tardi. Uning fikriga k ra, inson badani mukammal tarkibdan

³ Qarang: Sa'diy Sheroziy she'riyatidan. Shoislom Shomuhammedov tarjimasi. Toshkent, 1976, 64-bet.

⁴ Qarang: sha asar, 73-bet.

¹ Jaloliddin Rumiy 1207-yilda Xurosonning Balx shahrida tavallud topgan. Uning otasi Bahoviddin Valid asli xorazmlik b lib, Muhammad Xorazmshoh bilan kelishmay Balx shahriga k chib keladi. Xorazmshoh zu umlaridan qochib, oilasi, muridlari bilan Balxni tark etadi. Turkiyaning Rum shahriga kelib rnashadi, keyinroq esa Kuniyoga k chib tadi. Jaloliddin boshlan ich ma'lumotni otasi va Sayid Burhoniddin Termiziydan oldi. Xalab shahridagi «Xalaviya» va «Shodbaxt» madrasalarida til, fiqh, mantiq, tarix fanlarini mukammal rgandi. Uning inson t risidagi qarashlari: «Ma'naviy masnaviy», «Ichingdagi ichingdadir», «Devoni Kabir» asarlarida bayon etilgan.

iborat, agar u b lak-b lak qilinsa, uning bo laklari harakat qilishga qodir emas. Inson tanasining har bir b lagi u hayot b lib turgandagina harakat qilib turadi. Ana shu harakat ruh vositasida sodir b ladi.

Jaloliddin Rumiylar ta'kidlaganidek, inson tana bilan jonning birligidan iborat. Shuning uchun ham, inson tanasini jondan va jonni esa tanadan ajratib b lmaydi. Jon bamisoli bir quyoshga xshaydi. Uning buguni ham, erta-indini ham mavjud emas, u abadiy. Jonning sirini, ya'ni jon quyoshining xususiyatlarini, u t risidagi haqiqatni bilishni tanadan tashqaradan izlash lozim. Chunki u tanadan ajralgach, odam aql-idroki tasavur qilolmaydigan manzilda yashaydi. Olamda unga xshash hech narsa y q. sha nomoddiy narsa ruhdir. Inson ruhi bu tanadan (moddiy olamdan), aslidan judo b lgan qudratdir. Inchunun, jon yoki ruhning birining ikkinchisidan farq qilishini hamma ham il ab olavermaydi. Chunki inson tanasidagi jonni birdaniga k rib b lmaganiidek, ruhni ham k rish mumkin emas. Ruh nomoddiy narsa b lib, hamisha yol iz, tanho yashaydi. Uning makoni ayb olamidir¹.

Jaloliddin Rumiyning e'tirof etishicha, olamdagi barcha mavjudotlarni, xususan, insonni ham mavjud qilib turgan qudrat — harakatdir. Olamdagi hodisalar, voqealar harakat tufayli birlariga halaqit bermaydilar. sha harakat tufayli makon va zamonda mavjud b lib turadilar. Hech kimga sir emas, inson olamda mavjud b lib turgan tirik maxluqotlar ichida eng murakkabidir. Ayniqsa, uning ichki olami hali rganilmagan q riqdir. Inson buyuk m jiza b lib, uning ichida hamma narsa yozilgan. Biroq zulmat va pardalar borki, ular sha yozuvlarni qishga imkon bermaydi. Shunday b lishiga qaramasdan, inson zining ichki olamidagi yozuvlarni qiy oladi².

Mavlono Jaloliddin Rumiylar fikriga muvofiq, «inson gapiruvchi hayvondir». Shuning uchun ham olamdagi boshqa mahluqotlardan zida hayvoniylik va insoniylik xususiyatlarining

¹ *Jaloliddin Rumiylar. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Asqar Mahkam tarjimai. Toshkent, 1999, 26, 33-34, 89-90-betlar.*

² *Jaloliddin Rumiylar. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 25, 51-betlar.*

uy unlashganligi bilan keskin farq qiladi. Bu dunyo va undagi g'zal, xush narsalar insonning hayvoniy tomonlarining nasibidir. Ular insondagi hayvoniy tuyularga kuch-quwat beradi. Natijada, insondagi insoniylik aiomatlari zaiflashadi. Insonning hayvoniy tuyularining qizg'natuvchisi — shahvatdir. Shahvatning qizg'natuvchisi esa turli narsalar va orzulardir. Insondagi insoniylikning ozuqasi esa bilim, hikmat va Tangrining jamolidir¹.

Jaloliddin Rumiyning e'tirof etishicha, insondagi hirs, orzu va havaslarning chegarasi bilmaydi, yuz minglarcha olam zinikib ham, kimginligi tinchimaydi. Uzi mashqulbigan yumushlarning birontasidan huzur-halovat topa olmaydi. Chunki uning birzi istagan narsasini qilga kirita olmaydi. Insondagi zavq va orzular bamisoli bir zinapoyaga xshaydi. Lekin shazinalar insonning tirib dam olishiga moslanmagan, aksincha, uning ustidan hamisha bosib tiladi. Insonzi umrini shazinalarda behuda tkazmasligi uchun ofillikdan tez uy onishi, zining orzu-havaslarini boshqara bilmozi zarur².

Musulmon Sharqining buyuk donishmandi Jaloliddin Rumiyning fikriga kora, inson tanasida biri ikkinchisiga zidbigan hayvoniy va insoniy tomonlar mavjud ekan, sha qaramaqarshi tomonlarda uning ma'nosi, mohiyati namoyonbladi. Insonning xulq-atvori, xatti-harakatining ma'nosi, mohiyati, ijtimoiy mazmunini tiniqroq tasawur etmoq uchun, undagi ziddiyatli tomonlarni kora bilmoq zarur, degan oyani zamonasining allomalari hukmiga havola qiladi³.

Insonning surati (shakli) bilan, uning ma'nosi orasidagi zaro aloqadorlik haqida fikr-mulohaza yuritgan musulmon Sharqining buyuk mutafakkiri, inson zining ma'nosiga yuzlanishni dastlab unchalik yoqtirmaydi. Biroq umrtgan sayin z hayotining ma'nosi, mazmuni haqida kproq ylay boshlaydi. Chunki inson hayotining dastlabki paytlarida zining tashqi qiyofasi ziga xush va latif k rinadi. Umr tishi bilan insondagi bunday tuyus nib boradi. Mabodo, insonning tashqi qiyofasi bilan uning ichki olami orasida ziddiyat kuchayib, uzilish

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 57-bet.

² sha asar, 62-bet.

³ sha asar, 76—77-betlar.

sodir b lsa, ya'ni inson suratidan ma'no, mazmun ajralsa uning jasadining zi qoladi. Ma'nosiz, mazmunsiz jasad hech kimga kerak b lmaydi. Bunday jasad, turgan gapki, tuproqqa k miladi¹.

Jaloliddin Rumiyning tushuntirishicha, inson hayotining ma'nosi va mazmunini tiniqroq tasawur etmoq uchun uni boshqa maxluqotlardan ajratib turgan ziga xos xususiyatlarni bilmoq darkor. Uning fikriga muvofiq, inson olamdagi tirik maxluqotlardan zining fikrlash qobiliyati, e'tiqodi borligi bilan keskin farq qiladi. Kishilar zlarining e'tiqodlariga qarab uch toifaga b linadilar. Birinchi toifaga mansub kishilar olamdagi barcha hodisalar, voqealarning yaratuvchisi (xoliqi), ularning asraguvchisi (hofizi) Xudoning borligiga, ruhning mavjudligiga, limdan s ng jazo va mukofot muqarrarligiga qattiq ishonadilar. Ikkinchi toifaga mansub kishilar esa, inson ruhining mavjudligini inkor etadilar. Odam yakka tanadan iborat maxluq, vafotidan s ng uning jismi (tanasi) butunlay y q b lib, fanoga yuz tutadi, deb hisoblaydilar. Ruhoniyatni, oxiratni rad etadilar. Uchinchi toifaga mansub kishilar, yuqoridagi fikr-mulohazalarga shubha bilan qaraydilar. Shubha ostida yashovchi bunday kishilarda, shubhasiz, mustaqil fikr b lmaydi². Alqissa, inson zining e'tiqodi bilan boshqa maxluqotlardan prinsipial farq qiladi.

Jaloliddin Rumiyning e'tirof etishicha, insonning muhim xususiyatlaridan biri — xayol surishdir. Xayol hamisha insonni z orqasidan ergashtiradi. Masalan, bo xayoli boqqa, d kon xayoli d konga olib boradi. Lekin xayollar insondan haqiqatni yashiradi. Chunki xayol ba'zan biron narsani g zal qilib, ba'zan esa xunuk qilib ham k rsatish mumkin. Shuning uchun ham «xayollar — ichiga kimdir yashiringan chodirlarga xshaydi. Qachonki xayollar y qolib haqiqat yuz k rsatsa, pushaymonlik hissi»,³ shubha, gumon insonni tark etadi.

rta asrning buyuk musulmon faylasufi Rumiyning ta'kidlashicha, inson deb nomlanuvchi tirik maxluqotning ziga

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 79-bet.

² *Jaloliddin Rumi*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 24-bet.

³ *Jaloliddin Rumi*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 14—15-betlar.

xos eng muhim xususiyatlaridan biri — birovlarining aybini, kamchiliklarini tezda ilab oladi va undan shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqaradi. Lekin zidagi nuqsonni kormaydi. Agar inson z tabiatida bunday nuqson borligini sezganda edi, uni darhol tuzatishga kirishgan bo'lar edi. Afsuski, inson tabiatidagi bunday nuqsonni sezmaydi. Hatto z tanasining nuqsonlari: kalligi yoki chipqon chiqqan qiling yarasidan kengli aytmaydi. U yarali qilingni bemalol ovqatga uzatadi, yalaydi. Ammo boshqa birovlarining qilingni kichik chipqon yoxud yarakrsa, bas, ovqat yeyishdan tixtaydi, jirkanadi. Insondagi yomon fe'llar ham kallar va chipqonlarga xshaydi. ziga boiganida hech irganmaydi, zgada boisa jirkanadi, nafrat qiladi¹.

Rumiyning tushuntirishicha, insonning ziga xos xususiyatlaridan biri — hodisa, voqea, narsalarning farqiga borishidir. Lekin deydi mutafakkir, insonda tanasini farqlash xususiyati y q. Farqlash, insondagi ma'nodir. Ana shunday ma'no tufayli inson z tanasini boqishga harakat qiladi. Xuddi shu ma'no tufayli inson hayotdan k proq lazzat olishga shoshiladi: yeydi, ichadi, zidan nasl qoldiradi, boylik yiadi. Ularning barchasi insonning z nafsini qondirish yo'idagi xatti-harakatlaridir. Boshqacha aytganda, insoniyat yaratgan cheksiz-chegarasiz moddiy va ma'naviy boyliklar dengizidan bir k za suv olmoqdir. «Dengizga borib, undan faqatgina bir k za suv olmoq bilan qanoatlanish — achinarli. Dengizdan olish mumkin boigan dur-u javohirlar va boshqa qanchadan-qancha narsalar boia turib, birgina suv olishning nima qimmati bor? Aqlli insonlar bu bilan qanday qilib maqtanadilar...?»³ Modomiki shunday ekan, insonning tu ilishidan, yashashidan maqsadi nima?

Rumiyning fikriga k ra, odam bolasi z xohishi bilan tu ilmaydi. Tu ilayaptimi, yashayatirmi, u zligini anglashga, zining kimligini bilishga harakat qiladi. Xuddi shuning uchun ham, insonning zligini bilishga boigan intilishi, uning ziga xos muhim xususiyatlaridan biridir. Aniqroq qilib aytganda, inson

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 28-bet.

² sha asar 16-bet.

³ sha asar, 17-bet.

/ini- zi anglashga b lgan intilish bilan olamdagi tirik maxluqotlardan ajralib turadi. z navbatida, insonning z- zini inglamo i, eng awalo, Xudoni anglamoqdir. Yer yuzidagi barcha oclamlar Ollohning bandasi ekanligini, buning uchun Ollohni lanimo i va unga si inmo i zarurligini anglamoqdir. Yer yuzilagi odamlarning tengligini, shohu-gadoning barobarligini, olamdagi har qanday hodisa, har qanday voqea tinchi ekanligini, bu foniylar dunyoning abadiyligini tushunib yetmoqdir¹.

Jaloliddin Rumiylar ta'kidlashicha, insonning zligini bilish- da b lgan intilishi tufayli olam yanada g zalroq, hayot yanada larovonroq b ladi. Xuddi sha intilish tufayli ajdodlar yaratgan bilimlar avlodlarga yetkaziladi. Lekin insonning zligini anglashga uning nafs, ya'ni z nafsini qondirishga b lgan intilishi xalaqit beradi. sha nafs tufayli inson mol-u dunyo, boylik t playdi. T plangan «qop-qop oltinlaru kumushlar, nasldor otlar-u suruv-suruv mol-q ylar, echkilar va hakoza narsalar hirsni qitiqlaydi. Bularning hammasi dunyo zavqidir. Modomiki (u) bezatilgan b lsa, unda haqiqiy g zallik va yaxshilik y qdir, bu g zallik unda muvaqqatdir va zga bir yerdan kelgan demakdir»². Agar insonda nafs bilan hirs q shilsa, bunday holatda uning xulq-atvori, xatti-harakatida dahshatli fojia yuz beradi³. Xuddi shuning uchun ham, inson zligini inglamo i uchun nafsini jilovlay olishi lozim. Nafsni jilovlash inson zligini anglashning muhim shartidir.

Jaloliddin Rumiylar musulmon falsafasida birinchilardan b lib Hadisi Sharifda ol a surilgan « zini bilgan Xudoni ham biladi», degan konseptual oyani isbotlab berishga harakat qildi. Uning flkriga k ra, inson Tangrining usturlabidir⁴. Lekin «usturlabni biladigan munajjim lozim. Dehqon yoki baqqolning usturlabi b lgani bilan uni ishlatolmagandan keyin nima foydasi bor? Ular usturlabda k ringan falaklar ahvolidan, hara-

¹ *Jaloliddin Rumiylar. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 283-bet.*

² *Jaloliddin Rumiylar. Ichindagi ichindadir. Toshkent, 1997, 17-bet.*

³ *Jaloliddin Rumiylar. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 165-bet.*

⁴ Gap buyuk alloma Ahmad Far oniy (IX asr) yaratgan usturlab asbobi haqida borayotir.

katlaridan, burjlaridan, burjlarning zgarishlari-yu, ta'sirlaridan... nimani ham tushunadilar*¹. K rinib turibdiki, usturlab muna-ijim uchun foydali, inson uchun zligini tushunib yetish ana shunday usturlabdir. Faqat bilimli, ilmli insongina z borli ining turli xususiyatlarini bilib oladi. z borli ining xususiyatlarini qancha k p bilsa Ollohning g zalligini, uning ziga xos xislatlarini shuncha chuqurroq anglab yetadi. Alqissa, Jalohddin Rumiyning ishontirishicha, inson Ollohn i bilmo i uchun, eng awalo, zini tanimo i, z borli ining qudratini bilmo i lozim. Jaloliddin Rumiyning tushuntirishicha, insonning zligini anglashi, uning imoni bilan bo liq. Chunonchi, imon, hatto namozdan ham ustundir. Chunki namoz qoidalariga kunda besh mahal qilganda rioya qilinsa, imonga hamisha amal qilinadi. Namoz ba'zan uzrli sabab bilan qoldirilishi, keyinroq ham ado etilishi mumkin. Imon uchun hech qanday uzrli sabab bilan buzilib, keyinroq bajarishga ruxsat y q. Namozsiz imonning foydasi b ladi, biroq imonsiz namozning hech qanday foydasi y q².

Jaloliddin Rumi insonning ma'naviy qiyofasi haqida bir talay oyalarni musulmon faylasuflari hukmiga havola qiladi. Chunonchi, uning fikriga muvofiq, insonning ma'naviy qiyofasi uning qalbi (yuragi) va ruhining oynasidir. Lekin sha oynada hamisha ham qalbi va ruhidagi zgarishlar z aksini topavermaydi. Chunki inson bisotida mavjud b lgan hoy-u havas, hirs-tuy ular bunga y l bermaydi. Insonning ma'naviy qiyofasini boyitmoq uchun, uning qalbini ortiqcha hoy-u havaslar zangidan, turli noxush holatlardan tozalab turmoq zarur. Af-suski, qalbg a, ya'ni «yurakka sanchilgan tikanni har qanday odam anglay olmaydi. Qalbg a botgan nishga har kas-u nokasning nazari tushavermaydi»³.

Rumiyning fikriga muvofiq, ma'naviy yetuk insonda nafaqat ijobiy insoniy fazilatlar, xislatlar jamuljam b ladi. Chunki

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ichingdagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 17-bet.

² sha asar, 34—35-betlar.

³ *Jaloliddin Rumi*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 56, 101-betlar.

ma'naviy yetuk kishi fisq-u fasodchilarga, i vogarlarga nisbatan /nhar b lsa, ma'rifatli, insofli solih kishilar uchun bamisoli bir tariyoqdir. Ma'naviy yetuk kishi hamisha boshqalar haqida, hirovlarga yaxshilik qilish y llarini qidirs, ma'naviy qashshoq, xudbin, xudparast kishilar faqat zgalarning aybini qidiradilar, undan katta «tog'» yasaydilar. Birovlar boshiga turli fisq-u fasod, b htonlar yo diradilar. Boshqalar boshiga turli balolar yo dirgan kishi zini zi yemiradi. zining boshiga zi yetadi. sha xastalik oxir-oqibat uni g rga tiqadi¹.

Insonning ma'naviy qiyofasidagi yaxshilik bilan yomonlikning zaro aloqadorligi haqida fikr-mulohaza yuritgan Jaloliddin Rumiyning ta'kidlashicha, yaxshilik bilan yomonlik biri ikkinchisidan ajralgan holda mavjud b lmaydi. Agar yomonlik b lmasa yaxshilikning qadr-qimmatini t la tasavur qilib b lmas edi. Noxush narsa b lmaguncha, xush narsa haqida fikr-mulohaza yuritib b lmaydi. Yaxshi, orif odamni yomonlagan aslida orifning yaxshiligini gapirganidir. Chunki orif odamlar turli nomaqbul ishlardan qochadi, yomonlik uning dushmani ekanligi rost. Shuning uchun ham orif kishining insoniy fazilatlarini yomonlagan kishi, aslida insonning insoniyligining dushmanidir va z navbatida, bilib-bilmay orif kishining insoniy fazilatlarini ulu laganidir. Insondagi oriflik shunday holda b ladiki, uni tuzoqlar bilan ovlash xom xayol. Tuzoqlar qanchalik pishiq va yaxshi b lishiga qaramay, bu ovga noloyiqdir. Orifning ixtiyori — uning z q lida. Hech kim uni ixtiyoridan mahrum qilolmaydi, ushlay olmaydi².

Insonning ma'naviy yetukligini ifodalovchi alomatlardan biri — bilimga, ilmga chanqoqlikdir. Bilimli, ilmi kishi mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega b ladi. Boshqalarga taqlid qilib yashamaydi. Insonning boshqalarga k r-k rona taqlid qilishi, ya'ni taqlidchiligi, uning ma'naviyatiga salbiy ta'sir k rsatadi. Rumiyning tushuntirishicha, taqlid inson bolasini mustaqil fikrlashdan benasib qilib q yadi. Atrofida sodir b layotgan hodisalar,

¹ *Jaloliddin Rumi*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 40, 160, 307-betlar.

² *Jaloliddin Rumi*. Ichingdagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 111-112, 117-betlar.

voqealarni tahlil qilmay, yuzaki munosabatda b lishga olib keladJ

Rumiyning fikricha, inson ma'naviy yetukligini ifodalovchi muhim alomatlardan biri shukronalikdir. Inson ba'zan Olioli ning qahri uchun, ba'zan esa uning mehri uchun shukur qiladi. Bularning har ikkalasi ham xayrlidir. Chunki shukur qahrni lutfga aylantirishi ham, ba'zan esa zaharga aylantirishi hani mumkin. Shukur ne'mat siynasini so moqdir. Ma'naviy kamolotga erishgan aqlli inson oshkora yoki pinhona jafolarga shukur qiluvchi zotdir. Shukurning teskari tomoni noshukurlikdir. Noshukurlikning zaminida ochk zlik yotadi. Ochk z kimsa har doim q lga kiritganidan k pro ini istaydi¹.

Jaloliddin Rumiyl musulmon falsafasida birinchilardan b lib, «insonning ixtiyoriy limi» haqidagi oyani ilgari surdi. Ixtiyoriy lim, z navbatida, lmasdan turib lishdir. lmasdan turib lish haqida fikr-mulohaza yuritganda, mutafakkir mardlarcha limni, bu dunyoning hoy-u havaslaridan, lazzatlaridan ixtiyoriy voz kechishni tushunadi². Inson lmasdan turib lish maqomiga yetmo i uchun nafsdagi yomon illatlardan voz kechmo i, xushlamagan narsalarini takammul qilmo i zarur b ladi. Bu yerda, Sharqning buyuk allomasi, nafs deganda faqat oziq-ovqatga b lgan ehtiyojni emas, balki insonning bilimsizligi, uzoqni k ra olmasligini ham nazarda tutadi³.

Musulmon falsafasida Muhyiddin ibn Arabiyl tomonidan ilgari surilgan — Xudo insonga xshaydi, z navbatida, Xudoda mavjud b lgan fazilatlar, xislatlar, xosiyatlar insonda ham mavjud b ladi, degan oyani Jaloliddin Rumiyl yanada rivojlantirdi. Uning fikriga k ra, insonning ma'naviy olamidagi ba'zi fazilatlar, xislatlar, xosiyatlar, karomatlar Xudoning hidoyasi va soyasidir. Bunday xususiyatlar inson ma'naviy qiyofasida Xudoning ta'sirida hosil b lgan. Masalan, q l har qanday yumushni aqlning sharofati bilan amalga oshiradi. Aqlning soyasi y qdek b lib k rinsa ham, baribir uning k lankasini borligi rost. Mabodo, insonning aqli zaif b lsa, uning barcha sezgi

¹ *Jaloliddin Rumiyl*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 148-bet.

² *Jaloliddin Rumiyl*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 41-bet.

³ *Jaloliddin Rumiyl*. Ichindagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 88-bet.

;i'zolari ishlamaydigan holatga kelib qoladi. Oyo i tekis y lda yurolmaydi, k zi k rmaydi, qulo i s zlarni not ri eshladi. Shunday ekan insonning barcha xatti-harakatlari aqlning sharofati bilan yuzaga chiqadi¹.

Aql inson vujudida bir amir kabidir. Modomiki, vujud aqlga b ysunsa, barcha ishlar tekis ketadi. Agar aksincha b lsa hammasi izdan chiqadi. Shuning uchun ham inson aqlga itoat qilmo i, bosh egmo i darkor. Ayniqsa, aql ishlab chiqaruvchi kishilar, olim-u fozillar gaplariga quloq solish, hatto muftilar har qancha fatvo bersalar ham, olimning fatvosiga quloq solmoq zarur. Agar odamlar aql hukmiga itoat qilmasalar ishlari doimo pushaymonlik va parishonlik ichida b ladi, deb hayqiradi Rumi². z navbatida, ilm sohiblari b lgan olim-u fozil kishilarni haqiqatparvar, qafiyatli b lishga da'vat etadi. Amir-u ulamolarga yaltoqlik qilib yurgan olim-u fozilardan nafratlanadi. «Olimlarning yomoni amirlarni ziyorat qilgani, amirlarning yaxshisi olimlarni ziyorat etganidir. Faqirning eshigiga kelgan amir naqadar xush va amirning eshigiga borgan faqir naqadar noxushdir»³, deb yozadi. Rumi²ning ta'kidlashicha, agar olim amirlar soyasida, ularning rahnamoligida olim b lishni ylamasa, uning bilimi ibtido va intihoda Olloh uchun qilingan b ladi. Uning tutgan y li va k rsatgan faoliyati savoblidir.⁴

Shunday qilib, Jaloliddin Rumi² rta asr musulmon falsafasida inson t risidagi fikr-mulohazalarni yangi bosqiehga k tardir. Uni bir butun ta'limot, yaxlit sistema qilib rasmiylashtirdi. Inson va Xudo borli i orasida xshashlik borligini har tomonlama isbotlab berdi. Xudoni bilmoq uchun inson, avvalo, zining kimligini bilmo i zarur. Kim zini yaxshi bilsa, Xudoni shuncha k p biladi, degan xulosaga keldi. Insonning joni bilan tanasi, joni bilan ruhi orasidagi zaro aloqadorlikni tushuntirib berdi. Inson ma'naviy yetukligini ifodalovchi alomatlar, belgilar tizimini yaratishga harakat qildi.

¹ *Jaloliddin Rumi²*. Ichingdagi ichingdadir. Toshkent, 1997, 95-bet.

² sha asar, 50, 54— 55-betlar.

³ sha asar, 9-bet.

⁴ sha asar, 9-befe

Inson hayotining ma'nosi, mohiyati va mazmunini aniqlashga urinib k rdi.

Insonning ma'naviy madaniyati t risidagi Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Jaloliddin Rumiy qarashlarini XIII asrning oxiri, XIV asr boshlarida yashab ijod etgan xorazmlik faylasuf, shoir Pahlavon Mahmud¹ yangi fikrlar bilan boyitdi.

Pahlavon Mahmud X asrdan e'tiboran Xuroson, Movarounnahr shaharlarida keng tarqalgan javonmardlik² harakatining davomchilaridan biri edi. Javonmardlik harakatining asosida ta'masizlik, be arazlik, ya'ni zidan boshqadan najot kutmaslik oyasi yotardi. Xuddi shuning uchun ham ushbu harakatning maqsadi kishilarni, ayniqsa, yoshlarni jasoratga chorlashdan iborat edi.

Javonmardlik harakati an'analariga qattiq rioya qilgan shoir odamlar bir-birlariga madadkor-u hamdard b lishlari zarur, degan oyani z r berib tar ibot va tashviqot qildi. Kishilarga k rsatilgan madad ta'masizlikka, be arazlikka asoslanmo i darkor. Shuningdek, Pahlavon Mahmudning fikriga k ra, insonning eng asosiy xislatlaridan biri oliblikdir. olib b lmoq uchun inson z nafsini jilovlay bilishi lozim. Nafsni yengan kishigina chin ma'nodagi oliblik maqomiga erishadi. Shuning uchun ham, Pahlavon Mahmud raqibiga qarshi maydonga tushganda, z raqibining kuragini yerga tegizish uchun butun kuch-quwatini ishga solardi.

Pahlavon Mahmud zining «Kanzul haqoyiq» («Hikmatlar xazinasi») asarida d st-u birodarlik oyalarini tinimsiz tar ibot qildi. Odamlarni d st-u birodar b lib yashashga da'vat etdi. Uning fikriga muvofiq d st-u birodar b lib yashayotgan kishilar bir-birlarining manfaatlariga zid ish qilmaydilar. Bir-birla-

¹ Pahlavon Mahmud Puryorvaliy 1247-yilda Xiva yaqinidagi qishloqlardan birida tavallud topgan. K hna Urgench va Xiva madrasalarida taxsil olgan. Zamonasini turli bilimlarini rganish bilan birga jismoniy tarbiya, ayniqsa, milliy kurash bilan shu ullanган. Kuragi yerga tegmagan bahodir va nozik didli shoir sifatida elga tanilgan. Sharqning barcha mamlakatlarida b lib, kurash musobaqalarida olib chiqqan. 1325-yilda z ona shahrida vafot etgan. Din nazariyasi, fiqh, falsafa, mantiqqa doir bir necha asarlar yozgan. U javonmardlik harakati tarafdori edi.

² Javonmardlik iborasining asosini «javan» va «mard» s zlari tashkil etadi. «javan» — spirin, «mard» — erkak degan ma'noni anglatadi.

ining obrisi, shon-shuhrati soyasida yashamaydilar. Bunday kishilar dastining obrisi taksilsa undan zini olib qochmaydi. Chunki haqiqiy dast-u birodarlik musibat cho'ida, qiyin lah-zalarda sinovdan tadi.

Shoirning inson taksiridagi qarashlaridagi ziga xoslik shundaki, u insonni eng buyuk qadriyat deb tushundi. Olamda mavjud b'lgan barcha tirik majudotlarning ichida insondan buyukroq zot b'lmaganligi uchun ham, undan ulu roq qadriyat y'q, degan fikrni yangi dalillar bilan boyitdi.

Shoir inson buyukligini uning axloqiy kamoloti bilan lchadi. Uning fikriga k'ra, insondagi axloqiy kamolot z-zidan sodir b'lmaydi. Axloqiy fazilatlar, xislatlarning shakllanishida inson yashayotgan ijtimoiy muhitning ta'siri hal qiluvchi ahamiyatga ega b'ladi. Ijtimoiy muhit esa, uning bunyodkori b'lgan odamlar tabiati bilan bevosita bo'liq. Lekin odamlar z'tabiatlariga k'ra turlicha b'ladilar. Xususan, shoir ta'riflaganidek, k'ngli pok va gina-kudratni bilmaydigan odam daraxtga xshasa¹, boshqa birovi xudbin, faqat z'manfaatini ylashdan nariga ta'olmaydi, yaxshi odamlarning y'liga don sochib, tuzoq q'yadi². Shuning uchun inson pok axloqli odamlar davrasida b'lsa, ularning ta'sirida saxovatli b'ladi. Agar axloqi nopok kimsalar ta'sirida b'lsa, insonning ongi va faoliyatida jirkanch qiliqlar, ayriinsoniy odatlar hosil b'ladi. Dono, aql-zakovatli kishilar suhbatlari insonga izzat-hurmat olib kelsa, nokas-nomard odamlar gurungi kishi boshiga turli badbaxtliklar olib keladi, degan xulosa chiqaradi.

Pahlavon Mahmud rta Osiyoda mu'ullar hukmronlik qilib turgan bir sharoitda odamlar xulq-atvoridagi umuminsoniy axloq normalariga zid xatti-harakatlar jamiyatda mavjud b'lgan turli ijtimoiy ziddiyatlar bilan bo'liq ekanligini isbotlashga urindi.

zi yashayotgan jamiyatda mehrsiz, bevafo kishilar soni k'payib, samimiy odamlar sonining kamayib borayotganligini qattiq alam, k'inch bilan tasvirladi. Turli ijtimoiy ziddiyatlar avj olgan zamonda samimiy sherikni, sodiq d'stni topmoq

¹ *Pahlavon Mahmud*. Rubbiyat. Toshkent, 1962, 38-bet.

² sha'asar, 38-bet.

qiyin, shu boisdan kishilardan sadoqat axtarib tirishning zi befoyda, mabodo shunday odam topilsa, unga sadoqatli b lish lozimligini ta'kidladi. Sadoqatsiz kishilardan sodiq itni afzal bildi. Insonda agar sadoqat b lmasa, sodiq it saqlamoq ma'qulroqdir. Men, — deb yozadi mutafakkir, — sodiq insonning iti b lishga ham roziman¹.

Pahlavon Mahmudning fikriga asosan, axloqan barkamol inson hamisha ziga, erishgan yutuqlarga tanqidiy nigoh tashlashi darkor. Xususan, eng awalo, zidagi kamchiliklarni payqab olish, s ngra boshqalarning nuqsonlari haqida gapirish lozim. Boshqalardagi kichik nuqsonlarni b rtirib, zining faohyati-dagi kamchiliklarni yashirishga urinadigan kimsalarni qattiq qoraladi. z xatosini sezib, uni bartaraf etishga uringan, boshqalarning xato-yu kamchiliklarini kechiruvchi, zgalarga muruvvat k rsatgan kishilarni olqishladi.

rta asrning mashhur musulmon shoiri Pahlavon Mahmud chinakam barkamol inson tevarak-atrofida sodir b layotgan ho-disa-voqealarga befarq tura olmaydi, zamonasining quvonch va tashvishlaridan yiroq b lmaydi, deb tushuntirdi. Befarq, lo-qayd, el-yurt tashvishlaridan zini olib qochuvchi kishilarni tanqid qildi. Xalq tashvishini z dardi deb bilgan kishilarni har tomonlama ulu ladi. Chinakam inson xalqdan hech qa-chon ajralib qolmasligi zarur, degan fikrni ol a surdi.

XIV—XV asr musulmon faylasuflarining inson t risidagi falsafiy fikrlari taraqqiyotida Temur va temuriylar davrining ziga xos rni bor ekanligini ta'kidlamaslik nodonlik b lur edi. Xuddi shu davrga kelib musulmon falsafasida rta asrning teotsentrik tasawurlariga zid b lgan yangi gumanistik fikr-mulohazalar vujudga keldi. Endilikda musulmon faylasuflari inson borli i, ay-niqsa, uning xulq-atvorida sodir b layotgan zgarishlar jara-yonini rganishga e'tiborni qaratdilar. Bunday holatni Movarounnahr, Xuroson, eronlik faylasuflar, xususan, s fiy (bu haqida biz keyinroq batafsil t xtalimiz) ustozlar asarlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

Insonning z ixtiyori zining q lidami? Inson z xulq-

¹ *Pahlavon Mahmud*. Rubbiyat. Toshkent, 1962, 38-bet.

atvorini belgilashda erkinmi? degan savollarga Amir Temur saroyining mashhur olimlaridan biri Sa'diddin Taftazoniy¹ zining «Taxzib al-mantiq val-kalom» asarida javob berishga harakat qiladi. Uning fikriga ko'ra, borliqning yaratuvchisi b'lgan Olloh odamlarni hamisha turli yomonliklardan x'zlarini tiyib yurishga chorlaydi. Yomon qiliqlar inson tabiatidan kelib chiqmaydi, balki ularni sinab ko'rish uchun yaratilgan. Xudo x'z bandalari x'zlarini sinab ko'rish uchun ikki y'lni «taklif etadi». Birinchi y'li xayrli, ezgulik ishlar bilan shu ullanuvchi sharaflili y'li b'lsa, ikkinchisi nomaqbul mash'ulotlar tomon boshlovchi y'lidir. Qaysi y'lni tanlash insonning x'z q'lida, x'z irodasiga bog'liq. Yomon y'lni tanlab gunohga botgan bandalarini Xudoning x'zi ertami-kechmi, albatta, jazolaydi. Yomon xulq-atvorni qoralash Xudoning irodasiga qarshi borish emas. Yomonlikning yer yuzida mavjud b'lishi odamlar uchun poklikka, insofga qilingan da'vatdir. Yaxshilikning ahamiyatini odamlarga tushuntiruvchi muhim vositadir.

Abu Ali ibn Sinoning inson aqlining shakllanish jarayoni haqidagi qarashlarini har tomonlama rivojlantirgan Sa'diddin Taftazoniy maTumot, bilim inson aqliy yetukligining asosini tashkil etadi. Lekin maTumot bilan bilimning farqiga bormoq zarur. Chunki har qanday maTumot bilim darajasiga ko'tarila olmaydi. Ma'lumot, insonning his-tuy ulari bilan bilimi o'rtasida vosita vazifasini bajaruvchi bosqichdir, degan o'yan bayon qiladi. Shuningdek, insondagi ichki his-tuy ular, tashqi sezgilar yordamida shakllanadi. Tashqi sezgilar tufayli insonda turli bilimlar hosil b'ladi, degan fikr-mulohazalarni zamondoshlari hukmiga havola qiladi.

XIV—XV asrlar inson t'olisidagi falsafiy fikrlar taraqqiyo-

¹ Sa'diddin Taftazoniy 1322-yilda Ashxobod shahri yaqinidagi Niso muzofotidagi Taftazon qishlo'g'ida tug'ilgan. U olti yoshigacha zamonasining iqtidorli olimlaridan saboq olgan. Arab tili, ilohiyot, falsafa, mantiq, nutq san'ati kabi fanlarni mukammal o'rgangan. Qariyb o'n tiz yil Eron, Movarounnahr, Xuroson madrasalarida talabalarga falsafa va mantiqdan saboq bergan. Amir Temur taklifiga muvofiq Samarqandga kelgan va uning saroyida xizmat qilgan. 1392-yilda Samarqandda vafot etgan. 40 dan ortiq asar yozgan. Uning inson t'olisidagi qarashlari «Mantiq va kalomga sayqal berish», «As-Sa'diya», «Keng talqin», «Qisqacha ma'nolar», «Yoi boshlovchi rahbar», «Tolibi ilmlarning maqsadlari» kabi asarlarida bayon etilgan.

tiga munosib hissa qo'shgan musulmon faylasuflaridan biri samarqandlik olim Mir Sayid Sharif Jurjoniylar¹. Uning olam va odam to'g'risidagi qarashlari «Borliq haqida risola», «Olamni aks ettiruvchi kitob» asarlarida bayon etilgan.

Jurjoniylarning fikriga ko'ra, inson tanasida olam borli ining barcha xususiyatlari, xossalari aks etifodasini topadi. Xususan, Xudoning barcha fazilatlarini, xislatlarini inson faoliyatida namoyon bo'ladi. Lekin odam Xudoga bo'yisunganidek, inson tanasi ham ruhga bo'yisunadi. Koinot bilan inson, insonning tanasi bilan uning aqli, moddiylik bilan ma'naviylik — bir butun vujudni tashkil etadi. Moddiylik bilan ma'naviylik orasida zaro aloqadorlik mavjud. Moddiy olam asosini to'rtta unsur: to'rt (olov), havo, suv va tuproq tashkil etadi. Metall, simliklar, hayvonlar ham to'rtta unsur aralashuvidan hosil bo'ladi. Borliqlarning moddiy shaklini vujudga keltirgan yuqoridagi to'rtta unsur biri ikkinchisiga qo'shib, aylanib turadi.

Jurjoniylar moddiy va ma'naviy olamning zaro aloqadorligi haqida fikr yuritib, tabiat borli idagi barcha jismlarni oddiy va murakkabga bo'ladi. Murakkab va oddiy jismlar to'rtta unsurdan tashkil topadi. Oddiy jismlardagi yuqori qism zidan nur tarqatishi mumkin. Oddiy jismlarning yuqori qismiga yulduzlar kirsa, pastki qismiga jon kiradi.

Mir Sayid Sharif Jurjoniylar inson aqlining vujudga kelish jarayoni, aql tarkibi haqida fikr yuritib, aqlda uch xil bilim mujassam bo'ladi, deb tushuntiradi. Chunonchi, inson aqli tarkibida: ziddiyat haqidagi bilim, zaruriy bilim va haqiqatga doir bilimlar mavjud bo'ladi. Ularning birinchisidan — jon, ikkinchisidan — aql, uchinchisidan — barcha moddiy jismlar paydo bo'ladi.

Inson borli ining turli xususiyatlarini har tomonlama tahlil qilishda Movarounnahr va Xuroson faylasuflari an'analarini da-

¹ Mir Sayid Sharif Jurjoniylar 1339-yilda Eronning Gurgon viloyati markazi Astrobod shahri yaqinidagi Ta'u qishloqida tug'ilgan. Yoshligidan falsafa, mantiq, tilshunoslikka qiziqqan. Hirot, Qarmon (Turkiya), Qohira shaharlaridagi yetakchi olimlardan saboq olgan. Yetuk olim bo'lib shakllangach, vataniga qaytib, Sheroz madrasalarida dars bergan. 1387-yilda Amir Temur tomonidan Sheroz fath etilishi munosabati bilan Samarqandga kelgan. Samarqand madrasalarida falsafa, mantiq, falakiyot, fiqh, til va adabiyot, munozara ilmlaridan talabalarga saboq bergan, 50 dan ortiq asar yozgan. Temur vafotidan so'ng Sherozga qaytgan va 1413-yilda vafot etgan.

vom ettirgan eronlik mashhur faylasuf Jaloliddin Davoniyning¹ tushuntirishicha, inson qaysi toifaga mansub b lishidan qat'iy nazar, uning tanasida moddiy olam asosi hisoblangan t rt unsur — suv, havo, tuproq, olov mavjud b ladi. Bu unsurlar insonning mehnat faoliyatiga ham z ta'sirini tkazadi. Hatto inson z q li bilan yasagan mehnat qurollarining tarkibida ham t rt unsur mavjud b ladi. T rt unurning har biri inson kundalik faoliyati uchun zarur boigan barcha shart-sharoitlarni yaratadi. Chunonchi, suv bilan olov — isitish, sovutish, ovqat tayyorlashga xizmat qilsa, havo — nafas olish uchun zarur boiib, u inson ruhiga orom beradi. Tuproq esa uru sochish, oziq-ovqat, uy-joy qurish va hokazolarga kerak boiadi.

Jaloliddin Davoniyning fikriga k ra, olam moddiy asosini tashkil etgan t rt unsur jamiyat taraqqiyoti uchun ham xizmat qiladi. Hatto, jahon sivilizatsiyasining eng muhim k rsatkichlaridan biri hisoblangan yozuv uchun zarur boigan harflarning ziga mos shakli boiadi. Ushbu shakllar ham tabiatga qiyos etilgan. Harflarning nomi esa osmon jismlari va Xudoga borib taqaladi. Harfiar Xudo, tabiat va insonni birini ikkinchisi bilan bogiab turuvchi eng muhim vositadir.

Eronlik faylasuf borliqning turli shakllari orasidagi zaro aloqadorlik mohiyatini bilishda inson aqlining ahamiyati katta ekanligiga e'tiborini qaratadi. zining «Nur-ul-Hidoya» asarida insonning har bir harakati, qilgan ishi uning aqli bilan bogiiq boiadi. Shuning uchun ham inson faoliyati aqlga b ysunishi lozim. Aqli kishi ikkita qarama-qarshi fikrni eshitganda, z bilimiga asoslanib puxta ylab k rishi, aql tarozisi bilan oichashi lozim. Ana shandan s ng aql hukmiga t ri keladigan va aniq isbotlangan fikrni ma'qullashi zarur, deb yozadi.²

¹ Jaloliddin Davoniy 1427-yilda Eronning Kazarun viloyatidagi Davon qishlo ida tu ilgan. Boshlan ich maktabni tugatgandan s ng Sheroz madrasalaridan birida qigan. Madrasani tugatgach, Sheroz shahrining qozisi b lib ishlagan. Qozilikdan iste'foga chiqqach, madrasaga mudarrislik qilgan. Keyinchalik qishlo iga qaytib, umrining oxirigacha ilmiy ish bilan shu ullanган va 1502-yilda vafot etgan. Falsafa, mantiq, fiqh, axloqshunoslik, riyoziyot va geometriyaga oid bir necha asarlar yozgan, chunonchi «Zaruriyatning isboti haqida risola», «Harflar haqida risola», «Mijoz talqini haqida risola», «Ruhshunoslik haqida risola», «Bolalarni tarbiyalash usuli», «Armiyani boshqarish prinsipi» kabi asarlari ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma'lum. Uning eng yirik asari «Axloqi Jaloliy* maktab va madrasalarda quv q llanma sifatida keng foydalanilgan.

² *Jaloliddin Davoniy*. Nur-ul-Hidoya. zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. Toshkent, 1995, 133-bet.

Davoniyning fikriga muvofiq, insonning aqliy qobiliyatlari tu ma b lishi yoki kundalik faoliyat jarayonida shakllanishi mumkin. Insonning tu ma aqliy qobiliyatiga: zehn tkirligi, faraz qilish, hamfikrlilikni kiritadi. Shuningdek, insonda aqliy qobiliyatlar yashashi, mehnat qilishi, qishi davomida ham hosil b ladi. Buning uchun inson yashayotgan tashqi muhit alohida ahamiyatga ega b ladi. Donolik aqililik mahsuli b lib, uning eng muhim k rsatkichlari: xotira mustahkamligi, fahm tezligi, iqtidorlik, zehn tkirligi, deb hisoblaydi. Shunday qilib, Davoniy inson aqliy qobiliyatlarini aniqlovchi mezonlarni belgilab berishga harakat qiladi.

Eronlik faylasufning e'tirof etishicha, insondagi barcha axloqiy fazilatlar, xislatlar, aqliy qobiliyatlar, kasbga xos malakalar ta'lim va tarbiyaning natijasidir. Xususan, bola tu ilgan vaqtda unda hech qanday nuqson b lmaydi. Unda mavjud b lgan barcha fazilatlar, xislatlar yoki salbiy holatlar esa tarbiya jarayonida hosil b ladi. Shuning uchun bolada yaxshi fazilatlar, xislatlar, qobiliyatlar va kasbga xos malakalarni hosil qilish uchun tarbiyani yoshligidan, hatto tu ilganidan boshlab amalga oshirish darkor.

' Odam t risidagi qarashlar bolalarda ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi, yaxshi-yomon malakalar, qobiliyatlar hosil b ladi. Bola qalbi toza taxtaga xshaydi. Unga har qanday tasvirni bemalol, osongina tushirish mumkin. Davoniy fikriga muvofiq, insonda tayyor xulq-atvor b lmaydi. U ijtimoiy muhit, ayniqsa, maktab ta'sirida hosil b ladi. Shuning uchun bolalarning qobiliyatli, iqtidorli b lishi qituvchiga ham bo liq. z navbatida, qituvchini sevishga, hurmat qilishga chaqiradi. qituvchini haqiqiy ma'naviy ota deb hisoblaydi.

Jaloliddin Davoniy inson faoliyatini axloq va qonun yordamida jamiyat manfaati tomon boshqarish mumkin ekanligiga ishonadi. Har qanday johillikni, nodonlikni bartaraf etish y llari va vositalarini izlaydi. U zining «Axloqiy Jaloliy» asarida¹ shaharni (davlatni) fozil va johilga b ladi. Fozil shaharda baxtsizlikka olib boruvchi barcha y llar berkitilgan. Chunki bunday shaharni bilimli, jasur kishilar boshqaradilar. Bu yerda insof, adolat tamoyillari hukmron. Odamlar belgilangan qoida va qonunlarga rioya qiladilar. Johil shaharda esa odamlar baxtsizlik va falokat

¹ «Axloqi Jaloliy» 1470—1478-yillar orasida fors tilida yozilgan. 1830-yilda V.F. Tompon tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. 1911-yilda Kalkuttada chop etilgan. 1948-yilda Ishonjon ibn Mahmudx ja ushbu asarni zbek tiliga tarjima qilgan.

y liga kirishgan. Bunday shahar hokimlari ta'magir, johil b ladilar. zlariga zarur b lgan xohish-istaklarrii amalga oshirish uchun har qanday tubanlikdan tap tortmaydilar, yaramas, razil, pastkash b ladilar. Bunday shahar fuqarosi tubanlikda z hokimlaridan qolishmaydilar, uning amr-farmoyishlarini bajarmaslikka harakat qiladilar.

Davoniyning fikriga k ra fozil shaharda yashayotgan kishilar doimo baxt-saodat, adolat tomon intilsalar, johil shahar fuqarolari yalpi baxtsizlik, qashshoqlikka giriftor b ladilar. «Axloqi Jaloliy»da ta¹idlaganidek¹, adolat qoidalariga amal qilingan, kishilararo ahillikka erishilgan har qanday davlatda rivojlanish sodir b lgan. Odamlar orasida turli janjallar, nifoqlar va bir-birini ezish yuzaga kelgan joyda inqiroz sodir b lgan.

Davoniy davlat va jamiyatni boshqarish muammolariga katta e'tibor bergan. Uning fikriga k ra davlatni mukammal va odil Shoh boshqarmo i, unda davlatni boshqarish uchun quyidagi nta fazilat mujassamlashmo i lozim. Birinchidan — davlat boshli i fuqarolarda ziga nisbatan nafrat uy otmasligi, ularni xafa qilmasligi; ikkinchidan — davlat ishlarining z vaqtida, adolatli bajarilishi uchun fidoyilik qilishi; uchinchidan — hirs va shahvatga berilmasligi; t rtinchidan — davlat boshli i shoshma-shosharlik va azabga emas, balki shafqat va muruwatga asoslanishi; beshinchidan — xalqning ehtiyojini qondirishda Xudoning irodasidan kelib chiqishi; oltinchidan — xalqning xohish-istaklarini qondirishdan zini olib qochmasligi; yettinchidan — fuqarolar gunohlarini avf eta bilish; sakkizinchidan — bajaradigan har bir ishini, qabul etadigan har bir qarorini atrofidadilar bilan kengashib olishi; t qqizinchidan — har kimni qobiliyatiga qarab munosib lavozim bilan ta'minlashi, qobiliyatsiz kishilarga yuqori mansab bermasligi; ninchidan — adolatli farmonlar chiqarishi, biron kishining qonunni buzishiga y l q ymasligi zarur.

Shuningdek, Davoniy davlat boshli iga bir qator diniy talblar ham q ydi. Xususan, davlatni boshqaradigan kishi xudoj y b lishi, diniy urf-odatlarini, marosimlarni s zsiz bajarishi darkor, deb teokratik hokimiyat tarafdori b lgan. Din bilan davlatni, siyosiy hokimiyat bilan diniy hokimiyatni bir-biridan ajratib b lmasligini ta'kidlagan.

¹ zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. Toshkent, 1995. 154—155-betlar.

4. TASAWUF FALSAFASI VA INSONNING RUHIY-MA'NAVIY KAMOLOTI

a) S fiylik va tasawuf

rta asr musulmon faylasuflarining inson t risedagi qarashlarining shakllanishida va uning rivojlanishida sha tarixiy davr madaniy-ma'naviy hayotida yirik ahamiyatga ega b lgan s fiylik ta'limotining ta'siri sezilarli b ldi.

S fiylik yoxud s fizm inson ruhiy-ma'naviy kamoloti haqidagi turli oyaviy-nazariy qarashlar, axloqiy qoidalar va ularni amalga oshirish y llari va uslublari xususidagi ta'limotdir. Ushbu ta'limot bir butun, yaxlit sistemadan iborat b lib, zida ikki asosiy oyaviy-nazariy va amaliy-uslubiy b lklarni birlashtiradi. sha bir butun sistemaning oyaviy-nazariy qismi musulmon falsafasida tasavvuf, deb ataladi. Tasawuf s fiylikning oyaviy-nazariy asosini tashkil etadi.

Afsuski, ilmiy-falsafiy adabiyotlarda «tasawuf» va «s fiylik» tushunchalari biri — ikkinchisidan farqlanmasdan ishlatildi. Bunday anglashilmovchiliklar hanuzgacha davom etmoqda. Natijada, s fiylikning oyaviy-nazariy asoslari bilan uning amaliyoti q shib-qorib yuborilmoqda. K pchilik hollarda «s fiylik» va «tasawuf», «s fiy» va «mutasavvuf» tushunchalari bir xil ma'noda ishlatiladi¹. Ayrim hollarda «s fiy» tushunchasi tarkidunyochilik bilan shu ullanuvchi darvish, qalandar, zohidga nisbatan q llanildi². Chuqurroq ylab k rsak, «s fiylik» va «tasawuf» tushunchalari xshash b lsada, mazmunan tubdan farq qiladi, ya'ni s fiylik haqida fikr yuritganda, uning oyaviy-nazariy va amaliy tomonlarining farqiga borish zarur³.

S fiylik axloqiy qoidalar, turmush tarzi talablarining yi indisi sifatida VII asrning oxiri va VIII asrning boshlarida Kufa, Ba dod, Basra shaharlarida vujudga keldi. z taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida u k pincha amaliy xarakterga ega edi.

¹ Bunday anglashilmovchiliklarni akademik V.V.Bartold, akademik A.Krimskiy va boshqa yevropalik olimlarning asarlarida yaqqol k rishimiz mumkin.

² *Zohidov V.I.* Alisher Navoiyning oya va obrazlari olami. Toshkent, 1961.

³ *Abdumalik Orif.* Navoiy s fiymi yoki mutasavufmi? oyiblar hayolidan yongan chiroqlar. Toshkent, 1994, 217—227-betlar.

Mi'lumki, xalifa Usmon zamonasida boshlangan imperiya amaldorlari-yu, ulamolarining mol-u dunyo t plashga hirs q yishining yanada avj olishi islom diniga e'tiqod q ygan kishilarning ashiga tega boshladi. Islom axloqiga xos b lgan insonparvarlik va adolatparvarlik an'analaridan chekinish boshlandi. Biror foydali mehnat qilmay, boshqalarning mehnati hisobiga yashash avj olib borgan b lsa, boshqa bir guruh kishilar sabr-qanoat, ya'ni zuhd y lini tutdilar. Amir-u hokimlarning axloqsizligiga qarshi norozilik alomati sifatida tarkidunyo qilib, z yurtlaridan chiqib ketdilar.

Tarkidunyo qilgan qalandar-darvishlar ijtimoiy hayotdan chetlashib, uzluksiz toat-ibodat bilan shu ullanib, bu dunyoning barcha lazzatlaridan voz kechib, Xudo vasliga yetishni va bundan lazzatlanish oyasini z r berib tar ibot va tashviqot qila boshladilar. Ularning ba'zi birovleri yurt kezib, butun umrlarini safarda, odamlar orasida tkazishsa, boshqa birovleri z ustozlari, pir-u murshidlari bilan birga turishardi. Ular oila qurmay, bola-chaqa k rmay, tilanchilik bilan kun tkazishar, nafslarini jilovlab, faqirona yashashardi. Katta-kichik yi inlarda yaxshilik va yomonlik haqida va'z aytishardi.

Qalandar-darvishlarning kiyinishlari ham zgacha edi. Ustlarida quroq va juldur kiyimlar, boshlarida ba'zan d ppi, ba'zan esa kuloh b lardi. Yonlarida turli narsalarni solish uchun kadi osib yurishar, bellarida kamar, q llarida hassa tutardi. K chama-k cha, shaharma-shahar yurib, Qur'oni Karimdagi: «Agar Xudoni sevadigan b lsangiz, menga ergashinglar, shunda Olloh sizlarni sevadi»¹, degan oyatni qayta-qayta takrorlardilar. K rinib turibdiki, s fiylik z taraqqiyotining dastlabki bosqichida zo-hidlik, ya'ni tarkidunyochilik oyalarini tar ib etgan edi. Zo-hidlik, ya'ni tarkidunyochilik oyalarini Uvays Qaraniy (657-yilda vafot etgan), basralik Hasan (728-yilda vafot etgan), Moliki Dinor (748-yilda vafot etgan), Abu Hoshim S fiy (767-yilda vafot etgan), Sufyona Savriy (777-yilda vafot etgan), Abdulloh ibn Muborak (797-yilda vafot etgani), Fuzay ibn Ayozi (802-yilda vafot etgan) qarashlarida k rish mumkin².

¹ Qur'oni Karim. 3-sura, 31-oyat. Toshkent, 1992, 39-bet.

² Qarang: Usmon Turar. Tasawuf tarixi. Toshkent, 1999, 52-bet.

S fiylikning ilk axloqiy talablari, y 1-y riqlarini belgilashda, uning maqomatlari va tariqatlarini har tomonlama asoslab berishda Ma'ruf Qarxiy (815-yilda vafot etgan), Zunun Misriy (859-yilda vafot etgan), Boyazid Bistomiy (875-yilda vafot etgan), Abdulloh Tustariy (896-yilda vafot etgan), Junayd Bo dodiy (909-yilda tug'ilgan)larning xizmatlarini alohida ta'kidlamoq darkor. Shunday qilib, IX asr boshlariga kelib, s fiylikning amaliyoti, asosan, shakllandi.

S fiylarning fikriga k ra, inson tanasida biri ikkinchisiga qarama-qarshi b lgan ikki — rahmoniy va shaytoniy kuchlar mavjud. Inson barkamolhk darajasiga k tarilmo i uchun rahmoniy kuchning z tanasidagi shaytoniy kuchdan olib chiqishini ta'minlash malakasiga ega b lmo i darkor. Inson tanasidagi barcha shaytoniy qiliqlar, nafs, azab, bilimsizlik bilan aloqadorlikda sodir b ladi. Xususan, nafs insondagi xudbinlikning zaminidir. Xudbinlik esa faqat z manfaati haqida ylash kayfiyatini hosil qilishda muhim manba vazifasini bajaradi. Nafs balosiga giriftor b lgan kishi har qanday pastkashlik, axloqiy tubanlikdan tap tortmaydi, harom-xarishdan hazar qilmaydi, asta-sekin boshqalar hisobidan yashashga k nikma hosil qiladi. Oqibatda, bunday kishilar zolim, berahm, riyokor b lib shakllanadilar.

S fiylarning e'tirof etishlaricha, millatlar va elatlar orasida sodir b ladigan turli mojarolarning zaminida ham nafs yotadi. Nafsn jilovlay olmaslik, mol-u dunyo t plashga hirs q yish, ya'ni boylik t plashga uzluksiz intilish inson tanasini tkinchi lazzat-u faro at bilan ardoqlaydi. Bunday lazzat va faro at qarmo iga ilingan inson yirtqich hayvonlardek qutura boshlaydi, azabi ortib boradi. Nafs va azabning birlashib ketishi, insonda „hayvoniy qiliqlarni yanada rivojlantiradi va rahmoniy fazilat-larni yemiradi. Natijada, bunday kishilar ma'naviy qashshoqlasha boshlaydilar. Xuddi shuning uchun ham, s fiylarning fikriga muvofiq, inson nafsiga erk bermasligi, uni z vaqtida jilovlay bilishi zarur. Nafsga erk bermaslik, uni jilovlay olish — ma'naviy yetuklik garovidir¹.

¹ Qarang: *MyxcimMadxodwcaee A. MnpoB03peHHe cPapHflHflfHHa Arropa. HymaH6e, 1974, 79-bet. H3 HCTOPHM cpeHHeBeKOBOH BOCTOIHOH cpHJiocopHH. Boku, 1989, 108-bet.*

S fiylik talablariga k ra, nafs va azabning kushandasi bilimdir. Faqat chinakam bilim insonda hayvoniy qiliqlarning vujudga kelishining oldini oladi, insonni har qanday nomaqbulliklardan xoli qiladi. Inson chinakam bilimga ega b lmo i uchun zini-zi boshqara bilishi, turli nomaqbulliklardan zini tiya olishi, xususan, IX asr s fiylaridan biri Abu Bakr ash-Shabliy aytganidek¹, yol on gapirmasligi, rilik va zino qilmasligi, r za tutib, jonini qiynashi, jismini toza tutishi, boylikka intilmasligi, Tangrini ulu lab, doimo toat-ibodat qilishi zarur. Ana shunday cheklashlar tufayli inson tanasi poklanadi, hissiyotlari noziklashib, turli hayvoniy qiliqlardan tozalanadi. Xulosa qilib aytganda, s fiylarning fikriga k ra, nafs va jahl (azab) aqlga tobe qilinsa, inson turli hayvoniy qiliqlardan tezroq qutuladi. S fiylar inson qobiliyatini nafsni tiya bilish malakasiga qarab uchta katta turkumga («martabai nafs», «martabai qalb», «martabai ruh») b ladilar².

«Martabai nafs» turkumiga mansub kishilar tillarida Qur'oni Karim qoidalari, Hadisi Sharif talablariga rioya qilsalarda, amalda hissiyotga berilib, nafs qurboni b ladilar.

«Martabai qalb» turkumiga ma'naviy yetuk, aqliy zukko kishilar kiradi. Bunday kishilar hech qachon his-tuy u ta'siriga berilmaydilar. Nafsni jilovlash malakasiga ega b ladilar. Qur'oni Karim, Hadisi Sharif talablariga hamisha rioya qiladilar. Qalblari doimo ilohiy ruh bilan t la b ladi. Ular boshqalardan rostg yligi, adolatparvarligi bilan ajralib turadi.

«Martabai ruh» turkumiga mansub kishilar ilohiy kuch-qudratga ega b lib, odamlarda Olloh fazilatlarini, xislatlarining qay darajada shakllanganligini kuzatib turadilar. Boshqacharoq aytganimizda, odamlar qiyofasidagi Xudo aksini rganadilar. Bunday kishilar halol-u poklikda yuksak darajaga k tarilgan shayx-u avliyolardir.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, s fiylikning amaliyotiga k ra, barkamol inson z nafsini tiya oladigan, aql-farosatni har qanday hissiyotdan ustun q ya biladigan,

¹ Qarang: *Nazarov M.* lim etnografiyasi. Fan va turmush, 1992, №1, 23-bet.

² *hkandarov B.* Tasawuf falsafasi. Toshkent, 1995, 39—44-betlar.

yuksak ma'naviyatli, qalbi yaxshilik, ezigulik bilan t la kishidir. Ana shunday odamlar soni jamiyatda qancha k p b lsa, bu foniy olam shuncha barqaror va osoyishta b ladi.

X asrga kelib, s fiylikning oyaviy-nazariy asosi — tasavvufning shakllanish jarayoni boshlandi¹. S fiylikning oyaviy-nazariy qismi tasavuf rta asr falsafasidagi Qur'on va Sunna an'analariga asoslanuvchi yirik ta'limotlar: sunniylik va shialikka, mutakallimlik va mu'taziliylikka nisbatan musulmon madaniyati va ma'naviyati taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega b ldi. Chunonchi, islom aqidalari, qonun va qoidalarini qayta tahlil qilish imkoniyatlarini vujudga keltirdi. z navbatida, tasavuf rta asr musulmon falsafasida hurfikrlilik k rinishi sifatida ham namoyon b ldi. Shuning uchun Ye.E.Bertels yozganidek, «tasavvuf adabiyotini rganmasdan turib, rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega b lish mumkin emas. Bu adabiyotdan xabardor b lmasdan Sharqning zini ham anglash qiyin»².

Alqissa, tasavufni qandaydir bir eklektik ta'limot, ya'ni turli ilmlarning mexanik qorishmasi, deb b lmaydi. U zidan awal vujudga kelgan barcha madaniy-ma'naviy boyliklarni zida mujassamlashtirgan va ularni qayta ishlab chiqqan, shu asosda yangi tasavufiy oyalarni shakllantirgan. z navbatida, tasavvuf odamlarning orzu-umidlarini, ruhiy-ma'naviy yetuk insonni shakllantirish borasidagi istaklarini ifodalagan. Uning ijtimoiy ma zini kamba al, kam ta'minlangan: shaharlardagi kichik savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylarning kamba allashgan qismi, shayxlar (piralar)ning muridlari tashkil etadi³.

Tasavuf ilmi k pchilik holatlarda keng xalq ommasi manfaatlarini himoya qildi. Fuqarolarni xalq, millat, davlat, musulmon madaniyatining ajralmas qismi b lgan islom dini manfaatlarini himoya qilishga da'vat etdi. K rinib turibdiki, tasavuf ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek «mistik, z qobi iga ralib qolgan ta'limot» emas, balki keng mehnatkashlar ommasi manfaatlarini ifodalovchi diniy-falsafiy ta'limotdir.

¹ «S fiy» s zining kelib chiqishi haqida turli qarashlar mavjud. Xususan, Abu Rayhon Beruniy zining «Osorul Boqiya...» asarida tasavuf yunoncha «suf», ya'ni faylasuf s zining oxirgi qismidan yasalgan deb tushuntiradi.

² *Eepmenbc E.9. Cy(bn3M pa cypFHCKaa JiHTepaTypa. MockBa, 1965, 54-bet.*

³ Qarang: *B ronov Q.B. Tasavvuf falsafasi xususida. Toshkent, 2000, 14-bet.*

Tasavvuf falsafasi shakllanishida nafaqat Qur'oni Karim, Iladisi Sharif, balki Yaqin va rta Sharq mamlakatlarida keng yoyilgan zardushtiylik, buddizm, Yevropaning k pgina mamlakatlarida tarqalgan neoplatonizm (asoschisi yunon faylasufi Plotin), iudaizm va xristianlik oyalarining ta'siri sezilarli b ldi.

Tasawufning shakllanishida qadimgi Xuroson va Movarounnahrda X asrda vujudga kelgan javonmardlik harakati axloqiy qoidalarining ta'siri ham katta b ldi. Javonmardlik (futuwat) insondagi mardlik va himmat, mehr-u shafqatni ulu lar (futuvtadagi fotiy ham shu ma'noni anglatadi) edi. Shuning uchun ham Olloh ishqida dunyo lazzatlaridan yuz giringan, zini ruhiy-ma'naviy kamolot y liga baxshida etgan darvish-qalandar bilan birodarlik futuwatning asosiy maqsadi edi¹.

Tasawufni shakllantirishda va uni har tomonlama rivojlantirishda rta asr allomalari Abusayid Abulxayr (967—1049-yillar), Abdulloh Ansoriy (106—1089-yillar), Ahmad Jom (vafoti 1141-yil), Yah'yo Suhravardiy (1155-1199-yillar), Yusuf Hamadoniy (1048-1140-yillar), Abduholiq ijduvoniy (1103-1179-yillar), Ahmad Yassaviy (vafoti 1166-yil), Najmiddin Kubro (1145—1221-yillar), Aziziddin Nasafiy (XIII asr boshlarida yashagan), Bahouddin Naqshband (1318—1389-yillar), Xoja Ahror (1404-1490-yillar), Abdurahmon Jomiy (1414—1492-yillar), Xusayn Voiz Koshifiy (1440\50-1505-yillar), Alisher Navoiy (1441—1501-yillar) kabilarning xizmatlari beqiyos b ldi.

Tasawuf nazariyasining qaror topishida Sharqning buyuk al-lomasi Muhyiddin Arabiy asos solgan «vahdati vujud» ta'limoti hal qiluvchi ahamiyatga ega b ldi².

Musulmon falsafasida «Shayxul akbar» yoxud «Ibn Aflotun» nomi bilan mashhur b lgan Muhyiddin Abu Abdulloh ibn al-Arabiy (1164—1240-y.) mutakallimlik oyalarini har tomonlarga rganish uchun taniqli ilohiyot olimlari Abu Said Xarroz, Hakim Termiziy, Muhosibiy, Mansur Halloj, Abu Hamid azzoliy, Abu Is'hoq Isfaroniy asarlari bilan tanishdi. Zamonasining mashhur fuzalolari Ibn Rushd, Shahobiddin Suhravar-

¹ Qarang: *Xusayn Voiz Koshifiy*. Futuwatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati. Toshkent, 1994.

² Qarang: *Shapalo A.B.* Mazhablar va tariqatlar tarixi. Anqara-Istanbul, 1964.

diy, Faxriddin ar-Roziy ibn al-Faridalarning suhbatlaridan bahramand bo'ldi.

Mutakallimlik oylari ta'sirida Muhyiddin Arabiy musulmon falsafasida vujudiyun nomi bilan mashhur bo'lgan «vahdati vujud» ta'limotini yaratdi. Ushbu ta'limotga asosan, Xudo va inson borligi bir butunlikni, birlikni tashkil etadi. Xudo bilan insonning birligi ta'limotidagi ta'limot, Xudo bilan insonni, bir-biriga qarama-qarshi qiyovchi aqidalarga nisbatan ilorifir edi. Xuddi shuning uchun ham «vahdati vujud» ta'limoti musulmon falsafasida nafaqat hurfifirlik, balki insonparvarlik oylarining rivojlanishida ham mustahkam asos vazifasini bajaradi. z navbatida, «vahdati vujud» ta'limoti ruhni, jonni tanadan ajratishga, jonni tanaga, ma'naviylikni moddiylikka qarama-qarshi qiyovchi yishga asta-sekin barham bera boshladi.

rta asr xristian falsafasida Xudo insonga xshaydi, deb ta'riflangan bo'lsa, musulmon faylasuflarining asarlarida Xudo zidan boshqa hech kimga xshamaydi, deb tushuntirilar edi. Muhyiddin Arabiy rta asr musulmon falsafasida birinchilardan bo'lib, inson bilan Xudo orasidagi xshashlik alomatlari mavjud ekanligini tushuntirishga harakat qildi. Muhyiddin Arabiyning tushuntirishicha «Xudo u yoki bu qiyofada ikki bor namoyon bo'lmasada»¹, odamlar uchun anglab bo'lmas sir hisoblangan. U turli ismlari bilan kishilarni ziti tomon chorlab turadi. z fikrini isbotlash uchun Qur'oni Karimda Xudoning 99 ismi bor ekanligini eslab tadi.

Muhyiddin Arabiyning fikriga muvofiq, Xudo haqida aql tili bilan gapirish mumkin, lekin aql kuchi bilan uni bilib bo'lmaydi. Aql isbot talab qiladi, dalil, tajriba bilan ish k radi. Vaholaniki, Xudoning borligini, uning turli fazilatlarini, xislatlarini dalil orqali isbotlash mushkul. Chunki Xudoning fazilatlarini, xislatlarini aql doirasiga si maydi.

Muhyiddin Arabiy zining «Fusus ul-hikam» kitobida insonni «borhqning yitindisi», deb tushuntiradi. Borliq inson tufayli chinakam tirik holga kiradi. Shuning uchun ham inson butun borliqning, ya'ni borliqning turli shakllarining xulosasi, yakuni

¹ Ibn al-Arabiy. Fucus al-hikam. («Hikmatlar javohiroti»). Bayrut, 1980, 63-bet (arab tilida).

va asosi — inson haqiqatda, olam ruhi, olam esa uning jasad, ya'ni insonsiz olam jonsiz vujud. Shunday qilib, inson butun borliqdan olingan mukammi andozadir.

Muhyiddin Arabiyning e'tirof etishicha, inson qiyofasida olamdagi barcha mavjudotlarning ifodasini k rish mumkin. Chunki «u zida butun olam borli ining mohiyatini birlashtiradi»¹. Shuningdek, inson olamning bir b lagi, ya'ni ziga xos mikrokosmdir. Inson yuragi esa ilohiylikning «omborxonasidir», uni ilohiy nur hamisha nurafshon qilib turadi. Inson qalbi bamisoli oynaga xshaydi. Lekin kimki sha oynada Xudoning chehrasini aynan k rishni istasa, u zini zi takomillashtirishi va zini zi bilishi, shunga muvofiq « rmalamog'i» darkor. Chunki insonning zini zi bilishi Xudoni bilishga ham madad beradi².

Muhyiddin Arabiyning yuqorida qayd etilgan fikr-mulohazalari, shubhasiz, tasawuf nazariyasining poydevori b lib xizmat qildi.

b) Inson barkamolligining bosqichlari

Yuqorida eslatib tganimizdek, s fiylik turli qarashlar, oyaviy oqimlar, axloqiy qoidalarining yi indisi b lishi bilan birga ziga bir nechta tariqatlarni³, suluklarni⁴ birlashtiradi. XII—XIII asrlarga kelib, s fiylik qobi ida tayfuriya, junaydiya, ku-braviya, kassoriya, malomatiya, mavlaviya, sayyoriya, nuriya, qodiriya, sahliya, suhravardiya, ne'matullohiya, bektoshiya, yassaviya, naqshbandiya kabi tariqatlarning vujudga kelganligi fikrimizning isbotidir. Tariqatlarda s fiylikning amaliy y l-y riqlari, qonun-qoidalari mujassamlashgan b lsa, suluklarda s fiylarga xos hayot kechirish normalari z ifodasini topgan.

¹ *Muhyiddin Arabiy*. *Fusus ul-hikam*. («Hikmatlar javohiroti»). Bayrut, 1980, 50-55-betlar.

² sha asar, 62-69-betlar.

³ *Tariqat* — arabcha termin b lib, y l, usul, maslak degan ma'noni bildiradi. Ilmiy-falsafiy adabiyotlarda y l, tarmoq, y nalish, bosqich ma'nolarida ishlatilmoqda.

⁴ *Suluk* — tariqatning shahobchalaridan biri, s fiylarning turmush tarzi ma'nosida ishlatiladi.

Har bir tariqat, har bir suluk ziga xos xususiyatlari, qoidolari, axloqiy talablari bilan biri ikkinchisidan farq qiladi.

S fiylikning oyaviy-nazariy asosi b lgan tasawuf talablariga k ra, inson barkamollik darajasiga k tarilmo i uchun t rtta murakkab: shariat-tariqat-ma'rifat-haqiqat bosqichlarini bosib tmo i zarur. Ushbu bosqichlar biri ikkinchisi bilan dialektik aloqador va biri ikkinchisiga ta'sir k rsatadi. Xususan, shariatsiz tariqat bosqichiga k tarilib b lmaydi. Tariqat shariat qonun-qoidalarini bajarish va Olloh muhabbatiga muyassar b lish jarayonida bosib tilishi darkor b lgan y ldir.

J/^Ruhiiy-ma^naviy barkamol b lishni orzu qilgan har bir kishi, eng avvalo, shariat qonun-qoidalarini yaxshi bilmo i va unga qafiy rioya qilmo i darkor. Shariatda insonning barcha xatti-harakatlari dastlabki paytda ikki turga: harom va halolga b lingan edi. Shariat qonun-qoidalarining takomillashib borishi bilan inson faoliyati beshta yirik mezon asosida boshqariladigan b ldi. Ushbu mezonlar quyidagicha: farz — har bir kishi bajarishi majbur hisoblangan xatti-harakatlar; mandub (sunnat) — majburiy emas, lekin ma'qul deb hisoblangan normalar; muboh — ixtiyoriy bajariladigan urf-odatlar, qoidalar, makruh — nomaqbul hisoblangan qiliqlar; harom — qafiy taqiqlangan xatti-harakatlar.

Shariat qonun-qoidalariga rioya qilish malakasini zida mujassamlashtirgan kishi tariqat bosqichiga qadam q yadi. Boshqacha aytganimizda, tariqat adablarini zlashtirishga kirishadi. Tariqat adabi talablariga k ra, ushbu bosqichga qadam q ygan kishi, eng awalo, ustoz saboqlaridan bahramand b lishi lozim. Chunki ustoz (pir) sabo ini olmagan shogird (murid) chinakam barkamollik darajasiga k tarila olmaydi. Xuddi shuning uchun ham, tariqat adabi talablariga k ra, barkamol inson darajasiga k tarilishni orzu qilgan har bir kishi ustoz va shogird (pir va murid) munosabatlari chi iri idan tmo i darkor. Ustoz va shogird orasidagi insoniy munosabatlarning y lga q yilishi barkamol inson darajasiga k tarilishning muhim sharti hisoblanadi.

Tariqat adabi talablariga k ra, har qanday shogird z ustozni k rsatmalarini s zsiz bajarishi lozim. Chunki ustozsiz, pir-u

uiurshidsiz har qanday shogird z murodiga, ya'ni Xudo vasliga yeta olmaydi. Ustoz z shogirdiga uzluksiz y l-y riq k rsatib, uning kundalik faoliyatini nazorat qilib turmasa, shogird hali lajribasizligi uchun zini zi taftish qila olmaydi. Shuning uchun ham barkamol inson b lishga ahd-u paymon qilgan har bir kishi, tajribali ustozga q l berib, z inon-ixtiyorini uning ixtiyoriga topshirishi zarur. Boshqacha aytganimizda, tariqat bos-qichida turgan shogirdning inson barkamolligi sirlarini zlashtirishining muhim sharti z inon-ixtiyorini ustoz izmiga b ysundirishdir, shu ma'noda ba'zan tariqatni irodat ham deb yuritadilar.

Tariqat adabi qoidalariga asosan, shogird (murid, solik)ga saboq beruvchi ustoz (pir, murshid), murabbiy zimmasiga katta mas'uliyat yuklatiladi. Xususan, shogirdni barkamollik pillapoyalari tomon yuksaklikka chorlovchi ustoz, tariqat adabi talablarini mukammal biladigan va unga qat'iy rioya qiladigan, qalbi Olloh ma'rifati bilan limmo-lim t la orif inson b lishi kerak. Ustoz bilimining chuqurligi, tariqat usullarini mukammal bilishi, axloqan pokligi, s zi va ishining birligi, tashkilotchiligi va tadbirkorligi bilan shogirdlariga hamisha shaxsiy rnak b lishi lozim. Saboq berish jarayonida zining ishontira bilish san'ati bilan boshqalardan ajralib turishi darkor.

Ustoz hech qachon shogird mulkiga k z olaytirmasligi, aksincha, uning yumushlarini osonlashtirishga, ilm-bilim olish borasidagi qiyinchiliklarini bartaraf etishga, turli ma'rifiy muam-molarni hal qilishga k maklashmo i lozim. Ma'rifiy muammo-larni bartaraf eta olmasa, shogirdni maslahat olish uchun zidan kuchliroq shayxga y lamo i zarur. Shogirdlarning iste'dodi xil-ma-xil b lganidek, ustozlarning murabbiylik mahorati, intellektual salohiyati turlicha b ladi. Tariqat adabi talablariga k ra, ustozlar ham zlarining murabbiylik mahoratlarini, intellektual salohiyatlarini oshirib borishi shogirdning barkamollik darajasiga k tarilishining eng muhim shartlaridan biridir.

Tariqat talablariga k ra, barkamollik tomon intiluvchi har bir kishi (xususan, shogird) ruhiy-ma'naviy kamolotga ega b lmo i uchun quyidagi t qqiz qoidaga qafiy amal qilishi zarur. 1) tavba; 2) vara'; 3) zuhd; 4) faqir; 5) sabr; 6)

havf; 7) rijo; 8) tavakkul; 9) rizo (ayrim tasawufshunoslar ushbu talablar qatoriga qanoat, sidq, t la ishonch, shukrni ham q shadilar).

Tariqat adabining ushbu qoidalari mashhur s fiy ustozlaridan biri Abunasr Sarroj (vafoti 988-yil) tomonidan bayon etilgan¹. Ushbu t qqiz qoida, z navbatida, insonning ruhiy-ma'naviy barkamolligini ifodalovchi k rsatkichlar, alomatlar vazifasini ham bajaradi. Chunonchi, inson ruhiy-ma'naviy barkamolligining dastlabki alomati tavbadir.

Tavba inson ruhiy-ma'naviy qiyofasida yaxshilik tomon siljish sodir b layotganidan dalolat beradi. Inson zidagi nuqsonlarni k ra bilishi, zining ahvolini anglashi, bilib-bilmay t ri y ldan adashganini tan olishi, qilgan johilligi-gunohlaridan afsus va nadomat chekishi t rilik tomon burilishidir. Manmanlik va takabburlikdan jirkanib, aflat uyqusidan uy onish, nomaqbul odatlar, qiliqlardan voz kechishidir. Xullas, insonni rizolatga solib, hijolat chekishga sabab b ladigan barcha illatlardan ogoh b lib, ulardan afsuslanishi, nafratlanishi — tavbadir².

S fiylarning tushuntirishlaricha, har qanday kishi ham zining nomaqbul ishlaridan afsus chekmaydi, pushaymon b lmaydi. Chinakam tavba, nasli toza, hidoyatga moyil kishilarga Parvardigor tomonidan ravo k riladi. «Har qanday nokas-u nojins» tavbaga loyiq emas. Chunki asli toza insongina z gunohlaridan xabardor b lgach, z qilmishlaridan hijolat tortib, siqila boshlaydi, nomusdan vujudi yonib, dimo idan uyat tutuni k tariladi. Parvardigordan uzr s rab, nomaqbul ishlaridan zini tortadi, tavba qilib, yomon fe'llaridan chekinadi. Adashgan y lini zgartirib, t ri y lga kiradi³.

Inson ruhiy-ma'naviy barkamollik tomon borayotganligining ikkinchi muhim alomati vara'dir. Tariqat odobining vara' tala-biga amal qiladigan har bir kishi, har qanday shubhalardan, gumonlardan zini saqlashi darkor. Ayniqsa, z tiliga (til vara'si) hushyor b lishi, iybat, tuhmat, turli fisq-u fasod-

¹ *Komilov N.* Tasawuf yoki komil inson axloqi. Birinchi kitob. Toshkent, 1996, 25-bet.

² *Alisher Navoiy.* Mahbub ul-qulub. Toshkent, 1983, 44-bet.

³ sha asar, 434-bet.

lardan uzoq turishi, z k zini (k z vara'si) shubhali narsalarga, harom-xarishga tushirmasligi, k pchilikka manzur b lmaydigan bachkana qiliqlar (qalb vara'si) qilmasligi, k ngil tortmagan barcha narsalardan parhez qilishi lozim.

Vara'ning davomi — zuhddir. Zuhd — insonning yomonlikdan hazar qilish qobiliyati. Haromni va halolni ajrata bilish, taom va ichimliklardan saqlanish, poklikni ulu lash, insondagi barcha illatlarning doyasi b lgan nafsga, xudbinlikka qarshi kurashish, mol-u dunyoga butkul qul b lib qolishdan saqlanish, zulm va dilozorlikdan, ofillik va tkinchi ho-yu havaslardan ustun chiqish, tozalikni zining kundalik turmush tarziga singdirish qobiliyatidir.

S fiy allomalarning fikriga k ra, inson ruhiy-ma'naviy yetuklik tomon borayotganligini ifodalovchi alomatlar — faqirlik va sabrdir. Faqirlik — Xudoga b lgan bandalikni sidqidildan bajo keltirish, Parvardigor uchun qilgan barcha ishlarini hali kam deb baholash, ozligini doimiy his etib turish malakasidir. Kamtarlik — soddalik alomati b lsa, sabr — inson chidamliligi, toqati ifodasidir. Sabr-toqatli inson har qanday balo-qazolardan q rqmaydi, qiyinchiliklarga chidaydi. Oh-voh chekib, shikoyat qilmaydi. Sabr z navbatida, kishining imon-e'tiqodining ham ifodasidir. Alisher Navoiy yozganidek, qaysi baxtsiz sabr etagini tutgan b lsa, u oxiri mureddga etadi: qaysi bir giriftor k ngil sabr tugunini b shatmagan b lsa, uning baxt tuguni ochiladi. Sabr — shodliklar kalitidir... Baloga giriftor b lib, nobud b lish xavfi ostida qolgan odamning hayoti sabr tufayli ozod; har bir noumid shaxsning tushkun ruhi sabr tufayli tetik, obod b ladi¹.

Ruhiy-ma'naviy yetuklik pillapoyalaridan k tarilayotgan har bir kishi hamisha ikkilanib turadi. zining amaliy faoliyatidan t la qoniqish hosil qilmaydi. Bundan tahlikaga tushadi. Atroftevaragida sodir b layotgan turli makr-xiylalar qalbidagi xavf-q rqishni vujudga keltiradi. Xuddi shuning uchun ham s fiylar xavfni tariqat odobining muhim qoidalaridan biri, deb hisoblaganlar. Qalbdagi hosil b lgan ishonchsizlikka, imon va e'tiqodni qarshi q yishga da'vat etganlar.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, 1983, 46-bet.

Ruhiy-ma'naviy yetuklik tomon siljib borayotgan inson hamisha turli xavf-xatarlar, shubha-yu gumonlardan tezroq qutilish umidi bilan yashaydi. Ana shu umid, ana shu orzu uning ruhiy-ma'naviy barkamollik pillapoyalaridan dadil k tarilishi uchun qanot baxsh etadi. Ya'ni, rijo umidvorlik — ruhiy-ma'naviy barkamollik jarayonining muhim alomatidir.

S fiylarning tushuntirishicha, ruhiy-ma'naviy yetuklik tomon odimlab borayotgan inson zining amaliy faoliyatida faqat Parvardigorga tayanishi lozim. Turmushda uchrab turadigan quvonchlar va tashvishlar, shodliklar va musibatlarining barchasini Ollohning inoyati bilan sodir b lgan deb tushunishi va bunga qattiq ishonishi tavakkuldir. Tavakkul — z navbatida inson imon-e'tiqodi ifodasi hamdir.

Inson ruhiy-ma'naviy kamolotga yetishishi jarayonining eng oxirgi bosqichi rizodir. Kamolotning ushbu bosqichiga k tarilgan inson, endi z faoliyatida ilohiy qismatga zarracha e'tiroz bildirmaydi. Barkamollikning bunday bosqichiga k tarilgan kishida azab ham, hayajon ham, gina-yu kudrat ham, xafalik ham s nib qoladi. S fiylar tili bilan aytganimizda, inson nafs roziligidan chiqib, Haq roziligiga kiradi va rizo — uning ruhiy-ma'naviy yetukligini ifodalovchi muhim belgidir.

Tariqat adabining ushbu t qqiz talabiga diqqat bilan nazar salsak, ushbu qoidalar orasida mustahkam dialektik aloqadorlik mavjud ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Xususan, ushbu talablarga muvofiq, barkamollikka intilayotgan kishi, awalo, zini tiya bilishi, kam yeyishi, kam uxlashi, kam gapirishi, barcha axloqsizliklardan chetda turishi, nafaqat z tanini, balki ma'naviyatining ham pok b lishiga erishishi, zini ruhan chiniqtirishi, uzluksiz mutolaa qilishi, xotira va zehniini tkirlab turishi, surunkali zikr orqali Ollohning muborak nomJarini qalbiga joylashtirishi, uning qudratiga har tomonlama qalbdan iqror b lishi lozim. Xudo vasliga yetish orzusidagi har bir kishi tariqat qoidalariga k ra dunyo lazzatlari, hirs-u havaslaridan voz kechib, jismi-jonini ruhiy qiynoqlar girdobiga solishi, butun irodasi, fikr-u z>krini Olloh yodiga y naltirishi darkor.

Tariqat adabining biz yuqorida sanab tgan t qqiz qoidasi talablarini bajarish odat tusiga kira borishi bilan insonda zini

zi cheklash, ya'ni musohaba va zini zi kuzatish, ya'ni muroqaba, shuningdek, z faoliyatini uzluksiz nazorat qilish malakasi hosil b ladi. Shu tufayli, uning ma'naviyatida ham, ruhiyatida ham jiddiy zgarish r y beradi. Oqibatda, barkamollik tomon intilayotgan kishida Ollohning ilohiy jamoli haqida tasavvur hosil b ladi. Bunday ilohiy tasavvurdan shogird qalbi zavq-shavqqa t ladi, qalbi Olloh mehri bilan t lib-toshadi. Ruhiy-ma'naviy barkamollik tomon intilayotgan shogirdning har bir harakati ustoz tomonidan uzluksiz nazorat qilinishi, undagi ruhiy-ma'naviy zgarishlar ra batlantirib borilishi kerak.

Tasawufiy adabiyotlarda¹ ta'kidlanishicha, tariqat adablarini zlashtirish murakkab jarayon b lib, pastdan yuqoriga qarab boruvchi ikki qismdan iborat b ladi. Birinchi qism «maqomat» deb atalsa, ikkinchi qism «hol» deb yuritiladi. «Maqomat»dagi zgarishlarni ifodalovchi bir necha k rsatkichlar b lganidek, «hol»da b ladigan siljishlarni ifodalovchi ham bir necha k rsatkichlar mavjud b ladi.

Inson ruhiyatida b ladigan zgarishlarni quyidagi yetti k rsatkich ifodalaydi: «qurb», «muhabbat», «shavq», «uns», «mujohida», «mushohida», «mukoshifa».

«Qurb» — inson ruhiyatida b ladigan zgarishlarning dastlabki holatidir. Ushbu holat shogirdning Tangri taologaga yaqinlashib borayotganini, Xudo vaslini bevosita seza boshlaganini ifodalasa, «muhabbat» qalbdagi sodir b lgan kuchli tu yon, betoqatlik va bezovtalik, Tangri tomon b lgan intilish, talpinishni anglatadi. «Shavq» muhabbatning z rayib borayotganligidan dalolat bersa, «uns» Xudo mehriga, shafqatiga k nikish, odatlanish malakasini ifodalaydi.

«Mujohida» — turli nafslarni chegaralay olish, jilovlay bilishga b lgan intilishning holati, bu borada insonning z taniga, jismiga k rsatgan ta'siri, mahiaviyatining his-tuy u ustidan hukmronligini ta'minlash uchun olib borgan shiddatli jangi (jihod) va sha kurashda olib chiqish san'atidir. Ana shunday ruhiy jang-u jadallardan keyingina shogird Xudo jamolini mushohada eta boshlaydi. Mushohada qilish jarayonida inson bilan

¹ Komilov N. Tasawuf yoki komil inson axloqi. Birinchi kitob. Toshkent, 1996, 28-35-betlar.

Xudo orasidagi sirli pardalar k tarila boshlaydi. Ilohiy sirlai kashf etilishiga y l ochiladi. Inson mukoshifa holatiga k tariladi.

Turgan gapki, sha holatlar insonning (shogirdning) iste'dodi bilan ham bo liq b ladi. Kishidagi bunday iste'dod tasawuf falsafasida «jazba» deb yuritiladi. Jazba — Xudo vasliga yetishni orzu qilgan insondagi ilohsevarlik maylidir. Jazba qancha kuchli b lsa, inson tariqat adablarini shuncha tez zlashtiradi. Tariqat adablariga amal qilish malakasining mustahkamlanib borishi bilan inson va Xudo orasidagi masofa qisqara boshlaydi. Inson turli t siqlarni yengib tib, shaxsiy «Men»dan qutiladi va t la abadiyatga, «Mutlaq ruh»ga q shiladi.

Tariqat adablarini t la zlashtirgan inson ^ma^rifat^{*1} bosqichiga k tariladi. S fiylarning fikr-mulohazalariga k ra, ma'rifat fikrdan oldin sodir b ladi va uni vujudga keltiradi. Tasawuf adabiyotlarida ta'kidlanishicha, ma'rifat botiniy yoki zohiriy² b lishi mumkin. Xudoning fazilatlari, xislatlarini esa, faqat ilohiy ma'rifat yordamida bilish mumkin.

Ilohiy ma'rifat yoxud irfon³ tariqat adabining hosilasidir. Tasawuf falsafasi namoyandalarining fikriga k ra, ilohiy ma'rifat Xudoning zoti, uning ismlari, turli fazilatlari va xislatlarini bilib olish uchun q llaniladigan uslublardan biridir⁴.

Ilohiy ma'rifatga ega b lish uchun kishi quyidagilarga aniq ishonch qilmo i darkor:

LXudo vaslini, uning turli fazilatlari, xislatlarini t la bilishni istagan kishi olamdagi barcha hodisalar, voqealar zidan-zi emas, balki ular Parvardigorning irodasi bilan yaratilganligiga qat'iy ishonch hosil qilmo i darkor.

2. Borliqning turli-tuman k rinishlarida, azaliy Mutlaq hokimning qanday sifatleri mavjud ekanligini fahmlab olish malakasiga ega b lishi lozim. Chunki Parvardigorda behisob fazilatlar, xislatlar mavjud b lib, olamdagi hodisalarda, voqealarda

¹ «Ma'rifat» arabcha s z b lib, «arafa» — bilmoq degan ma'noni anglatadi.

² Tasawuf falsafasida zohiriy bilimlar deganda diniy va dunyoviy bilimlar yi indisi anglanadi.

³ «Irfon» tushunchasi tasawuf falsafasida bilim, bilish, aniqlash, tanish, tushunish ma'nolarida ishlatiladi.

⁴ *Jurjoniy A.Sh.* Tasawuf ta'limotining ildizlari. Muloqot, 1995, JVsl—2, 31—32-betlar.

odir b ladigan sifatliy zgarishlar Ollohdagi fazilatlar, xislatlii zgarishining natijasidir.

3.01amdagi hodisa va voqealarda b ladigan har qanday iifatliy zgarishlarda Olloh murodi va maqsadini aniq il ab DI ish kerak.

4. Ilohiy ilm sur'atini z ma'rifatining sur'atida tanishi lozim.

Tasavvuf falsafasida ta'kidlanishicha, inson ilohiy ma'rifatga erishmo i uchun uch xil: ilmul yaqin, aynul yaqin va haqqul yaqin bilim bosqichlarini bosib tishi zarur. Buning uchun, bilim bosqichlarini bosib tmoqchi b lgan kishi, eng avvalo, bilim va ilm t risida aniq tasavvurga ega b lmo i zarur. Tasavvuf falsafasi, xususan, suhravardiya tariqatining asoschisi Shahobiddin Suhravardiyning «Ma'rifatli oriflar» («Avorif ul-maorif») risolasida ta'kidlanishicha, bilim hodisa yoki voqeaning xususiyatlari t risidagi il ab olingan ma'lumotlardir. Ilm esa bilimdan yuqori turadi. Shuning uchun ham ilmiy bilimlarni, oddiy bilimlardan ajrata bilish lozim. z navbatida, bilim Olloh tomonidan faqat insonga in'om etilgan buyuk ne'matdir. Bilish esa, insonning sha ne'matlarni birbiridan farqlash, umumlashtirish qobiliyatidir. Ana shu qobiliyat tufayli bilim ilmga, aqlga aylanadi. Xuddi shu xazina inson faoliyatini t ri y lga boshqaradi. Aql ham z navbatida, quyi va yuqori po onalarga ega b ladi.

Tasavvuf falsafasida e'tirof etilishicha, bilim, ilm — bilish jarayonining natijasidir. Inson borliqning ziga xos shakli b lgani uchun u borliqning ma'lum bir qismini bilishga qodir, xolos. Ma'rifat sirlarini bilishni orzu qilgan solik, ya'ni shogird bilish jarayonining asosiy tayanchlari va po onalari t risida ham tiniq tasavvurga ega b lmo i darkor. Tasavvuf falsafasi namoyandalarining (masalan, Shohobiddin Suhravardiyning) tushuntirishlaricha, bilish jarayonining ikki tayanchi bor.> Birinchi tayanch — Qur'oni Karim oyalari — bilim b lsa, ikkinchi tayanch — e'tiqoddir. Shuningdek, bilish jarayon b lgani uchun u amaliy va nazariy po onalarni bosib tadi. Shuning uchun

inson barkamolligining ma'rifat bosqichida turgan kishi bilisli ning amaliy va nazariy po onalari borligini unutmasligi lozim.

Tasawuf falsafasi namoyandalari fikriga k ra, bilim, ilm- ning eng muhim xususiyati, u doimo zgarib turadi. Bunday zgarish inson qiyofasiga ham z ta'sirini tkazadi. Xuddi sha ma'rifiy zgarish tufayli inson ruhiy-ma'naviy yetuklik tomon siljib boraveradi. z navbatida, sha ma'rifiy zgarish tufayli inson nafaqat olam yoki Xudo borli ini, balki zini zi ham biladi. zi haqida turli ma'lumotlar t playdi. Ayni paytda z xulq-atvori, xatti-harakatidagi turli qusurlardan toza- lanib boradi. Inson zini zini qancha k p bilsa, Xudoning fazilatleri, xislatlerini shuncha k p biladi. Ana shunday ilohiy ma'rifat bilan Xudoga yaqinlashadi.

Tasawuf falsafasida («Yassaviya», «Kubraviya», «Chishtiya», «Bektoshiya», «Naqshbandiya», ayniqsa, «Mavlaviya» tariqat- larida) ta'kidlanishicha, ilohiy ma'rifatni egallashga ichki stimul beruvchi qudrat — ishq, muhabbatdir. Tasawuf adabiyotlarida ta'riflanishicha, ishq, muhabbat jozibalaridan s ng insonda oso- yishtalik holati sodir b ladi, qalbi Olloh ma'rifatiga t lgan kishi qayta hushyor tortadi. Olloh yaratgan olamning bepoyon ma'rifatiga xos ekanligini qalbdan his eta boshlaydi. Xudoning borligi va birligiga qat'iy iqror b ladi. Koinot Xudodan bos- qichma-bosqich kelib chiqqanligiga, yaxshilik bilan yomonlik orasidagi aloqadorlik nisbiyiligiga ishonch hosil qiladi. Vujudga kelgan qalb osoyishtaligi insonning haqiqatga yetib kelganligi- dan, saodatli kunlar boshlanganligidan, foniyl dunyo tashvish- laridan xalos b lganligidan dalolat beradi. z navbatida, ha- qiqatga erishish — insonning Xudoga yetib kelganligidan, unga singib keta boshlanganligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, yuqoridagi fikr-mulohazalar insonning zini zi anglashi, inson ruhiy-ma'naviy kamoloti jarayonini t laroq tasawur etish, musulmon kishilariga xos fazilatlar, xislatlarning shakllanishi jarayonining ziga xos xususiyatlerini aniqroq va tiniqroq tasawur qilishi uchun real imkoniyat yaratadi. z navbatida, ushbu fikr-mulohazalar tasawuf falsafasining mohi- yati — insonning ruhiy-ma'naviy kamolotga yetishi t risida qay urishdan iborat ekanligidan dalolat beradi.

d) Kubraviyada inson tavsiri

S fiylik ta'limotining nazariy asosi b lgan tasawuf falsafalining eng muhim y nalistlaridan biri kubraviyadir. Kubraviya tasawuf falsafasining boshqa y nalistlaridan nafaqat insonni iuhiy-ma'naviy kamolotga olib boruvchi yangi y l, y nalist, nsul ekanligi bilan, balki inson ruhiy-ma'naviy olamining shakllanishi jarayonini bilishga e'tiborni qaratgani bilan tubdan farq qiladi. Unda inson faqat ilohiyot sirlarini bilishga intiluvchi, zini butunlay unutib q ygan mavjudot emas, balki zini qayta qurish uchun real ijtimoiy imkoniyatlarga ega b lgan bunyodkor sifatida talqin qilinadi.

Kubraviya tariqati tufayli tasawuf s fizmning chinakam nazariy asosi b lgan falsafiy dunyoqarashga aylandi, amaliy-axloqiy urf-odatlar, turmush tarzi, xususan, tarkidunyochilik, zohidlik doirasidan chiqib, haqiqiy inson falsafasi tomon burib yuborildi. Boshqacharoq qilib aytganimizda, tasawufga kubraviya inson muammosini olib kirdi. Kubraviya tariqatining asoschisi xorazmlik mashhur alloma Ahmad ibn Umar Abdul Janob Najmiddin al Hevaqiy al-Xorazmiydir (1145—1221-yillar)¹. z navbatida, kubraviya tasavvufini Abu Hamid azzoliy M hyiddin Arabiy asoslagan vaxdati vujud ta'limotidagi futuvvat bilan chambarchas bo ladi.

Najmiddin Kubro z zamonasining mashhur shayxlari Ruzbexon Misriy (1189-yilda vafot etgan), Ammor Yosir (1187-yilda vafot etgan), Ismoil Qasriylardan (1183-yilda vafot etgan) saboq oldi va dinning yulduzi darajasiga k tarildi. U noyob qobiliyatlar va xislatlarga ega b lgan shaxs edi. Hatto unda inson miyasidagi fikr-mulohazalarni qish xislati² mavjud b lib, uning nazari tushgan kishida valiylik, ya'ni Xudoga yaqinlik alomatlari paydo b lardi. Shuning uchun ham Kubro musulmon ma'naviy olamida valiylarni tarbiyalovchi, «Valiytarosh» laqabiga muyassar b ldi. Najmiddin Kubroning diniy-falsafiy qarashlari «Tasawufning n asosiy qoidasi» («Al-usul ul-ashara»), «Sulik haqida

¹ Qarang: *Komilov N.* Najmiddin Kubro. Toshkent, 1995; Shayx Najmiddin Kubro. Maqolalar t plami. Mas'ul muharrir Erkin Yusupov. Toshkent, 1995.

² Qarang: *Alisher Navoiy.* Asarlar. 15-jild. Toshkent, 1968, 141—142-betlar.

«Risalat un-flssulik»), «Malomat qiluvchi malomatidan q rquvchi oshiq» («Alxaif ul-hoim anlavmatiltoim»), «Izlanuvchilarni t ri y lga solish» («Hidoyat uttolibiyn»), «Y llar haqida risola» («Risalat ut-turuq»), «Yoritish yulduzlari, porloq yulduzlar*» («Tavoli uttanavayr»), «G zallik boshlanmalari» («Favotih al-jamol»), «Hayot bulo i» («Ayn ul-hayot»), «Sunna va ezguliklar sharhi» («Sharx us-sunna val-masolik»)¹ kabi asarlarida bayon qilingan. Uning diniy-falsafiy, xususan, inson t risidagi qarashlarining shakllanishida musulmon madaniy va ma'naviy hayotida muhim ahamiyatga ega b lgan sunniylik oyalarining ta'siri sezilarli ekanligini unutmazlik darkor². Shuningdek, Kubro shialik oyalariga ham hurmat bilan qaragan. Sunniylar va shialar orasida vujudga kelgan turli mojarolarni bartaraf etishga harakat qilgan.

Najmiddin Kubro yuksak aql-zakovat sohibi, noyob qobiliyat egasi b lgani uchun u asos solgan kubraviya tariqatining obr -e'tibori, unga ixlos q ygan kishilar soni uzluksiz ortib boraverdi. XII—XIII asrlarda kubraviya tariqati nafaqat Movarounnahr va Xuroson, balki Hindiston, Iroq, Kashmir kabi mamlakatlar xalqlari orasida ham keng tarqaldi. Keyinchalik kubraviya tariqatidan firdavsiya (asoschisi Badriddin Firdavsiy), nuriya (asoschisi Nuriddin Abdurahmon al-Isfaroniy), rukniya (asoschisi Rukniddin Abdurahmon), hamadoniya (asoschisi Shahobiddin Hamadoni), i toshiya (asoschisi Is'hoq Huttaloni), nurbaxshiya (asoschisi Abdullo Nurbaxsh) kabi turli shaxobchalar ajralib chiqdi va alohida tariqat darajasiga k tarildi³.

Najmiddin Kubro birinchilardan b lib s fiy ustozlar dunyo-qarashida uzoq vaqtlar hukmronlik qilgan ilohiy haqiqatni inson faqat foniylik, ya'ni butkul zligini y qotgan; behudlik, mastlik holatida, behush devona b lgan paytdagina bilishga qodir⁴, degan oyaga qarshi chiqdi.

¹ Juzjoniy A.Sh. Shayx Najmiddin Kubro — vatansevarlik ramzi. Shayx Najmiddin Kubro. T plam. Toshkent, 1995, 41-42-betlar.

² Najmiddin Kubroning ustozlari. Ruzbexon Misriy, Ammor Yosir va Ismoil Kasriylar sunniylik tarafdorlari edilar.

³ Qarang: CyrbMucKHe opfleira B HcjiaMe. MocKisa, 1989, 56—57-betlar.

⁴ Ilohiy haqiqatni bilishning bunday usulini dastlabki s fiy ustozlardan biri Boyazid Bistomiyy (vafoti 875-yil) ishlab chiqqan edi.

Ilohiy haqiqatni inson hushyorlik bilan ham bilishi mumkin, degan fikr-mulohazalarni kun tartibiga q ydi. Boshqacha aytganimizda, Kubro ilohiy qadriyatni bilishda Junayd Ba dodiy (va-foti 910-yil) asos solgan «sahv», ya'ni «hushyorlik» y lini yanada livojlantirdi. Shuning uchun ham, butun olam, jumladan, inson olami sirlarini bilishda ham axloqiy-zohiriy, ham botiniy-vajdiy bilimlarni egallash zarur ekanligini isbotlashga urindi.

Najmiddin Kubro birinchilardan b lib sha zamon madaniy va ma'naviy olamida mashhur b lgan «Ofoq va anfus» nazariyasini tasawuf falsafasida tatbiq etdi. Ushbu nazariyaga k ra, olam bir butun («olami kubro») boiib, ilohiy olam («olami kabir») va inson olami («olami sag'ir») birligidan iborat. Ilohiy olam bilan inson olami biri ikkinchisi bilan dialektik aloqador. Shuning uchun ham inson ongi va faoliyatida boiadigan zgarishlar, shubhasiz, butun olam («olami kubro») bilan chambarchas bogiiq.

Najmiddin Kubroning fikriga k ra, insonning zi ham ziga xos kichik olam («olami sug'ro») boiib, unda butun olamning («olami kubro») barcha xususiyatlari z aksini topadi. Olamni yaxlit, toia tasavvur qilmoq uchun, ya'ni «olami kubro»ning turli-tuman xususiyatlari haqida aniq maiumotga ega boimoq uchun nafaqat ilohiy olam, balki inson olamining ham sir-u sifatlarini bilmoq darkor. Kubroning eiifrof etishicha, insonning eng muhim xususiyatlaridan biri — agar u tinimsiz izlansa, ilohiy olamning ham, inson olamining ham sir-u sifatlarini bilib oladi.

Olamning birligini bilishda, eng avvalo, olami kabir, ya'ni ilohiy olamning sir-u asrorini bilib olish lozim. Kubroning ta'kidlashicha, ilohiy sifatlar osmon-u falakning turli qatlamlarida joylashgan. Ilohiy sifatlarini inson kamolot pillapoyalaridan k tarilib, asta-sekin egallaydi. Lekin bunday murakkab yoini bosib tish uchun har qanday shogirdga pir-u komil, haqiqiy ustoz rahmonlik qilishi zarur. Chunki Olloh vasli tomon intilayotgan shogird bosib tishi uchun zarur boigan murakkab yoida, ya'ni zikr-u xilvat, muroqaba va mushohada chogida uning boshida turli xayollar charx urib, qalbini har xil histuy ular qamrab olishi mumkin. Ana shunday paytda, unga

pir-u murshid rahnamolik qilmasa, murid shaytoniy y lga kirib ketishi hech gap emas¹.

Inson olami ilohiy olam bilan bevosita bo liq b lganligi uchun inson olamining ziga xos xususiyatlarini bilmasdan turib, ilohiy olam haqidagi qarashlarini t la deb b lmaydi. Afsuski, inson ilohiy olam sirlarini k zi bilan k ra olmaydi, qulo i bilan eshita olmaydi, balki ruhiyatida, kayfiyatida b ladigan zgarishlarni ta hushyorlik bilan aql-farosat yordamida tahlil qilish orqali erishadi. Shuning uchun Najmiddin Kubro ilohiy olamni bilishda intuitiv tafakkur muhim ahamiyatga ega ekanligini har tomonlama isbotlashga harakat qildi.

Najmiddin Kubro zi yaratgan «latoif» nazariyasiga asoslanib, inson ruhiy holatida boiadigan zgarishlar, xususan, turli his-tuy ular, kechinmalar, xayajonlarning vujudga kelishi va ularning zaro almashib turishi, turli shakllar va ranglarda namoyon boiishini tushuntirib berdi. Uning fikricha, inson ruhiy holatida boiadigan zgarishlar turli shakllarda, chunonchi: nuqta, do , doira, shuningdek, turli ranglarda namoyon boiadi. Har bir shakl, har bir rangda ma'um ma'no yashiringan boiadi. Xususan, doira — falakning aylanib turishini ifodalasa, do — dunyo timsolidir, nuqta esa vahdatdir. Doira z qi atrofida aylanib turgani uchun nuqta tomon uzluksiz intiladi. Shuning uchun ham nuqta mohiyatini anglash orqali inson ilohiy olam mohiyatini idrok etadi.

Doira, do va nuqta holatlarining zgarib turishi, turli ranglarning almashinib turishi, inson ruhiy holatini ifodalaydi. Najmiddin Kubroning ishontirishicha, oq, sariq, zangori, yashil, k k, qizil, qora ranglar inson ruhiy kamoloti darajasini ifodalaydi. Xususan, oq rang — islomni, sariq rang — imonni, zangori rang — ehsonni, yashil rang — ishonchni, k k rang — toiiq ishonchni, qizil rang — irfonni, qora rang — haya-jonni (hayratni) anglatadi. Mutafakkirning inson ruhiy qiyofasida boiadigan zgarishlar darajasini turli ranglarda qiyoslashi, rta asr musulmon falsafasining buyuk yutuqlaridan biri edi.

Najmiddin Kubroning tushuntirishicha, inson Xudo vasliga yetmo i uchun nafaqat ruhan pok, balki ma'naviy yetuk ham

¹ Komilov N. Najmiddin Kubro. Toshkent, 1995, 20-21-betlar.

b lmo i zarur. Buning uchun esa har bir murid, har bir lolik quyidagi n axloqiy talabni bajarmo i darkor:

— tavba — har bir qilingan kichik xato yoki gunoh uchun darhol Xudodan kechirim s rash, pushaymon qilish;

— zuhd — (taqvo, parhez) tavba qilgan kishining haromdan liazar qilishi, Ollohdan q rqib, man etilgan ishlarni qilmasligi;

— tavakkul — kundalik amaliy faoliyatda yol iz Ollohga suyanish, z ixtiyorini Xudoga topshirish;

— qanoat — ozga rozi b lib, k pdan voz kechish, (ta'magirlikning aksi);

— uzlat — boshqalardan ajralib, yakka tirish;

— tavajjuh — butun vujud bilan Xudoga si inmoq, yarat-ganga yuzlanib, undan madad s rash. Ollohga qalbdan intilish;

— sabr — boshga tushgan o ir ahvoldan nolimaslik, turli azob-uqubatlarga chidash (chidamlilik darajasi);

— muroqaba — Tangri borli ining dengiziga sh n ib, ilohiy olamni kuzatmoq, ilohiy olamga fikran — xayolan sayr qilmoq;

— zikr — dilda ham, tilda ham Xudoni yod aylamoq;

— rizo — Tangri irodasiga qarshilik k rsatmasdan, taqdir hukmiga b ysunish¹.

Najmiddin Kubroning fikriga muvofiq, inson ruhiy-ma'naviy kamolotiga erishuvining eng muhim shartlaridan biri — umrni zoya ketkazmaslik, behuda ishlarga sarf qilmaslikdir. Mutafak-kinning yozishiga qaraganda², inson umri juda tez tib ketadi-gan, tarix uchun arziyas bir fursatdir. Shuning uchun ham,

lim va oxiratdan k ra yaqinroq, orzudan k ra uzoqroq, xotirjamlikdan k ra g zalroq narsa y q. Inson ma'naviy qiyo-fasini bezab turadigan eng muhim bezak — tavoze, eng xunugi — baxillikdir. Yaxshi xulq yaxshilik ustiga yaxshilik olib kelsa, hasadg ylik yomonlik ustida yomonlik q shadi. Doimiy sa'y-harakatda b lgan kishi hamisha zafarlarga erishaversa, loqayd, dangasa esa muvaffaqiyatsizliklarga giriftor b laveradi. Kubroning ta'kidlashicha, insonning ma'naviy yetukligi z nafsini tiya bilish

¹ Inson axloqiy qiyofasining nta yirik mezonlari Najmiddin Kubroning «Tari-qatlar risolasi* («Risolatut-turuq») va « nta usul» («An-usul al-ashara») nomli asarlarida bayon etilgan.

² *Najmiddin Kubro*. Fuqarolar haqida risola. Tafakkur, 1995, №3—4, 67—69-betlar.

bilan ham lchanadi. zini zi tarbiyalay olgan va turli shahvatlardan zini tiya olgan kishi eng qudratli insondir.

Najmiddin Kubroning yuqorida biz eslatib tgan fikr-mulohazalari XIII asr musulmon falsafasi, xususan, inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyotiga sezilarli ta'sir tkazdi. Bunday holatni XIII asr boshlarida faoliyat k rsatgan Aziziddin Nasafiy ijodida ham yaqqol k rishimiz mumkin.

Aziziddin Nasafiyning t ilgan va vafot etgan yillari ma'lum emas. Dastlabki savodini Nasafda (hozirgi Qarshi shahrida) chiqargan. Buxoro madrasalaridan birida tahsil k rgan. Uning ustozlari Sa'diddin Hamaviy Kubroning talantli shogirdlaridan biri edi. Aziziddin Nasafiyning inson t risidagi qarashlari «Kashful haqoyiq» («Haqiqatlarning ochilishi»), «Zubdatul haqoyiq» («Haqiqatlar qaymo i»), «Maqsadi aqso» («Oxirgi maqsad»), «Insoni komil» («Barkamol inson»), «Manozil assoirin» («Sayr etuvchilarning manzillari»), «Usul va furu'» («Asos va shohlar»), «Bayon at-tanzil» («Nuzul bayoni»), «Mabda' va maod» («Chiqish va qaytish joylari») kabi asarlarida bayon etilgan.

Aziziddin Nasafiyning fikriga muvofiq¹, olam ikki asosiy b lakning: olami ayb (yashirin olam) va olami shuhud (k rinadigan olam)ning yi indisidan iborat. Bu ikki b lak yaxlit bir butun olamni tashkil etadi. Butun olamning zi ulu olam (olami kubro) b lsa, insonning zi kichik olamdir (insoni kubro). Ulu olamda mavjud b lgan barcha xususiyatlar inson olamida z aksini topadi. Ulu olamning turli xususiyatlari, xossalarini bilmoq uchun inson olamini har tomonlama anglamoq darkor.

Ulu olamning ham, inson olamining ham asosini yagona javohir tashkil etadi. Shuning uchun ulu olamning ham, inson olamining ham ibtidosi k zga k rinmas, yashiringan sha javohirga borib taqaladi. Inson olamida b ladigan har qanday zgarishlar dastlabki uru da mavjud b ladi. Ulu olam bilan kichik olamda (inson olami) b ladigan barcha zgarishlar dastlabki uru bilan bo liq. Kichik olam ham, ulu olam ham sha yagona uru dan tarqalgan va ulu olamda b ladigan zgarishlar inson olamida b ladigan zgarishlar bilan bo liq b ladi.

¹ Aziziddin Nasafiy. Zubdat ul-haqoyiq — haqiqatlar qaymo i. Najmiddin Komilov tarjimasi. Toshkent, 1996.

Nasaflik mutafakkir borliq (vujud) haqida fikr yuritib, bir butun yaxlit borliqni ikkiga b ladi. Birinchisi — vujudi qadim, azaliy vujud, ikkinchisi — vujudi hodis. Vujudi qadimni hech kim yaratmagan, u abadiy azaldan mavjud. Uning boshlanishi ham, oxiri ham y q. Vujudi hodis (ya'ni dunyo)ning boshlanishi ham, oxiri ham mavjud. Vujudi hodis tkinchi, foniyy. Azaliy va abadiy vujudni Nasafiy Xudo, tkinchi foniyy vujudni olam deb ataydi. Olam bilan Xudo orasidagi zaro aloqadorlikni tahlil qilib, Xudo olam emas va olam Xudo emas. Xudo — olamning yaratuvchisi (Hallohi), degan xulosaga keladi. Xudo olamni yaratish maqsadida dastlab yagona javohirni vujudga keltirdi. Uning nomini nafsi avval (ruhiy) deb atadi. Tangri moddiy (mulk) va ruhiy (malokut) olamni yaratish maqsadida sha yagona javohirga nazar tashladi. Tangrining nazari tushishi bilan javohir qaynab eriy boshladi va k pirdi. Erib, k pirib chiqqan k pik qiyomidan turli darajadagi ruhlarni yaratgan b lsa, qolgan quyqasidan olamni yaratdi. Moddiy va ruhiy olam biri ikkinchisi bilan bo liq. Biri ikkinchisiga ta'sir tkazib turadi. Lekin moddiy, ya'ni mulk olamining ham, ruhiy, ya'ni malokut olamining ham ziga xos xususiyatlari mavjud. Jumladan, ruh hech qachon b laklarga b linmaydi, ya'ni maydalanmaydi. Moddiy olam esa maydalanadi.

Aziziddin Nasafiyning tushuntirishicha, inson tabiatida Xudoning ixtiyorisiz hech qanday zgarish sodir b lmaydi. Odamlar va ularda mavjud boigan fazilatlar, xislatlar Xudoning karamati bilan sodir boigan. Kishilar qiyofasidagi jami zgarishlar ruhlar darajasining inikosidir. Mabodo, insonda mavjud xislatlar, fazilatlar nisbiy boiganda edi, unda har bir kishi zi istagan maqomga k tarilardi. Birov avliyo, yoki ambiyo, yana kimdir pay ambar yoki Rasul maqomiga sazovor boiardi. Afsuski, inson bunday maqomlarni zining sa'y-harakati, fi-doyiligi bilan egallay olmaydi. Bunday maqomlar faqat Ollohning zi lozim k rgan kishilarga nasib etadi.

Insonning ruhiy olamida boiadigan zgarishlarda ham me'yori borligiga eiiborni qaratgan. Nasafiy inson taqdiri azalni zgartira olmaydi, chunki inson ruhi awaldan mavjud boiadi, deb hisoblaydi. Ruhlar bu dunyoga keladilar, ammo ular z s zlarida,

ishlarida zgarishsiz qoladilar. Chunki ular bajaradigan yumushlarda awaldan belgilab berilgan me'yor bor. Ular belgilangan me'yordan hech qachon oshib ketmaydilar. Bu shundan dalolat beradiki, dunyoga kelgan har bir ruh muayyan chegaraga ega b ladi. Belgilangan maqom b yicha jism, tana ichida harakat qiladi. Inson borli ida b ladigan barcha zgarishlar Haqning irodasi va ilmi tufayli sodir b ladi. Shunday ekan, inson ruhiy olamida b ladigan zgarishlar ham malum me'yor doirasidan tashqarida r y bermaydi.

Aziziddin Nasafiy falsafada eng k p tortishuvlarga sabab b lgan muammolardan biri — limdan keyingi inson hayoti haqida fikr yuritib, anbiyo va avliyolarning yetukligi, buyukligi tabiiy limdan awalroq sodir b ladi, deydi. Boshqalar tabiiy limidan keyin biladigan narsalarni, ular tabiiy lingacha biladilar. Anbiyo va avliyolarga limdan keyin sodir b ladigan jarayonlar ma'lum b lib, ular «ilmul yaqin» darajasidan «aynul yaqin» darajasiga ta oladilar. Anbiyolar kamoloti ikki xil b ladi. Yoki faqat ruhning zi jismsiz dunyoviy ruh tomon k tarilib boradi, yoki ham ruh, ham jism birga k tarilib ketadi. Avliyolar esa jismdan ajralgan ruh holatida dunyoviy ruh tomon parvoz qiladilar.

lmasdan turib abadiy hayotga muyassar b lish ulu bir ne'matdir. Odamlar buni bilmaydilar, agar bilganlarida ular limdan awal abadiy yashashga, ya'ni abadiy hayotga erishish maqomini q lga kiritish uchun tun-u kun harakat qilardilar. Shayx yoki murshid darajasiga k tarilish uchun, birinchidan — har bir kishi ziga mansub b lgan tariqat yo'lini, ikkinchidan — jazba (ishq), uchinchidan — uruj (k tarilish)ni bilmo i zarur. Shogird yoki sulukka xos narsa — harakat, intilishdir. Jazbaga xos narsa — tortilish, zavq-u shavqdir, k tarilish (uruj)ga xos narsa — karam va saxovatdir.

lmasdan turib abadiy hayotga erishish uchun inson ruhan pok, jismonan salomat b lmo i, limdan s ng yuz beradigan holatlarni tirikligida payqab olmo i, d zaxni ham, jan-natni ham k rib, jahannam va behishtdagi kishilar ahvolini kuzatib turmo i, toki u «ilmul yaqin» martabasidan «aynul yaqin» martabasiga tib, k rgan-kechirganlarining mohiyatini anglab yetmo i zarur.

Aziziddin Nasafiy inson jismi bilan ruhi orasidagi zaro aloqadorlik, bo lanish mavjud ekanligini tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikriga asosan, inson jismi ruhi bilan zaro bo liq, yaxlitdir. Shuning uchun ham inson kamolotining darajalari turlicha b lganidek, inson ruhi kamolotining darajalari ham turlicha b ladi. Har bir darajaning ziga mansub nomlari b ladi. Shuning uchun inson jismi ruhga muvofiq va ruh ham, z navbatida, jismga mos b ladi. Moddiy olam ruhiy olamsiz, ruhiy olam moddiy olamsiz mavjud b lmaydi.

Moddiy olam (mulk olami) hisoblangan inson va uning ruhiy olami (malakut olam) zaro sut bilan qaymoq kabi biri ikkinchisi bilan birga b ladi. Ular g yo olib va ma lub daraja b lib, bunda ruh — olib, moddiylik esa ma lub hisoblanadi. Lekin moddiy olam bilan ruhiy olamning javohiri bit-tadan ortiq emas. Ushbu javohir xossasidan oliyroq tabiat y q. Shuning uchun ham olamda b ladigan barcha zgarishlar moddiy va ruhiy olam doirasida b ladi. Ushbu doira chegarasidan narida sodir b ladigan zgarish y q, inson jismi ham, ruhi ham birga rivojlanadi va barkamollikka erishguncha kamolot zinapoyalaridan k tarilib boraveradi. Ushbu jarayonda malum darajalarni egallaydi, uning zuvalasi qancha k p pishirilsa, tarbiyalansa, ular bisotida yashirinib yotgan yangi-yangi fazilatlar, xislatlar k rina boshlaydi. Bu jarayon nihoyasiga yetguncha davom etadi. Keyin esa yana nuqson tomon qaytish yuz beradi.

Inson jismi va ruhida b ladigan zgarishlarning manbai nima? Inson jismi va ruhi nimadan paydo b lgan? degan savollarga javob berib, nasafiik faylasuf e'tirof etadiki, olamning asosini tashkil etgan modda: tuproq, suv, havo va olovdan iborat. Ushbu t rt unurning har biri alohida shaklga (suratga) va ma'noga ega. Ana shu t rt unurning aralashuvidan inson jismi va uning turli a'zolari vujudga kelgan. Shubhasiz, inson mijozi ham, ta'bi ham sha unsurlarning aralashuvidan hosil b lgan, deb tushuntiradi.

T rt unurni aralashtirganda ularning shakllari (suratlari) q shilib ketadi. Bunday q shilish, aralashish tufayli hosil b lgan yangi a'zoni jism, deb aytadilar. Jismlarni vujudga keltiradigan har bir unurning ziga xos xususiyati, ziga xos tabiati bor.

Jismning mohiyati va ma'nosi uni vujudga keltirgan unsurlar bilan bo'liq b'ladi. Shunday b'lishiga qaramasdan, jismlar uchun rivojlanish yoki pasayish (nuzul) uning eng muhim xususiyatlaridir. Jismdagi rivojlanish turli darajalarda sodir b'ladi va har bir rivojlanish bosqichida yangicha nomga ega b'ladi. Jismni ruh-dan ajratib b'lmaydi-, ruh hech qayerdan keimaydi va hech qayerga ketmaydi. Ruhning jismdan farq etadigan xususiyati — undagi nurdir. Bu nurni his-tuy ular yordamida k'rib b'lmaydi. Bodom danagida yoki sut tarkibidagi yo'ni k'rib b'lmagandek, nurni ham his-tuy u bilan ilab olish qiyin. Uni faqat qalb k'zi bilan idrok etish mumkin. z'navbatida, nur ruhiy olamga mansub b'lgani uchun ham uni k'rib b'lmaydi. Butun olam shanur bilan t'lab'ladi. U olamning joni b'lib, barkamol etuvchi, harakatga keltiruvchi qudratdir.

Aziziddin Nasafiy fikriga muvofiq, inson — hayvon turlaridan biridir. Ta'lim va tarbiya, qish va takrorlash, taqvo, zikr tufayli inson darajasiga k'tariladi. Hayot, bilim, iroda, quwat, eshitish, k'rish, nutq irod etish kabi xususiyatlar haqiqatdan ham insondan tashqari mavjud emas. Bunday xususiyatlar, qobiliyatlar inson jismida harakat qilganida haqiqiy mavjudlik kasb etadi. Kamolot xuddi shunday mavjudlik bor joyda sodir b'ladi. Daraxtning barcha xususiyatlaridan, rivojlanish darajasidan mevasi qadrli b'lganidek, mavjudotning mevasi — insondir. Odamzot jonli mavjudot b'lganligi uchun ham, u zining zaruriyati miqdorida mehnat qilishi, oilasini xor qilmay boqishi, kuchi yetguncha boshqa kishilarga xizmat qilib, hojat chiqarishi lozim. Chunki qanoat va ozodlikdan yaxshiroq narsa y'q. Kimki qanoat va zuhdni pesha qilgan b'lsa, u — shohdir. Kimki ushbu xislatlarga ega b'Imasa, u — quldir.

Aziziddin Nasafiyning ta'kidlashicha, barkamol inson b'Imoq uchun u, eng avvalo, zini zitanishi zarurdir. Inson qachon zini zitanisa, shanda u yuksak axloqqa erishadi.

zini anglamagan kishi umuman hech narsani anglamaydi.

zining avval—oxirini bilib olgan odam boshqalarning avval—oxirini, keyingi holatlarini bilib olishga qodir b'ladi. Uning fikriga muvofiq, barkamol inson odam deb nomlanuvchi tirik mavjudotning qaymo'i, olamdagi barcha tirik maxluqotlarning

cng buyugi, koinotning oliy mevasidir. Ta'kidlash joizki «barkamol inson» («komil inson») tushunchasi musulmon falsafasida birinchilardan boiib Muhyiddin Arabiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Uning e'tirof etishicha, barkamol inson Muhammad Pay ambar timsolida z ifodasini topgan. Aziziddin Nasafiyning fikriga k ra, «Yaxshi s z, yaxshi fei, yaxshi axloq va maorif»ni zida mujassamlashtirgan har qanday kishini barkamol inson deyish mumkin'. Barkamol inson uchun xalqqa naf keltirish, birovlarining mushkulini yengillashtirishdan boshqa muddao y q. Barkamol insonning butun sa'y-harakati halollikka, rostg ylikka, ezgulikka qaratilgan b ladi. Odamlarni bir-biriga mehribon b hshga, bir-biriga ozor bermaslikka, bir-birlariga hamdard boiishga, bir-birlariga suyanishga chorlaydi.

Aziziddin Nasafiyning tushuntirishicha, barkamol inson boshqalardan ayb olamidan keladigan barcha yaxshilig-u yomonliklarni zukkolik ila bilib olish qobiliyati bilan ajralib turadi. Boshqacharoq aytganda, ayb olamida mavjud boiadigan barcha zgarishlar bunday kishilar qalbida boshqalardan avvalroq z aksini topadi. Shunday ekan, olamdagi mavjudotlar orasida barkamol insondan ulu roq, donoroq narsa y q, chunki mavjudotning eng pastidan eng aiosigacha boigan martabalar barkamol inson martabalaridir, barkamol inson mavjudot xulosasi va qaymo idir².

Aziziddin Nasafiy, barkamol inson deganda, insonlarning eng mukammali, eng aqlli, eng donosi, Xudo bilan odamlarni bogiovchi, ayb sirlarini boshqalarga yetkazuvchi kishini tushunadi. Bunday kishida ilohiy xislatlarning hammasi mujassam boiadi, zining yuksak maiiaviyati bilan butun koinotni qamrab oladi. Bunday kishilar hamisha bedor va hamma narsadan xabardor boiadilar. Barkamol inson jamiyat ichida shakllanadi, ya'ni azaldan martabasi aniqlangan ruh emas, balki maiiaviy-axloqiy poklanish jarayonida kamolotga erishadi. Barkamollikning oliy belgisi — Haq yoiidan borib, xalqqa foyda keltirishdir. Inson zining kundalik faoliyati bilan boshqalarga qancha foyda keltirsa, yomonlarni t ri yoiga boshlasa, Haq yoiida fidoyilik

¹ Qarang: *Komilov N.* Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Birinchi kitob. Toshkent, 1996, 147-bct.

² Qarang: sha asar, 149-bct.

qilsa, shunchalik yuksaklikka — barkamollikka k tariladi. Af-suski, barkamol inson zining kamoloti va ulu ligi bilan ba'zi tnasalalarni yechishga ojizlik, zaiflik qiladi. Boshqacha aytgani-mizda, barkamol inson zining xokisorligi, nomurodligi, murosasizligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Ilm, odob-axloq jihatdan qudratli b lgan kishi, zi istagan barcha orzu-umid-larini r yobga chiqara olmaydi. Yaxshilik — ezgulikni qaror top-tirishga kuch-qudrati yetmaganligi uchun ham bunday kishi Zaifdir, ojizdir. Nasaflik mutafakkir barkamol insonning ojizligi ham, bunday kishilarning faqirona kun kechirishlarining siri ham ana shunda, deb ta'kidlaydi.

Shunday qilib, Aziziddin Nasafiy inson buyuk zot ekanligini har tomonlama isbotladi. Inson, koinot, Olloh zaro aloqa-dor, bir-biriga ta'sir tkazib turadi, degan xulosaga keldi. Xuddi shuning uchun ham Aziziddin Nasafiyi musulmon falsafasida barkamol inson t risidagi ta'limotning mashhur nazariyot-^hisi deyish mumkin. z navbatida, Aziziddin Nasafiy kub-raviyani rta asr musulmon falsafasida inson ruhiy-ma'naviy kamoloti t risidagi yirik, yaxlit ta'limot darajasiga k tardi, tiesak mubola a b lmaydi.

e) Yassaviyada inson ta'rifi

X asr rtalarida Xurosonda tasawuf rivojlana boshladi. Poytaxt Marv yirik madaniy-ma'rifiy markazga aylandi. Xuroson tasav-Mif maktabining yirik namoyandalari Abdulla Ansoriy (1006—^089-y.), Ahmad Jom (vafoti 1141-y.) va Yusuf Hamadoniy U048-1140-y.)Iar edi¹.

Tasawuf falsafasining asoschilaridan biri Yusuf Hamadoniy ^ronning Hamadon shahri yaqinidagi Buzanjirda qishlo ida ^ildi. Ba doddagi mashhur Nizomiya madrasasida tahsil k rdi. ^sha davrning atoqli olimlaridan biri Abdu Is'hoq Sheroziydan Nsoq oldi. Fiqh, mantiq, hadis ilmlarini qunt bilan egalladi. ^faxon, Balx, Hirot, Marv, Buxoro va Samarqand shaharlarini ^fczib, odamlardan hadis t pladi.

V ' Qarang: *Shayx Najmiddin Kubro*. Maqolalar t plami. Mas'ul muharrir Erkin ^supov. Toshkent, 1995, 57-bet.

Yusuf Hamadoniyl Ba dodda yashagan va qigan kezlarida mashhur mutasawuf donishmand Abdul Qodir Javloniy asos solgan tasawufning dastlabki suluklaridan biri — «qodiriya» bilan lanishdi. Dunyoqarashida tasawuf falsafasiga mehr uy ondi. Uning likriga k ra, zining butun fikr-u zikrini Xudoga ba ishlagan, uning vasliga yetish y lini izlagan kishini tasawuf ahli deyish mumkin. Xudo vasliga yetmoq uchun poklik, halollik, t rilik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insof va diyonatga chaqirdi. Shogirdlarini zulm va istibdodga qarshi kurash, haqq ylik va xudoj ylik oyalariga sadoqat ruhida tarbiyaladi. Faqirona hayot kechirib, umr b yi dehqonchilik va kosiblik bilan shu ullandi.

Yusuf Hamadoniyning fikriga binoan, kishining har bir s zida ong, aql-idrok sezilib turmo i, har bir qadamida diqqat-e'tibor b lmo i zarur. Inson hamisha z vatani ishqi bilan yashamo i darkor. Vatanni e'zozlaydigan insonda miliy urur baland b ladi. Bunday kishi boshqalarga hamisha yaxshi k z bilan boqadi, insonparvarlikni qadrlaydi. Odamlarni hamisha yaxshilik tomon chorlaydi. Ayniqsa, yoshlarni halol bilan haromning, uvol bilan savobning farqiga borishga undaydi. Harom bilan halolning farqiga yetadigan kishigina, uning fikriga k ra, boshqalarning, jamiyatning qadriga yetadi.

Yusuf Hamadoniyl Muhammad Pay ambarning birinchi xalifasi b lmish Abu Bakr asos solgan «xufiya zikr» (yashirin, ovoz chiqarmasdan ijro etiladigan zikr)ni har tomonlama rivojlantirdi. z zamonasining buyuk kishisi darajasiga k tarildi. Xuddi shuning uchun ham, « z asrining qutbi» (Qutb ul-asr») nomini oldi. Shuningdek, Sharq falsafasida «Shoh Hamadoniyl» nomi bilan mashhur b ldi.

Yusuf Hamadoniyl umrining k p qismini Buxoro madrasalarida tkazdi. Yuzlab shogirdlarga saboq berdi. Hasan Andoqiy, Abdullo Baroqiy, Ahmad Yassaviyl va Abduxoliql ijduvoniylar alohida talant egalari b lib, uning ta'limotini yanada rivojlantirdilar.

Yusuf Hamadoniyning talantli shogirdlaridan biri Ahmad Yassaviyl (1041-yilda tu ilgan) edi¹. Ahmad Yassaviyl Mova-

¹ Yassaviyl merosini har tomonlama rganishda turkiyalik olimlar Mertol Tulum, Mehmet Tulum, Kamol Erarslon, mojol olimi Andraj Bodrakligeti, zbek olimi Ergash Fozilovlarning xizmatlari tahsinga sazovordir.

rounnahrda keng tarqalgan tasawuf tariqatlaridan yassaviyaga asos soldi. Rivoyatlarga qaraganda, u 125 yil, boshqa birida ta'kidlanishicha, 133 yil umr k rgan. Oltmish uch yoshga yetgach, yer ostida hujra qazdirib, chillaga kirgan. Qolgan umrini toat-ibodat, zikr-u sano qish, ijod qilish bilan tkazgan. Dastlabki saboqni turkistonlik ustozi Shayx Arslonbobodan, Buxoroga kelgach, Yusuf Hamadoniydan oldi.

Ahmad Yassaviy Yusuf Hamadoniy vafotidan s ng Buxoro madrasalarida ustozlik qildi. Madrasa toliblariga Kalomulloh, Hadisi Sharifdan dars berdi. Yetuk olim, ya'ni shayxul islom darajasiga k tarilgach, ona vatani Turkistonga qaytdi. tror yaqinidagi Yassida q nim topdi va islom madaniyatini tar ibot va tash-viqot qila boshladi.

Ahmad Yassaviy Buxoroda qigan va yashagan yillarida tasav-vufning tariqatlaridan biri malomatiya qoidalari bilan tanishdi. IX asrda vujudga kelgan malomatiya tariqati Nishopur tasawuf makta-biga mansub edi. Malomatiya maktabi namoyandalari inson zini zi har qanday axloqsizliklardan poklashga qodir, degan oyani ol a suradilar. Ularning fikriga asosan, insonning zini zi pok-lash jarayoni ta pinhona, xufyona olib borilishi zarur edi.

Malomatiya tariqati talablariga k ra, inson zini zi har tomonlama tergap turishi, vaqti-vaqti bilan taftish qilishi, z kundalik faoliyatidagi nuqsonlar, qusurlarni tahlil qilishi orqali asta-sekin barkamollikka k tariladi. Yomon qiliqlardan tezroq qutulishi, yaxshi fazilatlar, xislatlarni zida pinhona saqlashi malomatiya tariqatining eng muhim talablaridan biri edi. Inson zidagi nuqsonlarni zi bartaraf etishi uchun kuchli iroda, matonatga ega b lishi talab etilardi. Ahmad Yassaviy z ijodi-ning dastlabki yillarida malomatiya tariqatining yirik namoyanda-si darajasiga k tarildi. Malomatiya axloqiy talablari asosida fikr-mulohaza yuritib, insonni hamisha ziga zi tanqidiy k z bilan qarashga da'vat etadi. Qilgan gunohlariga iqror b lishga chaqira-di. Tavba qilish, gunohlarni tan olish — poklanish alomatidir. Gunohkorlik faqat aybga va aybdorlikka iqror b lish degani emas, eng muhimi, inson zi aybining mohiyatini il ab oli-shi, tushunib yetishidan iboratdir¹.

¹ *Ahmad Yassaviy*. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 99-101, 104-165-betlar.

Ahmad Yassaviy falsafasi teotsentrik xususiyatga ega edi. Uning likriga muvofiq, Xudo — oliy haqiqat. Xudoning barcha fazilatlarini, xislatlarini g'azal, maftunkor, kundalik faoliyatida adolat hukmronlik qiladi. Barcha rta asr faylasuflaridek, Ahmad Yassaviyning ham diqqat-e'tibori Xudoni har tomonlama ulu lashga, uning ishqini, uning muhabbati bilan yashashga qaratilgan. U oshiq-larga ilohiy ishq sirlarini tushuntirmoqchi bo'ladi. Muhabbat dardiga chalingan har bir oshiq, avvalo, haqiqatning mohiyatini bilmoqchi darkor. Haqiqatning ma'nosiga esa faqat imon-e'tiqodli kishi yetadi.

Xudo ishqini insondan favqulodda ko'ngili pok va turli moddiy ehtiyojlardan uzoqroq turishni, insonning ziga-zigi muvofiq bo'lishni taqazo etadi. Ishq, muhabbat yo'lida, hatto zini qurbon qilishga ham tayyor bo'lishga chaqiradi. Bir ibora bilan aytganda, Xudo vasliga yetishni orzu qilgan kishi ruhiy-ma'naviy pok bo'lmoqchi zarur. Yassaviyning fikriga ko'ra, turli jafolar chekib, oshiqlikka yetishish inson ongi va faoliyatidan avomlik-o'fillikni haydaydi, johillikka yo'l bermaydi, aflatdan olib qochadi, faollik uchun imkon yaratadi. Bundan keyin bu atrofdan sodir bo'layotgan voqealarga befarq qaray olmaydi¹.

Yassaviyning fikriga muvofiq, butun tirik mavjudot to'rtta kichik unsurlardan: suv, havo, olov va tuproqdan tashkil topgan. Insondagi barcha ijobiy fazilatlar va salbiy qiliqlar, odatlar ham shu to'rtta unsur bilan bog'liq bo'ladi. Olov va havoda dard xaliy qiliqlar mavjud bo'lsa, suv va tuproqda jannatiy fazilatlar mujassam bo'ladi. Xususan, insondagi manmanlik, kibr-lanish kabi qiliqlarning shakllanishida dard xaliy olovning ta'siri bor. Olov insonni dard ishqida kuydirib, Haqdan uzoqlashtiradi. Oxir-oqibatda bu «ishq» kibrlikka olib keladi. Odamlardagi yengiltakliklar havo bilan bog'liq. Suv va tuproq zida ezgulikni birlashtiradi. Xuddi shuning uchun ham, insondagi eng yaxshi fazilatlar suv va tuproq bilan aloqador bo'ladi.

Ahmad Yassaviy tasavvuf o'yalarini ommaga yoyish maqsadida adabiyotning hikmat janridan ustalik bilan foydalandi. Xuddi shu janrda yozilgan she'riy asarlari asosida hikmatli so'zlar to'plamini yaratadi. Uning hikmatli so'zlari odamlar orasida tez tarqaladi va katta obro'-e'tibor olib keladi. Turkiy tilda yozilgan

¹ Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 79-82, 90-92-betlar.

hikmatlar islom diniga kirgan mahalliy xalq uchun Qur'oni Karim, Hadisi Sharif mazmunini tushunib olishga katta yordam beradi.

Ahmad Yassaviy hikmatlar t plamida « lmasdan burun lish» oyasini ol a suradi. Ushbu tezis asosida insonning dunyo lazzatlaridan voz kechishi, ya'ni zligidan voz kechib, zini har tomonlama qiynab, ziga limni yaqinlashtirishi, tirik murdaga aylanishi, lim bilan hayot rtasidagi faoliyatini tushuntirish fikri yotadi. Ana shunday holatni rta asrning mashhur shoiri «fano», deb ataydi. Fano deganda, y q b lish, tu ilish, lish, zligidan voz kechib, Xudo bilan birikishni tushunadi¹. lmasdan burun lish, foniylkning asosiy prinsip-laridan biridir. U ol a surgan fano konsepsiyasini takabburlikka qarshi hokisorlik, deb tushunish mumkin. Boshqacha qilib ayt-ganimizda, fano inson shaxsini har tomonlama ulu lashga qil-ingan xayoliy da'vatdir.

Ahmad Yassaviyning eng muhim asari «Shajarai Saodat»dir. Kitobda qayd etilishicha, tasawufning «nasabnoma», «zikri jahri-ya», «zikri arra» kabi usullari b lgan. Shoirning zi «jahriya zikr» maktabiga asos solgan. «Shajarai Saodat»da hikmatxonlik zining eng baland ch qqisiga k tarilgan. Oqibatda, Buxoro-niing nafaqat masjid-u madrasalarida, balki aholi rtasida ham hikmatxonlik avj olib boraverdi. Hatto ayrim masjidlarda hik-matxonlik tkazish uchun alohida xonalar tashkil etildi. XII asrda shakllangan hikmatxonlik odamlarni Haq va haqiqat y liga boshqarishga, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif talablarini ommaga yetkazishda, shubhasiz, katta ahamiyatga ega b ldi. Ahmad Yassaviy ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, mingdan ortiqroq hik-mat yozgan. Ushbu hikmatlar keyinchalik «Devoni hikmat» nomli alohida kitob tarzida chop etilgan².

Yassaviy hikmatlarida ta'kidlanishicha, inson shaxsidagi sal-biy illatlarni vujudga keltiruvchi sabablardan biri — nafsdir. Nafs tufayli insonda ochk zlikka, rilikka mayl hosil b ladi. Nafs domiga giriftor b lgan kishi har qanday qabohatdan qaytmay-di³. Mutafakkirning fikriga muvofiq, bunday badbaxtlikka zarba beruvchi qudrat sabrdir. Qanoat hosil qilish, boriga shukur qilish,

¹ Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 57, 86-betlar.

² «Devoni hikmat» birinchi marta 1290-xijriy yilda Qozonda chop etilgan.

³ Qarang: Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 45,47,101, 113-114-betlar.

mehnat qilib, halol yeb-ichish — Ahmad Yassaviy orzu qilgan (urmush tarzining eng muhim prinsiplaridan biridir).

Ahmad Yassaviy kishilarni bilimga chorlaydi. Olamning sir-u asrorini bilishga da'vat etadi. Qalbida Olloh ruhi doimo yashagan kishigina olamni bilishga qodir b ladi. Nodon, takabbur, savodsiz, diyonatsiz kishilardan hazar qiladi. Ota-onasini hurmat qilmaydigan ma'naviy qashshoq kishilardan qattiq nafratlanadi. Odamlarning bu dunyodagi ishlariga xolisona baho beriladigan sha jahannamda ham nodon kishilar bilan birga b Imaslikni uqtiradi. Chunki nodonlik — kishining tubanlashishidir. Shuning uchun ham, nodonlikdan qochib, «yer ostiga kirdim mano», deb yozgan edi¹.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ona-zamin, uning tupro i har tomonlama ulu lanadi². zligini tushungan har bir kishi, zi tu ilib sgan «tupro »ni e'zozlamo i, uning duosini olmo i lozim.

z tupro ini qadrlash — ona Vatanni hurmat qilmoqdir. z kindik qoni t kilgan tuproqni qadrlamagan kishi yovuz va johildir. Tupro idan uzilgan kishining xotirasi, d st-u birodari b lmaydi.

Shunday qilib, Ahmad Yassaviy asos solgan yassaviya ta'limotining shakllanishida, bir tomondan Nishopur, ikkinchi tomondan Xuroson tasavvuf maktablarining, ayniqsa, tasavufning qadimiy tariqatlaridan biri — malomatiyaning ta'siri sezilarli b ldi. Yassaviya tariqati XII asrda Movarounnahr, Xuroson va Xorazm xalqlari orasida yoyildi. Movarounnahrda yassaviya ta'limotini fuqarolar ongiga singdirishda Hakim ota, Qusam Shayx bobo Huvaydo Valiy, qashqadaryolik Hazrati Bashirlarning xizmatlari sezilarli b ldi. z navbatida, yassaviya zaminida bektoshiya³ va iqoniya⁴ tariqatlari shakllandi.

Bektoshiya tariqatiga Ahmad Yassaviyning shogirdlaridan biri Hoji Bektosh Valiy asos soldi. Bektoshiyaning oyaviy-nazariy asosini shialik va alaviylik ta'limotlari tashkil etadi. Ushbu ta'limot

¹ Qarang: *Ahmad Yassaviy*. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 79, 107, -113-betlar.

² sha asar, 42, 77, 98-betlar.

³ Xoja Bektosh Valiy hijriy 646-yilda Nishopurda tu ilgan, hijriy 738-(1337\1338) yiliarda vafot etgan. Falsafiy-tasavufiy oyalari «Maqalot» asarida bayon etilgan. Ushbu asar 1986-yilda Turkiyada professor Asqar Jushon tomonidan alohida kitob etib nashr etildi.

⁴ Iqoniya tariqatining ta'sir doirasi hozirgi Toshkent viloyati hududida edi.

XIV—XV asrlarda jahonning bir qator mamlakatlari: Turkiya, Bul oriya, Albaniya, Yunoniston, Ozarbayjon, Kavkaz orti lkalarida keng tarqaldi. XIX asrga kelib hurufiylik ta'limoti bilan q shilib ketdi.

Yassaviy va uning turli shaxobchalari, musulmon sharqi mam-lakatlari xalqlari ijtimoiy-siyosiy, oyaviy-falsafiy, madaniy-ma'naviy hayotida muhim ahamiyatga ega b ldi. Musulmon ola-mida millionlab xalqlarni insonparvarlik oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashda, odamlarni zaro yaqinlashtirish, birodarlashtirish-da, hamkor va hamjihat qilishda muhim ahamiyat kasb etdi.

f) Naqshbandiyada inson timsoli

Yiisuf Hamadoniyning shogirdlaridan biri Abduxoliq ijduvoniyl¹ Abu Bakr asos solgan «zikri xufiya»ni² har to-monlama rivojlantirgan. Shuningdek, Husayn Voiz Koshifiyning «Rashohat ayn al-hayot» asarida yozilishicha, u tasavvuf falsafasining yirik oqimlaridan hisoblangan hojagon (x jalar) tariqatiga asos solgan. Shuning uchun ham jahon x jalarining sarvari darajasiga k tarilgan.

Abduxoliq ijduvoniyl Sharq falsafiy tafakkuri tarixida munosib rin egallaydi. Uning ta'limoti tasawuf falsafasining eng muhim oqimlaridan biri hojagon tariqati doirasida shakllangan va rivojlangan.

³ Abduxoliq ijduvoniyl 1103-yilda hozirgi Buxoro viloyatining ijduvon tumanida tu ildi. Dastlabki ma'lumotni ijduvonda oldi. n yoshida Buxoroga kelib, awal imom Sadridindan tafsir, keyinroq Yusuf Hamadoniyl dan tasavvuf ilmlaridan saboq oldi. Ushbu ilmlarni mukammal rgangach, Buxoro madrasalarida tasavvufdan dars berdi. Xojagon tariqatiga asos soldi. Buyuk tasavvuf arbobi 1179-yilda vafot etdi. Uning inson t risidagi qarashlari «Manqobi xoja Yusuf Hamadoniyl», «Vasiyatnoma», «Maslak al-orifin», «Risolai salohiya», «Risolai shayx ush-shuyux xazrati xoja Yusuf Hamadoniyl», «Maqsad as-solikin», «Odobi tariqat» kabi asarlarida bayon etilgan. Abduxoliq ijduvoniylning qabri ijduvonda. U odamlarning yirik ziyoratgohiga aylangan. Hofiz Tanish Buxoriyning «Sharif-nomai shohiyl» asarida yozilishicha, XVI asrning yarmida shayboniylar nizolari paytida ana shu ziyoratgoh ijduvon aholisini z panohida saqlagan.

⁴ «Zikri xufiya»ning asosida «Ilmi Laduniyl» yotadi. «Ilmi Laduniyl* esa uchga b linadi: vahiy, ilhom, farosat (intuitsiya). Vahiy pay ambarlarga, ilhom avli-yolarga, farosat orqali bilish esa s fiylarga Ollohning ruxsati bilan berilarmish (Sadrididdin Salim Buxoriyl. Dilda yor. Toshkent, 1993, 9-bet).

Abduxoliq ijduvoniý barkamol inson uchun zarur bo'lgan odob-axloq normalarini ishlab chiqqan. Uning fikriga ko'ra, insonni ulu laydigan eng muhim fazilat bilimli, ilimli bo'lishdir. Inson har qanday vaziyatda ham ilm va taqvo bilan birga bo'lmoqi, ayniqsa, fiqhni (huquqni) chuqur o'rganmoqi darkor. Chunki inson faoliyati asosan ikki buyuk qudrat: huquq va axloq yordamida boshqariladi.

Abduxoliq ijduvoniý inson axloqiy qiyofasini ulu lovhchi alomatlar haqida gapirib, o'z s'zida, o'z yeb-ich, o'z uxla, ahli ayoldan ehtiyot bo'lib, besoqollar, xotinlar va bid'atlar, boylar va o'miyalar bilan suhbat qurma, ko'p kulma, ayniqsa, qah-qah urib kulishdan qoch, ko'p kulishdan yurak qorayadi. Boshqa odamga shafqat ko'zi bilan boq va hech bir kishini xor tutma, deb vasiyat qiladi.

Abduxoliq ijduvoniýning inson ruhiy-ma'naviy qiyofasi haqidagi qarashlarining asosida hojagon tariqatining quyidagi sakkiz qoidasi yotadi¹. Xuddi shu sakkiz qoida talablarining bajarilishi inson ma'naviy yetukligi holatini belgilaydi.

Birinchi qoida — «Xush dar dam» deb yuritiladi. Ushbu qoida inson ruhiy-ma'naviy kamolotining holatini, ayniqsa, uning e'tiqodi mustahkamligini ifodalaydi. Xudo vasliga yetishni orzu qilgan bunday qutlu, muborakbod istak yo'lida to'atibodat qilayotgan har bir kishi, awalo xufyona — ovoz chiqar-masdan zikr qilishi, zidan chiqayotgan har bir nafasdan ta hushyor bo'lishi joizki, toki bunda aflat yuz bermasin. Chiqayotgan har nafas Xudovandi Karimning muborak nomi bilan uzluksiz bo'lanishi lozim. Boshqacha aytganimizda, inson barkamolligining birinchi alomati hojagon tariqati talabiga muvofiq Olloh taoloning muborak nomini ulu lash, e'zozlashdir.

Ikkinchi qoida — «Nazar bar qadam», asosan, barkamollik, oriflik da'vosini qiluvchi har bir murid, har bir shogird bosgan qadamini yilab bosishi lozim, toki uning nazari turli noxushliklar, badbaxtliklar, behayoliklar bilan r'bar kelmasin. Boshqacha qilib aytganimizda, bosilgan har bir qadam ming marta ylanishi, faqat shandan s'ng tashlanishi darkor. Chaqirilmagan, aytilmagan joyga borilmagani ma'qul.

¹ Xoja Abdulloh ijduvoniý. Vasiyatnoma. Toshkent, 1993.

Uchinchi qoida — «Safar dar vatan»ga muvofiq, inson barkamolligi, uning nafaqat tu ilib sgan mamlakatini poyu-piyoda kezmo i, balki xayolan vatan b ylab safar qilmo i, tirgan joyida turib, yurtida b ladigan har bir zgarishlarni yurakdan his qilmo i darkor. Ana shunday tuy u shakllangan kishida barkamollik alomatlari mavjud desa b ladi. Chunki inson qancha k p safar qilsa, uning tabiatida b ladigan yomon qiliqlar asta-sekin y qoladi. sha yomonliklar rnini yaxshilik egallaydi. Safar qilmasdan, uzoq-yaqinni k rmasdan, muqim bir joyda turgan kishida ezgulik tomon intilish s nib qoladi, parishonlik sadi. Safarda b lgan kishida sabr, toqat, chidam ortib boradi.

T rtinchi qoida — «Xilvat dar anjuman» talabiga k ra, anjumanda odamlar bilan, qalbda, yurakda Xudo bilan birga b lish taqozo etiladi. Boshqacha aytganmizda, ilohiy haqiqatga erishishni istagan har bir kishi kundalik faoliyatida el-yurt bilan birga b lishga, lekin qalbida doimo Ollohni yod etishga daVat etadi.

Beshinchi qoida — «Yodkard»da musulmonlikni ifodalovchi eng asosiy belgilaridan biri: «lo illoha illolohu Muhammadun Rasululloh»ni qalbi bilan (zikri qalbiy) zikr qilish tushuniladi.

Oltinchi qoida — «Bozgasht»ga k ra, zikr qiluvchi ovoz chiqarib yoki ovoz chiqarmasdan «lo illoha illolohu Muhammadun Rasululloh» qoidasini (kalimasini) aytib, uning orqasidan, «Xudovando, mening maqsadim sensan», deb tugatadi. Ushbu qoida inson qalbidan yomon fikrlarni haydab chiqaradi.

Yettinchi qoida — «Nigohdosht» qoidasi talabiga k ra, zikr qilayotgan kishining nigohi turli narsalarga tushmasligi, diqqati chal ib ketmasligi, xayoliga boshqa biror narsa kelmasligi darkor. Barkamollik tomon intilayotgan har bir kishi Xudoni doimo yodida saqlashi zarur. Ana shanda ilohiy muhabbat qalbini qamrab oladi. Bunday tuy uning hosil b lishi inson qalbida «yoddosht»ning vujudga kelishidan darak beradi. Shuning uchun, sakkizinchi qoida — «Yoddosht»ga k ra, hamisha Haqdan boxabar b lish nazarda tutiladi. Inson qalbida Xudodan boshqa hech narsaga rin qolmaydi.

Ushbu qoidalar Yusuf Hamadoniyy va Abduxoliq GHjduvoniylar tomonidan ishlab chiqilgan. Chunonchi, xojagon

lariqatining dastlabki t rt qoidasi «Xush dar dam», «Nazar bar qadam», «Safar dar vatan», «Xilvat dar anjuman» Yusuf llamadoniy tomonidan ishlab chiqilgan b lsa, «Yodkard», • l5ozgash», «Nigohdosht», «Yoddosht» qoidalari Abduxoliq (fijduvoniy tomonidan yaratilgan.

Abduxoliq ijduvoniy qarashlarida qalbi yaxshilik va ezgulik hilan t la barkamol insonni shakllantirish markaziy rinni egal-laydi. U barkamol inson qiyofasini, nafaqat Muhammad pay ambar, balki butun umrini odamlarni yaxshilik va ezgulikka da'vat etgan buyuk shayxlar, orif insonlar timsolida ham k radi. Uning fikriga k ra, barkamol inson martabasiga erishishda, kishi-larning nasli-nasabi, qaysi tabaqaga yoki qaysi uru ga man-subligi hech qanday ahamiyatga ega emas. Aksincha, barkamol inson b lishni orzu qilgan har bir solik, har bir murid uchun ilm-ma'rifatga intilish, musulmon odob-axloqi qoidalariga qat'iy rioya qilish, kishilar xulq-atvori, xatti-harakatidagi ayriinsoniy qiliqlarga qarshi tinimsiz kurash olib borish, in-sonni eng ulu zot deb qadrlash muhim rol ynaydi.

Abduholiq ijduvoniyning fikriga k ra, barkamol inson na-faqat odamlarni yaxshilik, ezgulikka da'vat etishi, balki yomon-larga ham yaxshilik qilishi darkor. Yomon kishiga yaxshilik qilish-ning har kim ham uddasidan chiqa olmaydi. Insonning yomon-likka nisbatan yaxshilik bilan javob berishi uning barkamollik darajasiga k tarilganligidan dalolat beradi. z navbatida, ijduvonlik alloma yomon kishilardan uzoq yurish zarur, deb hisoblaydi. z fikrini isbotlash uchun xalq orasida keng tarqal-gan: «Qozonga yaqinlashsang qorasi yuqadi», degan hikmatni misol qilib k rsatadi.

Abduholiq ijduvoniy barkamol inson juda ehtiyot b lishi, bosgan har bir qadamini ylab bosishi zarur ekanligini qay-ta-qayta takrorlaydi. Barkamol insonning xatti-harakatidagi har bir kichik ehtiyotsizlik uning obr -e'tiboriga putur yetkazadi. Barkamol insonning qilgan ishlari quyosh darajali buyuk, k p b lsa-da, bulut parchasidek kichkina gunohi, not ri ishi yoki qadami, shu buyuklikni, ya'ni barcha amallarini t sib q yadi, y qqa chiqaradi, deb ogohlantiradi.

ijduvonlik mutafakkirning e'tirof etishicha, insonning taqdir — qismati Olloh tomonidan belgilab berilgan, lekin uni r yobga

chiqarishda uning zi mas'uldir. Chunki bu dunyoda inson zining qanday yashashini, qanday ishlashini zi belgilaydi. Modomiki, shunday ekan, inson ziga berilgan bunday imkoniyatdan oqilona foydalanishi, manmanlikka berilmasligi, takabburlik qilmasligi, Olloh oldidagi insoniy burchini sidqidildan bajarishi lozim. Y l q ygan xatolari uchun darhol tavba qilmo i darkor. Chunki insonning bilib-bilmay qilib q ygan xatolarini tan olishni istamasligi, uning mamaviy kamolotiga zarar yetkazadi. Barkamollik maqomiga k tarilishi uchun ov b ladi.

Abduxoliq ijduvoniyning tushuntirishicha, inson barkamollik maqomiga erishmo i uchun, ongi va shuuriga joylashib olgan turli salbiy illatlardan qutulmo i darkor. Barkamol inson b lishni orzu qilgan solik boriga shukur qilishi, y q b lsa sabr qilishi, z nafsini sabr yordamida jilovlashi lozim. Lekin ijduvonlik allomaning ta'kidlashicha, barchani barkamol inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Xullas, Abduxoliq ijduvoni insonni jamiyatdan ajralmaslikka, faqat taqvoga berilib, turmush tashvishlari va quvonchlaridan ajralib qolmaslikka, halol mehnat qilishga chorlaydi, mehnat qilish, tirikchilik tkazish jarayonida doimo odamlar bilan birga b lish, buning uchun Vatan b ylab vaqti-vaqti bilan safar qilib turish, imon va e'tiqodni mustahkamlashga da'vat etadi.

Abduholiq ijduvoni ta'limoti hamma amal qilishi mumkin b lgan ta'limot edi. Bu ta'limot z mohiyatiga k ra, ilohiylik bilan dunyoviylikni zida mujassamlashtiradi. Ushbu maslakka amal qilgan kishilar tirikchilik tashvishlaridan uzilgan holda Xudo bilan d stlashadilar.

Yusuf Hamadoni va Abduxoliq ijduvoni asoslab bergan hojagon tariqati qoidalarini Muhammad Orif Revgariy (vafoti 1259-yil), Mahmud Anjir — Fa naviy, Xoja Muhammad Rome-toniy Azizon (vafoti 1321-yil), Xoja Muhammad Boboi Samosi (vafoti 1354-yil)lar yanada rivojlantirdilar.

Abduxoliq ijduvoni asos solgan hojagon tariqati qoidalarini har tomonlama rivojlantirgan, uni sifatii yangi bosqichga k targan buyuk mutafakkir Muhammad Buxoriydir. U 1318-yilda Buxoro shahri yaqinidagi Hindivon qishlo ida tavalud topgan. Bahouddin (dinning nuri, shu'lasi, ravshanligi)

uning taxallusidir. B l usi olim qarshilik Sayid Amir Kuloldan saboq oladi.¹

Sayid Amir Kulol (vafoti 1371-yil) z zamonasining bilimdon kishilaridan b lib, Yunon faylasuflari Aflotun, Arastu, mashhur hadisshunoslar Ismoil Buxoriy, Muso Termiziy, shuningdek, Jaloliddin Rumiy, Abu Hamid azzoliy asarlarini yaxshi bilardi. Ayniqsa, musulmon olamida katta shov-shuylarga sabab b lgan Muhyiddin Arabiyning «Futhotial-Makkiya» («Makkada ochilgan kashfiyotlar») asarini chuqur rgangan, zi ham musulmon madaniyati va mamaviyatiga oid turli asarlar yozgan edi.

Bahouddin Naqshband haqida Amir Sayid Kulol Shahobuddin (XV asr) «Naqomatlari», Saloh al-Muborak Buxoriyning «Maqomati Bahouddin Naqshband», Ali al-Safiyning «Rishohat ayn al-hayot», Muhammad Porso Buxoriyning «Anis at-tolibin va udat as-silikin», Abdurahmon Jomiyning «Nafogat al-uns min hazrat al-quds», Alisher Navoiyning «Nissoyimul muhabbat* asarlarida, shuningdek, turk olimi Shamsiddin Soliyning «Qomus al-a'lam» kitobida ajoyib ma'lumotlar berilgan.²

Naqshbandiya ta'limotining vujudga kelishida, bir tomondan, tasawufning dastlabki tariqatlaridan biri hisoblangan Ahmad Yassaviy har tomonlama rivojlantirgan malomatiya, ikkinchi tomondan Abduxoliq ijduvoni asos solgan hojagon tariqatlarining ta'siri sezilarli b ldi.

Bahouddin Naqshbandning olam va odam t risidagi qarashlari «Hayotnoma» (Va'z va pand-u nasihatlar muammosi) va «Dadil al-oshiqin» kabi asarlarida bayon qilingan. L) z asarlarida Yusuf Hamadoni asos solgan, biz yuqorida ta'kidlab tgan hojagon tariqatining sakiz qoidasiga uch qoida q shib, uni yanada takomillashtiradi va n bir qoidadan iborat naqshbandiya ta'limotini vujudga keltiradi. Bu uch qoida quyidagicha:

¹, ' Bahouddin Balogardon. Toshkent, 1993, 54-bet.

² Bizning zaminimizda naqshbandiya ta'limoti ovrupolik sharqshunos olimlar X.Algar, M.Mole, F.Yung, E.Brovi, CPopovich, B.Gordlevskiy, V.Bartold, Ye.Bertels, A. Semenov, P.Ivanov, A.Boldirev, S.Demidov, shuningdek, zbek olimlari M.Xayrullayev, X.Abdulloh, M.Mahmud, B.Akram, N.Komilov, CUsmonov, E.Rustamov, S.Buxoriy, M. Oriflar tomonidan har tomonlama rganildi.

Birinchi qoida — «Vuqufi adadiy», deb yuritiladi. Ushbu qoidaga muvofiq, zikr qilayotgan har bir kishi ma'lum bir ichov, mezonga rioya qilish jarayonida zikrning zgarib ketishiga, chal ib turishga y l bermaydi. Insonni parishonxotirlikdan saqlaydi. Butun fikr-mulohazalar Olloh vasliga intilish sari y naltiriladi.

Ikkinchi qoida — «Vuqufi zamoniyy»ga k ra, barkamollikka da'vogar kishi z ahvoli t risida hamisha zi aniq ma'lumotga ega b lishi lozim. tayotgan umrining har bir lahzasini be'mani ishlarga emas, balki xayrli ishlarga sarf qilishi, z faoliyatini doimo kuzatib, tergab bormo i darkor.

• Uchinchi qoida — «Vaqufi qalbiy», deb ataladi. Bu qoidaga k ra, har bir kishi qalbdan hamisha Xudo bilan birga b lmo i lozim. Olloh tomonidan berilgan, ya'ni Olloh uchun zarur b lgan har qanday yumushni bajarishga fikran tayyor b lib turmo i zarur.

Naqshbandiya ta'limoti, kubraviya va yassaviyadan, eng awalo, tarkidunyochilikdan voz kechib, odamlarni halol mehnatga chorlagani bilan tubdan farq qiladi. Boshqacha aytganimizda, naqshbandiya birovlar hisobiga yashashni rad etadi. Faqat zining peshana teri bilan qilingan mehnat yordamida topilgan ne'matlarni halol deb hisoblaydi. Naqshbandning fikriga k ra, «inson fayzining ibtidosi — halol luqmada», ya'ni inson ma'naviy qiyofasidagi halollik insoniy fazilatlarining asosini tashkil etadi. Shuning uchun inson ma'naviy yetuk b lmo i uchun halol mehnat qilmo i lozim. Halol mehnat ma'naviy-axloqiy yetuklikning tayanch nuqtasi hisoblanadi. Turli mashaqqatlar evaziga yaratilgan halol boylik (luqma) har qanday tubanlikdan (xudbinlik, xasislik, arazg ylik, takabburlik, makr, riyo, dimo dorlik) ozod qiladi. Mehnatsiz orttirilgan boylik inson qalbini shubha va taxlikaga t ldiradi. Shuningdek, birovning soyasida, boshqalarning obr -e'tibori hisobiga yashashni, ishlashni qattiq qoralaydi.

Naqshbandiya ta'limotida ol a surilayotgan oyalardan yana biri, z xohishi bilan kamba al hayot kechirish, mol-mulk t plashdan, dabdabali hayotdan voz kechish oyasi edi. Ushbu oyaga amal qilgan Naqshband turmushi uchun zarur b lgan bir parcha nonni halol mehnati bilan ishlab topdi. Har yili arpa, mosh ekib, dehqonchilik qildi. Olingan hosildan turli

taomlar tayyorlab, eski b yra ustida tanovul qildi, m ndida suv ichib, kun tkazdi. S fiylarning xizmatkor — ch ri yollashini ma'qullamadi.

Naqshbandiyada faqirlikni z ixtiyori bilan qabul qilish eng muhim oyalardan biridir. Faqirlik haqida fikr yuritganda, odamlarni qashshoqlikka da'vat etish tushunilmaydi, balki inson ma'naviy qiyofasidagi muhim alomat nazarda tutiladi. Boshqacha aytganimizda, «faqir» inson ma'naviy qiyofasidagi kamtarlik, soddalik alomatidir. Bahouddin faqirlik oyasini ol a surib, odamlarni Muhammad pay ambardek yashashga undamoqchi, pay ambar turmush tarzini qayta tiklamoqchi edi.

Naqshbandning tushuntirishicha, faqirlikning shartlaridan biri — qanoatdir. Qanoat — halol mehnat qilish malakasiga ega b lgan, mehnat qilish kundalik tabiiy ehtiyojiga, hayotiy k nikmasiga aylangan kishida hosil b ladi. Qanoat insonni ma'naviy yuksaklikka k taradi, qadr-qimmatini oshiradi. zligini va z qadrini anglab olishga y l ochib beradi. K nglidan turli noxushliklarni haydab chiqaradi. Ta'ma, xasislik, tilamchilik kabi illatlarni bartaraf etadi. Qanoatli kishining k zi t q b ladi. Bunday kishi hech kimning maqtoviga, dasturxoniga, bazmiga, hurmat-ehtiromiga muhtoj b lmaydi.

Bahouddin Naqshband har bir fuqaroni «zohirda xalq bilan, botinda Xudo bilan», («Dil ba yor-u, dast ba kor») prinsipiga amal qilib ishlashga, yashashga da'vat etadi. Bunday gumanistik prinsiplarni odamlar turmush tarzidan kengroq rin egallashi uchun butun kuch- ayratini safarbar etadi. Uning fikricha, insonning ichki (botiniy) va tashqi (zohiriy) olami biri ikkinchisi bilan uzviy aloqador. Insonning ichki va tashqi olamining manbai bitta, xuddi shuning uchun ham zohiriylik va botiniylik har bir inson siymosida namoyon b ladi. Inson dilida Xudo ishqini mustahkam joylashtirib, shuhratparastlik, ziga bino q yish, yol onchilik, makkorlik, johillik kabi yaramas illatlarga qarsi tinimsiz kurash olib borgandagina, ruhiy-ma'naviy yetuklikka erishadi. Insonning har qanday holatda ham q li doimo mehnatdan ajralmasligi zarur. Mehnatsiz topilgan mol-u dunyo, ma'naviy yetuk b lib shakllanish jarayoniga ziyon yetkazadi. Inson qalbida joylashayotgan Olloh muhabbatiga rahna soladi. Insonning ichki olami musaffo b lsa, uning tashqi olami ham

musaffo b ladi. Insonning ichki olamida biror xiralik, noqobil-lik b lsa, shubhasiz, bunday holat uning tashqi olamida z ifodasini topadi. Botinni zohirsiz, zohirni botinsiz tasawur qilish mumkin emas. Ular biri ikkinchisi bilan chambarchas bo liq.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, Naqshband ta'limotiga asosan, insonning kundalik amaliy faoliyati, uning botiniy va zohiriy olami bilan dialektik aloqador. Botiniy va zohiriy yetuklik insonning kundalik faoliyatiga, z navbatida, amaliy faoliyat ham insonning botiniy va zohiriy olamiga z ta'sirini tkazadi.

Bahouddin Naqshbandning tushuntirishicha, ruhiy-ma'naviy yetuk, barkamol inson, eng awalo, tkir aqlga ega, idroki, sezish qobiliyati, his-tuy ulari yuksak b lmo i lozim. Xusus-san, zehn tkirligi kengroq mushohada yuritish uchun real imkoniyatni vujudga keltiradi. Barkamol inson zining aql-xushini behudaga sarflamasligi, har bir s zi aql-farosat tarozisida

lchangan, fikr-mulohazasi pok e'tiqodiga mos tushmo i, qil-gan har qanday ishidan hijolat, afsus-nadomatlar chekmasligi, zining odobi bilan boshqalardan ajralib turmo i, ylovsiz, no rin s zi bilan bironing qalbiga shikast yetkazmasligi, shirinsuxanligi bilan odamlar dardiga malham b lmo i, andi-sha va ehtiyot, beozorlik va zariflik, chin va oz s zlash kundalik turmush tarzida barqaror b lmo i darkor.

Naqshbandiya ta'limotiga k ra, axloqiy poklik, ayniqsa, sav-do-sotiq bilan shu ullanuvchi kishi uchun buyuk bezak b lmo i lozim. Chunki har qanday davlat, har qanday mamlakat iqtisodiyotining rivojini tijoratsiz, axloqiy pok, ishbilarmon savdo xodimlarisiz tasavvur qilib b lmaydi. Tijorat, savdo-sotiq halollikka, ruhiy-ma'naviy yetuklikka asoslanmo i zarur.

Naqshband insonni hamisha ruhiy-ma'naviy poklikka, kun-dalik amaliy faoliyatdan uzilmay, dilida Xudo bilan birga b lishga chorlaydi. Buning uchun inson hamisha yuksak imon-u e'tiqodga ega b lmo i lozim. Boshqacha aytganimizda, Naqshband ta'limotiga k ra, inson faqat moddiy boylikka emas, k proq ma'naviy boylik, tiqod va imon tomon intilishi zarur. E'tiqod va imon Xudoga b lgan muhabbatning lchovidir. Ollohn hamisha yod etib yashaydigan kishiga, hatto iblis ham ziyon-zahmat yetkaza olmaydi. Imon-u e'tiqodni mustahkamlamoq

uchun Qur'oni Karim va Hadisi Sharif y lidan bormoq kerak. Uning tushuntirishicha, bu dunyodagi podshohlarga, haykallarga e'tiqod qilib b lmaydi. Har qanday podshohlik yemiriladi, haykal qulaydi, e'tiqod esa qoladi. Shuning uchun ham inson tiqodining asosida abadiy mavjud Xudo yotmo i lozim.

Naqshbandiya qoidalariga muvofiq, barkamol inson b lishni orzu qilgan kishi qalban maxfiy zikr qilishi (Olloh nomini eslashi, takrorlashi) z ustoz, piri-murshidi bilan xilvatda uchrashishi, s zlashishi, suhbat qurishi lozim. Ustoz va shogird orasidagi suhbat davomida ularning fikr-mulohazalari birlashishi shogird kamolotining muhim shartidir. U Junayd Bo dodiy asos solgan suhbat usulini har tomonlama rivojlantirdi. Uning suhbat usulining metodologik asosini sunniylik tashkil etar edi. Shuningdek, suhbat jarayonida oshkoralik bilan xufyonalikni muvofiqlashtirishga, uning ma'nosi va mazmuni shariat doirasidan chiqib ketmasligiga alohida e'tibor qaratadi. Naqshband inson ongi va faoliyatida sodir b layotgan turli noxushliklarni suhbat vositasi bilan bartaraf etish mumkin, deb ylaydi. Suhbat jarayonida suhbatdoshining fikr-mulohazasini sabr-toqat bilan tinglash, ayniqsa, tilga ehtiyot b lish, bahs-munozarada axloq-odob doirasidan chiqmaslikni qayta-qayta takrorlardi.

Naqshband riyokorlarcha yasama xudoj ylik va rasm-rusumlarni, xususan, qirq kun r za tutish, daydilik, qashshoqlik, zikr jarayonida musiqa chalish, ashula va raqsga tushib, oshkor (sam) va ovoz chiqarib (J^{arir}) zikr qilishni inkor etadi. Avliyolarga, mozorlarga si inib, ulardan madad va yordam s rashni foydasiz, deb biladi. Chunki har qanday yordamni faqat Olloh berishga qodir. Uning bandalari bunday ishlarga qodir emas. Ruhan poklanib, manfaatparastlik, manmanlik, kibr-u havodan tamoman voz kechib, ixtiyoriy faqirlikni, hokimiyat bilan butunlay munosabatni uzishni tar ib qiladi. Naqshbandiya tarafdorlari hukmdorlar bergan turli sov alar, hadyalarni olmas, Pay ambar sunnalari, shariat qonun-qoidalariga toia rioya qilar edilar.

Bahouddin Naqshband tasavvufni davlat mafkurasi darajasiga k tarishni va bu taiimot yordamida jamiyatning turli ijtimoiy guruhlari, qatlamlarini tenglashtirmoqchi, ular orasidagi turli ziddiyatlar, mojarolarga barham bermoqchi, Turon zaminida

yashovchi turli tillarda s zlashuvchi xalqlar madaniyati — ma'naviyatini bir-biriga yaqinlashtirmoqchi edi. Turli qavmlar, tabaqalarni yagona sunniylik oyasi atrofida birlashtirishni orzu qilardi. Xuddi shuning uchun ham bu ta'limot turli millatga mansub kishilar orasida keng tarqala boshladi.

Shunday qilib tasawufning ikki yirik oqimi — naqshbandiya va yassaviya — ju rofiy va milliy chegaralarni yorib tib, umum- 1 insoniy qadriyatlar darajasiga k tarildi va inson ruhiy-ma'naviy kamolotiga xizmat qildi. Yassaviya va naqshbandiya biri ikkinchisini t ldiruvchi, biri ikkinchisiga doimo ta'sir tkazib turuvchi, kishilarni ruhiy-ma'naviy kamolot tomon boshlovchi, ijtimoiy illatlarga ayovsiz t ochuvchi, insonparvar, xalqparvar taiimotlardir.

Qadimiy Turon zaminida paydo b lgan tasawufning bu ikki yirik oqimida mulkka boigan munosabat turlicha sharhlandi. Xusususan, Yassaviy taiimotida mulk insonning Xudo vasliga yetib borishida, barkamol inson boiib shakllanish jarayoniga xalaqit beruvchi vosita sifatida talqin etildi. Foniylar dunyoda mol-u mulkka mehr q yish Xudoga boigan muhabbatning shakllanishiga ziyon yetkazadi. Shu boisdan ham, barkamollik da'vosini qiluvchi kishi bu dunyo lazzatlaridan voz kechishi kerak, degan oya ol a surildi. Yassaviy ushbu oyani tar ibot qilgan paytda odamlar turmush tarzida umummulkning (jamoal mulki) hissasi salmoqch edi. Xudo vasliga yetish orzusi bilan tarkidunyo qilgan darvishni odamlar umumiy mulk hisobidan qoila-quwatlashardi. Naqshbandiya oyalarining tar ibotchilari va tashviqotchilari faoliyat k satayotgan hududlarda esa xususiy mulk ustuvorlik qilardi. Ana shunday sharoitda tirikchilik qilish uchun har bir kishi mehnat qilishga majbur edi. Mehnat yashash vositasiga aylanayotganligi uchun ham naqshbandiya bu dunyo tashvishlaridan ajralmasdan Xudo vasliga yetish mumkin, degan oyani odamlar ongiga singdira boshladi. «Dil ba yoru, dast ba kor» — naqshbandiya taiimotining asosiy qoidasiga aylandi.

Yassaviyada inson Xudoga yaqinlashish uchun xilvatda yashashi, ya'ni ijtimoiy muhitdan ajralib, yol iz kun tkazishi shart qilib q yilgan boisa, naqshbandiya tarafdorlari Olloh vasliga yetishni orzu qilgan kishi bemalol odamlar bilan birga yonma-yon yashashi, suhbat qurishi mumkinligini ta'kidladilar.

Chunki tanho, xilvatda yashagan odam el-yurtdan ajralib qoladi, zining Xudo vasliga yetishdek olijanob maqsadini oshkor qilib q yadi. Turgan gapki, xilvatda yashovchi sha darvish zining maqsadiga, e'tiqodiga sodiqligi bilan boshqalarning hurmat-izzatiga sazovor b ladi, shuhrat topadi. Hurmat-izzat, shuhrat bor joyda xavf b ladi, undan saqlanishning eng muhim y li odamlar bilan birga b lish, yonma-yon faoliyat k rsatishdir. Odamlar orasida faoliyat k rsatmoq uchun, shubhasiz, ular bilan suhbatlashish lozim b ladi. Suhbat barkamollikka intilayotgan insonni Xudo vasliga olib boruvchi muhim shart hisoblanadi. Buyuk kishilar suhbatidan bahramand b lish har qanday maktab va madrasa sabo idan afzal ekanligiga e'tibor qaratiladi.

Naqshbandiya insonni ulu iovchi ta'limot b lgani uchun ham XV asrdan e'tiboran Movarounnahr va Xurosondan Qohira va Bosniyagacha, Gansu va Sumatra, Shimoliy Kavkazdan Hindiston janubigacha, hatto Arabistonning Xijoz viloyatigacha yetib bordi. Naqshbandiya ta'limoti Muhammad Porso, Mahdumi A'zam, Sa'diddin Kash ariy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, Xoja Muhammad al-Boqiy Qobuliy, Xoja Ahmad Farruh Sirhindiy, Imom Rabboniy asarlarida har tomonlama rivojlantirildi. Naqshbandiya ta'limotini XVI asrdan keyingi davrlarda Movarounnahr, Sharqiy Turkiston, Af oniston hududlarida keng tarqalishida Mahdumi Azam, ya'ni Xoja Ahmad Kosoniylar sulolasining xizmatlari tahsinga loyiqdir.

Naqshbandiya ta'limotining XV asrdagi buyuk namoyandalaridan biri shoshlik Xoja Ubaydulloh Xoja Ahror Valiy edi.¹

Xoja Ahror olam va odam t risidagi qarashlarini «Fiqarot ul-orifin» (1910-yilda Toshkentda nashr etilgan), «Risolai Volidiya» yoki «Muxtasar» (bu asarni Bobur zbek tiliga tarjima qilgan), «Risolai havroiyya» (1899-yilda sharqshunos olim

¹ Xoja Ahror Valiy 1404-yilda Shoshda (Toshkent) tavallud topdi. Dastlabki bilimlarini Shosh maktablarida oldi. n ikki yoshida Samarqand madrasalaridan biriga qishga kirdi. So li ining yomonligi uchun qishni davom ettira olmadi. Mustaqil qib rgandi. Samarqandlik mashhur allomalardan, ayniqsa, Amir Sayid Qosim Anvardan k p saboq oldi. Hirotlik shayxlar Bahvaddin Umar, Zayniddin Xavofiy, cha yonlik Ya'qub Charxiylar suhbatida b ldi. Zamonasi-ning yirik din arbobi va diplomati darajasiga k tarildi. Naqshbandiya ta'limotining buyuk arbobi 1494-yilda vafot etdi. (Qarang: Valix jayev B. Xoja Ahror tarixi. Toshkent, 1994, 61-77-betlar).

V.A.Jukovskiy tomonidan Sankt-Peterburgda nashr ettirilgan), «Ruqaot» («Maktublar») kabi asarlarida bayon etilgan. Uning diniy-falsafiy qarashlarida Muhyiddin Arabiy asos solgan «vahdati vujud» nazariyasining ta'siri katta edi. «Fiqarot Ahroriya» risolasida ta'kidlanishicha, inson barkamol b lishi uchun, avvalo, Xudoni tanish, uning fazilatlari, xislatlarini bilish uchun esa zavq, jazba katta ahamiyatga ega b ladi. Jazba natijasida vujudga kelgan muhabbat tufayli Xudo tanib olinadi. Bunday tani-shuvdan k ngil taskin topadi. Uning qayd etishicha, bunday sof k ngil zidan hamisha nur tarqatib turadi. sha nur inson qalbini doimo nurafshon qilib, tanasiga tiriklik ato qiladi. Inson sha nurdan uzilishi bilan uning tirikligidan hech qan-day asar qolmaydi.

Xoja Ahror Valiy naqshbandiya ta'limotida ol a surilgan, har bir kishi foydali yumush bilan shu ullanishi lozimligi haqidagi oyani yanada boyitdi. Fuqarolar zlarining ijtimoiy foydali mehnatlari bilan zgalar k nglini shod etishlari darkor, deb hisobladi. zgalar k nglini shod qilmoq chinakam musul-monchilik belgilaridan biri deb tushuntirdi. Odamlarning turli yumushlarini oson qilish, ijtimoiy jihatdan kishilar uchun foy-dali b lish, ularga rohat va xursandchilik ato etish kabi fazi-latlarni inson axloqining k rki, deb bildi.

Xoja Ahror Valiy naqshbandiya ta'limotini jamiyat hayotiga, xalqning turmush tarziga joriy etishga harakat qildi. Kishilarni uzluksiz ijtimoiy faollik k rsatishga chorladi. Fuqarolar orasida katta obr -e'tiborga sazovor b lgan tasawuf arboblari-ga turli maktublar yozib, ularni jamiyatni boshqarish ishlarida faol ish-tirok etishlarini iltimos qildi. Ulardan maslahatlar s radi. Bun-day xayrli ishlar pirovardida tasawuf namoyandalarining davlat-ni, jamiyatni boshqarish ishlariga faol aralashuviga, davlat boshliqlari amalga oshirayotgan siyosatga t ridan-t ri ta'sir tkazilishiga olib keldi. sha jarayonlarga y lboshchilik qilgan Xoja Ahrorning zi yirik siyosiy arbob darajasiga k tarildi.

Xoja Ahror falsafasida markaziy rinni fuqaro manfaatini himoya qilish, odamlarning o irini yengil qilish yotadi. Odam-larni zolimlar zulmidan, turli noinsofliklardan himoya qilishga urinadi. Musulmonlar manfaatini himoya qilish maqsadida shohlar, hukmdorlar bilan uzluksiz muloqotda b ladi. Musulmon b lmoq

deganda, fuqaro manfaati uchun yashashni tushunadi va zining butun umri, ongli faoliyatini fuqaro manfaatini himoya qilishga qaratadi¹. Fuqarolar osoyishtaligi, hunarmand va tijorat ahli ishining ravnaqi y lida har qanday muammolarni urush va qon t kish y li bilan emas, balki kelishuv, tinchlik va osoyishtalik bilan hal qilishga intiladi². Boshqacha aytganimizda, Xoja Ahror falsafasida birovlariga jabr-sitam qiluvchilarga qarshi kurash, odamlarni bu dunyo tashvishlaridan asrash, insonni ulu lash asosiy rin egallaydi. Uning fikriga k ra, olamdagi barcha tirik mavjudotlar ichida eng ulu qadriyat insondir. Inson zining ulu vorligi bilan z vaqtini tkinchi, bachkana narsalarga sarf etmasligi, foydali ishlar bilan shu ullanmo i lozim.

Xoja Ahror z ixtiyoridagi yer va mulkdan olingan daromadlardan madrasa, masjid, xonaqoh va boshqa imoratlar qurdirdi. Uning bunday saxiyligi, insonparvarligi odamlar orasida obr -e'tiborini oshirib yubordi. Movarounnahr va Xurosonning qishloqlarida yashovchi dehqonlar zlariga qarashli yerlarini Xoja Ahrorga nazr qila boshladilar. Bunday harakatning avj olib ketishining sabablaridan biri — sha davrdagi Samarqand hukmdori sulton Abu Sayid Mirzoning farmoni bilan Xoja Ahrorga qarashli yer va mulkdan ushr soli i olinardi, xolos. Boshqa soliqlar esa olinmasdi. Shuning uchun dehqonlar z yerlarini Xoja Ahrorga nazr qilishar, zlari esa sha yerlarda ishlashni davom ettirar edilar. Buning natijasida dehqonlar ortiqcha soliqlardan ozod b lar edilar. Shunday qilib, XV asrning ikkinchi yarmida Xoja Ahror mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy, mamaviy hayotida katta obr -e'tiborga ega b lgan kishilardan biri darajasiga k tarildi.

Xoja Ahror shaxsidagi eng muhim xislatlaridan biri — sodir b layotgan voqealarning, hodisalarning mohiyatini zukkolik bilan tahlil qilar, undan zi uchun zarur xulosalar chiqarardi. Bunday zukkolikka erishmoq uchun zidagi eng nodir qobiliyat — «tush k rish»dan foydalanardi. Boshqacha aytganimizda, z kashfiyotlari va karomatlarini tushida k rganiga asoslanib bayon etardi. Shuning uchun ham, uni «Valiy», ya'ni Xudoga yaqin kishi, deyishardi.

¹ *Boyqobilov B.* Hayratul Ahror. Toshkent, 1997.

² *Hazrati Xoja Ubaydullo Ahror.* Risolai volidiya. Zahriddin Muhammad Bobur tarjimasi. Toshkent, 1991.

mumkin. Chunonchi, yantoqfurush chol islomgacha b lgan adabiyotlarda himmat-u saxovatda afsonaviy qahramon darajasiga k tarilgan Hotami Toyga murojaat qilib, meni senga xshagan bir bandaga xor etmagani, tirikchiligimni senga bo lab q ymagani, bir parcha qotgan non, bir qultum suvning borligiga shukrona aytaman, deydi. Yantoqfixrush chol tirikchilik uchun birovga bo lanib qolmagani, bironta bandaga zor etmagani uchun, hirs-u havas qurboniga aylanib, mol-u dunyo t plash kasaliga muftaio b lmagani, shohu-gadoga xor qilmagani uchun Xudoga shukronalar aytadi. Shukrona aytishi bilan zidagi insoniylikning yuksak darajaga k tarilganligini namoyon qiladi.¹

Xurosonlik alloma zining «Lujjat ul-asror» qasidasida inson tarbiyasiga, xususan, uning xulq-atvoriga putur yetkazuvchi il-latlardan biri ta'magirlikdir, deydi. Uning ta'kidlashicha, ta'magirlik insonni ma'naviy tubanlik tomon boshlaydi. Shuning uchun ham Jomiy ta'magirlikni har tomonlama qoralaydi, sabr-toqatli kishilarning olijanobliklarini, ma'naviy jihatdan podshohdan ham, vazirlardan ham ustun q yadi. Uning fikriga muvofiq, inson halol va pok yashamo i uchun, yaxshi kasbga ega b lmo i darkor. Yaxshi kasbga ega b lgan insonda, z mehnati evaziga kun kechirish uchun real imkoniyat vujudga keladi.

Abdurahmon Jomiy asarlarida pand-nasihat ruhi ustuvorlik qiladi. Kishilarni ezgulikka, halol va pok boiishga, kamtarlikka chorlaydi. Har bir kishi z umrini yaxshi, xayrli ishlarga sarflashi, uni behuda tkazmasligi, yaxshi ishlashi, yaxshi yashashi uchun ovqatlanishga e'tibor berishi zarur, deb hisoblaydi. Uning fikriga k ra, inson ovqatlanganda qandaydir bir tartib-qoidaga rioya qilmo i zarur. Ovqatlanishning maium bir qoida asosida amalga oshirilishi, insonning z nafsini boshqara olishga, ishtahaga no rin erk bermaslikka olib keladi. Nafs tarbiyasida sharqona mehmon va mezbon munosabatlariga t xtalgan buyuk shoir, mehmon oldiga dasturxon yozgan mezbon, dasturxonga q ygan noz-u ne'matlarini pisanda qilmasligi darkor. Bunday holat, shubhasiz, mehmonning izzat-nafsiga tegadi. Shuningdek, Jomiy turli taomlarni palapartish tanovul qilmaslikka e'tiborni qaratadi. Ovqatlanishni z vaqtida amalga oshirish

¹ Qarang: *Mahmudov M.* Komil inson ajdodlar orzusi. Toshkent, 2001, 175—180-betlar.

/arur, deb hisoblaydi va zining «Bahoriston» asarida Sharqning bir donishmandini liga qilgan pand-u nasihatini misol qilib keltiradi. «...Erta tongda o zingga biror luqma ovqat tiqmay eshikdan chiqma, chunki t qlik xushmuomalalik va chuqur mulohaza moyasi, ochlik esa yengiltaklik va aqlsizlik doyasidir*».¹

Abdurahmon Jomiy ham Sharqning boshqa mutafakkirlaridek, zi yashayotgan jamiyatda adolat rnatishni orzu qiladi. Buning uchun adolatning dushmani b lgan jaholatning vujudga kelish sabablari, uni bartaraf etish y llarini qidiradi. U jaholat va adolatni inson qismatining biri-biriga zid ikki tomonidir, deb tushunadi.

zining «Bahoriston» asarida qayta-qayta ta'kidlaganidek, hamma zamonlarda ham sha ikki tomon orasida kurash davom etib kelgan. Barcha zamonlarda ham, hatto Xudoni ham aldamoqchi b lgan rahbarlar — «yol onchi farishtalar» b lganligi sir emas. Podshohlar z mamlakatlarida adolatni rnatmoqlari uchun, eng awalo, fuqarolarni sha «yol onchi farishta»lar zu umidan, ularning noinsofliklaridan himoya qilishlari zarur. Buning uchun davlatpanoh ta sinchkov, ta odil b lmo i darkor. Lekin mamlakatda adolat rnatishda, bitta podshohning sa'y-harakati kamlik qiladi. Adolatni rnatish, nafaqat podshohdan, balki uning mulozimlaridan (vazir-u vuzarolar), yaqin kishilaridan alohida mas'uliyat talab etadi. Agar podshoh atrofidagi mulozimlar dono kishilar b lsa, mamlakatda ma'rifat, ilm quloch yozadi. Bundan fuqarolar manfaat k radi, xazina javohirotda t ladi, deydi Jomiy.

Abdurahmon Jomiy zulm tugatilgan, ezuvchi, va eziluvchi ham b lmagan, barcha teng huquqqa ega b lgan fozil jamiyatni qurishni orzu qiladi. Fozil jamiyatning bunyodkorini adolatli, xalqparvar Shoh siymosida k radi. Bunday davlat boshli ining ijtimoiy qiyofasini zining «Xiradnomai Iskandar» («Iskandar aqlnomasi») asarida Iskandar obrazida gavdalandiradi. El-ulus dardi bilan yashovchi, uning dardiga quloq soluvchi, nohaq qon t kishning oldini oluvchi hukmdor haqida orzu qiladi.

Adolatli shohning eng olijanob fazilati odillik deb ylaydi. Odillikni nurga qiyos qiladi. Z rlikni esa zulmatga xshatadi. Davlat tepasida turgan kishi adolatli b lishi bilan birga ma'rifatli b lmo i zarur. Ammo nodon kishi ham adolatli b lishi mumkin.

¹ Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. Toshkent, 1997, 18-bet.

Nodonlik adolatli boshliqni not ri y lga boshlashi mumkin. Har qanday nodonliklardan boshliqni ma'rifat saqlab qoladi. Faqat ma'rifatli shoh adolatli hukm chiqarishi mumkin. Jomiyning ta'kidlashicha, davlat qonunga asoslanib boshqarilishi lozim. Qonun ustuvor b lgan jamiyatda m qarolar farovon yashaydi. Odamlar zlarining kundalik amaliy faoliyatida qonunga rioya qilishlarini adolatning eng muhim k rsatkichlaridan biri, deb hisoblaydi.

Jomiyning fikriga k ra, shariat talablariga javob beradigan har qanday harakat ham adolatli b lavermaydi. Qabul qilingan qarorlar xalq tomonidan ma'qullansa, q llab-quwatlansa, bunday tadbirlami adolatli desa b ladi. Kishilarga ziyon yetkazuvchi tadbirlar hech qachon adolatli b lishi mumkin emas. El, xalq k nglini olgan hukmdorgina hurmat-izzatga sazovor b ladi. Rahmdillik va adolat bilan ish tutadigan Shoh, uning fikriga k ra, duolarga muhtoj emas.¹ Abdurahmon Jomiy johillik bilan musulmon b lib, xalqni azob-uqubatga tutgandan k ra, kofir b lib yaxshi va adolatli ish tutgan ma'qul, deydi.

Naqshbandiya ta'limotida insonning axloqiy qiyofasi haqidagi teran fikrlarni xurosonlik mutafakkir Husayn Voiz Koshifiy² asarlarida ham k rish mumkin. Koshifiyning fikriga k ra, kishilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar tizimining ma zini axloqiy munosabatlar tashkil etadi. U axloqiy munosabatlarni kishilarning kundalik turmush tarzi, amaliy faoliyatidan qidiradi. Uning inson axloqiy qiyofasi haqidagi qarashlari «Axloqi Muhsiniy», «Anvari Suhayliy», «Risolayi Xotamiya» va «Futuwatnomai Sultoniy», «Tavsiri Husayniy», «Javohirnoma» risolalarida bayon etilgan.

Koshifiy insonni olamdagi mavjudotlarning eng buyugi, sarvari, deb biladi. Shuning uchun ham inson — eng oliy qadriyatdir, degan fikrni har tomonlama asoslab beradi. Xuddi shu

¹ Jomiy A. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1971, 11-bet.

² Naqshbandiya ta'limotining yirik namoyandalaridan biri — Husayn Voiz Koshifiy taxminan 1440-yillarda Xuroson viloyatidagi Sabzavor shahrining Boyhaq kentida tu ilgan. Boshlan ich ma'lumotni ona shahrida olgan. Arab, fors, turkiy tillarni mukammal bilgan. Matematika, astronomiya, kimyo, musiqa, adabiyot, fiqh kabi fanlarni har tomonlama rgangan. Tez orada k zga k ringan voiz — notiq b lib tanilgan. Shuning uchun ham, awal Nishopurda, 1455—1468-yillarda esa Mashhadda voizlik qilgan. 1468-yilda Hirotda kelgan va Temuriylar rahnamoligida faoliyat k rsatgan. 1505-yilda Hirotda vafot etgan. U falsafa, axloq, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, siyosat, tarix, kimyo, astronomiya, matematika, musiqa, voizlik, din tarixi, fiqh, tibbiyotga doir 200 dan ortiq asar yozgan.

likr u yaratgan axloqiy ta'limotning asosiy oyasidir. Uning likriga k ra, insonning barcha ijtimoiy fazilatlarining asosida axloqiy xislatlar turadi. Lekin axloqiy xislatlar ijobiy yoki salhiy b lishi mumkin. Ijobiy axloqiy xislatlar insonni har tomonlama ulu lasa, salbiy axloqiy xislatlar uni inqiroz tomon yetaklaydi. Shuning uchun ham, salbiy axloqiy xislatlarni har lomonlama qoralaydi va uning nafaqat inson, balki jamiyat uchun ham katta zarar olib kelishini, bir qator hikoyatlar, rivoyatlar asosida tushuntirib beradi.

Husayn Voiz Koshifiyning e'tirof etishicha, axloqiy normalar inson xulq-atvorini, xatti-harakatini tartibga solib turadi. Shuning uchun ham, ijobiy axloqiy xislatlar barchaning ijtimoiy qiyofasidan mustahkam rin egallashi darkor. U ana shunday axloqiy xislatlar sirasiga: sabr, hayo, iffat, pokizalik, sobitqadamlilik, saxiylik, saxovat, rostg ylik, shijoat, kamtarlik, hushyorlik, himmat, diyonat, vafo, andisha, izzat-hurmat kabilarni kiritadi. Ushbu axloqiy xislatlar inson ijtimoiy fazilatlarining qaror topishida hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi, deydi.

Koshifiyning ishonirishicha, insonning eng muhim axloqiy fazilati adolatdir. Agar adolat inson uchun eng muhim, mutlaq axloqiy fazilat b lsa, insonning boshqa fazilatlarini uning xizmatkoridir, deydi. Adolat tushunchasini har tomonlama asoslab berishga harakat qiladi. Xususan, adolat insonning axloqiy barkamolligini ifodalovchi eng muhim fazilat b lsa, adolatsizlik — inson axloqsizligi tubanlashganligini ifodalovchi alomatdir. z navbatida, adolat kishilar rtasidagi tenglikni, bir toifa kishilarning boshqa toifa kishilar ustidan tazyiq tkazmasligi, z ravonlik qilmasligini ifoda etuvchi k rsatkich vazifasini ham bajaradi. Adolatning qudrati Qur'oni Karim va Shariat qonun-qoidalariga amal qilish bilan lchanadi.

Adolat, z navbatida, davlatni oqilona boshqarayotgan hukmdorlar faoliyati lchovchi mezondir. Shuning uchun Koshifiy adolatni mamlakat farovonligi, boyligi, xazinaning ma'murligi, shahar va qishloqlarning obodligi bilan bo laydi. Qayerda adolatsizlik hukm sursa, sha yerda mamlakat inqiroz, tanazzulga uchraydi.

Husayn Voiz Koshifiyning fikriga asosan, axloq aqlga b ysunishi darkor. Inson xush axloq-odobga ega b lmo i uchun tinimsiz ilm-fanni egallashi lozim. Fanlar — nazariy va amaliy

fanlarga b linadi. Inson axloqiy qiyofasining shakllanishida amaliy fanlar muhim ahamiyatga ega b ladi. Uning tushuntirishicha, fanlar uch turkumga boiinadi. Birinchi turkumga kasb-hunar malakalarini shakllantiruvchi fanlarni kiritadi. Ushbu fanlar yordamida insonda kasb-hunar malakalarini aks ettiruvchi professional qiyofa hosil boiadi. Ikkinchi turkumga kiruvchi fanlar — inson kuzatishi bilan bogiiq. Kuzatishga asoslangan fan hech qanday dalil, isbotni talab qilmaydi. Uchinchi turkumga — ilohiy fanlarni kiritadi.

Xurosonlik olimning fikricha, ilm-fanni inson mol-u dunyo t plash uchun ishlatmasligi, balki odamiarning kundalik turmushi, yashashi uchun xizmat qildirishi lozim. Ilm-fan qadr-qiymati amaliyot uchun, kishilarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun q shgan ulushi bilan belgilanadi. U bilim bilan amaliyot birligini ta'minlash yoilari, uslublarini izlaydi. Lekin ilm-fan bilan amaliyot birligini ta'minlash yoilari, uslublarini aniq belgilab bera olmaydi. Koshifiy amaliyot deganda kishilar taiimtarbiyasini tushunadi. Shuning uchun boisa kerak, yoshlar tarbiyasiga k proq e'tibor beradi. Bolalarni yoshligidan kasb-hunarga rgatish zarur, buning uchun esa har bir tarbiyachi zi tarbiyalayotgan bolaning yaxshi yoki yomon odatlarini aniq bilib olmogi zarur, deb hisoblaydi.

Koshifiy kishilarni besh guruhga boiadi. Birinchi guruhga mansub kishilar z tabiati, kelib chiqishiga asosan yaxshi, ezgu, savob ishlar qilishga moyil boiadilar. Bunday kishilarni hamisha q Uab-quwatlash zarur. Ikkinchi guruhdagi kishilar faqat zi haqida ylaydi, boshqalarga hech foydasi tegmaydi. Bunday kishilarni ham qadrlash, ularni xayrli ishlar qilishga da'vat etish lozim. Uchinchi guruhga mansub odamlar jamiyatga na foyda, na ziyon yetkazadilar. Bunday kishilarni yaxshi ham, yomon ham deb boimaydi. Ularni yaxshilik qilishga, yomonlikdan qochishga chorlash darkor. T rtinchi guruhga kiruvchi kishilar birovga yomonlik qilmasalarda, tanbeh berishga loyiq odamlar hisoblanadi. Beshinchi guruhga axloqsiz-odobsiz, yovuz odamlarni kiritadi. Bunday kishilarga nisbatan jazo choralari q Uash va ularning tarbiyasi bilan shu ullanish lozim, deydi.

Naqshbandiya qoidalarini umuminsoniy madaniyatning yuksak durdonasi, umumbashariy qadriyat darajasiga k tarishda

Sharqning mashhur shoiri, ulu gumanist Alisher Navoiyning¹ xizmatlari beqiyosdir. Abdurahmon Jomiy, Husayn Voiz Koshiliy qarashlarini har tomonlama rivojlantirgan buyuk mutafakkir, davlatni boshqarishda umuminsoniy axloq normalarining muhim ahamiyatga ega ekanligini yangi dalillar bilan boyitdi.

Alisher Navoiyning ta'riflashicha, davlat boshida turgan rahbar sharoitga qarab ish yuritishi, zarur bo'lsa yumshoq, lozim bo'lganda qattiqqam, «yaxshiga-yaxshi-yu, yomonga-yomon» bo'limi, shoshma-shosharlikka yo'l qoymasligini, ayniqsa, jazo tayinlash va uning ijrosida hushyor bo'lishni, xususan, o'zgina ayb qilib qo'ygan gunohkorga munoyoridan ortiq jazo bermaslikni, mabodo, gunohkor qatl etiladigan bo'lsa, ijroni mumkin qadar kechiktirib bajarishni, chunki aybdor liganidan shunga uni tiriltirib bo'lmazligini uqtiradi².

Navoiyning fikriga ko'ra, davlatni boshqarayotgan hukmdor yaxshilik, ezgulik bilan nom chiqarishi, savodxon, ilimli, xususan, tarixni yaxshi bilishi, eng muhimi — axloqan pok bo'lishi zarur. Jamiyatni boshqaruvchi kishi uchun adolatparvarlik ta'zarur xislat ekanligini qayta-qayta takrorlaydi. Shoir shahzodalarga qaratilgan pand-u nasihatlarida adolat normalariga qafiy rioya qilishni maslahat beradi. Fuqarolarning arz-dodlariga diqqat bilan quloq solish lozim ekanligini aytadi.

Har necha mazlum s zi topsa tul,

Tuli hayot istasang ulma malul.

Zulm tidin qilsa fl on dodhoh,

Soya adling aro bergil panoh³.

Navoiyning nazarida, adolatli, odil podshoh — buyuklik timsolidir. Adolatli podshoh Xaq taolloning xaloyiqqa ko'rsatgan

¹ Naqshbandiya ta'limotining yirik namoyandasi, buyuk insonparvar shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotida tug'ilgan. Yoshligidanoq adabiyot, musiqa, tarix, falsafa, mantiq ilmlarini chuqur o'rgangan. 1466—1468-yillarda Samarqandda yashagan. 1469-yilda Sulton Husayn Boyqaro taklifiga muvofiq Hirotga kelgan va uning saroyida muhrdor bo'lib ishlagan. 1472-yilda vazir, 1487-yilda Astrobodflokimisi etib tayinlangan. 1500-yilda so'zli yomonlashganligi uchun Hirotga qaytgan va 1501-yilning boshida vafot etgan. Uning inson tavrishidagi qarashlari «Hamsa», «Behad nodirliklar», «Holati Sayid Ardasher», «Xolati Pahlavon Muhammad», «Besh hayrat», «Majolis un-nafois», «Muhabbat shabadasi», «Chor devon», «Lisson ut-tayr», «Muhokamat ul-lu atayn», «Mahbub ul-qulub» asarlarida bayon etilgan.

² Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1960, 82-bet.

³ shu asar, 137-bet.

marhamatidir. Adolatli podshoh mamlakat uchun tinchlik va farovonlik sababchisidir... Kamba al va bechora odamlar uning yaxshi, muloyim muomalasidan rohatda, zolim amaldor va mirshablar uning siyosati ti idan q rquvda... Zabtidan amaldorlar qalami siniq va zolimlar bayro i yi iq. amx rligi va faoliyatidan masjidlar jamoat bilan t la va madrasalar ilm ustida bahslashuvchilar bilan ala ula... Shoirilar uning g zal sifatini madh etib qasidalar yozadi. Olimlar uning yaxshi nomini ta'riflab risolalar bitadi. Bastakorlar unga atab kuylar yaratadi; xonanda-sozandalar uni dil — jigardan kuylaydi.

Adolatparvar shoh xalqni rozi qilsa, Haq taollo shohdan rozi b ladi, kishilarning arz-u dodini tinglaganda, bu ish yuzasidan xalq oldida s roq berishini ylab, iztirob chekadi¹. Shoir yozganidek:

*Ulus podshohi-yu darvishvash,
Anga shohlikdin faqr xash...
Xaloyiqqa bu shohdin lsin nishot,
Dame b lmasun xoli indin bisof.*

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, badaxloqlik, ayyorlik — muttahamlikka olib keladi. Ayyor muttahamlar jamiyat qonunlariga, qoidalariga rioya qilmaydilar, ularni chetlab tadilar. Ayni paytda, axloqsizlik hukm surgan jamiyatda intizomli, insof-diyonatli, qonunparvar odamlar omadsizlikka duch keladilar. Navoiyning tushuntirishicha, jamiyatda bunday illatlarning k payib ketishiga jamiyatni boshqaruvchi amaldorlar ham aybdor. «Mahbub ul-qulub» asarida yozganidek, «Agar shoh adolatparvar b lsa, aholisida ham adolat asarlari b ladi. Agar shohning odati xalqqa zulm qilishlik b lsa, eli ham zulm fikri bilan yashaydi. Agar shoh kofirtabiat b lsa, qaramo idagilarda ham shunday kofirlik fe'li b ladi»³.

Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» asarida insondagi yaxshilik, ezgulikning shakllanganligining eng muhim k rsatkichlaridan biri vafo deb hisoblaydi. Uning fikricha, vafo lafzi halollikda, z va'dasining ustidan chiqishda, yaxshi k rgan kishisiga sadoqat, fidoyilikda namoyon b ladi. Vafo inson ma'naviy saviyasining qamrov doirasini kengaytiradi, uning mazmunini boyitadi.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, 1983, 15—16-betlar.

² Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, 1983, 96-bet.

³ sha asar, 22-bet.

Alisher Navoiy asarlarida har tomonlama rivojlangan barkamol insonning qiyofasi, uning barkamolligi, orifligini ifodalovchi mezonlar, ichovlar haqida ham ajoyib fikr-mulohazalar yuritilgan. Uning yozishicha, barkamol insonning eng muhim fazilatlaridan biri — xalqparvarlik, vatanparvarlikdir. Yurt tashvishi bilan yashab, xalqqa k p foyda yetkazgan kishini chinakam xalqparvar odam, deb hisoblaydi. Bunday fikr-mulohazalarni A.Navoiyning «Arba'in hadis» asarida yaqqol k rishimiz mumkin.

Xalq aro yaxshiroq, deding, kimdur,

Eshitib shubha ayla raf andin.

Yaxshiroq bil ani ulus arokim,

Yetsa k proq uluska naf andin¹.

Barkamol insonga xos fazilatlar Alisher Navoiyning mashhur qahramoni Farhod obrazida ham k rish mumkin. Farhodning fe'l-atvori, yurish-turishida, faoliyatida, fozil insonga xos fazilatlarining barchasi jamuljam edi. Ayniqsa, ilm-u hunarrganishga chanqoqlik, halol mehnat qilish, axloqiy poklik Farhod shaxsini yanada ulu laydi, shuning uchun ham el-yurt Farhodni e'zozlaydi. Shoir Farhodning bunday insoniy fazilatlarini quyidagicha ta'riflaydi:

Demonkim, k ngli pok-u k zi pok,

Tili pok-u, s zi pok-u zi pok.

Munungdek tiynati pokiga loyiq,

Duosin aylabon poki xaloyiq².

Ba'zi tadqiqotchilar musulmon falsafasida «barkamol inson» iborasini, ilk bor tasawuf falsafasining tadqiqotchilaridan biri Boyazid Bistomiy ishlatgan, deb xabar beradilar. Boyazid Bistomiy barkamol inson tushunchasini, Olloh ishqiy lida ilohiy haqiqatga erishgan orif insonni «al inson al komil», deb atagan deya tushuntiradilar. Yana boshqa birovlar, barkamol inson tushunchasini birinchi b lib, Muhiyiddin Arabiy tadqiq qilgan, deb ta'kidlaydilar³.

Alisher Navoiy, shubhasiz, barkamol inson t risidagi Boyazid Bistomiy, Muhiyiddin Arabiy, Aziziddin Nasafiy qarashlarini rad etmaydi, balki uni har tomonlama rivojlantiradi.

¹ Alisher Navoiy. Arba'in hadis. Qirq hadis. Toshkent, 1991, 5-bet.

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar t plami. 8-tom. Toshkent, 1991, 72-bet.

³ Haqqulov I. Zanjirband sher qoshida. Toshkent, 1991, 207—212-betlar.

Navoiyning tushuntirishicha, inson barkamol b lmo i uchun, eng awalo, zidagi badaxloq qiliqlarni tugatish bilan jiddiy shu ullanmo i darkor:

Bordurur inson zotida ancha sharaf,

Kim yamon axloqni etsa bartaraf.

Navoiyning fikricha, barkamol insonning barcha fazilatleri, xislatlarining asosida imon yotadi. Imonlilik esa, eng awalo, insonda namoyon b ladi. Shoir yozganidek:

Kimdaki insof yo 'q — inson emas.

Insofli, diyonatli insonga xos xislatlardan biri erkinlikdir. Bunday kishi uchun erkin fikr yuritish, boshqacha aytganimizda, aql va k ngil ozodligi har qanday saltanat, toj-u taxtdan balandroqdir. Shoir aytganidek:

Har kishi komil erur bas anga Haq bandaligi,

Mundin zga tamai kasbi kamol aylamangiz.

Shoir barkamol insonni Xudo darajasiga k taradi. Chunki barkamol inson — mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega, u hech kimdan q rmaydi. Mustaqil fikr yuritish, aql-farosat bilan birga zida barcha insonniy faziiatlar, xislatlarni mujassamlashtirgan.

Navoiyning e'tirof etishicha, barkamol inson ma'naviy va ruhiy zulmga, kamsitilishlarga chiday olmaydi. Chunki bunday kishi hamisha el-yurt tashvishi bilan yashaydi, odamlar dardini ziga dard deb biladi. Hamma narsadan inson degan zotning manfaatini ustun q yadi.

Alisher Navoiyning tushuntirishiga "qaraganda, insonning axloqiy tubanlashuviga sabab b layotgan illatlardan biri — nafsni tiya bilmaslikdir. Inson tabiatida xudbinlikning vujudga kelishi ham nafsning kasofatidir. Faqat nafsni tiyish, sabr-qanoat — insonni har qanday kasofatlardan, axloqsizliklardan saqlab qoladi¹: «K ngilni shubha, tahluka, mashaqqat, kulfatlarga t ldirib qandli kulcha yegandan k ra, tinch va faro atli k ngil bilan yov on umoch ichgan afzal». Navoiy qarashlarida qanoat — insonning eng muhim axloqiy xislati sifatida har tomonlama ulu lanadi.

Navoiy talqinida sabr-qanoat shunday bir chashmaki, uning suvi hech qachon qurimaydi, bir xazinaki, sarf etgan bilan kamaymaydi. Shunday bir ziroatgohki, uru idan izzat va shafqat hosili unadi. U g yo bir daraxtki, uning shoxida hurmat mevasi

¹ Alisher Navoyi. Muhibub ul-qulub. Toshkent, 1983, 78-bet.

pishadi. U kishi qalbini shubhalardan tozalaydi, k ngliga ham, k ziga ham ravshanlik yetkazadi. Qattiq non yeb turgan qanoatli darvish, yuz turli noz-ne'matlar bilan ovqatlanadigan ta'magir shohdan ming marta ustundir.

Alisher Navoiyning fikriga muvofiq, fuqarolar odob-u axloqini shakllantirishda yurt kezar savdogarlarning xizmatlari katta b lmo i lozim. Ular nafaqat tijorat ishlari bilan shu ullanishlari, balki dunyo donishmandlarini ham izlab topishlari, ularning oqilona suhbatlaridan bahramand b lishlari, eng yaxshi insoniy fazilatlarini, xislatlarini, urf-odatlarini ham z yurtlariga olib kelmoqlari darkor. Shoir turmushning turli qiyinchiliklariga mardona bardosh berib, z umrini uzoq va omonsiz xavf-xatar, iztirob, ranj, uqubatlarga tashlab, halol rizq topgan savdogarni olqishlaydi. Lekin musofirlik, safar iztiroblari va tashvishlarini tortmasdan, muayyan manzilda tur un va osoyishta yashab, tayyor molni arzon olib, qimmat sotuvchilarni Navoiy tijorat ahli deb atashdan saqlanadi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy asarlarida insonning ruhiy-ma'naviy kamolotga yetish jarayoni har tomonlama tahlil etildi. Bunday murakkab jarayon tahlilida sharqona fikrlash madaniyatida keng tarqalgan zohiriylik va botiniylikning zaro aloqadorligidan ustalik bilan foydalandi. Shuning uchun Navoiy asarlari zohiriy va botiniy mazmunga egaligi bilan ajralib turadi. Chunonchi, «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari zining ichki botiniy mazmuniga k ra, insonning barkamollik darajasiga k tarilishining badiiy ifodasidir. Farhod va Majnun — Olloh husniga oshiq b lgan darvish suratidir, insonning haqiqatga erishish jarayonining badiiy shakldagi ifodasidir.

Alisher Navoiy asarlarida foydalanilgan turli rivoyatlar, naqlar — zohiriy bir libos edi. Ashda insonning ruhiy-ma'naviy kamolotga yetish jarayonini kuylash — shoirning asosiy maqsadi edi. Navoiy tarannum etgan ishq-muhabbat tasawufiy mazmunga ega b lib, insonning ongi va faoliyatida b ladigan sifatiy zgarishlarni Olloh nuri chi iri ida k rish, ushbu jarayonni qalb k zi bilan mushohada qilishning ifodasidir. Farhod, Shirin, Layli, Majnunlar murakkab y lni bosib tib, haqiqatga yetib kelgan orif kishilar timsolidir.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, musul-

mon ijodkorlari asarlarining ziga xos eng muhim xususiyati — uning k p ma'noliligidir. Aniqroq qilib aytganimizda, Sharq tafakkurida k p ma'nolilik — matnning zohiriy va botiniy ma'noga ega ekanligidir. Sharq mutafakkirlari k p ma'nolilik yordamida zlarining olam va odam t risidagi, ayniqsa, barkamol inson t risidagi qarashlarini johil, nodon kimsalar, hokim-u amal-dorlardan pinhon saqlaganlar. z fikr-mulohazalarini turli hayvonlar va qushlar tilida rivoyatlar, naqlar yordamida bayon etganlar. Tashqi tomondan (zohiran) sayoz, yuzaki b lib k ringan bunday asarlar, ichki tomondan (botinan) katta mazmun va ma'noga ega b ladi.

Naqshbandiya ta'limotida nafaqat sharqona musulmon axloqiga xos, balki umuminsoniy axloq talablari asosida faoliyat k rsatayotgan barkamol insonning tashqi va ichki qiyofasining g zalligini turli b yoqlar yordamida tasvirlashga alohida e'tibor berildi. Ma'lumki, insonning ziga xos eng muhim xususiyatlaridan biri — u hamisha g zallik tomon talpinib yashaydi. G zallikdan lazzat olishga shoshiladi. Shuning uchun ham inson bisotidagi g zallik tomon intilish his-tuy usini ta'riflash rta asr musulmon falsafasining, adabiyotining asosiy mavzularidan biri edi. Shoirlar, yozuvchilar bunday his-tuy uni ta'riflashda zlarining jozibali s zlari bilan fidoyilik k rsatgan b lsalar, musavvirlar bunday his-tuy uni tavsiflashda turli ranglardan foydalandilar.

Musulmon falsafasida m yqalam sehri bilan g zallik, nafosat olamida m jiza yaratganlardan biri Kamoliddin Behzoddir¹. Sharqning mashhur musawiri ijodining bosh mavzusi — insonning quvonchlari va tashvishlarini, uning ijtimoiy qiyofasini tasvirlashga qaratilgan. Ayniqsa, portret janrida yaratilgan asarlari hajm jihatidan Yevropa musavirlarinikidan kichikroq va uslub

¹ Kamoliddin Behzod 1445-yilda Hirotda hunarmand oilasida tavallud topdi. Ota-onasidan juda erta ajraldi. Uni bolaligidayoq Hirotning mashhur musawiri Amir Ruhillo (Mirak Naqqosh) z tarbiyasiga oldi. Hirotdagi Nigoriston san'at dargohida naqqoshlik va miniatyura sirlarini rgandi. Tez orada zamonasining mashhur musawiri b lib tanildi. 1487-yilda Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi kutubxonaga boshchilik qildi. 1507-yildan e'tiboran Hirotda Shayboniyxon saroyida ishladi. 1522-yilda shoh Ismoil Safaviyning Tabrizdagi kutubxonasiga boshliq b ldi. 1537-yilda Hirotda olamdan tdi. zidan ttizdan ortiq asarni meros qilib qoldirdi.

jihatidan sharqona miniatyura san'atiga tegishli bo'lsa, mazmun jihatidan har qanday asar bilan raqobatlasha olar edi.

Portret janri nihoyatda murakkab bo'lib, musawirdan inson tanasining anatomik qonuniyatlarini har tomonlama bilishni talab etadi. Bu borada Behzodning mahorati zamonasining an'analaridan ancha ilgari ketganiga guvoh bo'lamiz. Shuning uchun ham, u yaratgan portretlar zamonasi kishilari haqida, ularni ijtimoiy qiyofasi xususida bizga ishonchli ma'lumotlar beradi. Chunonchi, «Alisher Navoiy», «Sulton Husayn Boyqaro», «Muhammad Shayboniyxon», «Abdurahmon Jomiy», ayniqsa, «Amir Temur» va boshqa portretlar musawirning kamolotini qisqasidan dalolat beradi.

Kamoliddin Behzod Sharqning buyuk hukmdori iste'dodli sarkarda Amir Temur qiyofasini tasvirlashga katta e'tibor qaratdi. «Sohibqiron Amir Temurning bo'ldagi qabul marosimi»da Behzod Amir Temur qiyofasini shunday tasvirlaydi: Amir Temurning bir tomonida yaqin kishilari, chap tomonida qabul marosimiga kelgan turli mamlakat elchilari o'zlarining milliy kiyimlarida sohibqironga ta'zim qilib turibdilar. Amirlar, amirzodalar, saroy amaldorlari, xizmatkorlar orasida ushbu tantanaga ishtirok etish uchun kelgan arablar, hindlar, harbiylar va boshqa millatga mansub kishilar ham kuzga tashlanadi.

Behzod sohibqiron Amir Temur ijtimoiy qiyofasini tasvirlash bilan cheklanib qolgani yuqori. Balki uning o'zillari, nabiralari, temuriy shahzodalar haqida ham miniatyuralar chizgan. Bunday holatni «Ov» deb nomlangan miniatyurasida yaqqol ko'rish mumkin. Shahar ov manzarasi tasvirlangan miniatyurada sohibqironning nabirasi Mirzo Ulu bekning o'zillari, shahzodalar Abdulatif va Abdulaziz bilan tabiat qurboniga qilgan sayohati katta ilhom bilan tasvirlangan¹.

Kamoliddin Behzod insonning ruhiy-ma'naviy olami bilan uning tashqi qiyofasi orasidagi zoro aloqadorlikni tasvirlashga alohida e'tibor bergan. Bunday holatni uning «Sulton Husayn Boyqaro» asarida aniqroq ko'rish mumkin. Asarda shohning tizib kiritilgan holati tasvirlangan. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, shohning liboslari gavdasiga mos. Chunonchi, boshidagi shohona

¹ Ushbu miniatyura hozir Vashingtondagi Friz galereyasida saqlanmoqda (Xalq so'zida, 2000, 23-noyabr).

salla, egnidagi turli naqshlar bilan tldirilgan libos, bir-biriga mos tushgan. sha shohona libosning yelka va kkrak oldi naqshlarida, sha zamonning naqqoshiik san'ati z aksini topganligini darhol payqash mumkin.

Husayn Boyqaro ruhiy-ma'naviy olamining ziga xos xususiyatlari, xususan, uning didining balandligi, nozik tabiatli inson ekanligi uning q l harakatlarida z ifodasini topgan. Boyqaroning kipriklari, qoshlari, barmoqlarining holatidan tabiiy-ijtimoiy muhitda sodir b layotgan zgarishlarni il ab olish mumkin. Ana shu aloqadorlik asarda ta ustakorlik bilan tasvirlangan. Xuddi shuning uchun ham Husayn Boyqaroning portretidagi chehrasidan uning g zallikka intilishi, odamlarga yaxshilik istashi sezilib turibdi. Bir ibora bilan aytganda, «Sulton Husayn Boyqaro» portreti yordamida Kamoliddin Behzod z zamonasi hukmdorining quvonchlari va tashvishlari haqida aniq malumot berishga harakat qiladi.

Kamoliddin Behzod asarlarida kishilarni tabiat manzaralaridan zavq olishi, ovdagi holatlari, jang voqealarini ham tasvirlashga alohida e'tibor berilgan. Xuddi shuning uchun ham Amir Temur saroyida bir necha bor qabul marosimlariga ishtirok etgan ispan elchisi Klavixo de Gonsales z kundaligida qayd etganidek, «Jang voqealari», «Ov manzaralari», «Oshiq-ma'shuqlar uchrashuvlari» qabulxona devorlarida ham z aksini topgan edi.

Kamoliddin Behzod zi yashab ijod qilgan ijtimoiy muhitni, zamonasida yuz berayotgan voqealar tafsilotini, odamlar ijtimoiy qiyofasida sodir b layotgan zgarishlarni yuksak mahorat bilan tasvirlagan. Uning asarlarida z mehnati bilan zamon tashvishlarini yelkasida k tarib turgan sodda, be ubor oddiy odamlar qiyofasi tasvirlangan. Bunday holatni uning «Zanjirband sher», «Samarqanddagi masjid qurilishida», «Doro va ch ponlar» kompozitsiyalaridan, Sa'diy, Navoiy, Nizomiy, Jomiy, Dehlaviy va boshqa adiblarning asarlariga ishlangan illyustratsiyalardan darrov il ab olish mumkin.

Behzod qalbida tu yon urib turgan his-tuy ularni, ayniqsa, jamiyat hayotida, odamlar xulq-atvori, xatti-harakatida mavjud b lgan salbiy holatlar, ayriinsoniy qiliqlardan nafratlanish tuy usini uning asarlarida tasvirlangan qiyofalar, basharalardan il ab olish uncha ham qiyin emas.

Shunday qilib, Kamoliddin Behzod Sharq san'at maktablari faoliyatini, sha maktablarda yaratilgan san'at uslublari malum

bir sistemaga solib, yaxlit bir butun Sharq miniatyura maktabini yaratdi.

Zamonasidagi zgarishlar, ayniqsa, insonning ruhiy-ma'naviy qiyofasida sodir b layotgan zgarishlarning real holatini z asarlarida tasvirlab, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga munosib hissa q shdi. Shuning uchun ham Sharqning mashhur tarixchisi Xondamir zining «Habib us-siyar» solnomasida Behzodni afsonaviy musawir Moniyga tenglashtirib, uni «Moniyi Soniy» («Ikkinchi Moniy») deb ta'riflagan.

Shunday qilib, tasawuf rta asr musulmon falsafasining eng yirik yutu i b lib, insonning ruhiy-ma'naviy kamoloti t risidagi ta'limotdir. Bu ta'limot musulmon falsafasi va axloqi zaminida vujudga keldi. Lekin musulmon falsafasi va axloqi yutuqlari bilan chegaralanib qolgani y q, balki jahon ilm-fani yutuqlariga tayandi. Xususan, Hind, Xitoy, Eron, Turon va Yunon madaniyati xazinasidan bahramand b ldi. z navbatida, musulmon madaniyati, xususan, falsafasiga yangi ma'no, yangi mazmun ato etdi. Uni demokratlashtirdi. Nafs, mol-u dunyo, ta'ma va shahvoniy hirs qurbonlariga, shon-shuhrat, mansab va amal shaydolariga, ikkiyuzlamachi, riyokor taqvo-dorlarga shafqatsiz zarba b ldi.

Tasavvuf har qanday aqidaparastlikdan ustun turadigan ta'limotdir. Aqidaparastlik, mazhabparastlik insonning ruhiy-ma'naviy olamini toraytiradi, zaiflashtiradi. Tasawuf ta'limotining bilimdoni, professor Najmiddin Komilov ta'kidlaganidek, insonni muayyan bir sxolastik tushunchalar kishaniga solib q yadi¹. Xuddi shuning uchun ham tasawuf mazhablari orasida sodir b lgan turli bahs, munozaralarni ma'nosiz, behuda qilingan sa'y-harakatlardir, deb qaraydi. Musulmonlarni ushbu haqiqatni anglab olishga va yagona sunniylik oyalari atrofida birlashishga da'vat etadi. Tasawuf gumanizmining umumjahon ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismiga aylanib ketishining asosida ham xuddi shu haqiqat yotadi.

Tasawufning jahon ma'naviy madaniyati xazinasiga q shgan eng muhim hissalaridan biri — uning taqlidchilik, zohirbinlikning jaholat ekanligini isbotlab berganidir.

¹ Qarang: *Jaloliddin Rumiy*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999, 5-13-betlar.

III. YANGI ZAMON FALSAFASIDA MA'RIFATLI INSON SIYMOSI

Jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida XVII asr yangi davr boshlab berdi. Falsafiy fikrlar taraqqiyotida ushbu davrni yangi zamon falsafasi, deb atash urf bo'ldi. Yangi zamonda rivojlangan mamlakatlarda ilm-fan taraqqiyotida tub sifatiy o'zgarishlar sodir bo'lib, Yevropa sivilizatsiya tarixida XVII asr — ilmiy inqilob davri, deb ataladi.

Yevropada ilm-fan taraqqiyotida tub sifatiy o'zgarishlar sodir bo'lib layotgan bir sharoitda Osiyo, Shimoliy Afrika mamlakatlarida ilm-fan yutuqlarining chiqishi pasayib ketdi. Yangi zamonning bunday xususiyati, shubhasiz, musulmon va xristian faylasufi-arining inson tushuntirishidagi qarashlarida ham ifodasini topdi.

1. XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA MUSULMON FALSAFASIDA BARKAMOL INSON OYALARINING TARBIYOT VA TASHVIQOT QILINISHI

XVI asrdan e'tiboran, Osiyo va Shimoliy Afrikaning ko'p mamlakatlari madaniy-ma'rifiy hayotida ratsionalizm o'rnini olgan degallay boshladi. Dunyoviy fan namoyandalari quvvatini oshirib qildi. Natijada, jamiyat turmush tarzida ilmiy-tabiiy fanlarning o'rnini va ahamiyati kamayib bordi. Diniy bilimlar, diniy taassubning roli orta boshladi. Oqibatda, islom dinining qoidalari jamiyat hayotida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. XVIII asrlar musulmon madaniyatining keng rivojlangan tasavuf falsafasining odamlar fikrlash tarzidagi o'rnini susayib qoldi. Odamlar dunyoqarashida sunniylikning ta'siri ortib bordi. Bunday holatni o'sha davrda ijod qilgan musulmon faylasuflari Yusuf Qoraboniy, Sharif Buxoriy, Inoyatulla Buxoriy, Boborahim Mashrab, Shafii Olloyor, Maxtumquli Firoziy asarlarida yaqqol ko'rish mumkin. Ayrim musulmon faylasuflari esa inson borliгинi ratsionalizm va sensualizm o'yalariga asoslanib talqin etar edilar. Xususan, Mirza Bedil va uning izdoshlari Abdul Hakim Siyolkugiy Muhibbullo

al-Hindi, Qozi Muboraklarning inson t ʻrisidagi qarashlari asosida ratsionalizm va sensualizm oʻyarlari yotadi.

XVI—XVII asrlar musulmon falsafasida inson borli i t ʻrisidagi falsafiy bilimlarni yangi dalillar bilan boyitgan faylasuflardan biri Yusuf Qorabo i y edi¹. Uning inson t ʻrisidagi qarashlarining oʻyaviy-nazariy asosini Muhammad azzoliy va Muhyiddin Arabiy asos solgan «vahdati vujud» taʼlimoti tashkil etadi.

Sharqning buyuk insonshunos allomalari Najmiddin Kubro, Aziziddin Nasafiyning odam va olam t ʻrisidagi qarashlarini har tomonlama rivojlantirgan Yusuf Qorabo i y zining «Yetti jannat risolasi»da inson tanasida koinotda mavjud b lgan barcha narsalarning zarralari bor, inson tanasi bilan uni rab turgan atrof-muhit orasida doimiy aloqadorlik mavjud, deb tushuntiradi. Shuning uchun katta olamning barcha xususiyatlari inson tanasida (kichik olamda) z ifodasini topadi. Uning fikriga k ra «Garchi olam jismlari holati va uning ajib xususiyatlari shu qadar turli-tuman laroq tasawurda xayoliy b lib k rinsada, darhaqiqat, bu jismlar zehni tkir ongli odamlar nazdida katta olamning aynan nusxasidir, ular baʼzan falaklar va unda mavjudotdan iborat b lgan «universal jonzot», deb ataladi. Universal jonzotda Quyosh — yurak, Oy — oshqozon, Saturn — qora taloq, Yupiter — jigar, Mars — t xaltasi, Venera — buyrak va Merkuriy — miya»², deb yuritiladi. Shunday qilib, inson borli ida butun olam z ifodasini topadi.

Yusuf Qorabo i y inson ruhiy olamini har tomonlama rganganligi bilan z zamondosh olimlaridan ajralib turadi. Qorabo i y inson borli i, xususan, insonning ruhiy holati, ruh bilan tananing zaro aloqadorligi haqida fikr-mulohaza yuritganda, Sharq perepatiklar maktabining buyuk namoyandalari —

⁴ Yusuf Qorabo i y 1563-yilda Ozarbayjonda Araks daryosi yaqinida joylashgan Qorabo qishlo ida tu ilgan. 1579-yilda Qorabo i y Sherozga keladi va Habibullo Mirzojon Sheroziyga shogird tushadi. Sheroziy vafotidan s ng, samarqandlik Xalilullo Badaxshoniydan saboq oladi. Zamonasining falsafa, astronomiya, tibbiyot fanlari yutuqlari bilan tanishadi. Qadimiy Turon, Eron, Yunon faylasuflari asarlarini qunt bilan rganadi. Ayniqsa, Yunon faylasufi Aristotelning «Osmon» haqidagi kitobini sinchkovlik bilan tahlil qiladi. Adabiy va falsafiy merosi 24 asarda z ifodasini topgan Najmiddin Kubro taʼlimotining tolmas tar ibotchisi Yusuf Qorabo i y 1647-yilda Samarqandda vafot etadi.

² *Nuriddinov M.* Yusuf Qorabo i y va rta Osiyoda XVI—XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent, 1991, 57-58-betlar.

Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Tusiy kabi mutafakkirlarning il or an'analarini davom ettirdi.

Sharq mamlakatlarida XVI asrda ratsionalizm falsafasi tarafdorlari tazyiq ostiga olinishiga qaramasdan, Yusuf Qorabo iy insonda mavjud b lgan ruhiy kuchlar, uning tanasida sodir b layotgan fizik zgarishlar bilan bevosita bo liq b ladi, degan oyani ol a surdi va uni isbotlashga harakat qildi. Uning fikricha, ruhiy kuchlar inson tanasida mavjud b lgan sezgi organlarining funksiyalari (k rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish va hokazo) bilan' bevosita bo liq b ladi. Sezgi organlari yordamida inson tashqi olamning turli-tuman xususiyatlarini sezadi va zida aks ettiradi. Ana shu aks, ana shu sadoni u ruh deb tushunadi va ruhiy kuchlar inson sezgi organlarining hosilasi degan xulosaga keladi.

Mutafakkirning ta'kidlashicha, har qanday jonli tana zining sezish xususiyatlari, xossalari bilan biri ikkinchisidan farq qiladi. Xususan, simlik tanasida oziqlanish, sish va k payish xususiyatlari mavjud b lsa, tirik jonivorlarda bunday xususiyatlardan tashqari olamni hissiy idrok etish xususiyati bor. Inson barcha tirik jonivorlar ichida zining s zlash xususiyati bilan ajralib turadi. Ruhiy kuchlar vujudga kelishining fiziologik asoslari, inson ruhiyatini boshqarishda miyaning ahamiyati, sezgi organlari yordamida olingan hissiy ma'lumotlarning fizikaviy sabablarini har tomonlama rgangan Yusuf Qorabo iy insondagi ruhiy kuchlar uning tanasi bilan dialektik aloqador, degan xulosaga keladi.

Yusuf Qorabo iy Sharq faylasuflari dunyoqarashida uzoq vaqt hukmronlik qilgan «Tanosuh» ta'limotiga k ra: ruh tana lgandan s ng ham yashayveradi, ya'ni ruh bir tanadan boshqa tanaga k chib yuradi, degan taTimotga qarshi turdi. zining «Xonhoqiy risolasi»da «Agar lgan tanalar ruhi boshqasiga k chganda edi, unda lganlar soni tiriklarga mos kelgan b lar edi. Bu aqidaning soxtaligi ayon, zeroki katta jang-suronlar, ommaviy vabo oqibatida son-sanoqsiz odamlar qirilib ketadi. Shuningdek, ayonki, bu y qatilgan adad k p asrlar mobaynida ham qayta tiklanmaydi. Bu dalil, shubhasiz, ruh bir jismdan ikkinchisiga k chadi, degan ta'limot soxtaligini ham k rsatadi*¹, deydi.

Qorabo iy ruhni moddiy olamning xususiyatlaridan biri,

¹ Nuritdinov M. Yusuf Qorabo iy va rta Osiyoda XVI—XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent, 1991, 79-bet.

deb tushunadi. Ruh ilohiy olamning zarrasi emas, u lmas ham emas. Ruh inson tanasiga bo liq. Uni inson tanasidan ajratish mumkin emas. Inson jismi vujudga kelishi bilan ruh liam vujudga keladi. Tana ruhning vujudga kelishi uchun moddiy asos vazifasini bajaradi.

Yusuf Qorabo iyning falsafiy qarashlarida inson aqliy faoliyati muammolari har tomonlama tahlil etiladi. Uning fikriga muvofiq, inson aqliy faoliyati zidan tashqarida turuvchi qandaydir ilohiy aqldan quwat oladi. Yusuf Qorabo iy musulmon falsafasida uzoq vaqt hukmronlik qilgan, aqliy faoliyat bilan shu ullanish faqat buyuk kishilarga xos xislat, degan aqidaga qarshi chiqadi. Uning tushuntirishicha, ilm-fan bilan shu ullanish uchun pay ambar b lish shart emas. Inson aqliy faoliyati, uning olam t risidagi bilimlari, ma'naviy kamoloti darajasi bilan bevosita bo liqdir¹.

XVI—XVII asrlarda musulmon falsafasida insonparvarlik, ayniqsa, hurfikrlilik oyasini tar ibot va tashviqot qilgan mutafakkirlardan biri namanganlik Boborahim Mashrab edi². Uning dunyoqarashida insonparvarlik oyalari shakllanishida s fizm ta'limoti, xususan, Boyazid Bistomiy, Imomiddin Nasimiy, ayniqsa, Mansur Halloj qarashlarining ta'siri sezilarli b ldi.

Mansur Halloj, Imomiddin Nasimiylarning inson bilan Xudo orasida xshashlik bor, inson Xudoning zi, degan fikr-mulohazalarini har tomonlama rivojlantirgan Boborahim Mashrab insonni butun koinotning toji, ch qqisi, deb tushuntiradi. Olamdagi barcha tirik mavjudotlar insonga sajda qilishlari zarur, degan oyani ilgari suradi. Insonda Xudoning barcha fazilatlari, xislatlarini, ayni paytda Xudoda ham insonning eng yaxshi insoniy fazilatlari, xislatlari, xosiyatlarini k rishni istaydi. Insondagi eng yaxshi insoniy

¹ *CeMenoe A.A.* 3a6oTHH Cpe,2Hea3HaTCKHH rhHJiocob XVII Beica H ero "TpaKTaT O COKpblTOM" (H3BeCTHH o6meCTBa Wia H3yieHHfl TaflXHCKHX H HpaHCKHX HapoaHocTeH 3a ero npeaenaMH). TOM 1. TouiKeHT, 1928, 161—163-betlar.

² Boborahim Mashrab 1640-yilda Namanganning Andigon qishlo ida kosib-b zchi Valibobo oilasida dunyoga keldi. Boshlan ich bilimni namanganlik Bozor Oxunddan oldi. 1655-yildan e'tiboran qash arlik mashhur s fiy Hidoyatullo Ofoq Hojadan saboq oldi. S fiylik sirlarini rgandi. 1672—1673-yilda Ofoq Xoja dargohini tark etdi. Namanganga kasalmand onasi Bibi Salima huzuriga qaytdi. Onasi vafotidan s ng deyarli qirq yillik umri safarda, darbadarlikda tdi. Amaldorlar riyokor ruhoniylar, mutassib mullalarni uzluksiz tanqid qildi. 1711-yilda Balx viloyati, Kunduz shahar hokimining farmoni bilan osib oidirildi.

fazilatlar, xislatlar, xosiyatlar Xudodan olingan, shuning uchun ham Ollohni sevgan har bir kishi, yaxshi odamlarni sevishlari, qattiq hurmat qilishlari zarur, deb hisoblaydi.

Mashrab zi yashagan jamiyatdagi barcha noxushliklarning, odamlar boshiga tushgan jabr-u sitamlarning sababini adolatsizlikdan, z ravonlikdan, jamiyatning boshqaruv iplarini z q llarida ushlab turgan amaldorlar, dindorlar faoliyatidan izlaydi. Uning fikriga k ra, insonga b lgan munosabatlardagi adolatsizliklarni fosh etish, jamiyatda inson yovuzlikka qarshi kurash olib bormoq uchun qalandar b lish lozim. Adolatsizlik, jabr-zulm, z ravonlik, zboshimchalikka qarshi kurashni va bu borada haqiqatga erishishning birdan-bir y li qalandarlik deb biladi. Qalandarlik vositasi bilan inson axloqiy poklikka erishishi mumkin, deb hisoblaydi. Buning uchun adolattalab, insonparvar kishilar boshiga kuloh, ustiga janda kiyishi, q lida aso tutib, shaharma-shahar, qishloqma-qishloq kezib, odamlarni halollikka, hokim-u boyvachchalarni insof-u diyonatga chorlashi zarur. Insonparvar, adolatparvar kishining zi, eng avvalo, nafsini tiyishi, mol-u dunyo t plashga intilmasligi, ozga qanoat qilishi, zining halol mehnati bilan kun kechirishi, hatto birovlar bergan xayr-u ehsonni ham olmasliklari, puldor boylar bilan hamtovoq b lmasliklari darkor.

Boborahim Mashrab odamlarni xushxulq, xushsuxan b lishga da'vat etadi. Ularni ayriinsomy qiliqlardan uzoq turish, takabburlik qilmaslik, yol on s zlamaslikka undaydi. Uning ta'kidlashicha, kishi hech qachon zining nasli-nasabi, avlodajdodi bilan ma rurlanmasligi, z imon-u e'tiqodini sotmasligi lozim.

Shoir ijodida mehnatkash fuqaroning orzu-umidlari, am-u tashvishlari z ifodasini topdi. Ilohiy sevgi, Xudoga muhabbat jozibali tasvirlandi. Mehnatkash xalq chinakam baxt-saodatdan mahrum ekanligi haqida r y-rost gapirdi. Mashrab kishilar o ir ahvolini zining mashaqqatli turmushini tasvirlash orqali bayon etdi. Boshiga tushgan musibatlar sababchisi qilib sevimli yorining bevafoqligini k rsatdi. Odamlar turmush tarzidagi baxtsizlikning sababini tengsizlikdan, adolatsizlikdan izladi. Farovon turmush, xushchaqchaq kunlarni q msadi. Shunday kunlarga yetishni orzu qildi. Insondagi barcha yaxshi fazilatlar va xislat-

Inrni Xudo bilan bo ladi. Faqat Xudoni chinakamiga sevgan kishida eng olijanob insoniy fazilatlar, xislatlar mujassam b ladi. Shuning uchun ham shoir z asarlarida ilohiy muhabbat, Xudo bilan qovushish haqida fikr yuritadi. Odamlarda eng yaxshi insoniy fazilatlarni shakllantirish y llari, uslublarini izlaydi. Bir-biriga hamdard, vafodor b lishga, jamiyatdan ayriinsoniy illatlarni surib chiqarishga chaqiradi.

Mashrabning fikriga muvofiq, axloqiy poklikning eng muhim k rsatkichi — ota va onani hurmat qilishdir. Farzand hech qachon z ota-onasiga xiyonat qilmasligi, ularning hurmat-izzatini hamisha joyiga q yishi darkor. Shoir onani m min-musulmonlarning eng muqaddas sajdagohi — Ka'baga qiyoslaydi. Otani esa k zning gavhariga, sham b lib ravshan yonib turuvchi nurga xshatadi. Ota-onani hurmat-izzat qilishga chaqiradi. Otani ranjitgan farzand hech qachon unib- smasligini, chunki otaning duosi, hatto Pay ambar duosidan ham ustunroq turishini ta'kidlaydi.

Boborahim Mashrab odamlarni ma'rifatli b lishga, bilim, hunar egallashga chaqirish bilan birga, zolim va nodon, firibgar va axloqsiz kishilarni diyonat va adolatga, insof va haqq ylikka chaqiradi. U z davri uchun ijodiy faol ish olib borib, hikoyatlar, axloqiy-ma'rifiy azallar yaratdi. Ularda insoniy barkamollikni tar ib etish bilan birga, munofiqlikni keskin qoraladi, kishilarni hamjihat va hurfikir b lib yashashga undadi.

Musulmon insonparvarligi normalari, prinsiplariga sodiq qolgan Mashrab, islom dini talabalarini asosan tan olsada, uning ayrim tomonlarini tan olmas, ba'zan ularga shubha bilan qarardi. Hatto ayrim diniy aqidalarni, «muqaddas» marosimlarni mensimay, ularni zgartirish tarafdori edi. Ayrim din arboblarning s zi bilan ishi bir emasligi uchun ularni qattiq tanqid qilardi¹. Shuning uchun dindorlar Mashrabni ashaddiy dushman, deb bilardilar. Dindorlarni hajv qilgani uchun 1711-yilda Balx hokimi Mahmudxon farmoni bilan ma'rifatparvar, insonparvar shoir osib ldirildi.

¹ Qarang: *Boborahim Mashrab*. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1971; *Boborahim Mashrab*. Mehribonim qaydasan. Toshkent, 1990; Shoh Mashrab qissasi. Toshkent, 1991; *Hoshimxonov M.* Mashrabi m tabar zum. Toshkent, 2001.

XVI—XVII asrlar musulmon falsafasida barkamol inson o'ylarini tar ibot va tashviqot qilishda fidoyilik qilgan shoirlardan yana biri — S fi Olloyor edi¹. U sunniylik o'ylari tarafdori, ayniqsa, naqshbandiya ta'limotining tar ibotchisi edi. Asarlarida ilohiy muhabbat, Pay ambarlarga sadoqat, ayniqsa, islomiy imonni har tomonlama ulu ladi. Inson faoliyatidagi ayriinsoniy qiliqlar, mamaviy-axloqiy qashshoqlik sabablarini imonsizlikdan izladi. Shuning uchun ham odamlarni imonli b lishga chorladi². Uning fikriga k ra, imon shunday bir ilohiy-axloqiy «markazki», xuddi shu qudrat tufayli musulmonlar bir-birlariga yaqinlashadilar.

Imonli b lish uchun, eng awalo, Xudoni tanimoq, dil bilan ham, til bilan ham uning yaqinligini tan olmoq zarur. Imonli b lishning dastlabki shartlaridan biri ziyoli, bilimli, ilimli kishilar suhbatida b lishdir. Bunday suhbatlarda b lgan inson z- zidan munofiq, johil kimsalar davrasidan zini olib qocha boshlaydi. Ulamolar, yaxshi kishilar suhbatida b lgan kishi asta-sekin savob ishlar qilishni ziga odat qila boshlaydi. Chunonchi, tashnaga suv beradi, bemordan hol s raydi, kamba al bechoraga shafqat k rsatadi, ota-ona hurmatini rniga q ya boshlaydi va hokazo. Imonli kishi barcha yaxshiliklarga amal qilishni ziga odat qiladi.

S fi Olloyorning fikriga k ra, imon mustahkamligini ifodalovchi eng muhim alomat — s z bilan ish (amaliyot) birligidir. Amaliyotning imondan ajratilishi imonsizlikdir. Iymonsiz kishilar d zaxiy odamlardir. Shoirning tushuntirishicha, imonni mustahkamlamoq uchun uzluksiz bilim, ilm-urfon egalamoq zarur. Haqiqiy ilm fidoyilari — Pay ambarlarning vorisidir. Pay ambarlar esa hech qachon pul, mol-u dunyo yi maganlar. Olim-u fozillardan ilm-u donish meros b lib qolgan, xolos.

¹ S fi Olloyor 1644-yilda Samarqand shahri yaqinidagi Minglar qishlo ining S fiy guzarida tu ilgan. Dastlabki ma'lumotni ota-onasidan olgan. n besh yildan ortiq Buxoro madrasalarida tahsil olgan. zining diniy, falsafiy, xususan, inson kamoloti haqidagi qarashlarini «Maslakul-muttaqyn», «Maxzanul-mute'in», «Murodul-orfiyn», «Sirojul-tolibiy», «Najotul-tolibiy», «Sabotul-ojiziyn» kabi asarlarida bayon qiladi. Surxondaryo viloyatining Denov yaqinidagi qishloqlardan birida 1724-yilda vafot etgan.

² S fi Olloyor. Sabotul-ojiziyn. Toshkent, 1991, 13-17-betlar.

Uning ta'kidlashicha, haqiqiy ilm egasi, birinchi galda kamtarin b lmo i, murodga yetay desa «Haq rizosi» uchun ilm egallamo i lozim¹. Klbr-u havoga berilgan riyokorlar esa ilmdan benasib, haqiqatdan yiroqdir. Shoir ilmni kishi q lidagi sha'mga qiyoslaydi va ilmsizlarni qoron ida y l topa olmay yurgan kimsalarga xshatadi, fuqarolarni ilmli, bilimli odamlar gapiga quloq solishga chaqiradi. Faqat johil, nodon kimsalar haqiqiy olim s ziga quloq solmaydilar, ularga ilm haqida gapirmoq «tomirsiz shoxga» suv quyish bilan barobardir, deb yozadi.

S fi Olloyorning tushuntirishicha, jamiyat ma'naviyatining holati ayol odob-axloqi bilan lchanadi. Chunki ayol — jamiyat asosi hisoblangan oila negizini tashkil etadi. Ayol qancha odobli-axloqli, yaxshi fazilatli b lsa, oila shuncha ma'rifatli b ladi. Oila qancha ma'rifatli b lsa, jamiyat shuncha madaniyatli b ladi. Yaxshi ayol nafaqat oila, balki dinning kamolotidir. Odobli-axloqli ayollarda poklik, vafodorlik, sadoqat, qanoat kabi fazilatlar jamuljam b ladi. Yaxshi xulq-atvorli ayol tiliga k p erk bermaydi. Uning «suchuk lafzi» xonadonga doimo osoyishtalik ba ishlaydi. Oilada, r z orda qanchalik tashvish k p b lmasin, hayotning tashvish-u quvonchlarini zukkolik bilan anglaydigan oqila ayol hech qachon qahri- azabini sochmaydi. Bunday fahm-u farosatli, ibo va sadoqatda rnak xotinlarni, shoir jannati ayollar, deydi. Yomon ayollarni esa shaytonga xshatadi.

S fi Olloyorning e'tirof etishicha, har bir ayol qucho ida shayton bor. Ayoldagi shaytoniy «unsurlar»dan hushyor b lishga chaqiradi. Xotinlarni shariat izmiga solish, ular bilan muomalamunosabatda erkaklarni qafiyatli-qattiqq l b lishga chorlaydi. «Nomahram nazar solgan» xotinni, garchi u har qancha «buzurgzoda» b lsada, t rt oyoqli hayvonga xshatadi.

S fi Olloyorning barkamol inson t risidagi fikr-mulohazalari yangiq r onlik (allaorol) maktabdor shoir Ubaydulla Alamkash tomonidan yanada rivojlantirildi. Xususan, Alamkash faylasuf shoir S fi Olloyorning 18 azaliga muxammas ba ishladi.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asr boshlarida musulmon falsafasida bayon etilgan inson t risidagi fikr-mulohazalarning ratsional asoslarini aristotelizm oyalari bilan mus-

¹ *Sofl Olloyor*. Sabotul-ojiziyn. Toshkent, 1991, 62-72-betlar.

tahkamlashda Sharqning mashhur faylasufi Mirza Abdulqodir Bedil¹ va uning izdoshlari munosib hissa q shdilar.

Mirza Bedilning inson t risidagi qarashlari asosida rta Osiyo mamlakatlari, Eron va Hindistonda keng tarqalgan «vahdati mavjud» ta'limoti yotar edi. Vahdati mavjud panteizmnining yirik oqimlaridan biri b lib, ushbu ta'limot tarafdorlarining fikriga k ra, hamma narsa Xudoda z ifodasini topganidek, Xudo ham hamma narsada z ifodasini topadi. Vahdati mavjud oqimi namoyandalari koinot abadiyligi, uni hech kim yaratmaganligini tan oladilar. Olam bilan odam, moddiylik bilan ma'naviylik birligiga, zaro aloqadorligiga ishonardilar. Xudo koinot va olamni zida mujassam qilgan, deb biladilar. Mirza Bedil inson t risidagi fikr-mulohazalarini xuddi shu mavqedan turib bayon qiladi. Olamdan tashqarida turuvchi har qanday ilohiy kuchni rad etadi. Olam yagona butun b lib, Xudo ham ana shu yagona birlik ichida b ladi. Boshqacha aytganimizda, Bedil fikriga muvofiq, olam bir butun b lib, moddiy narsalarni ham, ma'naviy narsalarni ham ziga qamrab oladi. Odam esa, sha real borliqning, koinotning mahsulidir.

Mirza Bedil zining «Chor unsur» kitobida butun olam asosida havo yotadi, degan b lsa, «Irfon» kitobida havo barcha mavjudotning yaratuvchisidir (vujudi mavjud), deb ta'kidlaydi. Uning fikriga k ra, olamdagi tirik maxluqotlar ichida faqat inson olamni bilishga qodir. Bilish esa murakkab jarayon b lib, z taraqqiyotida ikki yirik: hissiy va aqliy bosqichlarni bosib tadi. Bilishning birinchi — hissiy bosqichi borliqning tashqi ta'siri natijasida hosil b ladi. Hissiy bilish bosqichida, asosiy rol ni inson sezgilari: hidlash (shoma), k rish (binoi), ta'm tuy usi — maza (zoika), eshitish (shunidani) va teri sezishi — paypaslashni (lomisa) xizmati beqiyos ekanligini tushuntirib

¹ Nasli-nasabi Shahrisabzning barlos uru idan b lgan Mirza Abdulqodir Bedil 1644-yilda Hindistonning Azimobod (Bengaliya) shahrida tu ilgan. Madrasada bilim oladi. Keyinchalik z bilimlarini mustaqil oshirib boradi. Mustaqil ijod bilan shu ullanadi. U 120 ming misradan iborat she'r va 20—25 bosma taboq nasr yozgan. «Qulliyot» deb nomlangan asarlar t plami zida 16 kitobni birlashtirgan. Uning falsafiy, xususan, inson t risidagi qarashlari: «Tilimi hayrat», «Tarkibot va tarjeot», «Muhiti a'zam», «Turi ma'rifat», «Ishorat va hikoyat», «Irfon» («Bilim»), «Chor unsur» («T rt unsur»), «Nuqot» («Hikmatli s zlar»), « azaliyot», «Ruboiyot» kabi asarlarida bayon etilgan. 1721-yilda Dehlida vafot etgan.

beradi. Shuningdek, sezgilar orqali olingan olam haqidagi ma'lumotlar zehnda, ya'ni aql oynasida har tomonlama charxlanadi. Boshqacha aytganimizda, mutafakkirning fikriga k ra, inson aqlida tashqi olamdagi barcha narsalarning suratlari, obrazlari z ifodasini topadi. Fikrlar, mulohazalar tashqi olamning inson miyasidagi in'ikosidir.

Bedil asarlarida insonning jamiyatda tutgan mavqei, zida ikki olam (sa ir va kabir)ni mujassam etuvchi ma'naviy-axloqiy fazilatlar, xususan, olami sa irda b layotgan zgarishlarni har tomonlama tahlil etadi. zining «Irfon» dostonida insonning insoniyligini ifodalovchi turli fazilatlar, xislatlar haqida fikr yuritadi. Uning fikriga k ra, inson ta murakkab majmua, unda hali bilinmagan sirlar k p¹. Insonda barcha yaxshiliklar, m jizalar mavjud b lishi bilan birga, turli fisq-u fasod, fitnalarning ildizi ham unga borib taqaladi.

Mutafakkir inson erkinligi, kishi tafakkuri hurligini orzu qiladi. U k p millatli mamlakat Hindiston xalqlariga e'tiqodi, turli dinlarga mansubligidan qat'i nazar bir xil k z bilan qaraydi. Hamma yagona inson uru idan tarqalgan, deb hisoblaydi. U ham braxmanlarni, ham shayx-zohidlarni bab-barobar tanqid ostiga oladi. Musulmonlarning tavakkul — taqdirga tan berish, braxmanlarning tanosuh — jonning k chib yurishi nazariyalarini bema'ni, quruq gaplar deydi, U insonni «Eng oliy vujud», deb biladi, uni «Hazrati inson», deb atadi. Shurring bilan birga, u insondagi kamchiliklar: tanballik, makr, xiyanat, qalloblik, ochk zlik, xasislik, kibr-u havo, manmanlik kabi illatlar bilan tinimsiz kurashdi. Insonni barkamol va benuqson k rishni istadi. Mehnat odamni inson darajasiga k targanini alohida ta'kidladi. Mehnatsevarlik bilan bilimdonlik, muhabbat bilan vafodorlik, biri ikkinchisi bilan zaro aloqador ekanligini tushuntirib berdi.

Mirza Bedil inson Olloh tomonidan yaratilgan ziga xos, tengi y q m jiza ekanligini ta'kidlab, uni zligini bilishga da'vat etadi. Inson bisotida mavjud b lgan barcha imkoniyatlar — yaxshilik, ezgulikka xizmat qilmo i darkor. Insonning zligini anglashi jamiyat, xalq oldidagi mas'uliyatini tushunib yetishga olib kelmo i zarur, deb hisoblaydi.

¹ *M minov I.M.* Tanlangan asarlar. 1 tom. Toshkent, 1963, 116—117-betlar.

Mirza Bedil z asarlarida zamondoshlari faoliyatini kuzatib, ba'zi birovlar inson degan ulu nomga do tushirayotganligi, amal, mansab, boyluk, manmanlikning quli b lib qolayotganligini kuyinib tasvirlaydi. Oqibatda, insonning buyukligi uning boyligi va amali bilan belgilanadigan b ldi. Inson zligini y qotishi tufayli vujudga kelgan bunday fojia mutafakkirni taajjubga soldi. Insonni asliga — buyukligiga qaytarmoqchi b ldi.

«Irfon» dostonida ta'kidlaganidek, inson insoniyligini ifodalovchi, uni buyuklikka k taruvchi barcha fazilatlar, xislatlar insonning zida mavjud. Hatto jannatni ham, d zaxni ham boshqa joydan emas, insonning zidan izlash lozim. Inson qanchalik yaxshi fazilatlar uru ini eksa, ular jannat mevalari belgisidir. Agar yomon ishlarni bajarsa, yomon ishlarga rahnamolik qilsa, unda, shubhasiz, d zaxga eshik ochiladi, deb ta'kidlaydi.

Mirza Bedil zining «Ruboiyot» asarida, inson xulq-atvoridagi fazilatlar, xislatlar, salbiy illatlarni tahlil qilishdan muddao, unga yaxshilik qilishni, ezgu ishlar bilan shu ullanishni rgatish, yomonliklardan xalos qilishdir, deb uqtiradi. Inson ongi va faoliyati orasidagi zaro aloqadorlikni rganuvchi insonshunos tadqiqotchilarni ushbu murakkab fenomenni milliy yoki diniy mansublik nuqtayi nazardan emas, balki umuminsoniy qadriyatlar qarichi bilan tahlil qilishga chaqiradi. Inson diniy, irqiy, milliy mansubligidan qat'i nazar, u eng buyuk hurmat-e'tiborga molik oliy qadriyat ekanligini ta'kidlaydi.

Mirza Bedil fikricha, dunyoning tinchligi-yu, obodligi ham, tashvish-u quvonchlari ham insonning ziga bo liq. Shunday ekan, inson zining buyukligini namoyon qilib, bu dunyoni obod-farovon qilmo i, d stlik, birodarlik, hamkorlik maskaniga aylantirmo i lozim.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asr boshlarida musulmon falsafasida barkamol inson oyalarini aholi orasida tar ib va tashviq qilishda, mashhur turkman shoiri Maxtumquli — Firo iy fidoyilik qildi¹.

¹ Mashhur turkman shoiri Maxtumquli — Firo iy Turkmanistonning janubi-arb tomonidagi Atrek daryosiga yaqin b lgan Hojigovshon qishlo ida tu ilgan. Boshlan ich ma'lumotni ovul maktabida olgan. Xiva, Buxoro va Andijon madrasalarida zbek, turkman adabiyoti namoyandalari asarlarini har tomonlama rgangan. Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon, Af oniston, Hindiston b ylab sayohatlar qilgan. Xalq o zaki ijodi, odamlarning tashvishlari va quvonchlari bilan yaqindan tanishgan. Bir qancha dostonlar, azallar yaratgan. Asarlarida inson qadr-qimmatini ulu lagan. 1793-yilda vafot etgan.

Maxtumquli zining she'rlarida insonni hamma narsadan, olamdagi barcha mavjudot va maxluqotdan ustun qildi¹. Sharqning buyuk mutafakkirlari Rudakiy, Sa'diy, Nizomiy, Fuzuliy, Jomiy, Navoiy an'alarini davom ettirib, insonni ulu ladi. Tabiatda mavjud bo'lgan barcha boyliklar insonga xizmat qilishi zarur, inson chinakam farovonlikka u dunyoda emas, bu dunyoda erishmoq i darkor, degan oyani ilgari surdi. Uning fikricha, bu dunyoda adolat, insof hukmronlik qilmoq i darkor. Kishilar faoliyati ijtimoiy adolat normalari, prinsiplari tarozisida o'lchanishi, baholanishini orzu qildi. Fuqarolar faoliyatini baholashda adolatsizlik qilgan, faqat o'z manfaatini yilgan z boshimcha beklar, talarlar, oqsoqollarni qattiq tanqid qildi. Jafokash xalq manfaatiga befarq qaragan ijtimoiy-iqtisodiy tuzumga nisbatan norozilik bildirdi. Zolim beklar, noinsof boylar, bosqinchi xonlar qilmishlarini azab bilan fosh etdi².

Maxtumquli turli uru larga bo'linib yashayotgan turkman xalqini birlashtirishga urinib keldi. Bunday olijanob maqsadga erishmoqning yagona yo'li har bir qabila ichidagi ahillik, birbiriga ishonchni barqaror etishdir, deb tushundi. Arzimagan kichik xusumat uchun bir qabila ikkinchi qabiladan o'ch olishi, qirpichoq bo'lib talashishini qoraladi. Bunday qabohatni nodonlik, koralik belgisi, deb baholadi. Uning tarqoq turkman qabilalarini yagona davlatga birlashtirish orzusi o'z zamonasi uchun niho-yatda katta ahamiyatga ega edi³.

Maxtumquli jamiyat kelajagi xotin-qizlar bilan bo'linib qolgan deb yildirdi. Shuning uchun ham, xotin-qizlar ozodligi, erkinligi haqida k o'p bosh qotirar edi. Xotin-qizlarning kamsitilishi, x o'rlanishini, ular haq-huquqlarining poymol qilinayotganligini k o'rib qattiq aziyat chekardi. Munis va muhtarama ayolni himoya qilishga urinar edi. U xotin-qizlarni erkaklarning doimiy ham-rohi, hamfikri, ular kuchiga kuch, quwatiga quvvat q o'shadigan, hayotiga bezak beradigan jonkuyar yaqin kishisi, deb bilardi. Ayollardagi odob-u ikromni, soddalik va muloyimlikni, kam-tarin va olijanoblikni sharaflardi⁴.

¹ Choriev G.O. Maxtumquli dunyoqarashi. M., 1973; Maxtumquli — Firoziy adabiy merosi. Uch kitob. Toshkent, 1973.

² Maxtumquli she'riyatidan. Toshkent, 1976. 74, 79, 97, 98, 108, 112, 119, 128-betlar.

³ shu asar, 84, 87, 88, 90-betlar.

⁴ Iskandarov B. Osiyoda falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrning shakllanishi va rivojlanishi tarixidan lavhalar. Toshkent, 1993, 81—86-betlar.

XIX asrning birinchi yarmida barkamol inson haqidagi fikr-mulohazalarni, andijonlik shoira Nodira (1792—1842-y.), mar ilonlik shoira, muallima Jahon otin Uvaysiy (1779—1845-y.), ratepalik maktabdor shoira Dilshod Barno (1800—1905-y.) va uning shogirdi Anbar otinlar (1870—1915-y.) ijodida k rish mumkin¹.

XIX asrning birinchi yarmida vatandosh shoirlar ijodini e'tibor berib rgansak, ularning asarlaridagi eng asosiy mavzu — inson taqdiri, uning kelajagi, turli millatga, elatga mansub kishilarning tengligi, erkinligi, birodarligi haqida qay urish ekanligiga guvoh b lamiz. Insonning jismoniy kamoloti, ruhiy-ma'naviy yetukligini ta'minlashda bilimning, ilmning, aql-zakovatning ahamiyati beqiyos ekanligini tushuntirib berishga harakat qilganliklariga ishonch hosil qilamiz. Jamiyatda ayolning rolini oshirish, ayollar bilan erkaklarning haq-huquqlarini tenglash-tirish y llarini izlaganliklarini darrov il ab olamiz. Shoirlar-ning ta'kidlashlaricha, inson jamiyatda mavjud b lgan har qan-day muammolarni bartaraf etishga, hatto zini zi zgartirishga qodir b lgan qudratdir.

Tasawuf falsafasi bilan yaxshi tanish b lgan Nodira, Uvay-siy, Dilshod va Anbar otin kabi shoirlar, muallimalar z asarlarida insonni har tomonlama e'zozladilar. Uni tabiat yarat-gan noz-u ne'matlardan bahramand b lishga chaqirdilar. In-sondagi d stlik, vafo, sadoqat, halollikni kuyladilar. Barkamol insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini xayolan yaratishga urindi-lar. Ularning fikriga muvofiq, inson ma'naviy-axloqiy qiyofasini ifodalovchi eng muhim fazilat — sof muhabbatdir. Shuning uchun zohidlardan, qalandarlardan farqli laroq, haqiqiy vafodor, muhabbatga sadoqatli kishi xislatlarini aniqlab berishga urinib k rdilar. Mehirsiz, vafosiz, toshba ir, muhabbatni qadrlamay-digan kishilardan nafratlandilar.

Ular muhabbatni keng ijtimoiy ma'noga ega b lgan, inson-ning insoniyligi, ma'rifatli ekanligini k rsatadigan mezon, deb tushundilar. Chinakam insoniy muhabbatni ayrim zohidlar, qa-landarlardek dinga qarshi q ymadilar, aksincha, muhabbat ziynati b lgan vafo, sadoqatni, inson ichki dunyosida sodir b layotgan zgarishlarni har tomonlama chuqur tahlil qilib, turli badiiy b yoqlar yordamida tasvirladilar. Chinakam vafodor, sadoqatli,

¹ Uch shoira. She'rlar. Toshkent, 1958; Uvaysiy she'riyatidan. Toshkent, 1980; Zebunniso, Dilshod, Anbar otin. Toshkent, 1981, Nodira. Devon. Ikki tomlik. Toshkent, 1983 va hokazo.

halol kishi bilan suhbat qurish msonga ma'naviy kuch-quwat ba'ishlashini tushuntirib berdilar. Ana shunday shirin xayollar, hayotga muhabbat, kelajakka umid, yaxshi kunlar, farovon turmush istagi bilan yashagan shoiralar, afsuski, kundalik turmushda batomom teskari odamlar bilan uchrashdilar. Bunday ikkiyuzlama turmush tarzi ijodkorlar ba'rini tilkapora qildi.

XIX asr sharoitida Nodira, Uvaysiy, Dilshod va Anbar otin ayolning jamiyatda, ayniqsa, oilada tutgan r'nini tushuntirishga harakat qildilar. Musulmon ayollarining jamiyatdan ajralib qolgan hayotini, tenglikka b'lgan intilishlarini bayon qildilar. Ayollar haq-huquqining erkaklar bilan teng b'lishini talab qilgan shoiralar, avvalo, onalar haqida fikr yuritdilar. Onalarning insoniyat oldidagi buyuk xizmatlari, xususan, jamiyat kelajagi ular bilan bo'liq ekanligini tushuntirishga urindilar.

Ular dinlarni hurmat qilar, ularni umuminsoniy qadriyat, deb tushunar edilar. Barcha dinlarning olam bilan odam rtasidagi zaro aloqadorligini tushuntirishdagi xizmatlarini taqadrladilar. Shunday b'lishiga qaramasdan, bunday buyuk umuminsoniy qadriyat obr'-e'tiborini tushirayotgan ba'zi dindorlarni qattiq tanqid qildilar.

Xususan, tasawuf hurfikrliligidan ilhomlangan Dilshod zining hajviy she'rilarida ayrim din rahnamolarining badkirdor qiliqlarini fosh etdi. S'zi bilan ishi bir xil b'lmagan dindorlar ustidan kuldi. Ularni islom qoidalari musaffoligini ta'minlashga chaqirdi.

Uvaysiy, Dilshod va uning shogirdi Anbar otin z davri-ning mahoratli muallimalari edilar. z shogirdlariga nafaqat diniy, balki dunyoviy, aqliy, axloqiy tarbiya, hayotga muhabbat, kelajakka ishonch, umid, turmush quvonchlari-yu tashvishlariga sabr-toqat bilan bardosh berish malakalarini shakllantirishga e'tiborlarini qaratdilar. Erkin fikrlash, chiroyli s'zlash sirlarini rgatar, aql-farosatni peshlovchi topishmoqlardan ustalik bilan foydalanardilar.

Ular jamiyat hayotidagi qoloqlik sabablarini xonliklar rtasidagi zaro urushlardan, xon-u beklar rtasidagi .toj-utaxt uchun b'lgan kurashlardan izladilar. Kishilar ma'naviy-axloqiy qiyofasidagi qashshoqliklarni ma'rifatsizlikdan qidirdilar. Urushlarga barham berishni, ijtimoiy qoloqlikni, ma'naviyatsizlikni tugatishning birdan-bir y'li — fuqarolarni bilimli, ziyoli qilishdir. Bilim, ziyo odamlarni har qanday ijtimoiy baxtsizliklardan qutqaradi, jamiyatni g'zal, farovon qiladi, deb hisobladilar.

XIX asrning birinchi yarmida ijod etgan shoirlar orasida Anbar otin zining falsafiy fikr-mulohazalari bilan boshqa shoiralardan ajralib turar edi. Uning «Qoralar falsafasi» asarida bayon qilingan inson t risidagi falsafiy fikrlarning teranligi buning yaqqol isbotidir.

Anbar otin fuqarolar turmush tarzidagi salbiy illatlarni, inson xulq-atvori, xatti-harakatidagi ayriinsoniy qiliqlarni jamiyat hayotidagi turli noxushliklarni aql-zakovat imkoniyatlari yordamida bartaraf etish mumkin, deydi. Chunonchi, uning fikriga k ra, «Agar odamlar aqllarini vazir bilib, z vazirlarini zga vazirlar ila hamkor qilib, mashvarat ila harakat qilsalar, aqli vazirlar dunyoni bosib yotgan qora zulmatni, hatto zulumatni ham bartaraf etib, sof va olamni ravshan qilishga muyassar lurlar*¹.

Anbar Otin «Qoralar falsafasi» asarida jamiyatda odamlar nasli-nasabi, millati, dini, irqidan qafiy nazar, teng b lmoqlari zarur, deb hisoblaydi. Odamlarni tani, rangi, irqiga qarab kam-sitmaslikka da'vat etadi. Hindiston va Afrikadagi qora tanli xalqlar hayotini aks ettiruvchi lavhalar bitar ekan, insonning insoniyligi uning tashqi qiyofasining g zalligi bilan emas, balki ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, xususan, insonparvarlik oylariga sadoqati bilan lchanadi, degan oyani ilgari suradi. «Qoralar» tushunchasi yordamida zulm, jabr-u jafolarga giriftor b lgan mehnatkash xalqni har tomonlama ulu laydi. Ularni jamiyatda mavjud b lgan barcha moddiy va ma'naviy boyhklarning bunyod-kori, deb baholaydi.

Shunday qilib, XVI asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha b lgan davrdagi musulmon faylasuflarining inson t risidagi qarashlari asosida, bir tomondan sunniylik har tomonlama ulu lagan insonparvarlik oylari yotsa, ikkinchi tomondan, ratsionalizm va sensualizm yotardi. z navbatida, barkamol insonni ulu lovchi insonparvarlik oylarini tar ibot va tashviqot qilish Sharq ma'rifatparvarligining shakllanishi uchun asos b ldi. Sharq ma'rifatparvarligining vujudga kelish arafasidagi ziga xos xususiyat shundaki, bu davrda Sharq renessansi sharoitida vujudga kelgan madaniy-ma'rifiy an'analar, chunonchi, barkamol inson t risidagi fikr-mulohazalar davom ettirildi, yangi dalillar bilan boyitildi.

¹ *Anbar Otin*. Risola — falsafai siyohon. She'rlar. Risola. Toshkent, 1972, 103—108-betlar.

2. XVII-XVIII ASRLAR YEVIROPA FALSAFASIDA MA'RIFATPARVARLIK OYALARINING IFODALANISHI

Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida XVII asrda ishlab chiqarish jarayonida, xususan, mehnat taqsimotida tub sifatiy zgarishlarning sodir b lishi, ishlab chiqarish jarayonini rasionallashtirish talabining ortib borishi, ishlab chiqarishga ilm-fan yutuqlarini tatbiq etish ehtiyojini kuchaytirib yubordi. Bunday ehtiyojning ortib borishi, z navbatida, diniy dunyoqarashning ta'sirini kundan-kunga kamaytira bordi. Ushbu holat falsafaning hayotdagi mavqeini ham zgartirdi. Agar rta asrlarda falsafa dinshunoslik, Renessans sharoitida san'at va gumanitar bilimlar bilan hamkorlikda faoliyat k rsatgan b lsa, endi u fan yutuqlariga tayana boshladi. XVII—XVIII asrlar Yevropa faylasufiarining inson t risidagi qarashlariga, shubhasiz, ushbu tendensiya z ta'sirini k rsatdi. Bunday kayfiyatni ilm-fan zudlik bilan rivojlana boshlagan Angliya, Fransiya, Germaniya faylasufiarining inson haqidagi qarashlarida k rishimiz mumkin.

XVII asr ingliz faylasufiaridan Frensis Bekon, Tomas Gobbs, Jon Lokklar inson t risidagi xristian dini qarashlarini tanqid qildilar, inson tanasining tuzilishi, uning moddiy-ma'naviy holati haqida yangicha fikr-mulohazalarni bayon etdilar. Ularning tushuntirishicha, falsafaning, ayniqsa, uning eng muhim tarmo i boigan gnoseologiyaning asosiy vazifasi — inson hayotini yaxshilashdan iborat boimo i lozimdir. Endilikda insonni alohida shaxs sifatida emas, balki jamiyat farovonligi ifodasi, jamiyat hayotining ta'rifi sifatida k rish darkorligini tushuntirdilar. Insonning tabiat kuchlari ustidan hukmronligini ta'minlashga qaratilgan bilimlarni yanada rivojlantirish lozimligini qayta-qayta ta'kidladilar. Bunday fikr-mulohazalarni XVII asrda ijod qilgan mashhur ingliz faylasufi Frensis Bekon¹ qarashlarida k rish mumkin.

¹ Frensis Bekon 1561-yilda Angliyada muhr saqllovchi lord oilasida tu ilgan. Kembrij universitetini tugatgan. Angliya parlamentida muhr saqllovchi, davlat kansleri b lib ishlagan. Umrining oxirida ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shu ullangan. 1626-yilda vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Axloqiy va siyosiy ocherklar», «Yangi Organon» asarlarida bayon qilingan.

Frensis Bekonning ta'kidlashicha, insonning mohiyatini, tana bilan jonning birligi tashkil etadi. Inson joni tanadagi asablar, arteriyalar b ylab suzib yuradi, ya'ni harakatda b ladi. Uning bir uchi, shubhasiz, miyaga borib taqaladi. Shuning uchun ham, inson tanasi b ylab harakat qilib turgan jon — moddiy substansiyadir, ya'ni «haqiqiy materiya»dir. U bamisoli olov va havoga xshaydi.

Uning fikriga muvofiq inson, «tabiatning sharhlovchisi va xizmatchisidir»¹, z turmushining chinakam egasi b lishi mumkin b lgan qudratdir. Frensis Bekon zining «Yangi Organon» (1620) asarida insonning tabiat ustidan hukmron b lishida fan yutuqlariga tayanish zarur ekanligini har tomonlama isbotlab berdi. Fanni har tomonlama rivojlantirish, xususan, insonning tabiat ustidan hukmronligini ta'minlamoq uchun fan tabiatda r y beradigan turli hodisalar sodir b lishining haqiqiy sabablarini payqab olishi darkor. Fan hodisalar, voqealar sodir boiishining haqiqiy mohiyatini ochib berish uchun uni yaxshi metod bilan qurollantirish, buning uchun tadqiqot uslublarini isloh qilish zarur, deb hisoblaydi. Olam t risidagi turli maiumotlarni umumlashtirishning eng muhim vositasi induksiya, deb tushunadi. Bekonning fikriga k ra, hodisalar, voqealar, jumladan, insonning shakllanish jarayonini bilishda ham fan induksiya uslubi bilan qurollanishi zarur.

Bekonning fikriga k ra, inson analitik fikr yuritish, ya'ni har tomonlama tahlil qilish orqali olamdagi hodisalar, voqealarning haqiqiy mohiyatini bilib olmogi zarur. Buning uchun esa, tajriba orqali olingan maiumotlarni zining fahm-farosati, fikr-mulohazasi chigirigidan tkazmogi, ulardan umumiy hukmlar, xulosalar chiqara bilmogi darkor. Shuning uchun ham, chinakam tadqiqotchi faqat turli fakt va raqamlar, dalillarni t plash bilan chegaralanib qolmasligi, balki ulardan aniq hukmlar, xulosalar chiqarish malakasiga ega boimogi darkor, deb hisoblaydi.

Maiifatparvarlik oyalari xazinasiga munosib ulush q shgan

¹ Ea/WH O. CcwnHeHMfl. B flByx TOMax. TOM 2. M., 1972, 12-bet.

yevropalik faylasuflardan biri Tomas Gobbsdir¹. Gobbs zining asarlarida inson bilan jamiyat rtasidagi aloqadorlikni rganishga tibor berdi. Uning fikriga k ra, jamiyat juda katta mexanizm b lib, inson sha buyuk mashinaning muruwatlaridan biridir. Insonning ijtimoiy mohiyatini Gobbs ta chegaralangan mexanik holatda sharhlaydi.

Gobbsning tushuntirishicha, barcha odamlar z tabiatlariga k ra teng, z maqsadlariga erishmoq uchun bir xil imkoniyatga, bir xil qobiliyatlarga ega b ladilar. Davlatning qonunlari boshqa birovlariga zarar keltirmasligi uchun ba'zi kishilar erkinligini cheklab q yish zarur. Chunki yuqori darajadagi imkoniyat va qobiliyatga ega b lgan kishilar z navbatida, serjahl va xudbindirlar. Ushbu muammolar haqida fikr yuritgan faylasuf kishilardagi erkinlik jamiyatdagi turli axloqiy qoidalar, normalar, qonunlar yordamida cheklanganligi uchun ham odamlar jamiyatga nisbatan urush holatida turadilar. «Inson inson uchun b ri» holatida b ladi, degan xulosaga keladi.

Gobbs zining «Leviofan» asarida² insonning jamiyatdagi rnini aniqlashga alohida e'tibor bergan. Uning fikriga muvofiq, «fuqarolar jamiyati odamlarning oddiy yi indisi emas»³. Bu maxsus uyushma ma'lum rivojlanish tendensiyalari va ziga xos turli ziddiyatlari bilan ifodalanadi. Gobss zining bir qator asarlarida insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik orasidagi aloqadorlik masalalarini rganishga ham alohida e'tibor berdi. Uning tushuntirishicha, insondagi barcha qobiliyatlar tabiiy va zlashtirib olingan qobiliyatlardan iborat b ladi. Xususan, uning yozishicha, «inson tabiati ovqatlanish, k payish, his qilish va fikr yuritish kabi qobiliyatlar yi indisidan iborat. Bu qobiliyatlarni biz bir

• ' Mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs 1588-yilda ruhoniylar oilasida tavallud topgan. Oksford universitetini tugatgan. Frensis Bekonga kotib boigan. Xristian falsafasini mukammal rgangan. Uning inson t risidagi qarashlari «Tana haqida» (1653-y.), «Inson haqida» (1658-y.), «Fuqaro haqida» (1672-y.) triologiyasida bayon qilingan boisa, jamiyat t risidagi qarashlari «Leviofan» (1651-y.) asarida z aksini topgan. 1679-yilda vafot etgan.

¹ Ushbu asar 1682-yilda Oksford universitetida butun xaloyiq oldida johil reaksiya kuchlar tomonidan namoyishkorona yoqib yuborildi.

² fo66c T. H36paHHi>ie npoH3BefleHHa. B flByx TOMax. TOM 1, M., 1964, 200-bet.

³ sha asar, 442-bet.

s z bilan, tabiiy qobiliyatlar, deb ataymiz. Ular insonni aqlga ega maxluq sifatida ta'riflash uchun kerak b ladi¹.

Gobbsning fikricha, inson degan mavjudot bir-biridan mutlaqo farq qiluvchi ikki muhim b lakdan iborat b lib, birinchi b lagini jismoniy, ikkinchi b lagini ma'naviy qobiliyatlar tashkil etadi⁴. Ma'naviy qobiliyatlarga: bilish, ijtimoiy hayotga k nikish kabi qobiliyatlar kiradi. Insondagi ma'naviy qobiliyatlar tabiat tomonidan in'om etilmaydi, balki ular zlashtiriladi. Ingliz mutafakkiri yozganidek, «barcha odamlar ijtimoiy hayotda qobiliyatsiz b lib tu iladilar (chunki hamma bola b lib tug'iladi)»².

Gobbsning fikriga k ra, insondagi ma'naviy qobiliyatlarni shakllantirish va uni rivojlantirishda tarbiya asosiy rol ynaydi. Insonning ma'naviy qiyofasi shakllanish jarayonini chuqurroq tahlil eta borib, odamlar rtasida har kuni uchrab turadigan qobiliyatlari va iste'dodida majud b lgan farqni qanday sabablar vujudga keltiradi? degan savolga javob topishga harakat qilgan faylasuf bunday yozadi: «Odamlar bir-biridan bilimlariga k ra shu darajada farq qiladilarki, buni ularning faqat miya strukturalari orasidagi tafovut bilan tushuntirib b lmaydi»³. Bu yerda shuni ta'kidlash joizki, Gobbs insonning ma'naviy qobiliyatlarini mavjud ijtimoiy shart-sharoitlar bilan bo lab tushuntirishga harakat qiladi.

Yevropa ma'rifatparvarlik oyalari taraqqiyotida ingliz faylasufi Jon Lokkning ham xizmatlari katta b ldi⁴. Faylasufning tushuntirishicha, inson tu ilgan vaqtda uning qalbi har qanday oya, tushuncha, prinsip, qoidalardan xolis b ladi. Inson qalbi xuddi oq qo oz vara idek toza b lib, «faqat tajriba sha qo oz sahifasini turli yozuvlar bilan t ldiradi. Insonni yangi bilimlar, yangi oylar bilan qurollantirmoq uchun tajribaga tayanmoq

¹ I"o66c T. H36paHHbie nporoBefleHHH. B jwyx TOMax. TOM 1, M., 1964, 442-bet.

² sha asar, 229-bet.

³ sha asar, 229-bet.

⁴ Mashhur ingliz faylasufi Jon Lokk 1632-yilda Rington shahrida advokat oilasida tu ilgan. Tlinster maktabida qigan. Oksford universitetini tugatgan. Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyotni mukammal rgangan. Oksford universitetida qituvchi b lib ishlagan. 1682-yildan e'tiboran Gollandiyada yashagan. 1688-yilda Angliyaga qaytib kelgan. 1704-yilda vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Inson aqli haqida tajriba» (1690-y.) asarida bayon etilgan.

darkor. Har qanday bilim yoki oyaning manbai tajribadir*¹. Lekin tajribadan hosil bo'lgan o'yalar bilim uchun materialdir, xolos. o'ylarning bilim darajasiga ko'tarilmo'li uchun nni farosat chi'ri idan tkazib, qayta ishlov berish darkordir. Ana shanda oddiy o'yalar zgarib, haqiqiy bilimlarga aylanadi.

Jon Lokk «Aqlni boshqarish haqida» (1706-y.) asarida ta'kidlaganidek, inson — faoliyat ko'rsatuvchi mavjudotdir. Inson faoliyat ko'rsatishda z aqlida mavjud bo'lgan bilimlarga layanadi. Tabiiyki, insonning barcha jabhadagi faoliyatini aql zining ko'zga ko'rinmas kuchi bilan boshqaradi. Qalb aqlga quloq soladi, unga ergashib boradi va unga bo'ysunadi. Shuning uchun ham ingliz mutafakkiri insonning aqliy kamoloti haqida doimo qay urish, uni yangi bilimlar bilan qurollantirib turishga da'vat etadi². Aqlni yangi bilimlar bilan qurollantirmoq uchun inson zining fikr yuritish malakasini doimo takomillashtirib turishi lozim ekanligini uqtiradi. Fikr yuritish malakasini takomillashtirish y'llarini va uslublarini aniqlab berishga intiladi. Lokk fikr yuritish malakasini shakllantirish uchun har bir dalildagi umumiylikni aniqlash, butun tajriba ma'lumotlari yi indisini yaxlit deb qarash (butun va bo'lak aloqadorligi), qandaydir turli-tuman o'yalar kombinatsiyasini vujudga kelishiga y'll q'ymaslik (anologiya, assotsiatsiya) kabi uslublar va usullar yordamida narsalar tabiati t'risida aniq bilimga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatadi.

Lokk fikriga asosan, inson aqlining yangi bilimlar bilan boyib borishida mustaqil qibrganish katta ahamiyatga ega bo'ladi. Mustaqil qibrganmoq, ya'ni mustaqil bilim olmoq uchun har bir kishi mustaqil fikr yuritish malakasiga ega bo'lmo'li lozim. Uning tkirlanishining birdan-bir y'lli — mustaqil qibrganishdir.

Jon Lokk inson jismoniy va ma'naviy qiyofasining shakllanishida tarbiya muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlab berdi. Uning tushuntirishicha, tarbiya faqat kishilarni savdo-sotiq ishlariga tayyorlash bilan chegaralanib qolmasligi, balki uning yordamida odamlar, ayniqsa, yoshlar fuqarolik mas'uliyatini

¹ JIOKK P,OK. CcmHHeHHH. B Tplex TOMax. TOM 1. M., 1985, 154-bet.

² sha asar, 202-betlar.

tushunib olishlari darkor. Har bir fuqaroda «ezgulikka qaratilgan turmush va amaliy faoliyatga, nimasi bilan z mamlakatiga foydasi tegishi mumkinligi haqidagi ehtiyojni rganishga intilish istagi»¹ shakllanishi lozim. «Butun tarbiya san'ati qalbni ezgulik bilan qurollantirishga, uni yanada mustahkamlashga qaratilmo i lozim»². Tarbiyaning samaradorligi, Lokk fikricha, jamiyat bilan shaxs rtasidagi zaro aloqadorlikning mustahkamligiga bo liq. Jamiyat bilan shaxs orasida zaro aloqadorlikning mustahkamligi esa ayrim individga, uning har tomonlama kamol topishiga, chunonchi, jismoniy, ruhiy va aqliy rivojlanish birligi ta'minlanganligiga bo liqdir.

Lokkning e'tirof etishicha, insonning baxt-saodatga erishuvi k pchilik hollarda uning ziga bo liq. «Tarbiya haqida mulohazalar» (1693-y.) asarida yozganidek, bu olamdagi baxtiyorlik holatining t la va eng qisqa tavsifi — so lom tanada so lom qalbning b lishidir. Kimki zida unisini ham, bunisini ham mujassam qilsa, unga ozgina istak bildirishning zi kifoya; kimki uning birontasidan benasib b lib qolgan b lsa, bunday kishiga oz b lsada rnini bosuvchi kompensatsiya berish lozim b ladi. Insonning baxtli yoki baxtsiz b lishi aksariyat hollarda uning z q lida b ladi. z qalbini chinakamiga boshqara bil-magan kishi, hayotda t ri y l topa olmaydi. Tanasi zaif va so lom b lmagan kishi ham hech qachon t ri y ldan borishga qodir b lmaydi. Jismonan bardam va ma'naviy yetuk kishilargina turli m jizalar yaratishga qodir b ladi³.

Mashhur fizik Isaak Nyutonning qardon d sti Jon Lokk, yuqorida biz eslatib tgan «Inson aqli t risidagi tajriba» asarida, nafaqat metafizikaning sensualistik tanqidi, nafaqat empirik bilish nazariyasi, balki tabiiy huquq prinsiplarini ham ishlab chiqdi. Lokkning tushuntirishicha, insondan doimo begonalashmaydigan huquqlarga uch asosiy huquq: yashash, erkinlik va mulk kiradi. Mulkka ega b lish huquqi, inson mehnatiga beriladigan baho bilan bevosita bo liq. Shuning uchun ham Lokkning ta'kidlashicha, mulk inson mehnatining natijasidir. Individning huquqiy tengligi sha uchta begonalashmaslik huquqi-

¹ *JIOKK flotc.* riesarornMecKHe ccwnHeHHa. M., 1939. 126, 203-betlar.

² sha asar, 112—113-betlar.

³ *JIOKK JJKK.* CcwHHcHHM. B Tпex TOMax. TOM 1. M., 1985, 412-bet.

ni qabul qilishning zaruriy natijasidir. Ingliz mutafakkiri har bir kishining xususiy raanfaatini huquqiy normalar himoya qilishi zarurligini alohida ta'kidlaydi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarga tayanib shuni ishonch bilan aytish mumkinki, Jon Lokk Yevropada ma'rifatparvarlik oylarini shakllantirishga muhim hissa q shdi. Uning vatani Angliya esa Yevropada ma'rifatparvarlik oylari vatani b lib qoldi.

Shunday qilib, XVII asr ingliz faylasuflari Frensis Bekon, Tomas Gobss, Jon Lokk asarlarida inson borli ining nafaqat tabiiy, balki ijtimoiy tomonlari ham har tomonlama tahlil qilindi. Ingliz mutafakkirlarining inson t risidagi progressiv fikrlaridan biri — barchaning tengligi, insonning grajdanlik huquqlari haqidagi mulohazalaridir. Shuningdek, inson farovonligi, baxt-saodatini ta'minlovchi jamiyat qurish haqidagi orzulari, bunday xayrli ishga t sqinlik qiluvchi ijtimoiy illatlarning fosh qilinishi diqqatga molikdir.

XVII asr ingliz faylasuflarining barkamol inson t risidagi qarashlarining Fransiyada tar ibot va tashviqot qilinishida fransuz ma'rifatparvarlaridan Fransua Mari Arue Volter va Etenna Bonno de Kondilyakning (1715—1780-y.) xizmatlari yuksak b ldi.

Jon Lokk qarashlarining jonkuyar tar ibotchisi Volterning¹ fikriga k ra inson — ijtimoiy mavjudotdir. Insonning ijtimoiy mavjudot b lishiga sabab, u hamisha odamlarning turli jamoalari orasida faoliyat k rsatadi. Shunday ekan, odamlar hamisha bir-birlari bilan teng b lmoqlari zarur deb hisoblaydi. Tenglik deganda Volter, birinchi galda, kishilarning siyosat, qonun va huquq oldidagi tengliklarini tushunadi. Lekin u ijtimoiy va mulkiy tengsizlikni jamiyatning normal rivojlanishi va ijtimoiy muvozanatini saqlab turuvchi asos, deb bilar edi.

Volterning fikriga k ra, inson jamiyatdan tashqarida yashay olmaydi. Shuning uchun ham odamlar azal-azaldan jamoa b lib yashashga intilganlar. Xuddi sha intilish odamning inson dara-

¹ Mashhur fransuz adibi, publitsisti, faylasufi Fransua Arue Volter 1694-yilda tavallud topgan. Boshlan ich ma'lumotni Parijda olgan. Uning falsafiy qarashlarini shakllanishida Angliya ma'rifatparvarlarining ta'siri kuchli b lgan. 1726—1729-yillarda Angliya b ylab safar qilgan. 1734—1749-yillarda Lotarengiya yaqinidagi Sireda qafasida yashagan. 1770—1773-yillarda Prussiya qiroli Fridrix II saroyida xizmat qilgan. 1758-yildan e'tiboran Shveysariyada yashagan. 1694-yil Parijga qaytib kelgan va oradan k p vaqt tmay vafot etgan.

jasiga k tarilishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Insonning jamiyatdan ajralib qolishi uning ruhiy-ma'naviy tubanlashishiga olib kelgan. Jamiyatdan ajralib, yakka yashagan odamda, turgan gapki, fikrlash qobiliyati ham bo'lmaydi, degan fikr-mulohazalarni bayon qilishi bilan fransuz mutafakkiri Volter ba'zi birovlarining, g'ayb odam aslida alohida yashash uchun tug'ilgan, jamiyat ularning haqiqiy tabiatini buzib yuborgan, degan bema'ni fikr-mulohazalariga zarba beradi.

Volter, inson ongi va shuurida Xudo tashvishidagi tasavurlar qanday paydo bo'lganligi tashvishida fikr-mulohaza yuritib, odam tug'ilgan vaqtida uning ongida Xudo tashvishida hech qanday tasavvur bo'lmaydi. Insonning umri tashvishi bilan, unda Xudo tashvishida tasavvur hosil bo'ladi, degan fikrni o'z ichiga har tomonlama isbotlashga harakat qildi¹.

Volter inson erkin bo'lishi zarur deb hisoblaydi. Lekin erkinlikni sof abstrakt, huquqiy va siyosiy ma'noda tushunar edi. Uning e'tirof etishicha, erkinlik deganda birinchi galda, ozodlikni tushunmoq zarur. Odamlarga katta proqasiz erkinligi berishni talab qilar edi. Uning fikriga muvofiq, insonning ozodligi, erkin bo'lishi — mavjud tuzumga, shu tuzumni oqilona boshqarishga bo'liq. Volterning fikricha, oqilona davlat tuzumi tepasida ma'rifatli monarx (podshoh) turishi lozim.

Inson tashvishidagi falsafiy fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan XVIII asr fransuz ma'rifatparvar faylasuflaridan biri Jan Jak Russodir². U odamlarning nasl-nasabidan qat'iy nazar, ularning tengligini yoqlab chiqdi. U ijodining dastlabki paytlarida jamiyatda vujudga kelgan ijtimoiy tengsizlikning sabablarini fan va madaniyatning taraqqiyotidan izladi. Uning tushuntirishicha, fan taraqqiyoti odamlarning axloqiy qiyofasiga salbiy ta'sir etadi. Russo fan va madaniyatning rivojlanishi insoniyatga

¹ Qarang: Bojiwep. Bor H JIK>/J.H. B /jByx TOMax. TOM 1. M., 1961, 549-bet.

² Mashhur fransuz faylasufi, adibi, dramaturgi, inqilobchi Jan Jak Russo 1712-yilda Jenevada soatsoz oilasida tug'ilgan. U kasbini tez-tez o'zgartirib turganligi uchun muntazam ta'lim olmagan. 1741-yilda Parijga kelgan. Didro tashkil etgan ensiklopediya ishida faol ishtirok etgan. 1762-yilda Shveysariyada, 1766—1767-yillarda esa Angliyada yashagan. Uning inson tashvishidagi fikr-mulohazalari «Odamlar tashvishida tengsizlikning kelib chiqishi va asoslari haqida mulohazalar» (1755-y.), «Ijtimoiy shartnoma» (1762-y.), «Emil yoki tarbiya tashvishida» (1762-y.) asarlarida bayon etilgan.

biror yaxshilik olib kelmaydi, degan g'oyani ol a surgan b'lsada, turmushdagi turli ijtimoiy muammolar, ayniqsa, liuquqsizlik ildizlarini boshqa jabhadan, ya'ni ijtimoiy taraqqiyotdan qidirdi. Kundalik turmushda mavjud boigan salbiy illatlarning manbai — ijtimoiy tengsizlikdir. Ijtimoiy tengsizlik esa, Kussoning ta'kidlashicha, mulkiy munosabatlardagi notekisliklardan kelib chiqadi. Odam bolasi tu ilgan vaqtda hammasi leng b'lib tu iladi. Tengsizlik insonning umri tishi bilan vujudga keladi.

Russoning tushuntirishicha, ijtimoiy tengsizlik uchta asosiy bosqichda sodir b'ladi. Mulkiy tengsizlik, xususan, boylar va kamba allarning paydo b'lishi — ijtimoiy tengsizlikning birinchi bosqichidir. Tengsizlikning ikkinchi bosqichi — davlatning vujudga kelishi bilan bo'liq. Chunonchi, boylar hamda kamba allar tinchlik va adolatni ta'minlovchi kafolat sifatida davlatni vujudga keltiruvchi shartnoma tuzadilar. Shunday qilib, boylar va kamba allar orasidagi tengsizlik yangi bosqichga k'tariladi va hukmdorlar bilan tobalar orasidagi tengsizlikka aylanadi. Tengsizlikning uchinchi bosqichi — qonuniy hokimiyatning hokimi mutlaqqa aylanishi bilan sodir b'ladi. Agar, awalo, xalq davlat va uning qonunlari yordamida aldangan b'lsa, endi z'ravon hokimiyat qonunni ham, xalqni ham aldaydi. Tengsizlikning bu bosqichi, z'navbatida, yangi tengsizlikni vujudga keltiradi — z'ravon hokimiyatga nisbatan barcha odamlar z'larining huquqsizliklari bilan barobar b'ladilar. Russo tengsizlikning sababini, bir tomondan, mulkning notekisligidan qidirsam, ikkinchi tomondan, odamlarning bir-birlari bilan bogiiq ekanligidan qidiradi¹.

Jan Jak Russo turmushdagi ijtimoiy tengsizlikning, xurofotning ildizini quritishning eng muhim yoi tarbiya deb biladi. Tarbiya yordamida kundalik turmushda ijtimoiy z'garish yasamoqchi boiadi. Uning tushuntirishicha, tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchida uch muhim omilning: tabiat, odamlar va jamiyat ta'siriga alohida e'tibor bermoq lozim. Tarbiya jarayonida har bir omilning ziga xos funksiyasi borligini unutmaslik lozim. Chu-

¹ HCTOPHH 4>HJIQOCU>HH. B KpaIKOM H3io5KeHHH. nep. C TCIII. H.H.BoroyTa. M., 1991, 438-bet.

nonchi, tabiat tarbiyalanuvchidagi qobiliyat va hissiyotni rivojlantiradi, odamlar undan qanday rivojlanishnirganadilar, predmetlar va voqealar tajribalarini boyitadi. Ularning hammasi birgalikda tarbiyalanuvchining tabiiy rivojlanishiga olib keladi. Tarbiya beruvchining vazifasi — ushbu omillarning uy unlashuvini ta'minlashdir.

Russo tabiiy tarbiya deganda, tarbiyalanuvchilarning yoshlarini hisobga olgan holda tabiat baringa rida tarbiyalanishini tushunadi. Tabiat tarbiyalanuvchilarni jismonan baquwat qilishi, hissiy organlaridan foydalana bilishnirganatishi, erkin rivojlanishini ta'minlashi darkor. Tabiiy tarbiya harakat jarayoni bilinga i va bunday jarayonni tashkil qilishda, albatta, tarbiya oluvchilarning ehtiyojlari va moyilliklari hisobga olinishi lozim. Shuningdek, ushbu jarayon ijtimoiy mas'uliyatga tayyorlashini ham unutmaslik lozim. Russo insoniy fazilatlarining shakllanishida kishining mustaqil hayotiy tajribasi katta ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. Bunday tajriba insonda 25 yoshlar atrofida tashkil planishi mumkin. Uning fikricha, xuddi shu yoshda inson erkin shaxs sifatida kamol topadi va jamiyatning teng huquqli a'zosiga aylanadi.

Jan Jak Russoda ijtimoiy-siyosiy va falsafiy o'yalar inson shaxsi shakllanish jarayoni va uning mohiyati, muammolari bilan uy unlashib ketgan. Insondagi «tabiiylik» bilan «fuqarolik» (ijtimoiylik — A.Ch.) uy unlashuvi muammolarini yechishga harakat qilgan fransuz mutafakkirining ta'kidlashicha, insomining tabiiy asosi jamiyatdan ma'lum darajada ziyon karinga bilinga lsada, ijtimoiy muhit insonning ikkinchi fuqarolik tabiatini shakllantiradi. Mabodo, jamiyatda axloqsizlik hukmron bilinga lsda, insonning ikkinchi fuqarolik tabiatida ziddiyatlar vujudga keladi va uni badbashara qiladi¹.

Inson tabiatini zgartirish mumkinligi tashkil risidagi yangi fikrlar nafaqat fransuz ma'rifatparvarlari, balki XVIII asr fransuz mexanik — naturfilosoflarining qarashlarida ham z ifodasini topdi. Uning namoyandalari inson tabiatini zgartirishda ijtimoiy shart-sharoitlarning rolini tahlil qildilar. Fransuz mexanik—naturfilosoflari inson bilan jamiyat, individ bilan madaniyat rtasidagi zaro aloqadorlik muammolarini rganishga alohida e'tibor berdilar.

¹ *KaMencKuu 3., JIOKK MOK., Pycco JK., TlecmanouMU M. lleflarorHieckoe HacjieflHe. M. 1998, 194—198-6eTJiap.*

Fransuz mexanik naturfilosoflariga xos xususiyatlardan biri — inson muammosini rganishga mexanik yondashuv edi. Bunday yondashuvni Jyulen Ofre de Lametrining¹ «Inson-mashina» (1747-y.) asarida k rish mumkin. Uning ta'kidlashicha, «inson shunday murakkab mashinaki — u haqida zingcha aniq tasavur hosil qilib va undan s ng aniq ta'rif berib b lmaydi»². Inson qalbini esa moddiylik deb tushunadi. sha moddiy qalb — tirik organizmni harakatga keltiruvchi kuch, deb hisoblaydi. Inson va hayvon rtasida faqat miqdoriy tafovut mavjud, xolos. Chunonchi, ular miyalarining hajmi va tarkibi turlichadir, deb ta'kidlaydi.

Lametrining fikriga k ra, inson tanasi bamisoli soat mexanizmidek zi harakatga keluvchi mashinaga xshaydi. Tashqi olam inson miyasi ekranida z aksini topadi. sha aks, sha sadoni rganayotganda, olamdagi barcha hodisalar, voqealarining yagona moddiy substansiyasi borligini unutmazlik darkor.

sha yagona moddiy substansiyaga xos eng muhim xususiyat sezish va fikrlashdir. Bunday holatni tashqi olamning inson miyasiga k rsatgan ta'sirida, sha ta'sir ostida shakllangan turli qobiliyatlarni, malakalarni zida mujassamlashtirgan «yagona tanasida» yaqqol k rish mumkin.

Fransuz ma'rifatparvarining e'tirof etishicha, inson hayvondan zining ehtiyojlarining k pligi, sha ehtiyojlarni aql-zakovat yordamida boshqarish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham, inson tanasidagi ehtiyojlarni boshqara bilish qobiliyati «aqlning mezoni» b lib xizmat qiladi.

XVIII asrning mashhur faylasuflaridan biri Klod Adrian Gelvetsiy³ inson tabiatini zgartirishga doir fikrlarini zining

¹ Mashhur mexanik-naturfilosof Jyulen Ofre de Lametri 1709-yilda Fransiyaning San-Malo shahrida tu ilgan. Xudoj yhk, fizika va meditsina fanlarini mukammal rgangan. Polk vrachi b lib ishlagan. 1745-yildan e'tiboran Gollandiyada yashagan. 1748-yilda Pruss qiroli Fridrix-II taklifiga asosan Berlinga kelgan. Berlin fanlar akademiyasiga a'zo qilib saylangan. 1751-yilda vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Jon haqida traktat» (1745-y.), «Inson — mashina» (1747-y.), «Inson — simlik» (1748-y.), «Epikur sistemasi*» (1751-y.) asarlarida bayon etilgan.

² AHTOJiorna MHpoBoir (bnJiocdpwn. B HeTbiex TOMax. TOM 2. M., 1970, 610-bet.

³ Fransuz faylasufi Klod Adrian Gelvetsiy 1715-yilda Parijda tu ilgan. Xristian faylasuflarining asarlarini mukammal rgangan. Monteske va Volter bilan maslakdosh b lgan. 1751-yildan e'tiboran zining butun ongli faoliyatini ilm-fanga baxshida etgan. 1771-yilda vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Aql haqida» (1758-y.), «Inson haqida» (1793-y.) asarlarida bayon etilgan.

«Inson haqida»¹ asarida bayon etgan. Uning fikriga ko'ra, inson — tabiatning bir birligi, «sof fizik mavjudot»dir. «Inson — tabiat yaratgan nodir asardir, u tabiatda mavjud birladi va uning qonunlariga birlayshunadi»². Gelvetsiy insonda axloqiy fazilatlar va intellektual qobiliyatlarni shakllantirishda ijtimoiy muhitning yetakchi rolini yashash haqidagi o'z zamondoshlarining ta'limotlarini yanada rivojlantirdi. U ma'naviy axloqiy fazilatlar haqidagi xristian dini aqidalarini tanqid qilib, insondagi ruhiy va axloqiy fazilatlarining shakllanish jarayoniga, ularning mustahkamligini ifodalovchi mezonlarni aniqlab berishga harakat qildi.

Gelvetsiyning fikriga ko'ra, inson axloqining asosiy mezonini «foйда»dir. Lekin u «foйда»ni bir kishiga taalluqli fazilat emas, deydi. Foйда — bir kishi, ya'ni individning jamiyatning boshqa a'zolariga nisbatan haddan ortiq boyib ketishini ifodalovchi kimsatki emas, deb tushunadi. Ezgulikka qaratilgan inson faoliyatining asosida individual va ijtimoiy manfaatlarasidagi kelishuv yotmoғi zarur, deb hisoblaydi. Ijtimoiy manfaat — jamiyat a'zolarining ko'pchiligi manfaatining bir qismini ifodalaydi.

Fransuz faylasuflarining tushuntirishicha, moddiy sohada birladigan zgarishlar ma'lum qonuniyat asosida sodir birladiganidek, insonning ongi va faoliyatida birladigan zgarishlar ham qudratli tabiiy qonun — «manfaatlar qonuniga» birlayshunadi. «Manfaat» inson faolligini vujudga keltiruvchi barcha asosiy omillarni birlashtiradi. Manfaatlar bir tomondan, tabiiy fizik manfaatlar, ikkinchi tomondan esa dahshatdan iborat birladi. Fizik manfaatlar deganda ochlik va jismoniy kasallik tushuniladi. Ushbu manfaatni Gelvetsiy insonni harakatga keltiruvchi kuch deb biladi. Dahshatlar ichida esa eng ahamiyatlisi — ziga haddan tashqari ortiq bino qiyshidir, deb tushunadi.

Gelvetsiyning e'tirof etishicha odamlar yashayotgan ijtimoiy muhit, ular shaxsining vujudga kelishida hal qiluvchi rol o'ynaydi, kishilar ruhiyatida va axloqidagi tafovutlarni vujudga keltiradi.

¹ Gelvetsiyning «Inson haqida» asari uning vafotidan so'ng 1793-yilda chop etilgan.

² *JeAbeefum*. HCTHHHHH CMMCII CHCTCMH npHpoфibi. M., 1923, 47-bet.

Fransuz faylasufi Pol Anri Golbaxnin fikriga k ra, inson tabiatning b lagi, shuning uchun ham uning faoliyati tabiat qonunlariga b ysunadi. Bunday naturalistik nuqtayi nazarda turgan faylasuf, insonning biri ikkinchisiga qarama-qarshi turgan, ikki mohiyatga ega b lgan diniy qarashlarini tanqid qiladi. Golbaxning tushuntirishicha, inson zining fikrlash madaniyati va ish bajarish qobiliyatlarining vujudga kelish sabablarini tushuntirib bera olmaganligi uchun ham «ma'naviylik», «jonning lmasligi» kabi tushunchalar paydo b ldi. Shuning uchun ham u, «Agar bizdan inson nima deb s rashsa, biz darhol bu turli zgarishlarni his qilish, sinab k rish va fikrlash uchun tashkil qilingan moddiy mavjudotlar, deb javob berardik»², deydi.

Golbaxning fikricha, inson — muhitning mahsuli. Chunonchi, insonni tabiat hech qachon johil qilmaydi, balki ijtimoiy vaziyat ta'sirida, u aqlli yoki nodon b ladi. Masalan, despotizm insonni fuqaro qilib emas, qul qilib shakllantiradi. Fransuz faylasufi muhit deganda, eng awalo, siyosiy vaziyatni, jamiyatda mavjud b lgan yuridik qonunlarni tushunadi.

Agar qonunlar yaxshi b lsa, axloq ham yaxshi b ladi. Agar qonunlar axmoqona b lsa, turgan gapki, axloq ham ahmoqona b ladi. Shuni unutmaslik zarurki, deb ta'kidlaydi mutafakkir, qonunni xalq emas, balki monarx yaratadi. Shuning uchun ham, qonunning ijodkori b lgan monarx ma'rifatli, insonparvar hukmdor b lmo i lozim. sha ma'rifatli, insonparvar monarx zi yaratgan qonunlari bilan ziga tobe b lgan fuqarolarni baxtiyor qiladi, degan fikr-mulohazalarni bayon etadi.

Inson borli i haqida Golbax qarashlarida ba'zan biri ikkinchisiga zid mulohazalar uchrab turadi. Chunonchi, uning fikriga asosan bir holatda insonning faoliyat k rsatishida turli tabiiy omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi deyilsa, boshqa bir holatda Gelvetsiy kabi shaxsning shakllanishida va rivojlanishida

¹ Anri Golbax 1723-yilda Germaniyaning Edesxeym shahrida tavallud topgan. n ikki yoshida Parijga kelgan Leyden universitetini tugatgan. Kimyogarlik kasbini sirlarini mukammal rgangan. Zamonasining buyuk allomalari Didro va Gelvetsiyning maslakdoshi b lgan. Din va cherkovni doimiy tanqid qilgan. 1789-yilda Parijda vafot etgan. Uning falsafiy, xususan, inson t risidagi qarashlari «Tabiat sistemasi», «Avliyolar galereyasi», «Ijtimoiy sistema», «Tabiiy tarix», «Sog'lom fikr», «Universal axloq» asarlarida bayon etilgan.

² *Tom&ax.* H36paHHbie npoH3Be,neHira. B flByx TOMax. TOM 1. M., 1963, 123-bet.

ijtimoiy muhit katta rol o'ynaydi, degan o'ynani ol a suradi. Shunday ziddiyatli mulohazalar ta'sirida fikr yuritgan Golbax, odamlar faoliyat k rsatishining bosh determinanti foyda va manfaat, degan tezisni ol a suradi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, XVIII asr fransuz faylasuflarining inson t risidagi qarashlarida, asosan, ikki tendensiya mavjud edi. Chunonchi, Volter, Russo, Konoares inson muammosini ma'rifatparvarhk nuqtayi nazaridan tahlil qilishsa, Kondelyak, Lametri, Gelvetsiy mexanistik, naturfilosofik pozitsiyadan turib tahlil etishar edilar. Boshqacha aytganimizda, ma'rifatparvar faylasuflarning inson t risidagi qarashlari asosida insonparvarlik oyalari yotgan b lsa, mexanik-naturfilosofik fikr yurituvchi faylasuflarning inson t risidagi fikr-mulohazalarining asosida olamning mexanik manzarasi yotar edi. Fransuz ma'rifatparvarlari inson t risidagi qarashlarida ingliz faylasufi Jon Lokk an'analariga amal qilishsa, mexanik-naturfilosofik pozitsiyada turgan faylasuflar inson haqidagi qarashlarida Bekon, Dekart, Didro an'analariga asoslanadilar. Xuddi shuning uchun ham, ularning inson t risidagi fikr-mulohazalarida mexanizm, naturalizm elementlari chatishib, q shilib, qorilib ketgan edi.

Alohida ta'kidlab tish zarurki, inson shaxsining kamol topishida ijtimoiy muhit, ayniqsa, tarbiyaning roli haqidagi XVIII asr fransuz ma'rifatparvarlari bayon qilgan fikr-mulohazalar inson muammosi yechimi borasida ol a tashlangan katta qadam edi.

Inson t risidagi ingliz, fransuz faylasuflarining qarashlari Yevropaning boshqa mamlakatlarida keng tarqala boshladi. Endilikda inson muammosi nafaqat faylasuflar, balki adabiyot, san'at ahlining ham diqqat markazida b ldi. z manfaatini k zlovchi, xudbin kishi bilan umummanfaatini himoya qiluvchi chinakam inson rtasidagi t qnashuv XVIII asr adabiyotining bosh mavzusi b ldi. Bunday holatni nemis vatanparvar yozuvchisi, faylasuf va dramaturg, tanqidchi va san'at nazariyotchisi Gotxold Efraym Lessin ijodida k rishimiz mumkin. Lessing zining «Odamzodni tarbiyalash» asarida ta'kidlashicha, har qanday diniy

¹ Mashhur nemis faylasufi, ma'rifatparvari, yozuvchisi, tanqidchi Gotxold Efraym Lessing 1729-yilda Kamensda tu ilgan. 1791-yilda Saksoniyada vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Odamzotni tarbiyalash» (1780-y.) asarida bayon etilgan.

qoidalar aql bilan yoritilmagan, uning qudratli tanqidiy chi iri idan tmagan b lsa, bunday qoidalar irim-sirimdan boshqa narsa b lmaydi. Lekin har qanday dinning mazmuni aql va kishilarga muhabbat kabi umuminsoniy axloq ruhi bilan su orilganligi ham haqiqat ekanligini unutmazlik zarur, deb hisoblaydi.

Lessingning fikricha, inson hamyurtlariga foyda keltiradigan qanday kasbda — hunarmandchilikdami, dehqonchilikdami, sanoatdami yoki savdogarchilikdami — mehnat qilmasin, bunday faoliyat chinakam olqishga sazovor b lmo i lozim. Mulohazalilik, t rishlik, mehnatsevarlik, oqk ngillilik — Lessing asarlari qahramonlarining insoniy fazilatlaridir.

XVIII asr nemis ma'rifatparvarlarining yangi qahramoni — «dunyoviy fuqaro» edi. Bunday kishi uchun atrofida sodir b layotgan voqealarga z manfaati qarichi bilan yondoshish yotdir. U har qanday tabaqa yoki turli e'tiqodga mansub kishilar orasidan «yaxshi odamlarni qidiradi». Shuning uchun sha el va xalqparvar, jahongashta «dunyoviy fuqaro» — nemis ma'rifatparvarlarining sevimli qahramoniga aylandi.

Xudbin kishining shaxsiy manfaati bilan umummanfaat orasidagi t qnashuv CFildingning «Topib olingan Tom Jons tarixi» romanida ham z ifodasini topgan. Asar qahramonlari yashayotgan tarixiy muhit shundan dalolat beradiki, bu yerda hokimiyat, boylik odamlarning ijtimoiy holatini boshqaradi. Kishilar taqdirini esa tasodif hal qiladi. Odamlarni bunday tasodif botqo idan asta-sekin aql olib chiqadi. Turgan gapki, tasodif deganda, kundalik turmushdagi xususiylik tushuniladi. Boshqacha aytganimizda, z manfaatlari y lida zboshimchalik, tavakkalchilik bilan harakat qilishi — tasodifiy holat ifodasidir. Shaxsiy manfaat y lida qilingan zboshimchalik, tavakkalchilik kabi holatlar — bir qutbda, aql, farosatga asoslangan ehtiyoj, umummanfaatni k zlash, huquq va qonunga tayanish, hamma uchun bab-barobar b lgan adolat normalariga asoslanish kabi fazilatlar — ikkinchi qutbda t plana boradi. Qarama-qarshi qutblarning vujudga kelishi, albatta, kurashga olib keladi. Bunday kurashda, yuqorida eslatib tilganidek, aql tasodif ustidan olib chiqadi. Aqlning tasodif ustidan olib chiqishi — umummanfaatni himoya qiluvchi «chinakam inson»ning buyuk alabasi edi.

XVIII asr Yevropa sivilizatsiyasi tarixida ma'rifatparvarlik davri, deb yuritiladi. Chunki bu davr ilmiy bilimlari faqatgina bir guruh ilm-fan bilan shu ullanuvchi kishilarga ma'lum b lib qolmasdan, balki aholining turli tabaqalari orasiga keng tarqala boshladi. Nafaqat diniy, balki dunyoviy bilimlar ham ilm maskanlari laboratoriyalari qobi idan chiqib, omma orasida yoyila bordi. Ilm-fan yutuqlari nafaqat ilm ahli, balki adabiyot, san'at namoyandalari, ziyolilarning turli qatlamlari bahs-munozaralariga sabab b la boshladi.

Ma'rifatparvarlik davrining ziga xos xususiyatlari shundaki, bu davrga kelib odamlar inson aqlining qudratiga, uning hali foydalanilmagan imkoniyatlari mavjud ekanligiga, ilm-fan taraqqiyoti jamiyatni iqtisodiy-ijtimoiy farovonlikka olib kelishiga borgan sari q proq ishonch hosil qila boshladilar. Yuqorida eslatib tganimizdek, bunday kayfiyat Yevropada XVII asrdayoq vujudga kelgan edi. XVIII asrda esa rta asr sxolastikasini tanqid qilish, obr va an'ana rniga aql-farosatni ulu lash har tomonlama avj ola boshladi. Xuddi shuning uchun ham, XVIII asr — Yevropada aql-tafakkurni ulu lash, erkinlik-hurlikning vujudga kelishi, fan va madaniyatning rivojlanish asri b lib qoldi.

XVIII asrning ziga xos xususiyatlaridan yana biri: fan amaliyotga yaqinlasha boshladi. XVII asrda Yevropa faylasuflari sxolastikani tanqid qilgan b lsalar, XVIII asrda metafizikani har tomonlama tanqid qila boshladilar. rta asr sxolastikasi rniga XVI—XVII asrlarda kirib kelgan metafizikani y qotib yuborishga harakat qildilar. Fanda Isaak Nyuton, falsafada Jon Lokk izidan borgan fransuz ma'rifatparvarlari metafizik sistema b lmish Karteziyanlikni¹ ham qattiq tanqid qildilar. Karteziyanlik tarafdorlarini turli abstrakt konstruksiyalarni ulu lashgan, tajriba va eksperimentga esa kam e'tibor berishgan, deb aybladilar. Lekin Yevropa ma'rifatparvarlari har qanday aqlni ulu lashmas, faqat tajribaga asoslangan, turli diniy uydirmalardan xolis, erkin ilm tarafdori edilar.

Yuqorida ta'kidlab tganimizdek, ma'rifatparvarlik oylarining vatani Angliya edi. Chunki Angliyada jahonning boshqa mamlakatlaridan oldinroq ilm-fanga asoslangan il or

¹ Karteziyanlik Dekart va uning izdoshlari ta'limoti XVII-XVIII asrlarda Fransiya va Gollandiyada keng tarqalgan edi.

ishlab chiqarish munosabatlari shakllana boshladi. Ma'rifatparvarlik oyalari tarix sahnasiga kirib kelayotgan angliyalik yangi mulkdorlar tabaqasi manfaatiga mos b lib tushdi.

XVIII asr Yevropa falsafasida inson, bir tomondan zining xususiy manfaati uchun harakat qiluvchi mavjudot sifatida ta'rifiangan b lsa, ikkinchi tomondan barcha kishilar tengligini himoya qiluvchi buyuk qudrat ekanligi rasman tan olindi. Shuningdek, XVIII asr Yevropa falsafasi sha davrning eng muhim ijtimoiy illati b lgan: faqat z manfaatini k zlab faoliyat k rsatuvchi xudbin, ichi qora kishi bilan aql va adolat bayroqdori b lmish oqk ngil, el-yurt manfaati haqida bosh qotiruvchi elparvar inson rtasidagi kelishmovchiliklarni bar- taraf etishga urindi.

XVIII asr Yevropa falsafiy tafakkurining ziga xos xususi- yatlaridan yana biri inson ongi va faoliyatida b ladigan zgarishlarni umumiylik va ayrimlik, tasodif va zaruriyat chi iri idan tkazib tahlil etilganligi bilan xarakterlanadi. XVII asrda fransuz faylasuflari inson manfaatlariga qaratilgan indivi- dual hulq-atvorni boshqarib turuvchi yagona kuch — tabiat deb tushuntirishgan b lsalar, nemis ma'rifatparvarlari ushbu muam- moga panteistik nuqtayi-nazardan yondashib, ya'ni «dunyoviy aql» k zi bilan qarab, inson ongida b ladigan zgarishlar axloqiy va huquqiy prinsiplar, normalar ta'sirida sodir b ladi, deb tushuntirdilar.

Shunday qilib, Yevropa ma'rifatparvarlari Renessans davri gumanizmini har tomonlama rivojlantirdilar. Inson nafaqat Xudo oldida, balki qonun oldida ham teng b lmo i darkor. Inson insonning quli, ch risi emas, birodari b lmo i zarur. Aho- lining ayrim tabaqalari: zodagonlar, ruhoniylarga berilgan tabaqaviy imtiyozlarni bekor qilish lozim, degan oyani ol a surdilar. Barchaning huquqiy tengligini, qonun oldida barobar- ligini yoqlab chiqdilar.

3. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI VA XX ASR BOSHLARIDA RTA OSIYO MA'RIFATPARVARLARINING JAMIYAT HAYOTINI INSONPARVARLASHTIRISH BORASIDAGI SAY-HARAKATLARI

XIX asrning ikkinchi yarmida rta Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloq, fuqarolar turmush tarzi ta past, madaniy-ma'naviy hayotida islom dini peshvolarining ta'siri kuchli edi. Kishilar dunyoqarashida tasawuf falsafasi an'analari tiklashga intilish kuchayib borayotgandi. Bu davrda rta asr musulmon mutafakkirlari asarlarini qayta nashr etish boshlandi. Kalom falsafasi, shariat axloqiga oid klassik adabiyotlar arab-fors tilidan turkiy tillarga tarjima qilinib, nashr ettirish, masjid va madrasalarda bedilxonlik, mashrabxonlik kabi turli she'rxonliklar, gurunlar avj oldi¹. Odamlarning madaniy merosga, bilimga, ilmga intilishlari kuchaya bordi. Endilikda odamlar inson aql-zakovatining kuchiga, olamni zgartirish borasidagi salohiyatiga k proq ishon boshladilar, o ir musibatli turmush tashvishlaridan, zulm va adolatsizliklardan xoli qiluvchi yagona qudrat bilim, ilm ekanligini tushuna boshladilar. Bunday kayfiyatlar ma'rifatparvarlik harakatida z ifodasini topdi. Xullas, rta Osiyoda ma'rifatparvarlik harakati kishilarning ilm-fan, taraqqiyot, umuminsoniy qadriyatlarga, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy qoloqlikni bartaraf etishga b lgan intilishning natijasi edi.

Ma'rifatparvarlik harakatining dastlabki bosqichida sunniylik va uning ba rida qayta shakllangan: darvishlik, qalandarlik harakatlari, shuningdek, bedilxonlik, mashrabxonlik kabi she'rxonliklar, sha gurunlarda ol a surilgan fikr-mulohazalar uning oyaviy-nazariy asosi vazifasini bajardi. Ana shunday sharoitda chor Rossiyasi rta Osiyo yerlarini bosib oldi va ushbu hududlarda mustamlakachilik siyosatining amalga oshirishi natijasida yerli aholi milliy madaniyatini siqib chiqarishga urinish boshlandi. Uning rniga Yevropa madaniyati zudlik bilan kirib kela boshladi. Natijada, yerli aholining noroziligi kundankunga ortib bordi.

¹ *Zohidiy A.* Ma'rifatchilik: qilmagan sahifa. Muloqot, 1993, №2, 22-26-betlar.

Shundan ma'rifatparvarlik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy qoloqlikni ilm-fan, madaniy-ma'naviy merosni rrganish yordamida bartaraf etishga qaratilgan oyaviy harakat sifatida vujudga keldi. Ma'rifatparvarlik ijtimoiy taraqqiyot sari borayotgan il or ziyolilar dunyoqarashini ifodalar edi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, rta Osiyo mamlakatlarida ma'rifatparvarlik harakati lka chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan, mustamlakachilik siyosati avj olgan bir paytda shakllandi. Bunday holat, shubhasiz, rta Osiyoda ma'rifatparvarlik harakatiga z ta'sirini tkazdi.

rta Osiyo mamlakatlarida ma'rifatparvarlik z taraqqiyotining dastlabki bosqichida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida, tmish avlod madaniy-ma'naviy merosini, musulmon axloqi-odobi qoidalarini tar ibot va tashviqot qildi. Odamlarni bilim, ilm egallashga chaqirdi. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloqligini, kishilar madaniy-ma'naviy saviyasi pastligini tanqid qildi. Ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy qoloqlikdan chiqish, jamiyatni insonparvarlashtirish y llarini izladi. Bunday kayfiyatni XIX asrning ikkinchi yarmida ijod etgan ma'rifatparvarlar Ahmad Donish, Berdimurod Berdah, Sattorxon Abdul afforov, Furqat asarlarida k rish mumkin.

Buxorolik ma'rifatparvar Ahmad Donish¹ butun jamiyatni inson manfaatiga b ysundirmoq uchun odamlar xulq-atvorlarini tubdan zgartirmoq lozim. Buning uchun, eng awalo, inson zining kimligini, nimadan tashkil topganini bilmo i zarur, deb hisoblardi. Uning tushuntirishicha, inson tana bilan ruh birligidan iborat. U z asarlarida tana bilan rahning zaro aloqadorligi haqida fikr yuritib, inson tanasi bilan rahini birini ikkinchisidan ajratib b lmaydi, chunki «ruh jismda barhayotdir, jismdan tashqarida ruh y qdir»², deb yozadi.

Ahmad Donishning fikricha, rah ikki k rinishga ega b ladi. Birinchi k rinishda ruh-sof, muqaddas ilohiy b lib, hamma

¹ Ahmad Donish 1827-yilda Buxoro shahrida tu ilgan. Shu yerdagi maktab va madrasalarda bilim olgan. Riyosat, xandasa, falakiyot, musiqa, tarix, falsafa ilmlarini qunt bilan rgangan. Zamonasining buyuk mutafakkiri b lib shakllangan. Amir Nasrulloh saroyida xizmat qilgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Navodirul vaqoe» asarida bayon etilgan. 1897-yilda Buxoroda vafot etgan.

² *Ahmad Donish*. Navodirul vaqoe'. Toshkent, 1964, 166-bet.

jismlarga z nurini sochib turadi. Ikkinchi k rinishda esa ruh «narsalar dunyosiga kirgan b lib, narsalar dunyosida mavjuddir i va limga mahkumdır»¹. Inson tanasidagi ruh xuddi shu ikkinchi k rinishdagi mhdır. Shuning uchun ham, u limga mahkum etiladi. Ruhning bir tanadan boshqa tanaga k chib I yurishi haqida Sharqda keng tarqalgan tanosuh nazariyasini tan- I qid qiladi. Tanosuh ta'limotini tanqid qilishda Mirza Bedilning ruh va tana t risidagi qarashlaridan foydalanadi.

Ahmad Donish ruh va tana birligidan iborat inson olamni, ; xususan, zi yashayotgan ijtimoiy muhitni zgartirishga qodir, deb ylaydi. Buning uchun u nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlarni ham bilishi zarur, deb hisoblaydi.

«Biz dunyoni gullab-yashnatish uchun, dengizlarni kezib rganish uchun, yer osti boyliklarini topish uchun, dunyoning ajoyib sirli tomonlarini talqin etish uchun, uning hamma qifalari va aholisini bilish uchun tu ilganmiz»², deb yozadi.

Buxoro amirligi hududida yashovchi fuqarolar turmush tarzi, xususan, ularning madaniy-ma'naviy saviyasining pastligidan Ahmad Donish qattiq afsuslanadi, nadomat chekadi. Kishilar madaniy-ma'naviy saviyasini oshirishning birdan-bir y li jamiyat hayotini insonparvarlashtirishdir. Buning uchun esa mavjud ijtimoiy tartibotlarni zgartirmoq zarur, deb ylaydi. Buxorodagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni insonparvarlashtirishga qaratilgan isloh loyihasi bilan Buxoro hukmdori Amir Muzaffariddinga murojaat qiladi va rad javobini oladi.

Ahmad Donish jamiyatni insonparvarlashtirishning eng muhim sharti — davlatni isloh qilishdir, deb tushunadi. Davlat bir guruh kishilarning emas, balki xalq manfaatini himoya qilmo i, davlatni boshqarib turgan hukmdor ma'rifatli, odil va donishmand b lmo i shart. Hukmdor muhim davlat ishlarini hal qilishda z atrofidagi amaldorlar bilan maslahatlashmo i darkor. Mamlakatni ana shunday kishi boshqarganda jamiyatda ijtimoiy adolat normalari qaror topadi. Adolatsizlikka asoslangan, z fuqarolari haqida qay urmaydigan davlat uzoq yashay olmaydi.

³ *Ahmad Donish*. Navodirul vaqoe'. Toshkent, 1964, 165-bet.

⁴ sha yerda, 60-61-betlar.

Ahmad Donish fikriga k ra, jamiyatni insonparvarlashtirishning eng muhim shartlaridan biri ijtimoiy adolat noramlariga tayanmoq, xususan, odamlar orasida tenglikni barqaror qilishdir. Ayniqsa, jamiyatda yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarni teng taqsimlamoq zarur. shanda odamlar orasidagi lurli mojarolar, kelishmovchiliklar bartaraf etiladi.

Jamiyat hayotini insonparvarlashtirish uchun qoraqalpoq shoiri Berdimurod Berdah¹ fikriga k ra, davlat xalqqa, z navbatida, odamlar Vataniga, xalqiga xizmat qilishi, z mehnatidan zavq-shavq olishi darkor. Inson jamiyatda qadrlanishi, hurmatlanishi, buning uchun har bir kishidagi rostg ylik, haqiqatg ylik e'zozlanishi kerak. Ma'naviy-axloqiy qiyofasida bunday xislatlar b lmagani kishini Berdah inson deb hisoblamaydi.

Berdah fikriga k ra, fuqarolar ma'naviy-axloqiy qiyofasidagi salbiy illatlar ular yashayotgan zamona, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan bo liq. Ma'naviy-axloqiy yaramas illatlarni tugatish uchun, eng awalo, ijtimoiy adolatsizlikka barham berish, kishilarni ma'rifatli qilmoq lozim. Jamiyatda ma'rifatli kishilarni k paytirmoq uchun mamlakatni vijdonli, odil, z manfaatidan xalq manfaatini ustun q yuvchi kishi boshqarmo i zarur, deb hisoblaydi.

Har qanday jamiyatda ham fuqarolarning katta qismini xotin-qizlar tashkil etadi. Shuning uchun ham Berdah, jamiyat hayotini insonparvarlashtirish xotin-qizlar turmush tarzi, ularning madaniy-ma'naviy saviyasi bilan bo liqhini ta'kidlaydi. Jamiyatda ayollar bilan erkaklar teng b lishi lozim. Shunday b lsada, ayol erkakning sodiq d sti b lib, erini qattiq sevishi va hurmat qilishi zarur. U ayolning katta qalin evaziga sotilishini qoralaydi. Bunday odatni aqlsizlik va axloqsizlik alomati, deb baholaydi. Jamiyat hayotidagi urf-odatlar ayol izzat-nafsigaga tegadi, insoniy haq-huquqlarini poymol qiladi. Qoraqalpoq shoiri xotin-qizlarning insoniy haq-huquqlarini himoya qilishga chaqiradi.

¹ Berdimurod Qar aboy li (Berdah uning taxallusi) 1827-yilda Orol dengizining janubida joylashgan M ynoq tumanining Oqqal'a degan joyida tug'ilgan. Boshlan ich ma'lumotni ovul maktabida olgan. Qoraqum eshon madrasasida qigan. Musulmon adabiyoti klassiklari asarlarini chuqur rgangan. Mashhur shoir va xalq baxshisi darajasiga k tarilgan. K plab she'rlar, dostonlari bilan musulmon madaniyati rivojiga ulkan hissa q shgan. 1900-yilda vafot etgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida rta Osiyo ma'rifatparvarlari jamiyat hayotini insonparvarlashtirish uchun mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy qoloqlikdan olib chiqish zarur, deb hisobladilar. Buning uchun fuqarolarni bilimli, ilimli qilmoq kerak, degan oyani ilgari suradilar. Boshqacha aytganimizda, ma'rifatli insonni shakllantirmasdan turib, jamiyatni insonparvarlashtirib boimasligi, z navbatida, inson ruhiy-ma'naviy kamoloti bilim, ilm bilan bevosita bog'liq ekanligini tushuntirishga harakat qiladilar. Eng muhimi, inson zligini bilmo i uchun bilimli, ilimli b lishi zarurligini qayta-qayta takrorladilar. Bunday fikr-mulohazalarni mashhurzbek ma'rifatparvarlari Sattorxon Abdul afforov¹ va q qonlik shoir Zokirjon Xolmuhammad gii Furqat² qarashlarida ham k rish mumkin.

«Inson, — deb yozadi Sattorxon Abdul afforov, tayyor bilim bilan tu ilmaydi. U bilimga asta-sekin harakat natijasida erishadi. z tabiatiga k ra odam ul ayishi bilan uning aql-idroki, qobiliyati ham k rish, eshitish natijasida kun sayin rivojlanadi, insonning aql-idroki sgan sari, awalo, zining kimligini bilishga harakat qiladi. Insonning asosiy burchi boshqa kishilarga foydali xizmat qilishdan iborat, agar u zini zi bilmasa, bu burchni qanday ado etadi? zini zi bilish uchun qoi-oyoq, k z, ochlik va tashnalikni his qiluvchi boshqa ichki sezish organlari orqali olinadigan bilim odam uchun kifoya qilmaydi. Agar biz shu orqali zimizni zimiz bilamiz desak,

¹ Sattorxon Abdul afforov 1843-yilda Chimkent shahrida yirik mudarris oilasida tu ilgan. Boshlan ich maiumotni ona shahrida olgan. 1862-yilda Toshkentdagi Shukrxon madrasasini tugatgan. 1873-yilda Chimkent muftisi etib tayinlangan. 1873-yilda Chimkentga ochilgan rus-tuzem maktabida qituvchi bo'lib ishlagan. 1876-yilda Q qon shahriga qozi qilib yuborilgan. 1879-yilda Q qon shahar bilim yurtining faxriy nazoratchisi bo'lgan. 1881-yilda Toshkentga qaytib kelgan. 1884-yildan 1889-yilgacha Toshkent qituvchilar seminariyasida dars bergan. 1889-yilda Chimkent shahar qozisi bo'lgan. 1901-yilda vafot etgan.

² Zokirjon Xolmuhammad gii Furqat 1859-yilda Q qon shahrida tu ilgan. Dastlabki bilimni mahallasidagi maktabda olgan. 1883-yilda Q qon madrasasiga qishga kiradi. Q qonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskinlashgach, qishni davom ettira olmaydi. 1889-yilda Toshkentga keladi. Nafaqat musulmon, balki jahon adabiyotining yutuqlari bilan tanishadi. 1891-yilda Samarqandga keladi. Turkiya, Yunoniston, Bul oriya, Misrga, 1892-yilda esa Arabistonga, 1892-yil Bombay, 1893-yilda Kashmirda sayohat qiladi. sha yili Qashqarga, Kashmir-Tibet orqali Uy ur oikasiga keladi. Yorkentda uzoq yil yashaydi va 1909-yilda vafot etadi.

yanglishgan va xato qilgan bilimimiz, chunki bunday bilimga hayvonlar ham egadirlar. Agar biz shu bilim bilan kifoyalan-sak, ulardan hech farq qilmaymiz, biz zimimizning qanday ekanligimizni, qayerdan kelib chiqqanligimizni va qayerga borishimizni, bu dargohga nima uchun kelganligimizni, baxt va bebaxtlik nimadan iborat ekanligini bilishimiz zarar. Bularni bilish uchun asosiy vosita ilmdir, ilmning turlari va boshqa fanlardir. Ilm olishning asosiy maqsadi — foydali xizmat qilishdir¹.

Sattorxon Abdul afforov fikriga asosan, jamiyatni insonpar-varlashtirishning asosida ilm-fan, ma'rifat yotmo i zarur. Ilm-fan jamiyat farovonligini, fuqarolar ruhiy-ma'naviy kamoloti-ni garovidir. Uning tushuntirishicha, ilm-fan taraqqiyotiga erishishning eng muhim vositasi — boshqa mamlakatlar, boshqa xalqlar bilan do'stona munosabatda bo'lish, ular bilan turli madaniy-ma'rifiy aloqalarni rivojlantirishdir.

Turli xalqlar orasidagi do'stlik, birodarlik aloqalarini rivoj-lantirish — jamiyatni insonparvarlashtirishning muhim sharti ekanligini Zokirjon Xolmuhammad Ali Furqat ham qayta-qayta ta'kidlaydi. Jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan bahramand bo'lmoq uchun boshqa xalqlar tilini, urf-odatlarini, rasm-ru-sumlarini o'rganmoq lozim, deydi.

Furqat fikriga ko'ra, jamiyatda ma'naviy qashshoq, nodon, galvars kishilarning ko'payishi fojia, ofatdir. Fan nodon va o'zmi kishilar yig'ini yorituvchi, ularni to'g'rilik tomon boshlovchi yig'ichi yulduzdir, ilm-fan qanchalik tez rivojlansa jamiyat a'zolarining orzu-umidlari shunchalik tez erishilishga yobga chiqadi, ma'naviy qashshoq odamlar soni kamayadi, ma'rifatli odamlar soni qancha ko'payib borsin, jamiyat hayoti shuncha tez insonpar-varlashadi, degan xulosaga keladi².

XIX asrning ikkinchi yarmidayoq o'zbek o'siyolik mutafakkirlar jamiyatni insonparvarlashtirish, uni ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa, madaniy-ma'naviy inqirozdan olib chiqmoq uchun musulmon xotin-qizlarini savodxon qilish loyhasini olib suradilar. Xususan, Zokirjon Xolmuhammad Ali Furqat xotin-qizlar erkaklar bi-

¹ Turkiston viloyati gazetasi, 1895, №8.

² *Furqat*. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1975, 184-185-betlar.

lan teng bilim olishlari lozim, ayollar erkaklar bilan jamoat joylarida birga b lishi mumkin, degan fikrni ol a suradi.

XIX asrning oxiri — XX asr boshlarida rta osiyolik ma'rifatparvarlar jamiyat hayotini insonparvarlashtirish uchun uni demokratlashtirmoq zarur, buning uchun mamlakatda mavjud b lgan tartib-intizomni tubdan zgartirmoq, ijtimoiy adolat normalariga amal qilmoq zarur, degan xulosaga keladilar. Ma'rifatparvar demokrat shoirlar Muqimiy, Zavqiy, Hamza jamiyatdagi noxush holatlar, odamlar turmush tarzidagi qoloqlik, fikrlash madaniyatidagi zaiflik, madaniy-ma'rifiy qashshoqlik sabablarini ochib tashladilar. Hokimiyatning burnidan narini k rmaydigan, z manfaatini ylaydigan, xalq manfaatidan yiroq bir guruh mullalar, eshonlar q lida ekanligini ta'kidlab, ularning ayriinsoniy qiliqlarini fosh etdilar. Ayniqsa, Muqimiy¹, chor Rossiyasi Turkiston lkasida amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatini qattiq tanqid qildi. Mustamlakachilik siyosati tufayli g zal Far ona vodiysi shaharlari, qishloqlari xarobaga aylanayotganh i, odamlar kundan-kunga kamba allashib, nochor holda yashayotganligi, inson haq-huquqlari toptalayotganligi, xususan, mustamlakachilar k klarga k tarib maqtagan «demokratik saylov sistemasi» qalbaki ekanligini fosh etdi. Chor Rossiyasi va mahalliy amaldorlarning zboshimchaligi va shafqatsizligi, aldanchiligi va axloqiy tubanligini masxara qfldi. Jamiyat moddiy asosini yaratuvchi mehnatkashlar och-yalan och, qashshoq yashayotgan bir sharoitda mahalliy boylar aysh-u ishrat surayotganligi bilan murosqa qfla olmadi. Zulm-z rlik va adolatsizlikdan azabga keldi. Kishflarni mavjud ijtimoiy tuzumning adolatsiz ekanligini anglashga², bilimga, ilmga, insof-diyonatga, demokratiyaga asoslangan insonparvar jamiyat qurishga chaqirdi.

¹ Muhammad Aminx ja — Muqimiy 1850-yilda Q qonda tu ilgan. Boshlan ich ma'lumotni mahalla maktabida olgan. Q qondagi «Hokim oyim», Buxorodagi «Mehtar oyim» madrasalarida tahsil k rgan. Madrasalarni tugatgach, Q qon yer lchash mahkamasida mirzalik qilgan. 1870-yildan e'tiboran Sirdaryo yoqasida joylashgan Oqjar paromida pattachi b lib ishlagan. 1880-yillar boshlarida Q qonga qaytgan va umrining oxirigacha Hazrat madrasasi hujrasida yashagan. Husnixat va kotiblik bilan shu ullanган z davrining kuchli tanqidiy-satirik shoiri darajasiga k tarilgan. 1903-yilda vafot etgan.

² *Muqimiy*. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1959, 185-bet.

Zavqiy¹ fuqarolar manfaatini himoya qiladigan adolatli, insonparvar jamiyatni «dono va ma'rifatparvar hukmdor barpo etadi», degan oyadan voz kechdi. Xonlar, beklar, eshon-u mullalar turmush tarzini kuzatgan shoir, xon cheksiz hokimiyat egasi bo'la turib, bu hokimiyatdan o'z shaxsiy manfaati uchun foydalansa, fuqarolar manfaatini himoya qilmasa, doimo aysh-u ishrat, kayf-u safoda bo'lsa, mamlakat ziga xshagan buzuq kishilar maslahati bilan idora qilinsa, bunday mamlakat, shubhasiz, xarobaga aylanadi. Xuddi shuning uchun ham, jamiyatni insonparvarlashtirishning asosiy sharti — xonlik tuzumini tugatishdir, degan fikrni bayon qiladi. Xonlik tuzumini tugatmasdan — insonparvar, demokratik jamiyat qurib bo'lmaydi, degan xulosaga keldi. Zavqiy o'z vatanida bugunmi, ertami ana shunday fuqaroviy jamiyat qurilishiga, «zamona inqilob bo'lishi muqarrar»²ligiga qattiq ishonardi.

zbek milliy madaniyatining yirik namoyandalaridan biri, ma'rifatparvar shoir, jamoat arbobi Hamza Hakimzoda Niyoziy³ Turkistondagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum zgarimasidan qolmasligi, baxtli farovon kunlar kelishiga, «shohlar bir kun gado, bir kun gado shahzod»⁴ bo'lishiga qattiq ishonadi. Shuning uchun ham, tinimsiz inson eng oliy qadriyat deb ulanadigan in-

¹ Ma'rifatparvar qonlik shoir Ubaydulloh usta Solih bo'li — Zavqiy (uning tahallusi) 1853-yilda tug'ilgan. Boshlan'ich ma'lumotni mahalla maktabida olgan. Madrasai Oliy, Madrasai Chilpakda qingan. Fors, arab tillarini mukammal o'rgangan. Musulmon adabiyoti namoyandalari asarlarini chuqur bilgan. Farona vodiysi shaharlarini bir necha bor kezib chiqqan. 1900-yilda Sharq mamlakatlari bo'ylab sayohatda bo'lgan, xususan, Makka va Madinani ziyorat qilgan. Butun umrini mahsidlik bilan o'tkazgan shoir 1921-yilda vafot etgan.

² Zavqiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1959, 95-bet.

³ Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qashqad qonda tug'ilgan. Boshlan'ich ma'lumotni Qashqad qonda olgan. Rus-tuzem maktabi va madrasada qingan. Sharq adabiyoti klassiklarining asarlarini chuqur o'rgangan. Fors, arab, rus tillarini mukammal bilgan. 1910—1914-yillarda Toshkent, Qashqad qon, Mar'at ilonda maktab ochib, quvchilarga saboq bergan. Maktablar uchun darsliklar, quvchilarni o'qitish uchun qashqad qonlarni yozgan. Jahon madaniyati yutuqlari bilan yaqindan tanishish, odamlar quvonchlari va tashvishlarini o'z ko'zidan ko'rish maqsadida Af'oniston, Hindiston, Suriya, Turkiya, Arabiston bo'ylab sayohat qilgan. Makkada bo'lgan. Umrining asosiy qismini ijod bilan o'tkazgan. Yuzlab she'rlar, maqolalar, qissalar, dramalar, komediyalar yozgan. 1929-yilda fojeali halok bo'lgan.

⁴ Hamza. Mukammal asarlar to'plami. To'rt tomluk. Ikkinchi tom. Toshkent, 1981, 33-bet.

sonparvar, demokratik jamiyat qurish o'lasini tar ibot va tash-
viqot qiladi. Fuqarolarni jahon madaniyati yutuqlaridan bahra-
mand b lishga chaqiradi.

Hamza Hakimzoda Niyozining e'tirof etishicha, inson man-
faatlarini ulu lovchi, fuqaroviy jamiyat qurmoq uchun, eng
awalo, odamlarni milliy mahdudlik balosidan xoli qilmoq darkor.
Uning ta'kidlashicha, agar biz milliy, ayniqsa, diniy qadriyat- 1
larimizga ralib yashayversak, k p tmasdan bid'atlar orasida
yashovchi, faqat ismi bor, jismi y q bir millatga aylanib qolamiz.
Bunday holatda biz kelajak avlodlarimiz oldida kechirib b lmas
xatoga y l q yamiz. Shuning uchun ham, hozirdan bu dardni
davolash y llarini izlab topishimiz lozim¹, deydi. Ana shunday
y l fuqarolar ongi va shuurini milliy mahdudlik illatidan xoli
qilishdir, deb ylaydi. Milliy mahdudlik, milliy biqlik illati-
dan millatni xoli qilmoq uchun, fuqarolarni jahon sivilizat-
siyasi, xususan, jahon ilm-fani yutuqlari bilan oshno qilmoq,
ularni nafaqat milliy, balki umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat
ruhida tarbiyalamoq zarur, deb hisoblaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy chor Rossiyasining Turkistonda
amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining ayriinsoniy
mohiyatini ochib tashladi. Chor Rossiyasi chinovniklari va ular-
ning no orasiga ynayotgan mahalliy amaldorlar, riyokor din-
dorlarning ayriinsoniy xulq-atvori, xatti-harakatini uzluksiz
masxara qildi. Odamlarga mustamlakachilarga qarshi kurashmoq
uchun birlashish zarur ekanligini takrorlashdan charchamadi.
«Birlashsun emdi boshimiz, maslakka qarshi yoshimiz», «Bir-
lashing Turkiston», «Q l ushlashing, birlashing emdi, Turkis-
ton», «Haq y lida jon bersak, b lsak millat qurboni», deb
xitob qildi.

Hamza 1917-yil fevral voqealariga katta umid bilan qaragan
edi. Fevral voqealari Turkiston xalqlariga erkinlik, hurriyat ato
etadi, deb ylardi. Shuning uchun ham 1917-yil rtalarida
yozgan «Uyon vatan» she'rida: «Ey Islom eli! Bu kun millatga
lsun harna himmatimiz! Bitdi istibdod! Yetsun Hurriyat! Bit-
sun nazorat, qullik asorat!» deb yozgan edi. «Turkiston mux-

toriyati» she'rida «T rt yuz yillik Romanov bitgach davlati, k tarildi asorat, x rlik illati», «Bir sanjoqda t plansin islom davlati», deb hayqirgan edi¹. Uning bunday fikr-mulohazalari jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli ta'sir k rsatdi.

XIX asrning oxiri — XX asrning boshlarida ma'rifatparvarlik harakati zining yuqori po onasiga k tarildi. Uning zaminida jadidchilik harakati vujudga keldi. Jamiyat hayotini insonparvarlashtirish, boshqacha aytganimizda, insonparvar, demokratik jamiyat qurish oyasi rta Osiyoda keng tarqalgan jadidchilik harakatining bosh oyasi edi². Jadidchilik — jahon sivilizatsiyasi yutuqlari, xususan, il or ilm-fan, madaniyat-ma'naviyatga, milliy va umuminsoniy qadriyatlar birligiga asoslangan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy qoloqlikka, chor Rossiyasining mustamlakachilik istibdodiga qarshi, milliy mustaqillikni barqaror etishga qaratilgan demokratik harakat edi³.

Jadidchilik harakati shakllanishi va rivojlanishida rta va Yaqin Sharq mamlakatlari, Qrim, Qozon, Ufa il or ziyolilarining dinda islohot tkazish haqidagi fikr-mulohazalari turtki b lganligini unutib b lmaydi. Tarix sahnasiga ma'rifatparvarlik oyalarini tar ibot va tashviqot qilish bilan kirib kelgan jadidchilik XX asr boshida xalq demokratik va milliy ozodlik, milliy mustaqillik uchun kurash harakatiga aylandi. Jadidizm ma'rifatparvarligi rta Osiyoda insonparvarlik oyalarini tar ibot qiluvchi yirik nazariy oqim darajasiga k tarildi. Jadidizmning oyaviy-nazariy asoslarini yaratishda, uning maqsad va vazifalarini keng mehnatkashlar om-masiga tushuntirishda Mahmudx ja Behbudiy, Munawar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Abdulvo-hid Burhonov, Abdulla Avloniy, Ch lpon, Qodiriy, Fayzulla X jayevlarning xizmatlari beqiyos edi.

Jadidizm namoyandalari jamiyat hayotini insonparvarlashtirish, demokratlashtirishning asosiy sharti rta Osiyo mam-

¹ Qarang: Ma'naviyat yulduzlari. Toshkent, 1999, 382-bet.

² Qarang: Jadidchilik: Islohot, yangilanish, mustaqillik, taraqqiyot uchun kurash. Toshkent, 1999.

³ *Munavvar Qori*. Hurriyat beriimas, olinur. Najot, 1917-yil 26-mart; *Mahmudx ja Behbudiy*. Bayoni haqiqat. Ulu Turkiston, 1917-yil 12-iyun.

lakatlarida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni zgartirish, xususan, mamlakat boshqaravini qayta qurish, milliy mustaqillikka erishish b lib, bunday olijanob vazifani maorif tizimini isloh qilishdan boshlamoq zarur, deb hisoblardilar. Jadidlar milliy mustaqillik manfaatini himoya qila oladigan, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy qoloqlikdan olib chiqish muammolarini tushunadigan, zamonaviy bilimga ega b lgan kadrlar bunday ulkan vazifani bajarishga qodir ekanligini yaxshi tushunar edilar.

Jadidlar maorif tizimini isloh qilish bilan birga tmish ajdodiarimiz yaratgan madaniy merosni rganishga e'tibomi qaratadilar. tmish madaniyati va ma'naviyatini bilmasdan turib jamiyatni insonparvarlashtirish jarayonida yirik yutuqlarga erishib b lmasUgini alohida ta'kidladilar. z navbatida, milliy qadriyatlar qobi iga ralib qolmasdan, boshqa millatlar q lga kiritgan madaniy-ma'naviy yutuqlarni ham rganish lozimligini qayta-qayta takrorladilar, umuminsoniy madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar, xususan, Yevropaning il or fani yutuqlarini tar ibot va tashviqot qilishga butun kuchlarini safarbar qildilar.

Jadidizm asoschilaridan biri Mahmudx ja Behbudiy¹ jamiyat hayotini insonparvarlashtirish uchun fuqaroiar milliy ongini stirish, miliat milliy zligini anglashi darkor, deb hisoblardi. Milliy ong, milliy ururni shakllantirishning eng muhim vositasi — maorif, deb bilardi. Maorifni isloh qilmasdan turib jamiyatni insonparvariashtirib b lmaydi, deb hisoblardi.

Behbudiy islohni maktab va madrasalardan boshlashni taklif qiladi². Ana shu maqsadda birinchilardan b lib, z uyida kamba al bolalar uchun yangi uslubdagi maktab ochdi. zi sha maktabda ju rofiya va adabiyotdan dars berdi. Qisqa vaqt ichida «Qisqacha umumiy ju rofiya», «Boialar uchun kitob», «Islomning qisqacha tarixi», «Amaliyoti Islom», «Aholi ju rofiyasiga kirish», «Rossiyaning qisqacha ju rofiyasi» singari

¹ Behbudiy 1879-yilda Samarqand shahrida ruhoniylar oilasida tug'ilgan. U bolaligidan ilmga qiziqdi. Hisob, huquq, falsafa fanlarini rgandi. Arab, fors, rus tillarini mukammal rgandi. Qozixona mirzaligidan mufti lavozimigacha k tarildi. 1919-yilda Buxoro amirining topshiri i bilan Qarshida ldirilgan.

² Oyna, 1913-yil, №1.

darsliklar yaratdi. Behbudiy nashriyot tashkil etib, ushbu darsliklarni nashr ettirdi¹.

Behbudiy maktablarda, madrasalarda nafaqat diniy, balki dunyoviy bilimlar qitilishining tarafdori edi. Dunyoviy bilimlarni egallamasdan turib hozirgi zamon taraqqiyoti talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlab b lmaydi, deb tushuntiradi. Uning fikriga k ra, ikki darajadagi mutaxassislar tayyorlash zarur. Birinchi darajadagi mutaxassislar diniy ma'lumotli kishilar b lib, ular fuqarolarning ma'naviy nasihatg ylari, maslahatchilari, islom dini pokligini himoya qiluvchi mutaxassislar b lmo i zarur. Ikkinchi darajadagilar esa dunyoviy bilimlarni rganmoqlari darkor. Ikkinchi darajadagi mutaxassislar musulmonlar manfaatini ijtimoiy ishlab chiqarishning turli sohalarida himoya qiladilar. Mutaxassislarni k plab tayyorlash uchun quvchilarning nafaqat Makka, Madina, Misr yoki Istanbul, balki Rossiya universitetlari va texnik quv yurtlariga qishga yuborishni maslahat beradi. Yangi usul maktablarini qituvchilar bilan ta'minlash uchun yigit va qizlarni Kavkaz, Qrim, Orenburg, Qozon shaharlariga yuborish zarurligini alohida qayd etadi².

Mahmudx ja Behbudiy jamiyatni insonparvarlashtirish mehnatkashlarning madaniy-ma'naviy saviyasi bilan bo liq ekanligini zukkolik bilan il ab oldi. Fuqarolar madaniy-ma'naviy saviyasini stirishning eng muhim vositasi zamonaviy, dunyoviy fanlarni rganish, deb bildi. Shuning uchun ham, Samarqandda mahalliy aholi uchun yangi kutubxona, qiroatxona ochdi. Insonparvar, demokratik jamiyat qurish oyalarini odamlar ongiga singdirish uchun «Padarkush» pyesasini yozdi. Ushbu pyesa 1912—1915-yillarda Samarqand, Toshkent, Buxoro, Q qon, Andijon, Namangan, Kattaq r on va boshqa shaharlar teatrlarida namoyish etildi. «Samarqand» gazetasi, «Oyna» jurnalini tashkil etib, unga muharrirlik qildi. Shuningdek, «Turkiston viloyatining gazetasi», «Taraqqiyot», «Xurshid» singari gazetalarda sahifalarida ilm-ma'rifatni tar ib etuvchi maqolalar yozdi. Yangi maktab ochishga chaqirdi. Chor Rossiyasi mustamlakachilik

¹ Aliev A. Mahmudx ja Behbudiy. Toshkent, 1994, 18-bet.

² Oyna, 1913, №7.

siyosatini fosh etdi. Behbudiy dunyoviy bilimlarni egallash uchun yoshlar k proq til rganishlari zarur, deb bilardi. z ona tili bilan cheklanib qolmay, ilm-fan zudlik bilan rivojlanayotgan Yevropa xalqlari tilini rganish darkorligini uqtirdi. Boshqa dinlarga mansub kishilar tilini rganish islom dini qoidalariga zid b lmasligini ta'kidlaydi va zi rus tilini rganadi. Bolalarga rus tiiidan dars beradi.

Behbudiyning fikriga k ra, jamiyatni insonparvarlashtirishning eng muhim omillardan biri xalqlar rtasidagi d stiik-birodariik, madaniy-ma'rifiy aloqalarni rivojlantirishdir. Ayniqsa, k p millatli mamlakat sharoitida turli millat vakillarining yakdil b lishi, inoq yashashi, ishlashi — demokratik jarayonlarni amalga oshirish garovi ekanligini qattiq uqtiradi¹.

Jadidchilik harakatining ayrim namoyandalari (masalan, Hoji Munis Shukrullo) jamiyatni insonparvarlashtirish, ayniqsa, miiliy va umuminsoniy qadriyatlarni bir-biriga yaqinlashtirmoq uchun barcha turkiy xalqlar yagona tilini yaratish zarur, deb ylardiiar. Bunday oya ijodkori qrimlik Ismoil Gaspirali edi. Uning tushuntirishicha, yagona turkiy til, turk va tatar tillari zaminida vujudga kelishi darkor edi. Turgan gapki, bu oya turli munozaralarga sabab b ldi. Ushbu oyani q llab-quwatlagan ayrim turkistonlik jadidlar turkiy tillarga arab, fors va boshqa tillardan kirib kelgan s zlarni chiqarib tashlash lozim, degan mulohazalarni bayon qildilar. Behbudiy turkiy, xalqlar tiiga arab, fors va boshqa tiiardan asrlar osha kirib kelgan s zlarni chiqarib tashlash xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish rniga uzoqlashtirishi murnkin. Turkiy xalqi barcha bir-biriga yaqinlashtirishning eng t ri y li — fors, arab va rus tillarini rganishdir. Chunki arab tili dinimiz tili b lsa, fors tili — madrasa va ulamolar tili. Turk tili esa, Turkiston aholisining asosiy qismi tilidir. Rus tilini bilmasdan turib savdo, sanoat taraqqiyotiga, din va miliatga xizmat qila olmaymiz, degan edi².

Mahmudx ja Behbudiyning e'tirof etishicha, jamiyat hayotini insonparvarlashtirishning eng muhim sharti — milliy mustaqil

¹ Ulu Turkiston. 1917-yil, 12-iyun.

² Oyna. 1915-yil, №12.

davlat, milliy armiyani shakllantirishdan iborat b lmo i lozim. Chunonchi, zining «Bayni haqiqat» maqolasida Turkistonning mustaqil milliy davlatini, milliy armiyasini shunday tasawur qilgan edi: Biz musulmonlar, xususan, Turkiston musulmonlari istaymizki, hech bir kishi bizning din va millatimizga zulm va tahdid qilmasin va bizning ham boshqalarga tahdid qilmoqqa aslo fikr va niyatimiz y q... Rusiya musulmonlarining har bir shu'basi muhit va ju rofiy mamlakatlarini hududi tarbiyasi b yincha ayrim b laklarga b linib, z taraflaridan z hurriyat va odatlariga muvofiq idora qilinsa... Biz istaymizki, Turkiston hukumati ta'sis etsak, zimizning parlamentimiz b lsa. Turkiston musulmonlari z shariat va odatlariga, z zakon va dinlariga muvofiq tiriklik qilsunlar... bora-bora tadrijiy suratda askarlarimiz b lsun... milliy askarlarimizning vazifasini, qiyofat va shaklini, libos va tarz maishatini zimiz tayin qilurmiz^{1*}.

Behbudiyning fikriga k ra, davlatni boshqarishda mamlakatning turli din, millat va elatga mansub fuqarolari ishtirok etishlari darkor. Mamlakatda xalqaro demokratiya normalari asosida parlament saylovlari tkazganda turli millat, elatlarning teng huquqli ishtirokini ta'minlash lozim. Fuqarolar orasida d st-u birodarlik b lishi, turli millat va elatlarning tili, dini, urf-odatlarining daxlsizligini ta'minlashga alohida e'tiborda b lish zarur ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Behbudiylar jamiyatni t la insonparvarlashtirish uchun mamlakatni idora qilish uslublarini tubdan zgartirish lozim, deb hisoblaydi. Mamlakat siyosiy-ijtimoiy boshqaruvini isloh qihshga, milliy mustaqillikni ta'minlashga qaratilgan bir qator takliflar beradi².

Jamiyat hayotini insonparvarlashtirish — fuqarolarning milliy ongi, milliy urari bilan bevosita bo liq ekanligini ancha erta tushunib yetgan jadidizm namoyandalaridan biri Munawar qori Abdurashidxonov edi³.

¹ Qarang: Ulu Turkiston, 1917-yil, 12 iyun.

² Xurshid, 1906, №6; Oyna, 1913, №9; Oyna, 1914, №11.

³ Munawar qori Abdurashidxon li 1878-yilda Toshkentda diniy-ziyoli oilasida tavallud topgan. Yoshligidan diniy, dunyoviy bilimlarni har tomonlama rgangan. Toshkent, Buxoro madrasalarida qigan. Toshkentdagi Darxon mahallasi masjidi imomligidan yirik din, jamoat va davlat arbobi darajasiga k tarilgan. 1931-yil 25-aprelda sh ro hukumati tomonidan otib ldirilgan.

Munawar qori oyaviy maslakdoshi Mahmudx ja Behbudiy singari kishilarning milliy ongi ta'lim-tarbiya bilan chambarchas aloqador degan xulosaga keladi va Toshkentda 1906-yilda yangi uslubdagi maktab ochadi. Tez orada uning maktabi Turkiston jadid maktablari uchun namunaviy maktabga aylanadi.

Munawar qori tashkil qilgan jadid maktabi ikki bosqichli edi. Birinchi bosqich — t rt yillik boshlan ich ta'lim maktabi b lib, unda bolalarga umumiy, diniy va dunyoviy bilim asoslari rgatilardi. Ikkinchi bosqich — yetti yillik maktab b lib, unda boshlan ich ta'lim maktablari uchun muallimlar va mahalla masjidlariga imomlar tayyorlanardi. Bunday maktablarni tugatgan smirlar savdo-sotiq va kundalik turmush uchun zarur amaliy bilim va oliy ma'lumot olish uchun madrasalarda va xorijda qishni davom ettirish imkoniyatiga ega b lardilar. Munawar qorining maktabida 1915-yilda 150 quvchi saboq olgan, ularning 30—35 foizi kamba allarning farzandlari b lib, bepul qitilardi. Ular quv dasturlari, qurollari bilan bepul ta'minlangan. Qolganlari esa, baholi qudrat, qish uchun har oyda 50 tiyindan bir yarim s mgacha pul t lagan. Ba'zi boy otalar ikki s mdan pul berib turgan. Shuningdek, bu maktabga Munawar qori va uning safdoshlari tashkil etgan «K mak» musulmon xayriya jamiyati ham har oyda 50 s m yordam k rsatgan¹.

Munawar qori tashkil etgan umumiy ta'lim maktablarida ona tili, hisob, shariat, fors va rus tillari, ashula, gimnastika kabi quv predmetlaridan mash ulotlar olib borilar edi. quv darsliklari, dasturlarini uning zi tuzgan edi. Munawar qori oliy ta'limni ham isloh qilish tarafdori edi. Madrasalarda dunyoviy ta'lim berilishini istardi. Shuning uchun zamonaviy ziyolilarni tarbiyalashga, yoshlarni xorijiy mamlakat oliy quv yurtlarida qitishga e'tiborni qaratdi.

Jadidizm namoyandalari, xususan, Munawar qori jamiyatni insonparvarlashtirish, ayniqsa, fuqarolarni milliy mustaqillik harakatiga t la safarbar etmoq, aholi turli tabaqalari, qatlamlari madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini t laroq qondirmoq uchun ular-

¹ Xolbekov S. Munawar qori. Muloqot, 1997, №1, 24-25-betlar.

ning ijtimoiy-siyosiy tashkilotlari b lmo i zarur. Ana shu tashkilotlar yordamida aholining katta qismi jamiyatni insonparvarlashtirish, demokratlashtirish ishlarida ishtirok etishlari lozim, deb hisoblardilar. Munawar qori rahbarligida tashkil etilgan «Ittihodi taraqqiy», «Milliy ittihad» va «Milliy istiqloq» ijtimoiy-siyosiy tashkilotlarining faoliyati fikrimizning isbotidir. Ushbu tashkilotlar aslida bir ijtimoiy-siyosiy tashkilot b lib, 1920-yildan boshlab 1929-yilgacha yashirin faoliyat k rsatadi. Bu tashkilotlar ta'sirida fuqarolarning milliy ongida uy onish yuz berdi, milliy ozodlik harakati asta-sekin rivojlanib bordi.

Jadidizm namoyandalari jamiyatni insonparvarlashtirish, demokratlashtirish uchun rta Osiyo davlatlarida vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa, madaniy-ma'naviy inqirozning vujudga kelish sabablarini fuqarolar ongiga singdirishga butun kuchlarini safarbar etdilar.

Jadidchilik harakatining namoyandalaridan biri — Abdulla Avloniy¹ rta Osiyo xalqlari jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan, ilmi, ma'rifatidan, madaniyatidan bebahra qolganini, xarobaga aylanganligini, xalq ta qashshoqlashib, qullarcha hayot kechirayotganligini qattiq afsus va alam bilan tasvirladi. XIX asrning oxiri — XX asrning boshlarida rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy manzarasini z asarlarida yaxlit aks ettiradi². Vatanni e'zozlashga, xalqni sevishga, milliy mustaqillik uchun kurashga chaqiradi³.

Abdulla Avloniy asarlarining bosh mavzusi insonning zi buyuk qadriyat ekanligini odamlar ongiga singdirish, tushuntirish, ishontirish edi. Uning fikriga k ra, inson butun borliqning k rki va sharafidir. Inson z g zalligi va murakkabligi bilan olamdagi barcha maxluqotlardan tubdan farq qiladi. Inson

¹ Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkentda tug'ildi. Boshlan ich ma'lumotni mahalla maktabida oldi. Madrasada qidi. Arab, fors, rus tularini rgandi. 1904-yilda Mirobodda s ngra Degrezlikda yangi usuldagi maktab ochib, quvchilarga dars berdi, darsliklar, quv q llanmalari yozdi. 1900-yilda «Jamiyati xayriya» ochib, maktab-maorif ishlariga yordam berdi. 1914-yilda «Nashriyot», 1916-yilda «Maktab» shirkatlarini tuzdi. «Taraqqiy», «Shuhrat», «Osiyo», «Turon», «Ishirokiyun» gazetalarini chiqardi. 1930—1934-yillarda ToshDU (zMU) kafedrasini boshqardi. 1934-yilda vafot etdi.

² Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. Toshkent, 1979, 29, 61, 119-betlar.

³ sha asar, 79-bet.

— butun mavjudotning sohibidir. Chunki insonning aql-zakovati bor. U shu qudrat yordamida ilm egallaydi, ilmi tufayli butun dunyoni boshqaradi. Aql — insonning pir-u komil, murshid-u yagonasidir. Ruh — ishlovchi, aql — boshlovchidir. Inson zining aql-farosati tufayli boshiga tushadigan har qanday balo-qazodan saqlanadi, deb fuqarolar, ayniqsa, yoshlar aqliy kamoloti haqida tinimsiz qay urish — insonparvar jamiyatning muhim vazifalaridan biri b lishi lozimligini ta'kidlaydi¹.

Inson aqliy kamoloti haqida qanday qay urgan b lsa, uning idroki t risida ham shuncha qay uradi. Idrokni inson fikrini stirishning, ziyraklikning asosi deb bilardi va inson yoshligidan z idrokini stirishga, uni mustahkamlashga alohida e'tibor berishi zarur, deb hisoblaydi².

Avloniyning ta'kidlashicha, fikr tarbiyasi uzoq zamonlardan buyon buyuk mutafakkirlar e'tiborini ziga tortib keldi. Fikr — insonning sharofatli va ayratli b lishiga sabab b ladi. Fikr tarbiyasi muallimlarning diqqat-e'tiboriga, vijdoniga yuklangan eng muhim vazifadir. Fikrning quwati, ziynati, kengligi — muallim tarbiyasiga bo liq. Xullas, Abdulla Avloniy inson fikrini stirishni oilaga emas, maktabga, muallimlar zimmasiga yuklaydi.

Abdulla Avloniy insonparvar, demokratik jamiyat kishisida umuminsoniy madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar talablariga javob beradigan chinakam insoniy fazilatlar, xislatlar b lishini istaydi. Uning tushuntirishcha, insonning eng muhim axloqiy fazilatlar: sabr, qanoat, intizom, deb hisoblaydi. Xususan, intizomni inson hulqi-odobini tarbiyalovchi, uni mukammallash-tiruvchi manba deb biladi. Intizomga qattiq rioya qilishga chorlaydi. Agar yer yuzida intizom b lmasa edi, insonlar bir daqiqa yashay olmas edilar, deydi. Intizom — inson manfaatini hamma narsadan ustun qilib q ygan jamiyat taraqqiyoti uchun, ayniqsa, zarur ekanligini alohida ta'kidlaydi. B l usi insonparvar, demokratik jamiyat uchun zarur b lgan yangi tartib-intizomlarni tavsiya etadi. Jamiyatda rnatilgan tartib-intizomga rioya qilmagan kishilarning ishlari hamma vaqt notamom, zlari parishon b lishlarini eslatib tadi.

¹ *Abdullo Avloniy*. Turkiy guliston yohud axloq. Toshkent, 1992, 17-bet.

² sha asar, 31-bet.

Inson ma'naviy-axloqiy qiyofasini ulu laydigan fazilatlardan biri, Avloniyning fikricha, vijdonidir. Vijdon yaxshi xulqlarning manbai b lgani uchun ham, bu k zguga chin nazar qilgan kishi z ayb va kamchiliklarini darhol tuzatish y llarini qidiradi. Boshqalarning nuqsonlari, qusurlarini topishga bunday kishida vaqt topilmaydi¹. Inson zining kundalik faoliyatini shu oyna vositasi bilan boshqarib turishi zarur, degan fikrni bayon qiladi.

Abdulla Avloniyning tushuntirishicha, insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlaridan biri — muhabbatdir. Lekin muhabbatni erkak bilan ayol rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi oddiy bir tuy u deb qaramaslik zarar. Shuning uchun ham, Avloniy muhabbatni insondagi sadoqat va xayrixohlik, yuksak olijanoblik ramzi, kishiga ulu vorlik ba ishlovchi, qalblarga surur va poklik ato etuvchi buyuk tuy u, deb hisoblaydi. zining «Turkiy guliston yohud axloq» asarida: «Muhabbat deb bir narsani suymakni aytilur. Dunyodagi insonlar mehr va muhabbat soya-sida yasharlar. Har bir ishni muhabbat orqasida ishlarlar. Muhabbatsiz kishi hech bir ishni ishlamak a ayrat va jasorat qilolmas. Dunyo ne'matidan lazzat ololmas. Agar bir shogird ilm va muallimni suymasa, ishtaha ila qimasa, maqsudiga yetolmas. Yer yuzidagi insonlarni urishma-taloshmalarga qovush-tirgan, siynalarini dushman qiga nishona qildurgan narsa din va millatlarning, Vatan va davlatlarning muhabbatidir. Kishini kecha va kunduz tindurmasdan qul kabi mehnat va mashaqqatlarga k krak berib ishlatadurgan narsa Vatan va bola-chaqalarining mehr-u muhabbati emasmu?»,² deb yozgan edi.

Abdulla Avloniyning ta'kidlashicha, inson ma'naviy-axloqiy barkamolUgining eng muhim alomatlaridan biri — Vatanga b lgan muhabbatdir. Vatanni sevish, Vatan bilan faxrlanish, insonning eng katta boyligidir. Shuning uchun ham, ajdodlarimiz ma'naviy merosining «Kishi yurtida sulton b lguncha, z yurtingda ch pon b l», degan buyuk qoidaga amal qilib, har bir xalqning, har bir millatning Vatanga muhabbat tuy usini qadrlaydi. «Biz turkistonliklar z Vatanimizni ortiq sevganimiz kabi arablar

¹ *Abdullo Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. Toshkent, 1992, 27-bet.*

² *Qarang: Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikkinchi jild. Toshkent, 1998, 68-69-betlar.*

Arabistonlarini, uning qumlik, issiq ch llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq va muzlik yerlarini boshqalardan ziyod sevadilar», deb yozadi¹.

Abdulla Avloniy millat kelajagi b lgan yoshlar tarbiyasiga, ayniqsa, ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasini umuminsoniy qadriyatlariga mos qilib tarbiyalashga e'tiborni qaratadi. Uning ta'kidlashicha, inson yoshligidan boshlab yaxshi tarbiya topib, yuksak ma'naviy fazilatlariga ega b lib, buzuvchi xulqlardan saqlanib

sgan b lsa, baxtiyor va osuda hayot kechiradi, ziga, oilasiga, jamoasi, xalqi, millati va Vataniga behad katta naf keltiradi. Alalxusus, tarbiyasiz, axloqi buzuvchi b lib sgan, Xudodan, jamiyat qonun qoidalaridan q riqmaydigan, shariatga amal qilmaydigan, el-yurt, ota-ona, mahalla, muallim-u ustozlar pand-u nasihatini qulo iga olmaydigan, har qanday buzuvchi ishlarni qiladigan, nafsiga erk beradigan, ochk zlik va pastkashliklardan qaytmaydigan, madaniyat va ma'naviyatdan begona b Ub shakllangan b lsa, bunday kimsalar, eng avvalo, otasi bilan onasining, qolaversa, jamiyatning ham sh ridir.

Abdulla Avloniy z asarlarida har qanday jamiyatning asosiy tayanchi oiladir, deydi. Oila bilan Vatanni birini ikkinchisidan ajratib b lmaydi, chunki Vatanisiz oila, oilasiz Vatan b lmaydi, deb tushuntiradi. Fuqarolar oilani hurmat qilishi, z ona tilini a'lo darajada bilishi lozim, chunki til millat, xalqning kelajagidir. Har bir millatni millat qilib turgan buyuk qudrat — sha millatning tilidir. Shuning uchun har bir fuqaro z ona tilini mukammal bilishi, har bir s zni z rnida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiyoti uchun fidoyilik qilmo i zarur, deb hisoblaydi.

Abdullo Avloniy fikriga muvofiq, jamiyatni insonparvarlashtirish fuqarolarning halol mehnati bilan bo liq. Ishyoqmaslik, dangasalik, yalqovlik jamiyatni xonavayron qiladi. Bunday kishilar bilan yangicha turmush yaratib b lmaydi. Yalqov, tanbal kishilar hamisha boshqalar yordamiga muhtoj b lib, xorlikda yashaydilar. Shuning uchun ham u halol mehnatni, mehnatsevarlikni ulu laydi. Bolalarni yoshlikdan kasb-hunar rganishga chaqiradi.

Abdullo Avloniyning ta'kidlashicha, inson so lom fikrga, yaxshi axloqqa, chinakam ilm-ma'rifatga ega b lmo i uchun

¹ Qarang: *Abdulla Avloniy*. Tanlangan asarlar. Ikkinchi jild. Toshkent, 1998, 28-bet.

badan tarbiyasi bilan shu ullanishi lozim. Badanning salomat va quvvatli b lmo i insonga eng kerakli narsadir. qimoq, qitmoq va rgatmoq uchun, insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdir. Tana so lom b lishi uchun ichkilik, k knor, nasha, afyun, taryok, chilim, nos, papiros kabi inson salomatligi uchun zararli odatlardan qochmoq zarurligini uqtiradi.

Jadidizm oyalarini turkistonliklar ongiga singdirishda jadidchilik harakatining tashkiliy-mafkuraviy asoslarini mustahkamlashda buxorolik mashhur alloma, professor Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyos edi.

Abdurauf Fitratning butun ongli faoliyati Turkiston, xususan, Buxoro amirligi hududida yashovchi xalqlarni jaholat, tur unlik, aflatdan uy otish, farovon hayot qurishga chorlashga qaratilgan edi. Bunday chaqiriqni uning 1910-yilda Istanbulda chop etilgan «Sayha» («Bong») deb nomlangan she'rlar t plamidan bilib olish mumkin. Ushbu t plamda birinchilardan b lib milliy mustaqillik oyasi har tomonlama asoslab berildi.

Fitratning 1912-yilda bosilib chiqqan «Sayyoh hindi» («Hind sayyohi») asarida Turkistonda, xususan, Buxoroda vujudga kelgan iqtisodiy qashshoqlik, madaniy-ma'naviy tanazzulning sabablari va uni bartaraf etish y llari k rsatib berildi. Shuning uchun ham ushbu asarni Turkiston xalqlarini ozodlik, erkinlik tomon boshlovchi harakat dasturi, deb atash mumkin. Ana sha harakat dasturini amalga oshirishga azm-u qaror qilgan Abdurauf Fitrat 1917-yil fevral voqealaridan s ng Buxoroda Fayzulla X jayev boshchiligidagi tashkil etilgan «Yosh buxoroliklar» inqilobiy partiyasi faoliyatida faol ishtirok etdi va uning yirik namoyandalardan biriga aylandi.

Ma'lumki, XX asrning boshlarida jadidchilik harakati namoyandalarning bir guruhi maorif-ma'rifat yordamida jamiyat hayotini insonparvarlashtirmoqchi b lsalar, ikkinchi guruhi bunday

¹ Abdurauf Fitrat 1884-yilda Buxoroda tug'ilgan. Boshlan ich ma'lumotni diniy maktabda olgan. Mirarab madrasasida o'qigan. 1909—1913-yillarda Turkiyaning Istanbul shahrida saboq olgan. 1917-yildan e'tiboran yosh buxoroliklar partiyasi markaziy q mitasining sarkotibi b lgan. 1921-yilda Buxoroga kelgan. 1923—1924-yillarda Moskvadagi Sharq tillari institutida ilmiy xodim b lib ishlagan. Shu yillarda professorlik unvoniga ega b lgan. Moskvadan qaytgach, Buxoro, Samarqand, Toshkent universitetlarida dars bergan. Uzbekiston Davlat ilmiy tadqiqot institutida, Til va adabiyot institutida, Uzbekiston Fanlar akademiyasida ishlagan. 1938-yilda millatchi, xalq dushmani deb sh ro hokimiyati tomonidan o'tirildi.

olijanob vazifani davlat tizimini isloh qilish, uni qayta qurish orqali amalga oshirish mumkin, deb yildilar. Xususan, yosh buxoroliklar jamiyat hayotini insonparvarlashtirishning eng muhim sharti davlatni isloh qilish deb bilardilar. Shuning uchun ham, yosh buxoroliklar Buxoro amiri Sayid Olimxonni davlatni isloh qilish, uni qayta qurishga chaqirdilar.

Abdurauf Fitratning fikriga ko'ra, davlat tizimini isloh qilish uchun, eng avvalo, fuqarolar ongi va faoliyatiga mustahkam r'nashib olgan mol-dunyoga hirs q'yish, uning ch'risi b'lish kayfiyatlariga zarba berish zarur. Foyda ketidan quvish psixologiyasining salbiy oqibatlarini fosh etish darkor. Bunday holatni uning 1920-yilda yozgan «Chin sevis» asaridan darhol bilib olish mumkin. Ushbu asarda mol-dunyo t'plashga hirs q'yish, pul-u oltinga sajda qilishning ortib borishi bilan odamlarda mehr-oqibat kamayib borayotganligi badiiy b'yoqlar yordamida tasvirlab berilgan.

Abdurauf Fitrat davlat tizimini isloh qilish, uni qayta qurish jarayonini jadallashtirmoq uchun fuqarolarda mustaqil fikrlash malakalarini shakllantirish lozim, deb hisoblaydi. Bunday o'ya uning «Shaytonning Tangriga isyoni» (1924) dramasida z'ifodasini topadi. Shuning uchun ham ushbu she'riy dramani olmon tiliga tarjima qilgan, uni alohida risola qilib chop etirgan professor Ingeborg Boldauf asarni ekzistensializmning namunasini, deb baholaydi. Xozirgi zamonning fitratshunos z'bek tadqiqotchilari (masalan, N.T raqulov) ushbu asarni Dantening «Ilohiy komediya»siga tenglashtirmoqdalar.

Shunday qilib, XX asrning ikkinchi yarmida r'ta Osiyoda shakllangan ma'rifatparvarhk, XX asrning boshida asta-sekin rivojlanib, yirik ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy harakatga aylandi. Jadidchilik harakatining o'yaviy-nazariy asoslarini jadidizm tashkil etar edi. Jadidizm t'gan asrning boshida milliy-ozodlik, milliy-istiqlolga chorlovchi yirik o'yaviy-nazariy qarashlar va uni amalga oshirish y'llari, uslublari va usullarini z'ida mujassamlashtirgan yaxlit ta'limot darajasiga k'tarildi. Ushbu qudratli ta'limotning asosiy maqsadi — inson taqdiri edi. Turkiston fuqarolarini zulm va z'rlikdan, ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlikdan, madaniy-ma'naviy tanazzuldan, Chor Rossiyasining kolonial istibdodidan qutqarish, ozod-farovon hayot qurish, boshqacha aytganimizda, insonparvar, demokratik jamiyat qurishga qaratilgan edi.

IV. KLASSIK VA NOKLASSIK FALSAFADA INSON INTELEKTUAL IMKONIYATLARINING ULU LANISHI

XVIII va XIX asrlarda Yevropada yaratilgan nemis falsafasi chinakam klassik falsafa b lib, unda Renessans davridan XIX asrgacha inson fikrlash madaniyatida sodir b lgan eng muhim zgarishlar z ifodasini topgan edi. Butun Yevropa falsafiy tafakkuri taraqqiyotining barcha yutuqlari unda mujassam edi¹.

Klassik falsafaning eng muhim xususiyati, uning tadqiqot markazida inson intellektual imkoniyatlari, ya'ni inson aqli muammolari turgan. Chunki inson zidagi aqliy qobiliyatlar tufayli olamda sodir b layotgan zgarishlarni il ab oladi.

sha zgarishlarning sodir b lishi sabablari haqida fikr yuritadi va borliqning turli shakllari t risida ma'lum tasavvurga ega b ladi.

Klassik falsafa namoyandalari har kishida ziga xos fikrlash, bilish qobiliyati, yoxud «individual aql» mavjud, lekin odamdagi «individual aql»dan tashqarida turgan aql ham mavjud, deb tushuntirdilar. Shuning uchun oya, tushuncha, nazariya, norma va qadriyatlar individdan ajralgan holda mavjud. Inson olamni

zidagi intellektual qobiliyatlar, malakalar va zidan tashqarida mavjud b lgan ruhiy faoliyat yordamida bilib oladi, degan fikr-mulohazalarni bayon qildilar. Bunday fikr-mulohazalar, tabiiyki,

sha davrda «Xudo aqli», «Absolyut oya», «Olamni boshqaruvchi oliy aql» kabi teologik va idealistik konsepsiyalarning yaratilishiga sabab b ldi. z navbatida, klassik falsafa aql insonning oliy darajadagi qobiliyati (Kant), degan fikrdan «Xudo aqli» (Gegel) tomon siljib borishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, klassik falsafaning ziga xos xususiyatlaridan yana biri inson aqlini rivojlantirishda fan yutuqlariga tayanish tendensiyasining ortib borishi bilan izohlanadi. Shunday qilib klassik falsafa inson hayotini yaxshilashning, t q-farovon, erkin yashashning eng muhim omili aql, deb hisoblaydi. Inson aqli ilmiy bilish yordamida uzluksiz rivojlanib boradi. Inson aqliy

¹ Гулиа А.В. Немецкая классическая философия. М., 1986.

qobiliyatlari, malakalarini rivojlantirishda tarbiya muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Klassik falsafaning insonshunoslik an'analarini shakllantirishda va rivojlantirishda nernis faylasuflari Immanuil Kant, Iogann Fixte, Fridrix Shelling, Vilgelm Gegel, Lyudvig Feyerbaxlarining xizmatlari katta b ldi.

Nemis klassik falsafa maktabining asoschisi Immanuil Kant¹ inson — tabiatning b lagi, moddiy va ma'naviy xislatlarga ega b lgan ushbu mavjudot Xudoning yerdagi oliy ne'matidir, inson zoti — ilohiy karomatning mahsuli, degan diniy ta'limotga qarshi chiqib, organik va anorganik tabiat rivojlanishi haqidagi oyani ol a surdi. Inson irqlarining tabiiy kelib chiqishi haqidagi qoidani q llab-quwatlatadi.

Kant inson borli ini, uning mohiyatini tushuntirib berishga harakat qildi. Inson faoliyatining turli-tuman murakkab qiralarini rganishga butun umrini baxshida etdi. Inson borli ini rganish bilishning asosiy obyekti b lmo i zarur, deb qaradi.

zining «Antropologiya» nomli asarida yozganidek: «Bilish, q llash mumkin b lgan olamdagi eng asosiy predmet — bu insondir, chunki u zi uchun zining s nggi maqsadidir»². Kantning fikricha, insonga qandaydir maqsadga erishish vositasi sifatida qarab b lmaydi. Bunday fikrni rtaga tashlagan mutafakkir, inson shaxsi, eng awalo, zini zi qadrlay bilishi darkorligini ham alohida qayd etadi.

Kantning inson t risidagi ta'limoti mohiyatini fahmlab olmoq uchun ikki yirik masala yechimiga e'tibor bermoq lozim. Birinchidan, Kantning ta'kidlashicha, bola qachon zini «Men» deb b rtirib k rsata boshlasa («Men zim qilaman»), u sha kundan boshlab shaxs b la boshlaydi. Boshqacha aytganimizda, zini zi anglashning dastlabki belgilarining paydo b lishi —

¹ Immanuil Kant 1724-yilda Kenigsberg shahrida hunarmand oilasida tu ilgan. Umumiy rta ma'lumotni ona shahrida olgan. Kenigsberg universitetining falsafa fakultetini tugatgan va t qqiz yil xonadon qituvchisi b lib ishlagan. 1755-yilda Kenigsberg universitetida magistrlik dissertatsiyasi qilgan va sha yildan e'tiboran privat-dotsent b lib ish boshlagan. 1770-yilda Kenigsberg universiteti mantiq va metafizika kafedrasini boshqarish huquqiga ega boiish uchun professorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1779-yildan e'tiboran Berlinda faoliyat k rsatgan. 1784-yilda vafot etgan. Uning inson t risidagi qarashlari «Antropologiya», «Sof aqlni tanqid» kabi asarlarida bayon etilgan.

² *Кант И.* Сочинения. В шести томах. Том 4(2), М, 1965, 361-bet.

inson shaxsi vujudga kela boshlaganligidan dalolat beradi. Mashhur nemis faylasufi ushbu muammoning yechimiga oid t la va aniq fikr bayon qilmagan b lsada, zini zi anglash — shaxs shakllanish jarayonining eng muhim elementi ekanligini ta'kidlaganligi, ushbu muammoni kun tartibiga q yganligining zi katta ahamiyatga molikdir.

Ikkinchisi: «Shaxs» degan tushunchani ishlatgan vaqtda nimani inobatga olmoq zarur? Ushbu tushuncha insonning yaxlitligini, yoki uning ma'lum bir muhim tomonini ifodalaydimi? «Shaxs» deganda inson borli ining tabiiy asoslari haqida gapirish kerakmi? degan savollardir. Ushbu savollarga javob bergan Kant, shaxs deganda, eng awalo, inson borU ining tabiiy asoslari haqida fikr yuritmoq darkor, deb qaradi. Bunday mulohazalarni «Antropologiya» asarining «Shaxsning xarakteri» b limida k rishimiz mumkin.

Kant inson strukturasi tabiiy va ijtimoiy tomonlarga b lib rganishni taldif etadi. U antropotsentrizm prinsiplariga qarshi chiqish, insonga ta'rif berganda uch muhim elementga alohida e'tibor berish zarur ekanligini ta'kidladi: «1. Tirik mavjudot sifatida insonda hayvoniy alomatlarining borligi. 2. Tirik va aqlli mavjudot sifatida unda insoniylik alomatlarining borligi. 3. Aqlli mavjudot va shuning bilan birga unda fikr-mulohazalarni singdirish imkoniyati mavjud b lgan shaxs alomatlari borligi»¹.

Inson shaxsini ifodalovchi turli alomatlarini har tomonlama tahlil qilgan Kant uning faoliyatidagi axloqiy cheklashlarning rni, bunday cheklashlarning turli qonunlarda ifodalanishi, ushbu qonunlarning jamiyat a'zolari kundalik faoliyatida z ifodasini topishiga alohida e'tibor berdi. Inson turli nomaqbul ishlar, hatto ba'zan jinoiy ishlar ham qilib q yishi mumkin ekanligini Kant rad etmadi. Axloqiy qoidalarga rioya qilmaslik oqibatida turli t qnashuvlar vujudga kelishi mumkin ekanligini ham tan oldi. Shuning bilan birga Kant inson axloqsizligini qattiq qoraladi. Kishilardan axloqiy norma va jamiyat oldidagi mas'uliyat, burchlarini bajarish zarur ekanligini talab qildi. Uning inson konsepsiyasida axloqiy poklik jamiyat a'zolari faoliyatining asosiy mezonidir. Lekin Kant axloqiy yetuklikda turli cheklashlar, man qilishlarni absolutlashtirdi. Buning natijasida inson faoliyati real shart-sharoitlar ta'siri ostida emas, balki individual ongga aloqador b lgan axloqiy talablar, qoidalar ta'sirida sodir b ladi.

¹ *Кант И.* Сочинения. В шести томах. Том 4(2), М., 1965, 27-bet.

Kant insonning zini zi bilish borasidagi faoliyatini qadrlaydi. zini zi bilish jarayonining inson faoliyati doirasiga kiritilishi Kantning falsafaga q shgan eng muhim hissalaridan biri edi. U birinchi marta bilish murakkab jarayon ekanligini tushuntirib, ushbu jarayorning ziga xos qonuniyatlari bor ekanligini isbotlab berdi. Birinchi marta bilinishi zarur b lgan substansiyaning ifodasi va strukturasini emas, biluvchini, ya'ni bilishga intilayotgan subyektning zini zi bilishda hal qiluvchi omil ekanligini dalillab berdi. Bunday holatni uning «Sof aqlni tanqid», «Prolegomenlap», «Muhokama qobiliyatini tanqid» asarlarida k rish mumkin.

Inson zini zi bilishda bilim hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini isbotladi. Kant inson bihmlarini ikki turga: tajribadan hosil b lgan bhimlar (apasteriori); tajribagacha mavjud b lgan yoki unga bo Uq b lman bilimlar (apriori)ga b ldi. Bilimlarning ichki strukturasini chuqur tahlil qilib, bilimlar ikki: empirik va transendental darajalarda namoyon b ladi, deb tushuntirdi. Empirik bilimlar inson individual xususiyatlariga bo liq b lsa, transendental bilimlar insonning umumiy holatiga, uning kelib chiqishiga, u yashayotgan muhitga bo liq b ladi, deb hisoblaydi.

Kantning tushuntirishicha, nazariy falsafaning asosiy vazifasi — tabiat, jamiyat, insonni bilishdan iboratgina emas, balki insonning olamni bilish borasidagi intellektual faoliyati qonunlarini aniqlash, sha qonunlar chegarasini belgilab berishdan iboratdir. U z falsafasini transsendental falsafa, zi yaratgan metodni esa tanqidiy metod, deb atadi. XVII asr ratsionalizmining dogmatik metodidan Kant yaratgan tanqidiy analiz metodining asosiy farqi shundaki, bu metod, eng awalo, inson faoliyatini, uning turli qobiliyatlari, malakalarini rganishga qaratilganligidir. Shunday qilib, buyuk nemis faylasufi Kant inson faoliyatini rganishning metodologik asoslarini yaratdi.

Nemis klassik falsafasining yirik vakillaridan biri Fixte Iogani Gotlibning¹ inson t risidagi fikr-mulohazaWi boshqalarnikidan keskin farq qiladi. Fixte falsafasining ziga xos xususi-

¹ Iogani Gotlib Fixte 1762-yilda tu ilgan. Awal Iena, keyinroq Lepsig universitetlarini tugatgan. Xonadon qituvchisi b lib ishlagan. 1755-yilda Iena universitetida professor boigan. 1805—1806-yillarda Erlangen va Kenigsberg universitetlarida ma'ruzalar qigan. 1810-yilda Berlin universitetining dekani b lgan. 1814-yilda vafot etgan. Uning falsafiy qarashlari «Fanshunolik» (1794), «Yopiq savdo davlati» (1800) asarlarida bayon etilgan.

mohiyat va hodisa (voqea), sabab va oqibat, miqdor va sifat, imkoniyat va voqelik, tasodif va zaruriyat, erkinlik k rinishlarida iiamoyon b ladi. Ushbu kategoriyalar sof aqlning turli bos-
(lichlarini ifodalaydi.

Gegelning fikriga k ra, inson — dunyoviy ruhning begonalashuvidan boshqa narsa emas. Xuddi shunday pozitsiyadan turib inson inson b lib shakllanish jarayonini tahlil qildi. Insonning inson b lib shakllanishida axloq hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi. Uning tushuntirishicha, axloqiy normalar, prinsiplar insoniy munosabatlarning turli-tuman shakllaridan tashkil topadi va dunyoviy aql xohish-irodasiga mos b ladi. Kishilar xulq-atvorini ifodalovchi turli axloqiy normalar, prinsiplar ular amaliy faoliyati tufayli emas, balki dunyoviy ruh rivojlanishining lah-zasi (momenti) sifatida vujudga keladi.

Gegel inson faoliyatining shakllari, individual va ijtimoiy ong, zini zi anglash, shaxs erkinligi haqida bir qator chuqur dialektik qoidalarni bayon qildi. Uning asarlarida insonning inson darajasiga k tarilishida mehnatning roli, kishilar turmushida mehnat qurollarining ahamiyati haqida bir talay fikr-mulohazalar bayon etilgan. Lekin Gegel insonning shakllanish jarayoni davrlarini ruhning rivojlanishi prizmasidan tkazib tahlil qildi. Chunki xuddi sha rah «rah haqidagi esdaliklarni, uning z zidan qanday mavjud b lib turganligi va qanday qilib ular zlarining hukmronliklarini tashkil qilib turganliklarini»¹ ifodalovchi y lni bosib tishi lozim.

Gegelning mehnat t risidagi qarashlari absolut ruh faoliyatiga, begonalashuv haqidagi mulohazalari esa anglash bilan z zini anglash orasidagi qarama-qarshilikka borib taqaladi. Xulosa qilib aytganda, Gegel falsafasida inson muammosi — z zini anglash fenomenologiyasi muammosidir. Uning uchun insoniylikning mohiyati zini zi anglash bilan bab-barobardir.

Inson bilan jamiyat, individ bilan davlat orasidagi zaro aloqadorlik masalalari haqida fikr yuritgan Gegel — tarixda shaxsning roli haqidagi subyektiv qarashlarni tanqid qildi. Uning fikricha, buyuk shaxslar — tarixiy zaruriyatni boshqalarga qaraganda t la va chuqur tushunuvchi kishilardir. Lekin tarixiy zaru-

¹ Гегель. Сочинения. В 14-ти томах. Том 14. М., 1959, 434-bet.

riyat absolut ruhning rivojlanishiga, umumbashar tarixi esa ongda va z zini anglash borasida erishilgan taraqqiyotga mos b lmo i lozim. Shu qoidalarga asosan tarixiy shaxslarning faoliyati ijtimoiy rivojlanish qonunlariga emas, balki dunyoviy ruh taraqqiyoti qonunlariga b ysunmo i darkor.

Inson muammosi Lyudvig Feyerbax¹ falsafiy mushohadasi-ning asosiy obyekti edi. U, inson muammolariga ba ishlangan «Yangi falsafa», «Kelajak falsafasi»ni yaratishga butun ongli umrini baxshida etdi. Feyerbaxning fikriga muvofiq, haqiqiy falsafa, bu antropologiya — inson haqidagi ta'limotdir. Faylasuf uchun moddiylik bilan ma'naviylik birligi asosini inson tashkil etgandagina uning haqiqiy ma'nosi namoyon b ladi.

Feyerbax asos solgan «Yangi falsafa» prinsiplariga muvofiq, inson tabiatning b lagidir. U tabiat tufayli yashaydi. Tabiat insonni boquvchi onadir. Shuning uchun inson tabiat oldida bir umrga qarzdordir. «Yangi falsafa» tabiat insonni vujudga keltiruvchi asosiy bazis deb hisoblaganda, insonni falsafaning yakka-yu yagona, o'iy predmetiga aylantira borib, z navbatida, antropologiyaga, shuningdek, fiziologiyaga, universal fanga aylantiradi².

Feyerbaxning fikriga k ra, tabiatning b lagi b lgan sha tirik maxluqot, ya'ni inson, ziga xos spetsifik xususiyatlarga ega b ladi. Insonning ziga xos xususiyatlaridan biri, uning fikr-mulohaza yuritishga qodir ekanligidir. Insonning ziga xos xususiyatlari haqida fikr-mulohaza yuritgan faylasuf bunday deb yozgan edi: «Iroda, fikrlash va hissiyotda insonning oliy, absalyut mohiyati va uning yashashdan maqsadi namoyon b ladi»³. Insonning fikr-mulohazasi tufayli ajdodlar yaratgan intellektual boylik avlodlarga yetkaziladi. Xuddi shu ma'noda, fikr-mulohaza

¹ Lyudvig Andreas Feyerbax 1804-yilda Bavariyaning Landstut shahrida huquqshunos oilasida tu ilgan. 1823-yilda gimnaziyani tugatgach, Gaydelburg universiteti ilohiyot fakultetiga qishga kirgan. Universitetni tugatmagan. Berlin universiteti falsafa fakultetini tamomlagan. Erlangen universitetida qituvchi b lib ishlagan. Xristian dini qoidalarini tanqid qilgani uchun universitetdan haydalgan. Shundan s ng shaharni tark etgan, qishloqda yashagan. Butun umrini yangi din — muhabbat dini yaratishga sarflagan. 1827-yilda vafot etgan. Uning antropologik falsafasining asosiy oyalari « lim va abadiylik haqida ba'zi mulohazalar», «Gegel falsafasini tanqid» (1838-y.), «Xristianlikning mohiyati» (1841-y.) asarlarida bayon qilingan.

² *Фейербах Л.* Избранные философские произведения. В двух томах. Том 1. М., 1955, 202-bet.

³ sha asar, 31-32-betlar.

aqlning yagona yetaklovchisidir. Mutafakkirning ta'kidlashicha, msondan tashqarida turadigan hech qanday ilohiy aql y q, b lishi ham mumkin emas.

Feyerbax uchun inson, eng awalo, moddiy obyekt, falsalaning yagona munosib, universal va «oliy predmetidir». U insonni psixofiziologik mavjudot, deb tushuntirdi. Bunday oyani ol a surgan mutafakkir Gegelning inson t risidagi abstrakt qarashlariga qarshi bordi. Ayniqsa, insonni Xudo yaratdi, degan likrni rad qildi. Feyerbaxning ishonitirishicha, insonni Xudo yaratgan emas, aksincha, inson Xudoni yaratgan, Xudo obrazi-ning zi, inson ruhi proeksiyasidir, yohud «inson tabiatining» begonalashuvidan boshqa narsa emas.

Gegelning inson t risidagi abstrakt qarashlarini rad etgan Feyerbax, uning dialektik iste'dodidan ham foydalanmadi. Bu Feyerbaxning inson t risidagi fikr-mulohazalarida ham namoyon b ladi. Gegelga qarama-qarshi laroq, Feyerbax «inson tabiatini» belgilashda uning biologik tomonlarini ulu ladi. Boshqacha aytganimizda, insonda insoniy fazilatlarini shakllantirishda va uni rivojlantirishda biologik omillar rolini absolutlashtirdi. Natijada, inson faoliyatida his-tuy uning ahamiyatini b rtirib k rsatdi. Individd faoliyatining sodir b lish sabablari, odob, axloqiy normalar, ijtimoiy munosabatlar — ularning barchasi Feyerbax tomonidan antropologik prinsip bilan lchandi.

Feyerbaxning tushuntirishicha, inson olamni bilishga qodir. Chunki unda olamni bilish uchun zarur b lgan barcha sezgi organlari bor. U insonning sezgi organlarini falsafaning olamni bilish borasidagi organlaridir, deb ta'kidlaydi. Inson olamni nafaqat aql imkoniyatlariga, balki his-tuy u ma'lumotlariga tayanib ham biladi. Chunonchi, hissiyot yordamida yaxshilikni, yomonlikni, bir ibora bilan aytganda, inson ichki olamida b layotgan zgarishlarni bevosita yoki bilvosita sezadi. Chunki hissiy bilish bevosita yoki bilvosita b lishi mumkin. Feyerbax yozganidek, «Nafaqat tashqi, balki ichki, nafaqat tana, balki ruh, nafaqat narsa, balki «Men» sezishning predmetidir. Shuning uchun ham hamma narsani bevosita yoki bilvosita hissiy bilish mumkin»¹.

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения. В двух томах. Том 1. М., 1955, 190-bet.

Feyerbax odamlarning baxtli-saodatli b lishlarini orzu qiladi. Uning e'tirof etishicha, odamlarning baxtli-saodatli b lishi ijtimoiy muhit bilan bo liq. Chunonchi, ijtimoiy muhit insonning baxt-saodatga erishishi uchun qulay shart-sharoit yaratishi yoki t sqinlik qilishi mumkin. Odamlar baxtli-saodatli b lishlari uchun, jamiyatning barcha sohalarida ijtimoiy adolat prinsiplari hukmronlik qilmo i darkor. Baxt-saodat, eng awalo, insonning moddiy-ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishida namoyon b ladi. Insonning baxt-saodatga erishishida uning irodasining mustahkamligi, prinsipiialligi alohida e'tiborga molikdir. z navbatida, inson baxt-saodatga erishmo i uchun boshqalar bilan birlashmo i lozim, degan oyani ilgari suradi. Faylasufning ta'kidlashicha, odamlarning baxt-saodatga intilishi, u yaratgan axloq ilmining asosini tashkil etadi.

Feyerbax jamiyatda ijtimoiy adolat prinsiplarini, kishilar rtasida tenglik, d st-u birodarlikni qaror toptirishning yagona y li, yangi din — muhabbat dinini shakllantirishdir, deb biladi. Uning fikriga muvofiq, bunday din gumanistik axloq rolini bajarmo i, fuqarolarni bir-birlariga nisbatan mehr-oqibatli qilib tarbiyalamo i lozim. Bu dinga k ra, «Inson insonga Xudo»ga aylanmo i kerak. Kishilar tabiatida mavjud b lgan xudbinlik, hasad kabi ayrigumanistik illatlarni bartaraf etmo i zarur.

Feyerbaxning fikriga k ra, yangi dindagi muhabbat xudbinlik, hasadning zi emas, balki kishilarni undan ozod qiluvchi vositadir. Muhabbat — kishilarni xudbinlikdan, hasaddan qutishga undovchi, ularni yaxshilikka, ezgulikka daVat etuvchi buyuk quroldir. Aniqroq qilib aytganda, Feyerbax yaratgan bu qurol — yaratish, bunyod etish qurolidir. Shuning uchun ham muhabbat dini jamiyat hayotining muhim prinsipiga aylanmo i darkor. Faylasufning muhabbat haqidagi fikr-mulohazalari zining sodda, oddiyligiga qaramasdan yangi gumanistik oyalarni yaratish uchun asos yaratdi.

Feyerbaxning tushuntirishicha, antropologiya tufayli, inson dinning haqiqiy mazmunini bilib oladi. Uning fikriga muvofiq, inson tabiatida mavjud b lgan turli his-hayajonlar, kechinmalar, iztiroblar, chunonchi, quvonch va tashvish, muhabbat va loqaydlik, q rquv va jasorat mavjudligi uchun yuzaga keladi. Bunday rahiy kechinmalar b lmasa dinga ehtiyoj tu ilmas edi.

Yuqoridagi nkr-mulohazalardan k rinib turibdiki, klassik falsafa namoyandalari insonning inson darajasiga k tarilishida aql asosiy rol ynaydi, deb tushuntirdilar. Insondagi intellektual imkoniyatlarni qadrladilar. Lekin inson tarixiy taraqqiyotning mahsuli ekanligini e'tiborga olmadilar. Shunday b lishiga qaramasdan, klassik falsafa namoyandalari inson falsafasi taraqqiyotiga munosib hissa q shdilar. Chunonchi, nemis klassik falsafasining namoyandalari: birinchidan, dialektika ta'limotini har tomonlama rivojlantirdilar. Uni faqat «sof aqlni tanqid» qiluvchi vosita (Kant) emas, balki insonning eng nodir qobiliyati — bilishning yaxlit bir butun sistemasi, deb tushuntirdilar. Ikkinchidan, dialektik fikrlash uslubini tarixiy taraqqiyot jarayoniga tatbiq etib, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini yaratishga urinib k rdilar. Uchinchidan, ijtimoiy taraqqiyot doimo harakatda b lgan jarayon ekanligi, ertami-kechmi faylasuflar ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini bilib olishlariga ishonch hosil qildilar. Gumanistik oyalarni har tomonlama ulu ladilar. Insonni e'zozlash falsafaning vositasi emas (Kant), balki asosiy maqsadidir, uning universal predmetidir (Feyerbax), degan xulosaga keldilar.

XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropada bir guruh faylasuflar klassik falsafa an'analarini qattiq tanqid qilgan b lsalar, ikkinchi guruh faylasuflar uning asosiy qoidalarini himoya qila boshladilar. Boshqacha aytganimizda, Yevropa falsafiy tafakkurining bir qutbida klassik falsafaning tanqidchilari, ikkinchi qutbida uning himoyachilari t plana boshladilar. Shuning uchun ham XX asr falsafasining eng muhim xususiyati — antiklassik va noklassik falsafa paydo b lganligi bilan xarakterlanadi.

XIX asrning 40—50-yillarida neokantchilik, neogegelchilik, neotomizm, marksizm tarafdorlari klassik falsafa an'analarini himoya qila boshladilar. Xususan, neokantchilik falsafasi asosiy qoidalarini shakllantirishda Marburg va Baden maktabi namoyandalari fidoyilik qildilar. Marburg maktabining asoschilari: G.Kogen (1842-1918-y.), P.Natorp (1854-1924-y.), E.Kassirerlar (1874— 1945-y.) Immanuil Kantning transendental falsafasini rivojlantirishga harakat qildilar. Boshqacha aytganimizda, bilishning transendental uslubini yaratishga, ilmiy bilish jarayonini psixologizmdan xalos qilishga urindilar.

Marburg falsafa maktabi namoyandalari fikriga ko'ra, inson ilmiy bilimlarining manbai bilinishi zararli bo'lgan subyekt, ya'ni inson ongining strukturasi emas, balki fanning mantiqiy strukturasi. Ko'rinib turibdiki, marburgliklarning ishontirishicha, bilish jarayoni ichki strukturani o'rganishni bilish jarayonining zidanti emas, balki bu jarayondan tashqarida turgan boshqa aloqalardan boshlash zarur. Bunday holatda bilish jarayoni sof bilish mantiqiga aylanib qoladi. Shuningdek, marburgliklar inson bilimlarini hosil qilish jarayonini aniq fanlarning mantiqiy asosiga tayanib o'rganish lozim, deb tushuntiradilar. Mantiq inson bilimlarining haqiqatga muvofiqligini emas, balki tashqi dunyodagi mavjudlikni, vujudga kelish jarayonidagi umumiylik va zaruriylik qonuniyatlarini o'rganmoqchi lozim, degan fikr-mulohazalarni ilgiriga tashlaydilar.

Neokantchilik o'yalarini har tomonlama rivojlantirishda Baden falsafa maktabi namoyandalari: V.Vindelband (1848—1915-y.), E.Rikkert (1863—1936-y.) munosib ulush qo'shishdilar. Ularning butun sa'y-harakatlarini ilmiy bilish metodologiyasini yaratishga qaratdilar. Badenliklarning tushuntirishicha, tabiiy fanlar hodisa va voqealarning takrorlanib turadigan tomonlarini o'rganmoqchi, bunda umumlashtirish, qonunlashtirish (rasmiylashtirish) usullariga tayanmoqchi, madaniyat haqidagi fanlar esa individuallashtirish, tasvirlash usullaridan foydalanishi zarur.

Baden falsafa maktabi namoyandalari, olamdagi eng noyob mavjudot — insonni o'rganishda, uning individual, xos xususiyatlarini umuminsoniy qadriyatlar sifatida ko'rib chiqish zarurligini alohida ta'kidlaydilar. Insonning inson bo'lib shakllanish jarayonida umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati beqiyos ekanligini ta'kidlash bilan birga, E.Rikkert aytganidek, qadriyatlarni baholash bilan qo'shib qorib yuborib bo'lmaydi. Chunki baholash — bu aniqlangan dalillar sifatida ko'rib chiqilgan bo'lmaydigan, subyektiv munosabatlardir. Qadriyatlar esa subyektga bog'liq bo'lmagan reallikdir. Ularning har qaysisi o'zicha alohida harakat qiladi. Qadriyatlar aprior, transendental, umum ahamiyatga ega bo'ladi. E.Rikkert ko'pincha ta'kidlaganidek, qadriyatlar individuallikning ta'rifi emas, balki shaxs individual ongini orqali ijtimoiy aloqalarni vujudga keltiruvchi, ijtimoiy ongning ideal shaklidir. Individual va ijtimoiy ong orasidagi zaro aloqa-

dorlik tarix va madaniyat t rtsidagi fanlarda z ifodasini topadi
liarada qadriyatlarni individuallashtirishning muhim sharti, deb
hisoblanadi.

Kant asos solgan nazariy va amaliy aql rtsidagi farqqa
layanib, neokantchilar falsafa bilan fan rtsida chegara bor,
deb ylaydilar. Ularning fikriga muvofiq, fan nazariy fikr-mu-
lohazalarga, hodisalar va voqealar t rtsidagi empirik
maTumotlarga asoslansa, falsafa turli normalarni, qadriyatlarni
rganishi zarur.

Shuning uchun falsafa — aksiologiya, ya'ni qadriyatlar
t rtsidagi ta'limot b lib, uning predmeti subyekt bilan qadriyat
orasidagi aloqadorlikni rganishdan iborat b lmo i lozim emish.
Shunday qilib, neokantchilar inson zligini anglash taraqqiyo-
tida qadriyatlarining ma'lum ierarxiyasini aniqlab berishga intil-
dilar. Falsafiy bilimlarning yangi tarmo i, qadriyatlar haqidagi
fan — aksiologiyaga asos soldilar.

Noklassik falsafa taraqqiyotiga diniy falsafa ham z ta'sirini
tkazdi. Bunday holatni klassik falsafa an'analarini himoya qilib
chiqqan falsafiy oqimlardan biri — neotomizmda yaqqol
k rishimiz mumkin.

Neotomizm — katolitsizmning tarmoqlaridan biri b lib, XIX
asrning 70-yillarida Vatikanning qarorlari ta'sirida vujudga keldi.
Uning asoschisi — Rim papasi Lev XIII dir. Neotomizm
oyalarini jahonda tar ibot va tashviqot qilishda XX asrning
mashhur neotomistlari: LMariten (1882—1973-y.), EJilson
(1884-1978-y.), CMarsel (1889-1973-y.), P.Teyyar de
Shardenlar (1881—1955-y.) jonbozlik qildilar.

Neotomizm rta asr tomizmidan tubdan farq qiladi. Unda
Foma Akvinskiy qarashlaridagi asosiy oyalar nemis klassik fal-
safasining asoschilari Kant, Shelling, Gegel qarashlari bilan
birlashtiriladi. Ana shunday nuqtayi nazar bilan fikr-mulohaza
yuritgan neotomistlarning tushuntirishicha, insoniyat bosib tgan
tarixiy taraqqiyot har bir kishining xatti-harakatiga bo liq b lib,
oldindan transendental kuchlar tomonidan belgilab beriladi.

Nemis klassik falsafasi yutuqlariga suyangan neotomistlar
din bilan fanni bo lamoqchi b ladilar. Neotomistlarning
tushuntirishicha, din va fan hech qachon biri — ikkinchisiga
zid kelmaydi, balki biri ikkinchisini t ldiradi. Din ham, fan

ham aslida odamlarni yagona maqsadga yetaklovchi ikki y ldir. Ular yagona maqsad deganda Xudo tomon borishni nazarda tutadilar.

Neotomistlar fikriga muvofiq, inson aqliy bilishining manbai tafakkurdir. Olamdagi barcha mavjudotlar yaratuvchisi Xudo b lganidek, inson tafakkurini ham Xudo yaratgan. Shuning uchun inson aql-zakovatining asosiy maqsadi — Olloh marhamatini bilishga qaratilmo i darkor. Lekin insonning bilish borasidagi faoliyatining chegarasi bor. Inson ilmiy bilish yordamida faqat tabiatda sodir b ladigan hodisalar, voqealar sir-u sifatlarini bilib oiishi mumkin, afsuski, dinda b ladigan zgarishlarning sababini bila olmaydi. Chunki diniy aqidalar inson aqli imkoniyatlaridan ustun turadi, inson aql-zakovati yordamida Xudo borli ini bilib b lmaydi. Inson, yuqorida e'tirof etilganidek, faqat moddiy olamda sodir b ladigan zgarishlarni bilish orqali Olloh qudrati va ifodasini biladi.

Nemis klassik falsafasining ratsionalistik, gumanistik an'analariga suyangen neotomizm, XIX asrning 70-yillarida olam bilan odam orasidagi zaro aloqadorlik muammolarini Xudo borli i, uning karomatlari, olijanob fazilatlarini, xislatlarini chi iri idan tkazib tahiil etgan b lsa, XX asrga kelib zining hayotdagi m ljallarini (orientatsiyasini) tubdan zgartirdi. Boshqacharoq aytganda, neotomizm ham diniy falsafaning boshqa y nalishlari kabi zining hayotdagi orientatsiyasini qayta k rib chiqdi. Tar ibot va tashviqot markaziga inson va uning manfaatlarini himoya qilishni maqsad qilib q ydi. Butun kuchini odamlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalashga, jahonda tinchlikni barqaror qilishga safarbar etdi.

Klassik falsafa an'analarini himoya qilishda neogegelchilar: R.Kroner (1884-1974-y.), GXasson (1862-1932-y.), B.Krocne (1866-1952-y.), JJentile (1875-1944-y.), F.Bredli (1846-1924-y.), LRoysa (1855-1916-y.), J.Val (1888-1974-y.), A.Kojev (1902-1968-y.). JJppolit (1907-1968-y.) «Gegel tomon orqaga qaytish» shiori ostida tar ibot va tashviqot ishlarini olib bordilar. Klassik falsafa qoidalarini tanqidiy rganishda va uning gumanistik asoslarini har tomonlama rivojlantirishda nemis mutafakkirlari Karl Marks (1818—1883-y.) va Fridrix Engels (1820-1895-y.) fido-yilik qildilar.

Hozirgi zamon ilmiy-falsafiy adabiyotlarda Karl Marks va Fridrix Engelsning gumanistik qarashlari yuzasidan bir-biriga qarama-qarshi fikrlar bayon qilinmoqda. Xususan, ayrim tadqiqotchilar Karl Marksning inson t risidagi ta'limotini tanqidiy tahlil qilsalar, ikkinchi guruh jamiyatshunoslar Karl Marks ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarida inson muammosiga e'tibor bermagan, zining butun diqqat-e'tiborini kapitalistik ishlab chiqarish usulining mohiyatini ochib berishga qaratgan, deyishmoqda. Uchinchilari esa Karl Marks falsafada inson muammosini hal qilishda baholi qudrat z hissasini q shdi, demoqdalar.

Fikr va mulohazalarning turli-tuman b lishidan qat'i nazar Karl Marksning inson t risidagi qarashlariga xolisona baho berish, inson t risidagi fikr-mulohazalari qanday b lsa shundayligicha, har qanday siyosiy b yoqlarsiz kelajak avlodlarga yetkazish, bugunning talablariga javob bermaydigan qoidalarini tanqid qilish va ijobiy tomonlarini saqlab qolish, undan tanqidiy foydalanish insonshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Alohida ta'kidlash zarurki, K.Marks falsafiy ta'limotining ayrim tanqidchilari uning qarashlarini soxtalashtirayotirlar. Marks qarashlaridagi gumanistik fikr-mulohazalar mohiyatini, undagi fuqarolarni har qanday zulmdan, z ravonlikdan ozod qilishga, insonni har tomonlama erkin rivojlanishi uchun zarur b lgan shart-sharoitlarni yaratib berishga qaratilgan ijtimoiy y nalishni tushunib yetmayotirlar yoki tushunishni istamayotirlar.

Inson t risidagi markscha konsepsiya ham jahon ijtimoiy taraqqiyotining rivojlanish darajasidan kelib chiqdi. Chunonchi, ijtimoiy munosabatlardagi keskin zgarishlar insonning axloqiy degrodatsiyaga giriftor b lishi, uning ongi va faoliyatida begonalashuvning vujudga kelishi sabablarini har tomonlama tahlil qilish zaruriyati kundan-kunga ortib boraverdi. Qashshoqlik, ommaning har tomonlama talanishi, odamlarni ekspluatatsiya qilishning kuchayib ketishi, ijtimoiy antogанизm, depersonalizatsiya, antigumanizmning sib borishi — bularning hammasi inson tabiati, uning ijtimoiy mohiyati t risida avval mavjud b lgan nuqtayi nazarlarni qayta k rib chiqish-

ni taqoza etdi. Shunday qilib, inson manfaati, ehtiyoji, intilishi bayramona tantana emas, balki ijtimoiy hayotning real manzarasi edi. Xuddi shu zaruriyat K.Marks uchun, inson ijtimoiy manfaatini himoya qiladigan yangi konsepsiyani ishlab chiqishga turtki b'ldi.

Marksdagi insonparvarlik o'ylari tahlilini uning «1844-yil iqtisodiy-falsafiy q'lyozmalari»da k'rish mumkin. Marksizm tarixining tadqiqotchisi CXKorniyuning¹ ta'kidlashicha, bu asarda insoniyat bosib tgan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot y'li, insonning tabiatga, jamiyatga b'lgan munosabati masalalari aks etgan. Xuddi shuning uchun ham, ushbu asarni Marksning inson t'risidagi nazariy fikrlari debochasi desak b'ladi. Shuningdek, O.Korniy «q'lyozmada» bayon etilgan inson t'risidagi fikr-mulohazalarni absolutlashtirib yubormaslik zarurligini ham eslatib tadi. Chunki q'lyozmada «ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotining bayoni, hali Feyerbaxcha gumanistik nuqtayi nazardan b'yab amalga oshirilgan edi»².

KMarksning «1844-yilning iqtisodiy-falsafiy q'lyozmasi»ning tahlili shundan dalolat beradiki, uning inson t'risidagi fikr-mulohazalari, nafaqat falsafiy qarashlari sistemasida muhim ahamiyatga ega edi, balki butun ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarining mohiyati — yadrosini tashkil etadi. Uning keyingi yillarda shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy fikrlari xuddi shu yadro atrofida markazlashdi.

K.Marksning inson t'risidagi fikrlarini «Feyerbax t'risidagi tezislar»dan³ bilib olish mumkin. sha tezislarining birinchisida «1844-yilning iqtisodiy-falsafiy q'lyozmasi»da inson t'risida ol'a surilgan o'ylar davom ettirilgan. Chunonchi, Marks insonning ongi bilan faoliyati orasida zaro aloqadorlik muammolarini rganishga alohida e'tibor berdi. Uning fikriga muvofiq, tashqi olamni in'ikos oynasida idrok qilish emas, balki subyektни obyekt bilan zaro aloqadorligi, inson faoliyatining natijasidir. Inson faoliyati deganda, nafaqat olamni hissiy idrok qilish yoki

¹ Корню О. К.Маркс и Ф.Энгельс. Жизнь и деятельность. Перевод с немецкого. Том 2. М., 1961, 113-бет.

² Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Том 20, 491-бет.

³ Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Том 3, 1-бет.

fikr yordamida bajarilgan intellektual ish tushuniladi, balki moddiy va ma'naviy farovonlikni yaratish borasida k rsatilgan sa'y-harakat yoxud atrofimizni rab turgan tashqi olamni zgartirishga qaratilgan faoliyat, ya'ni tajriba tushuniladi. Xuddi shu tajribada inson zining haqiqiy basharasini k rsatadi. Boshqacha aytganda, chinakamiga butun borli i va z qudratini, z tafakkurining turli-tuman qirralarini namoyon qiladi.

Karl Marks zining «Kapital» (1867) asarida kishilar turmush tarzini ijtimoiy ishlab chiqarish prizmasidan tkazib chuqur tahlil qildi va inson — ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy mahsuli, degan xulosaga keldi. Bu xulosa inson t risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyotiga q shilgan muhim hissa edi. Xuddi shu asarda «inson tabiati» haqidagi tmish faylasufiari ol a surgan oyalar yangi dalillar bilan boyitildi. «Inson tabiati» deganda KMarks individning alohida jinsga xos tirik mavjudot ekanligini ifodalovchi biologik, psixologik va ijtimoiy xususiyatlarning yi indisini tushundi.

KMarksning fikriga k ra, «inson tabiati» bevosita tabiat bilan bo liq. Inson — bevosita tabiiy mavjudotdir. U tabiiy mavjudot sifatida, xususan, tirik mavjudot sifatida zida yashash uchun zarur b lgan barcha tabiiy, hayotiy kuchlarni birlashtirib turadi.

sha kuchlar insonni faoliyat k rsatuvchi tabiiy mavjudotga aylantiradi¹. Shunday b lishiga qaramasdan, ijtimoiy munosabatlar inson borli ini vujudga keltiruvchi asosiy q tomirdir. Shuning uchun K. Marks «Feyerbax t risidagi tezislar»da insonning mohiyati ijtimoiy munosabatlar yi indisidan iborat, degan edi. Shu asnoda «inson tabiati» va «inson mohiyati» orasiga chegara q yildi.

«Inson tabiati» insoniy xususiyatlarning juda katta spektrini ziga qamrab oladi. Marksning tushuntirishicha, egallagan hajmi, qamrab olgan xususiyatlari jihatidan «inson tabiati» tushunchasi «inson mohiyati» tushunchasiga qaraganda kengroq, kattaroq tushunchadir. Inson mohiyati tushunchasi — inson degan tirik zotning eng asosiy, eng umumiy xususiyatlarini zida mujassamlashtiradi.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Том 42, 162—163-бетлар.

K.Marks asos solgan inson t ridadagi yangi dialektik konsepsiyani XIX asrning yetmishinchi yillarida F.Engels zining «Maymunning odamga aylanishida mehnatning roli» (1876~y.) asarida birinchi marta inson — antropogenez jarayonining mahsuli ekanligini har tomonlama asoslab berdi. Antropogenez jarayonining sodir b lishida mehnatning roli yangi dalillar bilan isbotlab berildi. F.Engels ta'kidlaganidek, mehnat — bu «kishilik jamiyatini maymunlar t dasidan ajratib turuvchi ifodali belgidir»¹.

Inson mehnat faoliyatini tahlil qilish, rganish, F. Engels fikriga k ra, antropogenez va sotsiogenez jarayonlari rtasidagi diaiektik aloqadorlikning mohiyatini ochib berdi.

F.Engelsning ta'kidlashicha, antropogenez uzoq davom etadigan va murakkab jarayon b lib, zining dastlabki bosqichida tmish davriga mos, ya'ni odam bilan hayvon orasidagi mavjudotga xos shaklni tashkil etadi. Ushbu jarayonni har tomonlama tahlil qilgan F.Engels inson va kishilik jamiyati taraqqiyoti hamisha bir tekisda sodir b lmasiigi, balki sakrab-sakrab, notekis rivojlanishi haqidagi muhim qoidani bayon qildi. Uning tushuntirishicha, har qanday jamiyatning ham vujudga kelishida tiklanish va oyoqqa turish davri b ladi. Shu davrlar z navbatida sha jamiyatga xos insonning ham shakllanish davrlari b ladi.

F.Engelsning «Maymunning odamga aylanish jarayonida inehnatning roli» asarida ol a surilgan inson t ridadagi oyalar, uning boshqa asarlarida, jumladan, «Oila, xususiy mulk va davlatning kelish chiqishi» (1884) nomli asarida yanada rivojlantirildi. Bu asarida F.Engels inson faoliyatini chuqurroq tahlil qildi. Chunonchi, insonning faoliyati doirasiga insonni inson ishlab chiqishini ham kiritdi. F.Engelsning fikriga k ra, ishlab chiqarish bevosita hayotning zini takror ishlab chiqarishdan iboratdir. sha jarayonning zi ikki k rinishda: bir tomondan, yashash uchun zarur vositalar, ya'ni oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-bosh, uy-joy, uning uchun kerak b lgan jihozlar ishlab chiqarishda, ikkinchi tomondan esa, insonning zini ishlab chiqarish, ya'ni jinsni davom ettirishda namoyon b ladi².

¹ Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Том 20. 491-bet.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Том 21, 25—26-betlar.

Shunday qilib, Marks bilan Engels klassik falsafa qoidalarini, ayniqsa, Gegel va Feyerbax falsafiy qarashlarini tanqidiy tahlil qildilar, asosiy qoidalarini rivojlantirdilar va noklassik falsafani yangi bosqichga kildirdilar. z navbatida, nemis klassik falsafasiga yakun yasadilar. Marks va Engels munosib hissa q shgan noklassik falsafaning eng muhim yutuqlaridan biri — inson t risidagi yangi dialektik konsepsiyaning yaratilganligidir. Ushbu konsepsiyaga muvofiq, har qanday jamiyat inson tabiatiga z tuzatishlarini kiritadi. Jamiyat qanday b lsa, sha jamiyatda shakllangan inson qiyofasi ham shunday b ladi. Shuning uchun ham, inson qiyofasida mavjud b lgan barcha yaxshi fazilatlar ham, yomon illatlar ham jamiyatda mavjud b lgan ishlab chiqarish munosabatlari bilan bevosita bo liq b ladi.

Marksizmning davomchilari Marks va Engels yaratgan ushbu dialektik konsepsiyani ijtimoiy hayotga, ayniqsa, insonning ruhiy-ma'naviy kamol topish jarayoniga tadbiiq etishda q pol xatolarga y l q ydilar. Xususan, bunday murakkab jarayondagi milliylik va umuminsoniylik rtasidagi dialektik aloqadorlik mexanizmi sinfiylik, revolyutsion z ravonlik prinsiplariga b ysundirildi. K.Marks va F. Engels orzu qilgan «real gumanizm» unga qarshi b lgan antigumanizmga aylantirildi. Oqibatda, kishilarning ma'lum qismi zining ongi va faoliyatini tahlil qila bilmaslik kasaliga giriftor b ldi. Ma'naviyati zaiflashib qolgan millionlab kishilar totalitar jamiyatning kichik «murvatchalariga» aylanib qoldilar.

V. ANTIKLASSIK FALSAFA VA INSON BORLI I

XIX asrning 40—50-yillari Yevropa falsafiy fikrlash taraqqiyotida ulkan burilishlar pallasini birlashtirib, klassik falsafa anʼanalariga zid fikrlash madaniyati — antiklassik falsafa shakllana boshladi. Antiklassik falsafa qoidalari: personalizm, neopozitivizm, pragmatizm, ssentizm, radikalizm, simvolizm va kosmizm, ayniqsa, ekzistensializm kabi falsafiy oqimlarda oʻz ifodasini topdi. Antiklassik falsafa klassik falsafa tamoyillarini qayta koʻrib chiqishni, hatto uning baʼzi qoidalaridan umuman voz kechishni taklif etdi.

Klassik falsafa qoidalariga keskin qarshi chiqish, uning qoidalariga mutlaqo zid boʻlgan antiklassik nuqtayi nazardan yondashish kayfiyati ekzistensializm falsafasining buyuk namoyandalari, daniyalik olim S.Kyerkegor, germaniyalik faylasuflar A.Shopengauer, F.Nitsshe, O.Shpengler, rossiyalik faylasuflar N.A.Berdyayev, L.I.Shestov, ispan yozuvchisi M. de Unamuno asarlarida oʻz ifodasini topdi.

XIX asrning mashhur faylasuflaridan biri Seren Kyerkegor (1813—1855-y.) aytganidek¹, falsafa inson hayotining barcha qirralarini koʻra bilish, uning his-hayajonlari, tashvish-u quvonchlarini oʻz vaqtida ifodalab olishi, har bir kishi oʻzligining, oʻziga xos «Men»ining, yaxshilik va yomonlikning farqiga borishi lozim. Klassik falsafa esa inson muammosiga beparvolik bilan qarar, inson tashvishlarida abstrakt, umumiy fikr yuritir, tirik kishining tashvishlariyu quvonchlaridan, fikr yuritish madaniyatidan yiroq edi.

S.Kyerkegor fikriga asosan, XX asr inson falsafasida tub sifatiy burilish yasamoq zarur edi. Daniyalik faylasuf birinchilardan boʻlib falsafiy leksikonga «ekzistensiya» degan tushunchani kiritdi. Ekzistentsiya deganda, inson borliqning mavjudlik usuli, insonning mohiyati emas, balki inson shaxsining bilib boʻlmaydigan, takrorlanmas, yaʼni uning noobyektiv holatlari tushuniladi. Uning ekzistensialistik qarashlari: «Yoki-yoki» (1843-y.), «Quv va titroq» (1843-y.), «Quv tushunchasi» (1844-y.), «Lim kasali» (1849-y.) asarlarida bayon etilgan.

¹ Бъаовский Б.Э. Кьеркегор. М., 1972.

Kyerkegorning fikriga ko'ra, inson zining mavjudligini hayoti uchun o'ir b'lgan lahzalarda yaqqolroq sezadi. shah o'ir damlarda inson zligi bilan uchrashadi. Uchrashuv paytida yashash, ishlash tarzini tanlash zaruriyati tutiladi. Hayotning o'ir damlarida oqilona y'ltopish uchun tanlash vaziyatining sodir b'lish jarayonini har tomonlama tahlil qilish zarur, degan xulosaga keladi. Daniyalik allomaning e'tirof etishicha, hayotda tanlash, insonni turli iztiroblardan, vahimalardan ozod qilmoq uchun uning ruhiyati uchun muhim: nafasat, axloqiy va xudoj'ylik bosqichlarini bosib t'mo'i zarur.

Kyerkegorning tushuntirishicha, inson ruhiy kamolotining nafasat bosqichida uning ichki dunyosiga hissiyotlar hukmronlik qiladi. Hayotdan ko'proq zavq-shavq, lazzat olishga intiladi. Biroq inson qanchalik his-tuy'u ta'siriga berilsa, shunchalik z'hayotidan qoniqmaslik kasaliga giriftor b'ladi. Xuddi shah norozilik tuy'usi insonni axloqiy bosqich tomon boshlaydi. Endilikda inson turmush tarzida mas'uliyat, burch, insof, diyonat kabi tuy'ular ustuvorlik qila boshlaydi. Bu bosqichda inson hissiyotlar ta'siridan voz kechib, zining ongi va faoliyatini axloqiy qoidalarga b'ysundiradi. Ezgulik bilan yovuzlik, yaxshilik bilan yomonlikning farqini tushunib oladi. T'rillik, yaxshilik y'lini tanlagan shaxs darajasiga ko'tariladi.

Kyerkegorning ta'kidlashicha, inson rahiy kamolotining uchinchi — xudoj'ylik bosqichida, zining e'tiqodi bilan bevosita muloqotda b'ladi. Muloqot natijasida, har qanday umumaxloqiy qoidalar talablaridan yuqori ko'tariladi.

Kyerkegorning ta'kidlashicha, inson shaxs darajasiga ko'tarilmo'i uchun unga erkinlik zarur. Erkinlikka erishgan inson chekadimi yoki chekmaydimi, piyoda yuradimi yoki velosepedda yuradimi, bunday turmush tarzining shakllarini z'ltanlaydi. Shuning uchun erkinlikni tanlashning mutlaq imkoniyati, deb biladi.

Shunday qilib, Kyerkegor odamlardan har qanday sharoitda ham oqilona y'ltopishga — tanlashga mas'uliyat bilan qarashga da'vat etadi. Uning e'tirof etishicha tanlash har doim tasodifan, t'satdan yuzaga keladi. Hech qanday sabab va oqibatlar bilan bo'lanmaydi. Mabodo, tanlash allaqanday sabab tufayli amalga oshirilgan b'lsa, bunday tanlash erkinlik doirasidan tashqarida sodir b'ladi. Bunday tanlash mas'uliyatini inson z'zimmasiga ololmaydi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida anticlassik falsafa namoyandalari ijtimoiy-tarixiy praktikani riganishga alohida e'tibor bera boshladilar. «Xudo aqli» — «Absolyut g'oya»ni, boshqacha aytganimizda, klassik falsafa ol a surgan ratsionalizm tamoyillarini tanqid eta boshladilar¹.

Xususan, mashhur nemis faylasufi Artur Shopengauer (1788—1860-y.) klassik falsafa namoyandalari har tomonlama ulu lagan inson aqli rniga inson irodasini q ydi. Uning fikriga muvofiq, iroda — bu insonning hohish-istaklarining shakllanishi uchun turtki b lgan motivlar yi indisidir. sha motivlar insonning xatti-harakatiga ichki stimul beradi, uni har tomonJama q llab-quwatlaydi. Inson xatti-harakatiga stimul berib turadigan motivlarning ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, ular doimo zgarib, takomillashib turadi. Shuningdek, inson irodasini shakllantirgan motivlar uning aqliy faoliyatining y nalishtarini ham belgilab beradi. Aqliy faoliyatning mustaqillik darajasini belgilashda ham sezilarli ta'sir k rsatadi.

Shopengauerning ta'kidlashicha, klassik falsafa namoyandalari k klarga k tarib maqtagan, «qudratli aql» bilan irodani muro-saga olib keladigan kuchlar ham mavjud b ladi. sha kuchlar: 1. Irodani aql nazorati doirasidan «chetga olib chiqadi». Uni «mutlaq erkin xohishga» aylantiradi. 2. Inson irodasining hali foydalanilmagan ilohiy imkoniyatlarga uyqash ekanligini asoslab beradi.

Shopengauerning e'tirof etishicha, iroda — bu «mutlaqlik belgisi»dir. Chunki iroda real voqelikdan ajralgan, ziga xos bir dunyodir. Uning hech qanday chegarasi y q, makon va zamonda cheklanmagan. Shuning uchun ham, iroda makon va zamondan tashqarida turadi, shakli-shamoyili ham y q. U doimo rivojlanib turadigan jarayon, lekin ushbu jarayonni inson bilishga qodir. z navbatida, insonning buish borasidagi qobiliyati irodaga xizmat qiladi.

Shopengauerning tushuntirishicha, inson irodasi turli darajalarda namoyon b ladi. Inson irodasining holati, darajasini mashhur nemis faylasufi Aflotunning oyalariga xshatadi. oyalar hodisa va voqealardan zgarmasligi bilan keskin farq qiladi. Makon va zamondan tashqarida mavjud b ladi. Shuning

¹ Проблема человека в западной философии. М., 1988; Современная западная философия. М., 1991.

uchun oyalarni bilish hodisa va voqealarni bilishdan farq qiladi. Uning ishtirakchisi, oyalarni bilmoq uchun inson « z shaxsidan voz kechmo i» darkor. Chunki oyalarni bilish jarayonida insonning dunyoqarashi butkul zgarib ketadi.

Shopengauer irodaning ziga xos xususiyatlarini bilishda san'at, xususan, musiqa katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi. Chunonchi, san'atning boshqa sohalari irodani qisman zida aks ettirsa, musiqa irodaning ziga xos xususiyatlarini zida t la mujassam etadi. Shuning uchun ham, inson irodasini mustahkamlashda musiqaning ta'siri beqiyosdir. Chunonchi, musiqa zida hayotning asl mohiyati, qaymo ini aks ettiradi. U hissiyotlar, ehtiroslar tilida gapiradi.

Shopengauer inson irodasini haddan ortiq ulu lash hayotdan t la qoniqmaslik tuy usining rivojlanishiga ham sabab b lishi mumkinligiga e'tiborni qaratadi. Hayotdan qoniqmaslik, turli iztiroblar, zerikish, bir ibora bilan aytganda, uzluksiz norozi b lib yashash, shubhasiz, baxtsizlikka olib keladi. Shuni unutmaslik zarurki, deb ogohlantiradi faylasuf, iztirob va zerikish insonning tabiatiga xos azaliy xususiyatdir. Shuningdek, inson tabiatiga xos uchta azaliy xislat: xudbinlik, azab-nafrat, rahm-shafqat mavjud. Xudbinlik, azab-nafrat insonni ma'naviy inqiroz tomon yetaklasa, rahm-shafqat uni ma'naviy yetuklik tomon boshqaradi. Shuning uchun ham, rahm-shafqat, ya'ni rahmdillik ma'naviy yetuklik poydevoridir. Faqat rahmdillik — haqiqiy insonparvarlik va adolatni belgilab bemvchi buyuk qudratdir, degan xulosaga keladi.

XIX asrning antiklassik falsafasiga inson muammosini olib kirishda mashhur nemis faylasufi Fridrix Nitssening xizmatlari beqiyos edi¹. Artur Shopengauer qarashlariga mahliyo b lgan Fridrix Nitsshe (1844— 1900-y.) inson erkin faoliyat k rsatishi uchun unda hokimiyat b lishi darkor, degan oyani ol a surdi. Uning tushuntirishicha, hokimiyat inson amaliy faoliyatini erkin harakatga keltirish uchun turtki beradi. Nitsshe zi yashayotgan jamiyatni qattiq tanqid qildi. sha jamiyatni ma'naviyatsizlikda, axloqsizlikda aybladi. z navbatida, «hazrati inson» shaxsining hokimiyat tomon uzluksiz intilishi zarariyat ekanligini isbotladi.

¹ Зотов А.Ф., Мельвин Ю.К. Буржуазная философия срединн XIX начала XX века. М. 1988, 287-331-betlar.

F.Nitsshe «Bevaqt qoralamalar», «Insonga xos, haddan tashqari insonga xos», «Quvnoq bilim», «Achchiq hikmat», «Zardusht tavallosi», «Yaxshilik va yomonlikning narigi tarafida», «Ollohning kelib chiqishi», «Sanamlarning shomi», «Dajjol» kabi falsafiy-adabiy asarlarida inson t r isidagi Yevropaga xos yangi fikr-mulohazalarni bayon etdi¹.

F.Nitsshening fikriga k ra, odam bolasida maxluq va xoliq bir butun b lib uyushadi. U maxluq deganda odamdagi hayvoniy, xoliq deganda odamdagi insoniy qiliqlarni tushunadi, ya'ni F.Nitsshening falsafiy qarashlarida odamni maxluqlikdan xoliqlik darajasiga k tarish markaziy rinni egallaydi.

Fridrix Nitsshe irison chinakam barkamollik darajasiga k tariimo i uchun, awalo, maxluqlarga xos qiliqlardan xoli b Imo i darkor. Inson maxluqlarga xos qiliqlardan, xatti-harakatlardan xoli b lgandagina xoliqlik, ya'ni barkamollik darajasiga k tariladi. Chinakam barkamol insonga, odamlarning sarvariga aylanadi, deb tushuntiradi. U xoliq, ya'ni barkamol inson t r isidagi qarashlarini isbotlashda Qadimgi Sharq falsafasiga, aniqroq qilib aytganda, rta va yaqin Sharqda eramizdan avvalgi VII—VI asrlarda keng tarqalgan zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotiga tayanadi.

Zardusht qarashlaridan ilhomlangan nemis allomasi, inson chinakam inson, ya'ni xoliq darajasiga k tarilmo i uchun hami-sha yaxshi orzular, istaklar, umidlar bilan yashamo i darkor. Orzular, umidlar bizning eng yaxshi bolalarimiz b lmo i kerak, deydi² F.Nitsshe. Uning ta'kidlashicha, inson xoliq darajasiga k tarilmo i uchun, eng awalo, z nafsini tiya bilishi lozim.

Nitsshening ta'kidlashicha, xoliq darajasidagi barkamol kishi haqiqatparvar b lmo i zarur. Haqiqatni esa inson z qalbidan iziamo i lozim. Zardusht an'analariga asoslangan mutafakkir, inson haqiqatga erishmo i uchun ikkiyuzlamachilik, laganbardorlik, kalondimo lik, gerdayish, xudbinlik kabi barcha illatlar-ni yanchib tashlashi, yaxshi, imonJi odamlarning hurmatini joyiga q yishi, fidokor, bunyodkor kishilarni e'zozlashi lozim³.

¹ Сумерки богов. (Ницше Ф., Фрейд З., Камю А., Сартр Ж.П.) М., 1989.

² Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Сочинения. В двух томах. Том 2. М., 1990, 234-bet.

³ Nitsshe F. Zardusht tavallosi. Tafakkur, 1991, №1, 98-99-betlar.

Nitsshening fikriga k ra, barkamol inson z orzulari, umidlari qobi iga ralib qolmasligi zarur. Uning e'tirof etishicha, afsuski, hozirgi zamon kishilarining ma'lum qismi z manfaatlari qobi iga ralashib qoldilar. Inson chinakam barkamol b lmo i uchun xudbinlikdan zini poklashi lozim. Uning zi axloqiy durdonaga aylanishi, vijdoni butun xatti-harakatini, xulq-atvorini nazorat qilmo i darkor. Chunki vijdon inson xatti-harakati, xulq-atvorini nazorat qiluvchi «eng oliy hakam, Xudo ovozidir».

Nitsshening e'tirof etishicha, inson xoliqlik ya'ni barkamollik darajasiga yetmo i uchun, unda mustahkam iroda b lmo i zarur. Inson bisotida irodani mustahkamlash uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Ana shunday imkoniyatlardan biri — vijdondir. Inson zining kundalik amaliy faoliyatida vijdon amriga quloq solsa, vijdon amri bilan ishlasa, yashasa, shubhasiz, uning irodasi baquwat b ladi. Harqanday ayriinsoniy illatlardan tezroq poklanadi.

Nitsshening fikriga muvofiq, insonning irodasi uning bolalik davri bilan bo liq. Bolalik davri, uning tushuntirishicha uch asosiy: tuya, sher va g daklik bosqichlarini bosib tar emish. Birinchi bosqichda, bamisoli tuyalardek hayotning turli tashvishlariga bardoshli b lish, sabr-qanoat, chidamlilik, kattalarga b ysunish kabi malakalarni zida mujassamlashtirsa, ikkinchi, ya'ni sher bosqichida, xuddi sherlarga xshab erkin harakat qilishni rganar emish. Uchinchi bosqich, birinchi va ikkinchi bosqichning mahsuli — g daklik bosqichi b lib, bu bosqichda g dak xayolini ilohiy orzular, istaklar qamrab olarmish. Lekin g dak orzulari, xohish-istaklari hayotning haqiqiy real tashvishlari va quvonchlari asosida shakllanmas emish. Bunday holat g dak tasawurida hayot t risida xira pardalarning hosil b lishiga sabab b larmish.

Inson irodasini har tomonlama mustahkamlash, xohish-istaklarini boshqarish t risida fikr yuritgan F.Nitsshe Ch.Darvinning odam maymundan paydo b lgan, degan oyasini tanqid qiladi. Lekin odam bilan maymun orasidagi xshashlik — bu, taqlid qilishdir. Odamlardagi taqlid, bunyodkorlik, ijodkorlikka asoslanganligi bilan maymundan tubdan farq qiladi. Maymun taqlidida esa, bunyodkorlik ham, ijodkorlik ham y q. Shuning uchun ham insonda bunyodkorlik, ijodkorlik xususi-

yatlari zaiflashib qolsa, u asta-sekin axloqan tubanlasha boshlaydi. F.Nitsshe ijodkorlik, bunyodkorlikning zaiflashishi oqibatida zamondoshlarining axloqan tubanlashib borayotganidan tashvishga tushadi. Axloqan tubanlashib borayotgan ming-minglab kishilar ichkilikbozlik, giyohvandlik kasaliga mubtalo bo'layotganidan aziyat chekadi. Bunday illatlar insonda hayvoniy xatti-harakatlarni rivojlantirishi mumkin ekanligidan kishilarni ogohlantiradi.

Shunday qilib, Seren Kyerkegor, Artur Shopengauer, Fridrix Nitsshe qarashlari XX asr ekzistensializm falsafasining vujudga kelishida nazariy asos vazifasini bajardi.

Inson borliqini tashkil etadigan uchun ekzistensializm falsafasining yirik namoyandalaridan biri Edmund Gusserl (1859—1938-y.), eng avvalo, inson ongi strukturasi, uning turli xususiyatlari, xossalarini, ya'ni ong fenomenini har tomonlama tashkil etish zarur, degan fikrni ilgari suradi. Gusserl asos solgan ushbu metodga asosan «sof ong» fenomenini individning avvalgi tajribasiga bog'lanmasdan tashkil etish zarur, deb qayd qiladi. U ongni individ tashkil etish tajribasiga asoslanmasdan tadqiq etish jarayonini reduksiya, deb ataydi. Bunday fenomenologik reduksiya Gusserl yaratgan metodning markaziy qoidasidir.

Uning tayanch nuqtasi vazifasini bajarayotgan immanent xususiyatlar faqat ongga taalluqli bo'lib, tashqi olamdagi voqealar va hodisalarga, ya'ni obyektga hech qanday aloqador bo'lmaydi. Ongni bunday talqin qilish Gusserl fenomenologiyasining asosini tashkil etadi.

Fenomenologiyadagi markaziy tushuncha — ongni intensionallashtirishdir. Boshqacha aytganimizga qo'shimcha qilib, Gusserl fikriga ko'ra, inson ongining eng muhim xususiyati intensionallashtirishdir. Chunki inson ongi shunday bir zangina bo'lib, unda butun olam o'z aksini topadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, inson o'zini o'ynatadigan aksga ba'zi noaniqliklar ham kirib qolishi mumkin. Boshqacha aytganimizda, inson ongi olamning haqiqiy manzarasini aniq aks ettirmasligi ham mumkin. Ongda olamning haqiqiy manzarasi tashkil etilgan, aniq va tiniq aks etmasligiga sabab — insondagi his-hayajonlar, tuy ularning turli-tumanligidir.

Nemis faylasufi Gesserl yaratgan fenomenologik metod antiklassik falsafaga, xususan, XX asr ekzistensializmga ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Antiklassik falsafa, xususan, ekzistensializm an'analarini yangi bosqichga k tarishda ras faylasufi N.A.Berdyayevning (1874—1948-y.) xizmatlari salmoqli edi. Uning fikriga muvofiq, inson individ va shaxsning birligidan iborat murakkab uyushmadir. Individ — naturalistik-biologik mavjudot b lib, tabiiy-ijtimoiy zaruriyat prinsiplariga b ysunadi. Shaxs esa, «ijodiy energiya markazi» b lib, ma'naviy-axloqiy hodisadir. Uning mohiyatini erkinlik va ijodkorlik tashkil etadi. Shaxs — «bu tanlov», ya'ni qadriyat-larning tanlovidir. Shaxs, inson hamisha axloqan erkin ekan-ligini tasdiqlaydi.

Berdyayevning e'tirof etishicha, inson tabiatda markaziy rinni egallaydi. Xuddi shu holat odamlarning ma'naviyatiga z ta'sirini tkazadi. Chunki inson olamning bir b lagi b lib, ziga xos mikrokosm va mikroteosdir. Inson olamdagi boshqa tirik mavjudot-lardan tubdan farq qilib, uning qalbida butun dunyo va jamiyat tarixi yashaydi. Modomiki shunday ekan, uni kamsitish mumkin emas. «Inson Xudo oldida hech kim emas, uning bir quroli xolos», degan oya uni kamsitishdir. Chunki insonning zi mustaqil mavjudot, uning ijodkorlik qobiliyati, faqat Xudo to-monidan ato etilgan m jiza emas, balki erkinlikning ham mahsulidir. Erkinlik yaxshilikning ham, yomonlikning ham, ijod-ning ham manbaidir. Shuning uchun Xudo erkinlikni y qotish tarafdori emas, balki u odamlarni ezgulikni, yaxshilikni yara-tish, ijod qilishga da'vat etadi. Lekin yaxshilikni ham, yomon-likni ham odamlarning zlari tanlaydilar. Unutmaslik zarurki, inson hech qachon erishgan yutuqlaridan qoniqmaydi. Aksincha, u uzluksiz yuqoriroqqa chiqishga intiladi, hayotning «eng baland nuqtasi» tomon intilish: ma'naviy mustaqillik, yaxshilik, muhab-bat, haqiqat, t rilik, g zallik kabi qadriyatlarda namoyon b ladi. Shu ma'noda shaxs tayyor mahsulot emas, u — istiqbol, inson idealidir. Shaxs zini zi yaratadi.

N.A.Berdyayevning fikriga muvofiq, har bir shaxs ma'naviy qadriyatlarni yaratishga qodir boigan ekzistensial markazdir. Qadriyatlar esa tur un, zgarmas uyushma emas. Ular yakka kishi, ya'ni individ tomonidan yaratiladi. Tez-tez zgarib tura-di. Berdyayev individ, millat, davlat va jamiyatdan jinsni ustun q yuvchi qoidalar bilan hech qachon murosqa qila olmas edi. «Inson shaxsi yakka-yu yagona, betakror, mustaqil, eng oliy

qadriyatdir»¹, deb yozgan edi. Lekin inson bisotida egoistik kayfiyatlar borligini ham unutmaslik darkor ekanligini qayta-qayta takrorlar edi.

N.A.Berdyayev falsafasi diqqat markazida turgan muammolardan yana biri — shaxs va borliq munosabatlaridir. Uning ta'kidlashicha, inson borliqning ikki yirik shakli — tabiat va jamiyat bilan bevosita bo'liq. Davlat, hokimiyat, ijtimoiy normalar, turli jamoalar inson hayotida «ruhning hukmronligini ta'minlaydi». Natijada, odamlar inson hayoti uchun zarur bo'lgan turli vazifalar: texnika, iqtisodiyot va hokazolarni, hayotning ma'nosi, deb qaray boshlaydilar. Odamlar hayotning ma'nosi haqida yilashni unutib qaytadilar. Ijtimoiy taraqqiyot tarixi insonning quroliga aylanib qoladi. Natijada, ijtimoiy taraqqiyot «inson erkinligiga zudum o'tkaza boshlaydi». Shaxs bilan jamiyat orasiga bartaraf etilishi juda qiyin bo'lgan ziddiyatlar vujudga keladi. Shaxs jamiyatning zudum o'zlariga qarshilik ko'rsata boshlaydi.

N.A.Berdyayev falsafasining asosiy mavzularidan yana biri hozirgi zamon sivilizatsiyasi tufayli vujudga kelgan dahshat, fojialardan insoniyatni eson-omon saqlab qolishdir. Uning fikriga ko'ra, ushbu muammoni bartaraf etmoq uchun, inson yana Xudoga qaytmoli darkor. Xudo bilan insonning birgalikda olib borgan sa'y-harakatlari tufayli turli vahimalar bartaraf etiladi. Ushbu jarayonda hal qiluvchi rolni inson ijodkorligi o'ynamoqda zarur. Chunki chinakam ijodkorlik yangilikni vujudga keltirishi muqarrar. Lekin har qanday ijodkorlik uchun material zarur. Materialsiz hech qanday ijodkorlik sodir bo'lmaydi. Ana shunday material vazifasini erkinlik bajaradi. Shaxs erkinlik tufayli yangilik vujudga keladi. Har navbatida, erkinlik ruh uchun ham material vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham, N.A. Berdyayev «shaxs — bu ijodiy jarayon», «faollik, qarshilik ko'rsatish, dunyo tashvishlari ustidan qilingan alaba, erkinlikning olamdagi qullik ustidan alabasidir», «insonning qullikka qarshi isyonidir»², degan edi.

Buyuk rus faylasufi N.A.Berdyayevning tushuntirishicha, inson-

¹ Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. Царство Духа и царство Кесаря. М., 1995, 228-бет.

² Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство Кесаря. М., 1995, 14, 56-бетлар.

ning qullik, zu umning har qanday k rinisMaridan faqat ijod
ctilgan yangi qadriyatlar saqlab qoladi. Aniqroq qilib aytganda,
ijodkorlik tufayli yaratilgan yangi kashiiyotlar insonni har qanday
balo-qazodan asraydi. Lekin hozirgi zamon sivilizatsiyasi sharoitida
kashf etilgan ba'zi kashfiyotlar insonga yaxshilik ohb kelmaydi,
aksincha, insonga qarshi ishlay boshlaydi. Undan erkinlikni tortib
oladi. Insonni ijtimoiy-ma'naviy tutqunlikka giriftor etadi. Shuning
uchun ham, N.A.Berdyayev insonni ijtimoiy-ma'naviy tutqunlikdan
xoli qiluvchi barcha harakatlarni q llab-quwatlaydi. Insonni har
tomonlama e'zozlashga da'vat etadi. Uning ta'kidlashicha, har qan-
day vaziyatda ham shaxs ustidan ommaning hukumronlik qilishiga
y l bermaslik lozim. Chunki nafaqat buyuk kishilar, balki har
qanday inson jamiyatdan, davlatdan ustun turadi. Inson manfaati
har qanday ijtimoiy va davlat manfaatidan yuqori turmo i zarur¹.
Odamlarni allaqanday ijtimoiy tuzum yoki oya qurboni qilish —
kechirib b lmas holatdir.

N.A.Berdyayevning inson t risidagi fikr-mulohazalari Ger-
maniya va Fransiyada ekzistensializm, presonalizmning rivojla-
nishi uchun zamin yaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan ekzistensializm
falsafasi XX asr boshlarida, aniqro i, birinchi jahon urushi
yillarida Germaniyada keng tarqaldi. Nemis ekzistensializmining
shakllanishida Karl Yaspers va Martin Xaydeggerlarning xizmat-
lari katta b ldi.

Nemis ekzistensializmining asoschilaridan biri, Bazel univer-
sitetining professori Karl Yaspers (1883— 1969-y.) zining ekz-
istensialistik qarashlarini «Umumiy psixopatologiya» (1913-y.), «Aql
va ekzistensiya» (1935-y.), «Filosofiya» (1932-y.), «Atom bom-
basi va insonning kelajagi» (1958-y.) va XX asrning oltmishinchi
yillarida chop etgan «GFR qayoqqa qarab borayotir», «Ayb mua-
mmosi» kabi asarlarida bayon qildi. Uning tushuntirishicha, fal-
safaning asosiy vazifasi — insonning ongli faoliyatiga tayanib,
uning hali anglab olinmagan ekzistensiyasini bilib olishdan ibo-
rat b lmo i darkor. Bunday murakkab vazifani bajarmoq uchun
irratsionalizmga suyanish zarur, chunki olamda mavjud b lgan
aqlsizlik — oliy donishmandlikning manbai ekanligini tushuntirib
berishi darkor.

¹ Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство
Кесаря. М., 1995, 67-бет.

Karl Yaspers ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda yozgan asarlarida insoniyat boshi uzra atom urushi k lankasi suzib yurganligi, bu dahshat ta xavfli b lib, insoniyatning bir necha avlodi yaratgan bugungi jahon sivilizatsiyasini y q qilib yuborishi mumkin ekanligidan ogoh b lishga chaqirdi. Ana shunday sharoitda falsafa jahondagi barcha kishilarni, siyosiy harakatlarni inson atrofini rab turgan dahshatga qarshi kurashga safarbar qilmo i darkor, deydi.

Martin Xaydegger (1889—1976-y.) zining ekzistensialistik qarashlarini «Borliq va zamon» (1927-y.), «Kant va metafizika muammosi» (1929-y.), «Metafizikaga kirish» (1953-y.) kabi asarlarida bayon etdi. Martin Xaydegger fashizmning insoniyat boshiga solishi mumkin b lgan dahshatga awaliga tushunib yetmadi. 1933-yilda Germaniyaga rahbarlik qilish uchun tarix shohsupasiga k tarilgan natsionalsotsialistlar partiyasi taklifi bilan Freyburg universitetining rektori lavozimida ishladi. Rektorlik lavozimini bajarishga kirishish cho ida s zlagan nutqida natsionalsotsializm ideologiyasini tan oldi. Lekin oradan biroz vaqt tgach, fashizmning antigumanistik mohiyatini payqab, rektorlik lavozimidan ketdi va antifashistik pozitsiyada turdi.

Ekzistensialistik qarashlar ikkinchi jahon urushi yillarida Fransiyada keng tarqaldi. Fransuz yozuvchi-faylasufiari Jan Pol Sartr, Alber Kamyu, Gabriei Marsel, Merlo Ponti, Simona de Bovuarlarning asarlarida buni yaqqol k rishimiz mumkin. J.P.Sartr, A. Kamyular ikkinchi jahon urushi yillarida fransuz «Qarshilik k rsatish» antifashistik harakatida faol ishtirok etdilar va uning ideologlari vazifasini bajardilar. J.P.Sartrning «Pashsha», A.Kamyuning «Vabo» va boshqa asarlarida¹ fashizmning antigumanistik mohiyati fosh qilindi.

Taniqli fransuz publitsisti, dramaturgi va jamoat arbobi J.P.Sartr (1905—1980-y.) z ijodining dastlabki yillarida yirik fenomenolog sifatida ijob qilgan b lsa, ikkinchi jahon urushidan s ng yozgan asarlarida inson borli i tashqi muhitda, jamiyatda mavjud b lgan hukmron siyosat qanday oya bDan qurollanganligiga bo liq ekanligini tushuntirib berdi².

¹ Alber Kamyuning «Sizif haqida afsona» (1942-y.), «Chet kishi» (1942-y.), «Borliq va y qlik» (1943-y.). «Isyonchi» (1951-y.) kabi asarlari nazarda tutilayotir (A.Ch.).

² Bunday fikr-mulohazalar Jan Pol Sartrning «Xayol» (1936-y.), «Xayol qilinuvchi narsa» (1940-y.), «Borliq va hech nima» (1943-y.). «Ekzistensializm — bu gumanizm» (1946-y.) asarlarida bayon etilgan.

Hayotining keyingi yillarida jahonda tinchlik matish, urush xavfini tugatish, turli millat, turli maslakda b lgan xalqlar rtasida d stona munosabatlarni rnatish uchun kurashdi, xalqparvarlik oyalarini tinmay tar ib qildi. Insonning «mavjudligi» tor, biqiq doiradagi, faqat z manfaati uchun b lgan «mavjudlik»dir, deb tushuntirdi. Insonning «mavjudligi» jamiyat, insoniyat «mavjudligi» bilan bevosita bo liq ekanligini isbotlab berdi.

Jan Pol Sartrning keyingi yillarda yaratgan dramatik asarlarida inson individual mavjudligidagi turli ziddiyatlar, qarama-qqrshiljklar ochib berildi.

/ Fransuz ekzistensializmining yirik namoyandalaridan biri, rhashhur publitsist Alber Kamyu (1913—1960-y.) ijodida asosiy mavzularidan biri bema'nilikning ayriinsoniy mohiyatini fosh etishdir. Bunday olijanoblikni uning «Sizif haqida afsona» asarida yaqqol k rish mumkin.

Alber Kamyuning e'tirof etishicha, bema'nilik inson ongi va faoliyatini qadim-qadimdan qamrab olgan ayriinsoniy illatdir. Uning qahramoni Sizif ana shunday ayriinsoniy illatga giriftor b lgan kishi. Bunday ayriinsoniy kasalga muftalo b lgan Sizifning uzluksiz baland toqqa tosh yumalatib chiqishi, tosh yana pastga yumalab tushganda uni qayta-qayta toqqa olib chiqishga urinishi — bema'nilikdan boshqa narsa emas. Alber Kamyu fashizm balosini ana shunday bema'nilik (absurd), deb biladi.

zining bema'nilik haqidagi fikr-mulohazalarini «Vabo» romanida ham davom ettirib, ikkinchi jahon urushi yillarida odamlarning lim qurollari yasash uchun qilgan harakatlarini Sizifning umr b yi tosh yumalatib azob tortganiga xshatadi. Ana sha bema'nilik tufayli millionlab odamlar lib ketganligiga e'tiborni qaratadi. «Vabo» romanining qahramonlari bunday jirkanch illatga qarshi kurashadilar. Ana shu kurash chinakamiga gumanistik ma'no kashf etadi.

Alber Kamyu odamlarning ma'lum qismi faoliyatiga rnashib olgan bema'nilikka qarshi kurashishga, uning ayriinsoniy mohiyatini fosh etishga da'vat etadi. «Agar absurd (bema'nilik — A.Ch.) tuy usi bevosita harakat tuy usiga aylantirilsa, unda bu tuy u qotillikka ham befarq qaraydi, uni joyiz qilib q yadi. Agar hech narsaga ishonch qolmasa, agar hamma narsa ma'nosiz b lsa-yu, hech narsaning qadr-qimmati b lmasa, unda hamma

narsa mumkin — yovuzlik ham, yaxshilik ham joiz va ahamiyatsiz b lib qoladi»¹. Ana shu holatga tushmaslik uchun A.Katyi insoniy haqiqatga suyanadi. Uning «Nemis d stimga maktublar» asarida insonga ishonch oyasi ilgari suriladi. Bu dunyoning ma'nosini faqat insondan izlash lozim, bu dunyoda hech b lmasa bitta haqiqat bor — bu inson haqiqatidir. Shuning uchun, awalo, insonni har qanday bema'niliklardan qutqarish kerak, deydi u². Kamyuning ushbu fikrlaridan insonda mehr va uni turli azoblardan, xususan, bema'nilikdan qutqarishga qaratilgan olijanob maqsad yotganligini darhol il ab olish mumkin.

XX asrning 50-yillarida ekzistensializm Angliya, Amerika, Italiya, Yaponiya ziyolilari orasida keng tarqala boshladi. Ekzistensialistik falsafa klassiklarining asarlari zudlik bilan ingliz tiliga tarjima qilindi. Ingliz tilida S.Kyerkegor, N.Berdyayev, K.Yaspers, M-Xaydegger asarlari chop etildi. Ayniqsa, fransuz ekzistensializmining asoschilaridan Jan Pol Sartr asarlari Angliya va Amerika Q shma Shtatlari ziyohlarida katta qiziqish uy otdi. Amerikalik professor Fransua X. Lopoynt ta'kidlaganidek, Sartr Amerikada ekzistensializmning eng yirik tar ibotchisi, deb tan olindi.

Amerika Q shma Shtatlarida va Angliyada ekzistensializm oylarini tar ibot va tashviqot qilishda U.Lauri, D. Uald, U.Berret, KReyngardt, R.Xarper, U.Kaufman, K.Uilson, A.Merdok va boshqalar fidoyilik qildilar.

XX asrning oltmishinchi — yetmishinchi yillariga keUb, ekzistensialistik oylar sobiq Ittifoq hududida faoliyat k rsatgan ba'zi olimlar, yozuvchilar, shoirilar ijodiga ham z ta'sirini tkazdi. Bunday kayfiyatni mashhur fizik ohm, Nobel mukofotining laureati, tinchhk, adolat oylarining tolmas tar ibotchisi Andrey Saxarov, faylasuf ohm Aleksandr Zinovyev, mashhur rus ijodkorlari Aleksandr Tvardovskiy, Yevgeniy Yevtushenko, jahonga mashhur qir iz yozuvchisi, yirik davlat va jamoat arbobi Chingiz Aytmatov,zbek ijodkorlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, lmas Umarbekov, Nurali Qobil, Tohir Malik, qoraqalpoq yozuvchisi Tolibbergen Kaipbergenov, Sharof Boshbekov asarlaridan payqab olish mumkin.

Ekzistensialistik falsafada ol a surilgan inson t risidagi progressiv oylar endilikda jahonning bir qator mamlakatlari ijt-

~Б^Камю А. Избранное. МЛ, 1990, 18-бет.

² sha joyda.

moiy fikrlash taraqqiyotiga sezilarli ta'sir etkazdi. Aniqroq qilib aytganimizda, ekzistentsializm falsafasidagi fikr-mulohazalar ba'zi mamlakatlarning ommaviy-ijtimoiy harakatlar dasturlaridan munosib rin oldi. Shu oyalar ta'siri ostida jahonning bir qator mamlakatlarida inson huquqlarini himoya qilish, qurollanish poygasiga chek q'yish, jahonni termoyadro urushlari halokatidan saqlab qolish, ekologik, energetik, demografik fojialarning sodir b'lishiga y'l q'ymasUK kabi umumbashariy ahamiyatga ega b'lgan dasturlar ishlab chiqildi.

X'sh, ekzistensializm falsafasi ol'a surgan asosiy konseptual oyalar nimalardan iborat? Ulardan biri — inson borli'ini t'rganish orqali olam borli'ini bilish o'oyasidir. Boshqacha aytganimizda, ekzistensializm falsafasi olamning haqiqiy manzarasini bilmoq uchun, eng awalo, inson borli'ini bilmoq darkor, degan o'oyani ol'a suradi. Bunday o'oyani birinchilardan b'lib nemis ekzistensializmining asoschisi Martin Xaydegger «Borliq va zamon» (1927-y.) asarida ol'a surgan edi.

Martin Xaydeggerning tushuntirishicha, ekzistensialistik ontologiyaning birinchi asosi — inson borli'idir. Borliqning, inson shaklining z'iga xos xususiyati shundan iboratki, u nafaqat borliqning boshqa k'rinishlarini, balki z'ini z'i bilishga ham qodir. Shuningdek, inson borliqning boshqa shakllari bilan turli munosabatlar r'natish xususiyatiga ega. Shuning uchun bunday borliq, ya'ni ekzistensiya ontologiyaning fundamenti b'lmo'i darkor.

Inson borli'ini bunday tahlil qilish, turgan gapki, ma'lum asosga ega b'ladi. Chunonchi, olamda mavjud b'lgan tirik mavjudotlarning birontasi fikrlash madaniyatiga ega emas, yoki ulardan birontasi olam t'risida u yoki bu fikrni bayon qila olmaydi. Insondan boshqa tirik mavjudot olamda z'i egallab turgan r'ni haqida aniq tasawurga ega emas.

Martin Xaydeggerning borliq t'risidagi ekzistensialistik talimotiga asoslanib Karl Yaspers yangi variantdagi ontologik ta'limot yaratdi. Nemis ekzistensialistlari M.Xaydegger va K. Yasperslarning inson borli'i t'risidagi qarashlarini fransuz faylasufi J.P.Sartr z'ining «Borliq va hech nima» asarida yangi dalillar bilan boyitdi. Lekin inson ekzistensiyasi haqida Sartr va Xaydegger qarashlari r'tasida ayrim tafovutlar ham bor edi. Xususan, Sartr inson borli'i haqida fikr yuritganda asosiy

e'tiborni individual tanlovga, kishi mas'uliyatiga, har bir shaxsning ziga xos «Men»ini topishga harakat qildi. Shuningdek, Sartr inson ekzistensiyasi haqida gapirganda, inson borli i borliqning boshqa shakllari bilan aloqador ekanligini hamisha nazarda tutadi. Xaydegger esa butun e'tibori bilan inson borli ini rganish orqali olam borli ining mohiyatini ochib berishga urinadi.

MLXaydegger, J.P.Sartrlarning fikriga k ra, inson ekzistensiyasining mohiyatini bilish yordamida uning nimalarga qodir ekanligini bilib olish mumkin. Xuddi shu vosita yordamida insoniyatni boshi uzra xavf solib turgan turli dahshatlardan, ayniqsa, z «borli ini unutish» fojiasidan eson-omon saqlab qolish mumkin. z borli ini unutgan kimsalar tabiat boyliklaridan foydalana turib, inson va tabiat bir butun, yaxlit ekanligini unutib q ydilar. Boshqa birovlar esa inson borli i — eng oliy darajadagi umuminsoniy qadriyat ekanligini unutib, undan faqat vosita, omil sifatida foydalanishga urinadilar.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan k rinib turibdiki, inson borU ining mohiyatini bilish hozirgi zamon insonshunosligining eng dolzarb muammolaridan biridir. Ayniqsa, ilmiy-texnika taraqqiyoti jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda insonning tashvishlari va quvonchlari haqida, erishilgan sivilizatsiya natijalarini saqlab qolish, atrof-muhit musaffoligini ta'minlash kabi masalalar inson borli ida vujudga kelgan muammolar k p ekanligidan dalolat beradi.

Zero, ekzistensialistlar ta'kidlashganidek, falsafa zining butun e'tiborini inson borli ini har tomonlama rganishga qaratgandagina, xususan, olamni rganishni insonni rganishdan boshlagandagina chinakam hayotiy realizm y lidan boradi, chinakam gumanizm pozitsiyasida turadi.

Inson z borli ini bilishdan olam borli ini bilish tomon bora turib, olamga yangicha mazmun ato qiladi. Olam bilan birga q shilib harakat qiladi. Ekzistensializm tarafdorkri klassik falsafa tomonidan «insonga xos emas» deb hisoblangan borliqning barcha k rinishlarini hozirgi zamon falsafasi insonparvarlashtirmo i darkor, deb tushuntiradi.

XX asr ekzistensializmi inson borli ining ziga xos xususiyatlarini tushuntirib berishga harakat qildi. Jumladan, Sartr zining «Ekzistensializm — bu gumanizm» asarida ta'kidlashicha,

insonning boshqa tirik mavjudotlardan farqi shundaki, u ish qilmoqchi, xususan, bironta asbob yasamoqchi b lsa, unga qilmoqchi b lgan yumushini, yasamoqchi b lgan asbobni oldindan tasawur qiladi, ya'ni tasawuridan sha asbobni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham, bu yerda mohiyat — asbob yoki narsaning mavjud b lishi uchun tmish vazifasini bajaradi. Insonning zida esa ushbu jarayon mutlaqo boshqacha kechadi. Chunonchi, inson bolasi tu ilibdi, demak, u mavjud. Lekin sha tirik mavjudot inson darajasiga k tarilishi uchun insonga xos insoniylikning mohiyatini zida mujassamlashtirmo i darkor. Bu yerda mavjudlik mohiyat uchun tmish vazifasini bajaradi.

Ekzistensializm falsafasining tushuntirishicha, insonning ziga xos xususiyatlaridan biri, u zini zi yasaydi, mavjud b la turib, z mohiyatini bunyod etadi. Ekzistensializmning birinchi qoidasi shundan iborat. Shu qoidadan, inson tabiati u yaralgunga qadar mavjud b lmaydi va individning zidan boshqa hech qanday tashqi kuch uni insonga aylantirish qudratiga ega emas, kabi xulosalar kelib chiqadi. Mabodo, individ inson darajasiga k tarilganda uning ongi va faoliyatida jiddiy nuqsonlar mavjud ekan, buning uchun, eng awalo, sha kishining zi aybdor. Bunday oyani ol a surish bilan ekzistensial falsafa insonning shakllanishida uning zi mas'ul ekanligiga e'tiborni qaratadi. Insonning boshiga qanday balo-qazo yo ilsa, buning uchun, eng awalo, uning zi aybdor ekanligini ta'kidlaydi.

Inson borli ining eng muhim xususiyatlaridan biri — u zida mavjud b lgan fikrlash qobiliyati, xatti-harakati, his-tuy ularini tekshirib k ra oladi. Hatto, nafaqat borliqni qanday b lsa shundayligicha gavdalantirish malakasiga, balki sha tasawurni turli savol-javoblar yordamida tekshirib k rish qobiliyatiga ham ega b ladi. Chunki inson kundalik faoliyatida nafaqat olam t risida, balki zi t risida ham yangi-yangi malumotlarni t plab boradi.

Inson z navbatida, xuddi risolalarda orzu qilinganidek, ya'ni «loyiha»dagidek yashashga intiladi. Lekin ushbu «loyiha» amalga oshishi ham, oshmasligi ham mumkin. Chunki individda insoniylikning shakllanish jarayoni turli-tuman ziddiyatlar bilan t la b ladi. Ushbu jarayon insonning butun umri davomida davom etadi. Sartrning tushuntirishicha, insonning individual «loyiha»sida mavjud b lmagani fazilatlar uning kundalik amaliy

faoliyatida ham namoyon bo'lmaydi. Xususan, inson umrida biron kishini yaxshi ko'rmagan bo'lsa, biron kishi bilan dastlashishga moyilligi, intilishi bo'lmasa, demak, uning individual «loyiha»sida bunday tuyular yo'q va bo'lgan emas.

Ekzistensial falsafaga ko'ra insonning ma'naviy olamidagi eng asosiy tuyul — erkinlikdir. Bunday tuyul har bir individda mavjud bo'ladi. Lekin ushbu tuyuning inson uchun qanchalik kafolatlanganligini hisoblab chiqish amri-mahol. Inson — erkin, uning ziddi — erkinlik, deb ta'kidlagan edi Sartr. Indivdning erkin bo'lishi, unga bo'lgan e'tiborning ortib borishi, ziddi navbatida, uning kulfatidir. Shuning uchun shaxs muammosi — inson shaxsiy xarakteristikasi, individual xususiyatlarini tahlil qilish — XX asr ekzistensializmining eng sevimli mavzularidan biridir. Ushbu mavzuga ziddi muxlislarining e'tiborini yanada oshirmoq uchun ekzistensialistlar turli badiiy lavhalar, obrazlar, tashqi qimalar, adabiy asarlar kolliziyalarida, falsafiy asarlardagi abstrakt kontekstlarda hayotni har tomonlama tahlil qiladilar.

Ekzistensializm falsafasi inson faoliyatida ratsional momentning ahamiyati beqiyos ekanligiga diqqatni qaratdi. Xususan, inson faoliyatida turli konfliktlar sodir bo'lganda aql-zakovat hukmiga quloq solish, aql kuchi bilan har qanday murakkab vaziyatdan chiqish uchun yechim topish — inson amaliy faoliyatining muhim sharti ekanligini ta'kidladi. Ekzistensializm falsafasi namoyandalarning aytishicha, bu yerda gap «hamma narsani biladigan» olim haqida borayotgani yo'q, balki oddiy kishilar haqida borayotir. Xuddi shunday oddiy insonlarning «hushyor hisob-kitoblari» har qanday o'ziri vaziyatda ham insonni balo-qazolardan, turli fojia va dahshatlardan eson-omon saqlab qoladi. Eng o'ziri damlarda ham ziddi bilan ziddi maslahatlashishga imkon yaratadi, tavakkal qilib ish yuritishga yo'l bermaydi. Ya'ni ziddi ekzistensializmini topgan kishi konfliktga, dahshatga qarshilik ko'rsatish, uni matonat bilan yengishga jasorat, kuch-quwat topadi.

Fransuz ekzistensialistlari ikkinchi jahon urubhi yillarida vujudga kelgan «Qarshilik ko'rsatish» antifashistik harakatida ishtirok etgan matonatli faoliyatni xuddi shunday fikr-mulohazalar qarichi bilan tahlil qildilar. «Qarshilik ko'rsatish» harakati qatnashchilari butun Yevropa fashizm dahshatlari alangasi ichida qolgan bir paytda ziddi bilan ziddi maslahatlashdilar, ziddi qalblari sadosiga ziddi quloq soldilar. Insoniyat boshiga ko'z ko'rib, quloq eshit-

inagan dahshat, q rquv olib kelgan fashizmdek baloga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. «Qarshilik k rsatish» harakati-ning ishtirokchilari fashizmdek dahshatga bir zlarining kuchlari yetmasligini bilar edilar. Lekin fashizmga qarshi turgan antifashistik harakatning ertami-kechmi butun dunyoga yoyilishiga qattiq ishonar va alabani ham katta umid bilan kutar edilar. Shunday qilib, inson har qanday murakkab vaziyatda ham z erki, zining zligi, «Men»i (z ekzistensiyasi) uchun kurashish imkoniyatiga ega b ladi.

XX asr ekzistensializmi ol a surgan eng muhim konseptual oyalardan yana biri — inson olamdagi tirik mavjudotlar ichida ta noyob ekanligi haqidagi oyadir.

Ekzistensializm falsafasi insonning ta noyob mavjudot ekanligini isbotlovchi bir qator yangi ontologik dalillar keltiradi. Chunonchi, inson hamisha zidan boshqalarga xshamaydigan qiliqlarni, holatlarni qidiradi, boshqalarga xshamaydigan «Men»ini topishga intiladi. Klassik falsafa ham har bir kishining ziga xos individual qiyofasini aniqlashga uringan edi. Lekin klassik falsafa XX asr ekzistensialistlari tushuntirganidek, sha «Men»ning haqiqiy qiyofasini «Men» b lmagan narsalar orqali aniqlashga harakat qildi. Ayniqsa, «Men»ning mohiyatini insondan tashqarida unga qarshi turgan «Men emas»dan izladi. «Men emas» insonga xos b lmagan qiliqlar, odatlar, inson borli iga dushman b lgan begonalashuvning ramzi edi. Alber Kamyu «Men emas»ni mustahkam, befarq, xavfli devorga xshatdi. Chunki «Men»da «Men emas»dan q rquv yashaydi. Shunday b lishiga qaramasdan, inson yashashi uchun zini zi yaratmo i darkor. Ekzistensial falsafaning individga m ljallangan dasturi asosida «Men emas»da (ya'ni insondan tashqarida) b lgan zgarishlardan q rqish, z navbatida, unga qarshi kurashish lozimligi haqidagi fikr yotadi.

Odamni «Men»ga dushman b lgan reallik sifatida talqin qilish XX asr ekzistensialistlari asarlaridan keng rin oldi. Xususan, M.Xaydegger inson borli ini — borliqning boshqa shakllari bilan birga mavjud b lishini tahlil qilish uchun «ekzistensial» tushunchasidan foydalanish lozim, deb hisoblaydi va nemischa «Man» (noaniq shaklning almashishi) s zi bilan ifodalaydi. Ushbu «Man»ni «yaqinlashtirish», «tenglashtirish» tushunchalari yordamida tushuntirib beradi. Shunday ma'noda ekzisten-

sial falsafa hanuzgacha standartlash tendensiyasining dushmani b lib qolmoqda. Bunday tendensiya XX asrda ommaviy tus oldi hamda moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning turli sohalarida namoyon b ldi.

Sobiq Ittifoq olimlarining asarlarida «Man» — kapitalistik turmush tarziga xos tushuncha, deb qoralandi. Xaydegger esa ushbu tushunchaga abstrakt tarixiy taraqqiyotdan tashqarida turgan ma'no baxsh etdi, deb tanqid qilindi. Xaydegger zining ekzistensialistik prinsiplarini oqlash maqsadida bunday usuldan foydalangan edi. Chunki inson borli ining ziga xos xususiyatlaridan biri bir-biriga yaqinlashish, tenglashish zaruriyatining mavjud b lishidir. Xaydegger xuddi sha «Man» tushunchasi yordamida inson borli idagi mavjud ziddiyatlarni tahlil qilishga urinadi.

Martin Xaydeggerning ta'kidlashicha, inson z borli idagi ziddiyatli tomonlarni birdaniga il ab olavermaydi. Chunki inson biri ikkinchisidan rganadi, biri ikkinchisiga rgatadi. Ana shunday zaro muloqotlar jarayonida har bir kishi z «Men»ini bilib oladi va uni takomillashtirish imkoniyatiga ega b ladi. Bir ibora bilan aytganda, inson zgalar bilan aloqada b lish jarayonida nafaqat umumiylik tomon yaqinlashadi, baiki z shaxsi, z borli ining individual, takrorlanmas xususiyatlarini aniqlab va mustahkamlab boradi.

Ekzistensializm falsafasi insonning kundalik hayoti, turmush tarzi ta murakkab jarayon ekanligiga e'tiborini qaratadi va undagi umumiylikni aniqlashga harakat qiladi. Ya'ni ushbu jarayonni rganish « rtachalik» yoki «shaxsiy noaniqlik» degani emas. Kishilarning umumiy boyligiga nafaqat standartlar, stereotiplar, shablonlar, balki « rtachalik»dan yuqori turuvchi holatlar — originallik, ijodiylik, noyoblik ham kiradi. Odamlarning kundalik aloqalarini « rtachalik» nuqtayi nazaridan tahlil qilish yoki ushbu aloqalarni rta hol deb hisoblash — insonning zaro munosabatlarini soddalashtirishdan boshqa narsa emas.

XX asr faylasuflari « rtachalik», «ommaviy»ning shablon va standartlari kundalik turmushda hukmron b lib olganligini chuqur his eta boshladilar. Turmushning barcha jabhalarining «ommaviylashuvi»dan xavfsiragan ayrim faylasuflar F.Nitsche kabi elitar ideallarni himoya qila boshladilar. Ayrim faylasuflar esa turmush va madaniyat «ommaviylashuvi»ni unda mavjud b lgan real ziddiyatlar orqali tahlil qilmoqchi b ldilar.

Antiklassik va noklassik falsafaning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi namoyandalari ham, XX asrning rtalarida ijod qilgan faylasuflar ham ol a surgan oyalar markazida insonning begonalashuvi muammosini tahlil qilish yotadi.

Ma'lumki, XIX asrda jahonning bir qator mamlakatlarida ijtimoiy inqiroz tufayli odamlar jamiyatdan, hatto kishilar zlaridan begonalasha boshladilar. S. Kyerkegor aytganidek, kapitalistik jamiyat shaxs bilan jamiyat rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf eta olmadi. Aksincha, bu ziddiyat keskinlashib, shaxs nivelirovkasi jarayoni kuchayib ketdi. Oqibatda, shaxs tubanlashdi va xudbinlashdi.

Insonning jamiyatdan begonalashuvi jarayonini K. Marks ham har tomonlama rgangan edi. Afsuski, ekzistensialistlar zlarining begonalashuv jarayonini rganishga ba ishlangan tadqiqotlarida K.Marks fikr-mulohazalarini chetlab tdilar.

KMarks zi yaratgan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya nazariyasiga tayanib, XIX asr kapitalizm sharoitida insonning jamiyatdan begonalashuvi jarayonini tahlil qildi. U begonalashuv jarayonini k proq ijtimoiy munosabatlarning iqtisodiy negizi asosida tadqiq etdi. Ekzistensialistlar esa KMarksdan farqli laroq, insonning jamiyatdan begonalashuv jarayonini rganganda nafaqat kapitalizm, balki turli ijtimoiy tuzumlar sharoitida shaxs bilan jamiyat orasidagi ziddiyatlarni ham hisobga oldilar. Ayniqsa, inson aql-farosati, kayfiyati, ma'naviyatidagi begonalashuv va uni vujudga keltirgan tabiiy-ijtimoiy ildizlarni aniqlash zarar ekanligini ta'kidladilar. Ekzistensialist faylasufiarining fikriga k ra, XX asr sharoitida insonning jamiyatdan begonalashuvi ortib i borayotganligining asosiy sababi — dahshat, vahima, q rquvdir. Bu tuy ularng ortib borishi XX asr kishisi turmush tarzining eng muhim xususiyatlaridan biridir¹.

Q rquv, dahshat, vahima insoniyat boshiga qora quz undek yopirilib kelayotgan bir paytda, ekzistensialistlar fikriga k ra, falsafaning ma'nosi va mazmuni nafaqat begonalashuv jarayonini rganishdan, uni ma'qullashdan iborat b lib qolmo i, balki q rquv, dahshat, vahimadan aqldan ozayotgan insonga yordam q lini ch zmo i darkor.

Ekzistensializm falsafasining tushuntirishicha, hozirgi zamon

¹ Яснерс К. Куда движется ФРГ? М., 1969.

inson turmush tarzining barcha tomonlari ta ratsionalizatsiyalashib borayotganligi bilan tmishdan mutlaqo farq qiladi. Xuddi shu holat, shaxsning jamiyatdan begonalashib borishiga sabab b lmoqda. XX asr ekzistensialistlari ta'kidlaganlaridek, hozirgi zamon texnikasining yutuqlari, iqtisodiy imkoniyatlari, ommaviy kommunikatsiya vositalari, ommaviy madaniyat choqlari begonalashuv jarayonining ta'sir doirasini kengaytirmoqda. Ayniqsa, kishilarning texnikadan begonalashuvi ortib borayotir. Ular texnikani ilohiylashtirishga qarshi chiqib, ilmiy-texnika progressining jadallashuvi insonni «mashinalar funksiyalarini» bajaruvchi mexanizmga aylantirib q yayotganligini ta'kidlamoqdalar. Ana shunday sharoitda insonni begonalashuvdan xalos qiladigan qudrat — uning individual erkinligini mustahkamlash, axloqiy kamolotini takomillashtirish zarur ekanligini qayta-qayta takrorlamoqdalar¹.

Begonalashuv jarayonini t laroq tasavur etmoq uchun ekzistensial falsafa tadqiqotchilarining fikriga k ra «begonalashuv» va « z zidan begonalashuv» tushunchalarini farqiga bormoq darkor. Amerikalik faylasuf Richard Shaxt «Begonalashuv» (1972-y.) kitobida ta'kidlaganidek, «begonalashuv» tushunchasini shaxsning manfaati jamiyat manfaatiga mos tushmay qolganda ishlatmoq darkor. Uning fikriga k ra «begonalashuv» tushunchasi individning boshqalardan ajrala boshlaganligini ifodalaydi. Begonalashuv individning individualligining ifodasi emas. Richard Shaxtning fikriga asosan, « z zidan begonalashuv» esa individning madaniyatdan, xulq-atvor normalaridan, siyosiy tuzumdan, mehnatdan, jamiyatdan uzoqlashishini ifodalaydi. Muallifning tushuntirishicha, «begonalashuv fenomeni» haqida gapirganda umumiylik nuqtayi nazaridan gapirish rinli b ladi.

Amerikalik ekzistensialist faylasuf Uolter Kaufmannning fikriga muvofiq «begonalashuv»ni, «kasallik» yoki «himmat» deb emas, balki inson mavjudligining eng umumiy tavsifi, deb tushunmoq darkor. Chunki begonalashuv nafaqat burjuaziya hukmronlik qilayotgan jamiyatda, balki har qanday jamiyat uchun ham taalluqli b lgan holatdir. Uning tushuntirishicha, begonalashuv sish, rivojlanish jarayonining ajralmas qismidir. Inson mustaqil shaxs darajasiga k tarilmo i uchun, eng awalo,

¹ Крышова Л.А., Мосолова Л.Н. Экзистенциализм в Англия и США. М., 1976.

olamondan ajralib chiqishi lozim. Inson zini zi anglay boshlashi bilan begonalashuv uning orqasidan ergashib boradi¹.

LLKaufmanning tushuntirishicha, begonalashuvning sodir b lishini Yevklid va Sofokl, Dante va Gyote asarlarida aniq k rish murnkin. Ayniqsa, «Shoh Edip» — begonalashuvning yaqqol namoyon b lishidir. Ushbu asar z zamondoshlarini hayratga solishining asosiy sababi — unda inson ma'naviyati muammolari chuqur tahlil qilingan edi. Inson deb nomlangan mavjudot naqadar cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligiga qaramasdan tabiatdan, jamiyatdan, hatto zidan zi begonalashib borganligi tasvirlangan.

Kaufmanning fikriga asosan, hozirgi zamonda begonalashuvning vujudga kelishida ikki muhim sabab bor. Birinchi sabab — demografik portlash b lsa, ikkinchi sabab — fuqarolar ma'lumot darajasining uzluksiz oshib borayotganligidir. Shuning uchun uning fikriga k ra, inson begonalashuvining turli k rinishlariga qarshi kurash bugunning eng muhim, dolzarb vazifalaridan biridir. Begonalashuvning oldini olmoq uchun Kaufmanning tushuntirishicha, ta'lim tizimida tub sifatiy zgarishlar yasamoq lozim. Xususan, oliy va rta maxsus quv yurtlarida ta'lim olayotgan talabalarni vijdonan halol mehnat qilishga tayyorlash, b sh vaqtdan unumli, oqilona foydalanishni tashkil etish, jamiyatda sodir b layotgan begonalashuv jarayoniga t siq vazifasini bajaradi.

Kaufmanning e'tirof etishicha, begonalashuvning sabablari-dan yana biri ishlab chiqarishni tashkil qilishdagi jiddiy nuqsonlardir. Demak, begonalashuvning oldini olmoq uchun kishilar tirikchiligining manbai b lgan ishlab chiqarishni oqilona tashkil etishga alohida e'tibor bermoq zarur.

Shunday qilib, Uolter Kaufmanning fikriga muvofiq, begonalashuv — ertami-kechmi, albatta, sodir b lishi zarur b lgan ijtimoiy voqeadir. Uning vujudga kelishi bir tomondan texnika taraqqiyoti, ikkinchi tomondan esa inson faoliyatining xususiyati bilan bo liq².

Begonalashuv jarayoni XX asrning mashhur ekzistensialistlaridan biri, angliyalik Kolin Uilsonning «Begona», «Din va e'tiroz» (1957-y.), «Ma lubiyat asri» (1959-y.), «Tasawurning

¹ *Shacht R.* Alienation. London, 1972.

² Ўша асар.

kuchi» (1962-y.), «Autsayder izidan» (1965-y.) asarlarida har tomonlama tahlil qilindi. Minglab-millionlab ingliz fuqarolari ma'naviyati zaiflashib borayotganligi isbotlab berildi. Ma'naviyati tanazzulga uchragan bunday kishilarni K.Uilson, M.Xaydegger aytgan «autsayderlarga xshatadi»¹.

Kolin Uilson fikriga muvofiq, autsayder — hammaga xshash odam, lekin uning qiliqlari, fikrlash madaniyati alati. Maqsadi, intilishlari boshqalarnikidan mutlaqo farq qiladi. sha alati kimsa, ya'ni autsayder jamiyatning ustiga chiqib olishga intiladi, hatto uning sudyasi b lishga harakat qiladi.

Uilson individning autsayderga aylanishini madaniy-ma'naviy aspektda ham, psixofizik aspektda ham alohida bir mezon bilan ajratib k rsatish zarur, deb hisoblaydi. Chunki u yoki bu shaxs emansipatsiyasining asosidabiron holatning prinsipial ta'siri emas, balki irratsional holatning ta'siri yotadi, deb tushuntiradi.

Kolin Uilson «autsayderlar» ma'naviy qiyofasini ta'sirlashda nemis klassik falsafasining tadqiqotchilaridan biri Osvald Shipingler (1880—1936-y.) va z vatandoshi Arnold Toynbi (1889—1975-y.) qarashlariga asoslanadi. Arnold Toynbi fikrlarini hech qanday zgarishsiz davom ettirgan KUilsonning e'tirof etishicha, autsayderlar yashayotgan jamiyat ma'naviy chirigan, tubanlashgan. Shuning uchun bunday jamiyatda yashagan kishiga faqat instinktlar turtki beradi. Autsayder yol iz, xudbin individ sifatida jamiyatga qarshi bir zi q z alon k taradi. Lekin insoniyat q lga kiritgan sivilizatsiya y q b lib ketish arafasida turganda, uni vayron qilib tashlashga qodir b lgan kuchlar tayyor b lib turgan bir paytda, instinkt zini zi himoya qila olmaydi, xuddi shunday paytda zukko intellektual ong zarur b ladi. Uilsonning ta'kidlashicha, ana shunday ong — dindir. Faqat universal din eski sivilizatsiya rniga yangi sivilizatsiyaning qaror topishini ta'minlashi mumkin. Shunday qilib, K. Uilson dinning zarur ekanligini, uni har tomonlama boyitish lozimligini e'tirof etadi. Yangi sivilizatsiyani vujudga keltirishda eng muhim umid dinda, deb biladi².

K.Uilsonning ekzistensializm taraqqiyotiga q shgan eng muhim hissalaridan biri — nemis faylasufi E.Gusserl tomonidan

¹ Wilson C. Reliqion and the Rebell. Boston, 1957.

² Wilson C. Reliqion and the Rebell. Boston, 1957, p. 117.

vollarga donishmandlar hamisha javob qidirdilar va hozir ham izlayotirlar.

Yuqoridagi savollarga javob bermoq, boshqacha aytganimizda, odamning inson darajasiga k tarilish jarayonini t la tasavvur etmoq uchun, awalo, uni olamda mavjud b lgan turli biologik mavjudotlar, ayniqsa, boshqa tirik maxluqotlardan ajratib turuvchi eng muhim xususiyatlarini bilish zarur. X sh, olamda mavjud b lgan boshqa tirik maxluqotlardan insonning farqini k rsatuvchi eng muhim xususiyatlar nimalardan iborat? Ta'kidlash zarurki, eng awalo, inson olamda mavjud b lgan boshqa tirik maxluqotlardan zining xotirasi, tafakkuri, tili borligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, til uning ajdodlari va avlodlari orasidagi aloqadorlik, vorislik vazifasini bajaradi. Inson nasliga xos barcha genetik-xususiyatlar, axloqiy normalar, uning faoliyatini boshqaruvchi barcha dasturlar, y l-y riqlar, k rgazmalar, xuddi shu til orqali ajdodlardan avlodlarga uza-tiladi.

Hozirgi zamonning turli ijtimoiy, antropologiya va etnografik nazariyalarining tushuntirishiga k ra, olamdagi boshqa tirik maxluqotlardan insonning tub sifatiy farqini ifodalovchi xususiyatlaridan yana biri, u z amaliy faoliyatini tartibga, ya'ni ma'lum bir normaga sola bilishidir. Boshqacha aytganimizda, inson z faoliyatini amalga oshirish madaniyatiga ega ekanligi bilan boshqa tirik maxluqotlardan prinsipial farq qiladi. Shu holat insonning insoniyligini belgilovchi eng muhim xusustyat — madaniyat ekanligini isbotlaydi. Madaniyat insonlarni ma'lum bir jamiyatga birlashtirib turuvchi, uning kundalik amaliy faoliyatini ma'lum maqsad tomon y naltiruvchi qudrat ekanligidan ham dalolat beradi. Inson amaliy faoliyatida ma'lum madaniyat talablariga rioya qilishi va uni amalga oshirishi, kishilarning jamiyatga birlashtirilishida muhim ahamiyatga ega b ladi, kishilik jamiyati bilan hayvonlar galasi orasidagi tub sifatiy farqning mohiyatini ochib beradi. Kishilarning ma'lum madaniyat talablari asosida birlashishi, jamiyat tirik maxluqotlar oddiy galasi emas, balki undan ustunroq turuvchi yaxlit ijtimoiy uyushma ekanligini isbotlaydi.

Insonni hayvondan farq qiladigan eng muhim xususiyatlari dan yana biri, u zining yashashi, turmushi uchun zarur boʻlgan moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqarish malakasiga ega ekanligidir. Tarixning guvohlik berishicha, hozirgacha bironta hayvon ishlab chiqarish quroli yaratgani yoʻq. Juvozi qini tinimsiz aylantirishga odatlangan mehnatkash ot zining vafodor egasiga juvoz uchun qoʻyasaganini, yoki omochni mahorat bilan tortib kun boʻyi yer haydab, dehqon yumushini oson qilgan zahmatkash harkat kiz zax jayiniga oddiy gavron yasab berganini hech kim eshitgan ham, koʻrgan ham emas. Moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish faqat insonga xos xususiyat boʻlib, undagi barcha qobiliyat va malakalarni namoyon qiluvchi ijodiyotdir. Ayniqsa, moddiy ishlab chiqarish jarayonida insonda mavjud boʻlgan barcha jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar yorqin namoyon boʻladi. Hozirgi zamon falsafasi shu holatni insonning kundalik «amaliy faoliyat»i tushunchasida mujassamlashtirdi.

1. INSON - ANTROPOSOTSIOGENEZ JARAYONINING MAHSULI

Hozirgi zamon donishmandlari olamdagi tirik mavjudotlar ichida «inson — eng aqlli mavjudot», «inson — zini zi anglovchi mavjudot», «inson — ma'naviy va erkin mavjudot», degan xulosalarga keldilar. Lekin shuni alohida ta'kidlash zarurki, insonga xos aql-farosat, zini zi anglash, ma'naviy erkinlik birdaniga shakllangan emas. Chunki hayvonning odamga aylanishi uzoq yillar davom etgan jarayondir. Hayvonlarning (gomonoid) odamga aylanishi (antropogenez) va ularning ma'lum bir jamiyatga birlashish jarayoni (sotsiogenez) olimlarning guvohlik berishicha taxminan uch-uch yarim million yil davom etgan. Ya'ni antropogenez va sotsiogenez yagona bir jarayonning ajralmas ikki tomonidir. Kiritilib turibdiki, hayvonning odamga aylanishi — antroposotsiogenez jarayonining natijasidir. Tirik mavjudotlar olamidan odamning ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turishi — oʻlik tabiatdan tirik tabiat, tirik mavjudotlar ajralib chiqishiga teng boʻlgan buyuk sakrashdir.

Antropogenez jarayonida mehnat asosiy rol o'ynaydi. Mehnat tufayli inson o'zini yashayotgan tabiiy muhitni zgartiradi, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratadi, o'zini o'zini zgartiradi. Inson organizmining sof fiziologik funksiyalari, qo'llar va oyoqlarning, bosh va barmoqlarning, to'ng'ri aylar, paylar, suyak va muskullarning taraqqiy etishi ham bevosita mehnat bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, mehnat insonning nafaqat jismoniy, balki ma'naviy, madaniy taraqqiyoti uchun ham asosiy shart-sharoit vazifasini bajardi. Mehnat tufayli inson tabiatga ta'sir etdi. Buning uchun esa mehnat qurollari yasab, ushbu qurollarni uzluksiz takomillashtirib bordi. Inson, amerikalik olim B.Franklin aytganidek, mehnat qurollarini yaratuvchi maxluqdir.

Mehnat qurollarining yaratilishi — insonning ishlab chiqarish borasidagi faoliyatining qo'llab-quvvatidir. Ma'lumotlarga qaraganda, inson mehnat qurollari yaratishni boshlaganiga bir-bir yarim million yil bor edi. Inson dastlabki mehnat qurollarini o'q qilish, boshqacha aytganimizda, turli maxluqlarni qo'llab-quvvatlash uchun kashf etgan. Bu jarayon, ya'ni mehnat qurollarini yaratish jarayoni ham o'zgarishsizlikdan o'zgarish tomon o'tib, rivojlanib bordi. Mehnat qilish insonni takomillashtirish bilan asta-sekin olamning ichkarisiga tomon kirib boraverdi. Yuqoridagi mulohazalardan shunday xulosaga kelish mumkinki, mehnat — antropogenez va sotsiogenez jarayonining markaziy omilidir.

Antroposotsiogenez jarayonida inson ongi, aql-farosi shakllanishida, uning amaliy faoliyatini ma'lum bir maqsad tomon o'zgartirishda til eng muhim vosita vazifasini bajaradi. Xuddi shuning uchun ham tilning taraqqiyoti antroposotsiogenez jarayonining eng muhim omillaridan biridir.

Faylasuflar tomonidan til turlicha sharhlendi¹. Chunonchi, keng ma'noda til — madaniyatdir. Shu madaniyat yordamida kishilar biri — ikkinchisi bilan aloqa qiladi, muloqotda bo'lishadi,

¹ Леонтьев А.А. Язык, речь. Речевая деятельность. М., 1969; Донских О.А. Происхождение языка как философская проблема. Новосибирск, 1984; Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1985 va boshqalar.

til tufayli inson amaliy faoliyati ma'lum maqsad tomon y naltiriladi. Tor ma'noda til — insonning axborotli, belgili (imo-ishorali) faoliyati b lib, uning nutqida z ifodasini topadi. Shuning uchun ham mashhur ruhshunos olim L.S.Vigotskiy aytganidek, nutq bir tomondan zi alohida predmet xarakteriga ega b lsa, ikkinchi tomondan inson faoliyatining yanada sermazmun b lishida muhim vosita hisoblanadi².

Shuningdek, til moddiy va ma'naviy madaniyat vujudga kelishida ham ulkan ahamiyatga egadir. Til yordamida insonning dastlabki ajdodi — paleantrop asta-sekin uy-joyli b lib, kiyim tikish va kiyinishni, oziq-ovqat pishirish va iste'mol qilishni rgandi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, inson amaliy faoliyati til vujudga kelishi bilan boshlangan, boshqacha aytganimizda, inson faoliyati til bilan dialektik aloqador.

Antroposotsiogenez jarayonining eng muhim omillaridan yana biri — insonni inson ishlab chiqarganligidir. Inson insonni ishlab chiqaradi deganda, inson insonning faoliyati, dunyoqarashi, aql-farosatining shakllanishiga ta'sir qiladi, uning ongini va faoliyatini asta-sekin zgartiradi, deb tushunmoq kerak. Inson inson tufayli vujudga kelganligi uzoq davom etgan jarayon b lib, bu holat insonning eng dastlabki ajdodlari orasidagi munosabatlarning vujudga kelish jarayoniga borib taqaladi. Aniqroq qilib gapirganimizda, insonni inson ishlab chiqarish jarayonining asosini oilaviy munosabatlar tashkil etadi.

Oilaviy munosabatlarning vujudga kelishida eng asosiy rinni nikoh egallaydi. Dastlabki nikoh agomiya (z jamoasida faqat eng yaqin qarindoshlari bilan nikohda b lishda) va ekzogomiya (z jamoasidan, uru -aymo idan boshqalar bilan nikohda b lish) k rinishlarida sodir b ladi. Oilaviy munosabatlarning rivojlanib borishi bilan qavm-qarindoshlik, ura -aymoqchilik munosabatlari ham rivojlanib boraverdi. Oilaviy munosabatlarni boshqarishda ota-ona, bobo-momolarning roli, aka-uka rtasidagi munosabatlarning ahamiyati ham asta-sekin oshib boraverdi. Shu

¹ *Виготский А.С. Мышление и речь. М., Л., 1934.*

munosabatlarni boshqarish odamni inson darajasiga k tarishda cng muhim shart-sharoit vazifasini bajardi. Oilaviy munosabatlarni boshqarish mexanizmini takomillashtirish, z navbatida, axloqiy normalarining vujudga kelishiga sabab b ldi. Boshqacha aytganimizda, insonning ba'zi hayvoniy qiliqlari, odatlari axloqiy-ijtimoiy normalar yordamida asta-sekin tartibga solindi. Antroposotsiogenez jarayoni taraqqiyotida axloqiy-ijtimoiy normalar va lchovlarning vujudga kelganligi insonning hayvondan farq qiluvchi eng muhim xususiyatlaridan biridir. Masalan, qadim zamonlardan buyon hayvonlarga xos quyidagi qiliqlar, odatlar mutlaqo ta'qiqlanadi:

- zining yaqin qavm-qarindoshi bilan jinsiy aloqada b lish;
- eng yaqin kishisiga (masalan, ota-onasiga) q l k tarish, taniga jarohat yetkazish;
- zining yaqin kishilariga suiqasd qilish va boshqalar.

Bunday nomaqbul qiliqlar hayvonlarga xos b lganligi uchun ham qattiq qoralangan va taqiqlangan. Qadimgi axloqiy normalar, turgan gapki, hali takomillashmagan, ta oddiy edi. Shunga qaramasdan, bunday normalar insoniylikning eng oddiy k rinishlari paydo b layotganligidan dalolat berardi. Ular asta-sekin rivojlanib, umuminsoniy qadriyatlarining vujudga kelishi uchun zamin yaratdi. K rinib turibdiki, antroposotsiogenez tufayli inson axloqiy mavjudot sifatida ham shakllandi, biologik mavjudotning ijtimoiy mavjudotga aylanish jarayoni sodir b ldi.

Oddiy axloqiy normalar yordamida ibtidoiy jamoa z a'zolarini barchaga maqbul b lgan tartib va intizomlarni bajarishga majbur qildi. Xuddi shu holat insonni hayvondan uzil-kesil ajralib chiqqanligi va endi orqaga qaytib b lmasligidan dalolat beradi. z navbatida, ushbu voqea ijtimoiy holatning biologik holat ustidan qilgan buyuk alabasi edi. Boshqacha aytganimizda, odamning mehnat qilish, mehnat qurollari yasashni (paleantrop) rganganligi, ma'lum axloqiy norma va prinsiplarga rioya qila boshlaganligi, ulkan «neolitik inqilob» edi. Neolitik inqilob tufayli odam asta-sekin ijtimoiylashib bordi.

Odamning dastlabki ajdodi (paleantrop) ov qilib, terib-

tergilab yashashga asoslangan faoliyatdan — ishlab chiqarishga, yaratuvchanlikka asoslangan (dehqonchilik, chorvachilik, kosibchilik va boshqalar) turmush tarziga ta boshladi. Xuddi shu holat, odam ijtimoiy tarixiy mavjudot b lib shakllanayotganligidan, odam zida insonga xos ijtimoiy fazilatlarini mujassamlashtirayotganligidan dalolat berardi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarimizdan shunday xulosaga kelish mumkinki, inson zining ijtimoiy-tarixiy mavjudot ekanligi bilan olamda mavjud b lgan boshqa tirik mavjudotlardan prinsipial farq qiladi. Undagi barcha fazilatlar, xislatlar — tarixiy taraqqiyot tufayli vujudga keldi. Shuning uchun ham inson — tarixiy taraqqiyotning ham natijasidir. Insondagi barcha ehtiyojlar mehnat tufayli hosil b ldi. z navbatida ushbu ehtiyojlar, istaklar — mehnat tufayli qondirildi. Mehnat inson ehtiyojlarini qondirish bilan cheklanib qolmay, balki uni madaniylashtirdi. Inson ehtiyojlarini qondirish malakasi sivilizatsiyaning eng muhim elementiga aylandi.

Xullas, inson deb ataluvchi tirik mavjudot:

— moddiy va ma'naviy boylik yaratish uchun zarur b lgan mehnat qurollarini ishlab chiqaradi;

— yaxshi va yomon, uvol va savobning farqiga boradigan axloqiy normalarga ega b ladi;

— tarixiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi hissiy va aqliy qobiliyatlarga, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga ega b ladi;

— jamiyatdan tashqarida mavjud b la olmaydi, shakllanmaydi, rivojlanmaydi;

— undagi individual xislatlar, fazilatlar mavjud ijtimoiy munosabatlarning hosilasidir va sha ijtimoiy munosabatlarning tarixiy tipiga mansubdir;

— uning kundalik amaliy faoliyati ma'lum maqsadga qaratiladi, aniq dastur asosida amalga oshiriladi, ongli — erkin xususiyatga ega b ladi.

Ushbu xususiyatlar olamda mavjud b lgan boshqa tirik mavjudotlardan insonning farq qiluvchi sifatiiy xarakteristikalarini hisoblanadi. z navbatida, xuddi shu holat inson ham tabiiy, ham ijtimoiy mavjudot ekanligidan dalolat beradi.

2. INSONDAGI TABIIYLIK VA IJTIMOYLIK

Inson tabiiy va ijtimoiy mavjudot ekanligini hozirgi zamon fani ham tasdiqlamoqda¹. Shuning uchun ham insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik orasidagi aloqadorlik mexanizmini bilish falsafada eng muhim ahamiyatga molik muammolardan biridir.

Insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik rtasidagi dialektik aloqadorlikni t la tasawur qilmoq uchun, eng awalo, yagona biologik turga mansub b lgan insonning boshqa biologik maxluqotlardan sifatiy farqini ifodalovchi eng umumiy va ziga xos xususiyatlari, xossalarini bilib olish zarur. Chunki insondagi biologik ziga xos xususiyatlar va xossalar uning ijtimoiy fazilatlarini, individual xislatlariga ham z ta'sirini tkazadi. Chunonchi, insonning yagona biologik tur sifatidagi eng muhim xususiyati — yoshidir (umri). Hozirgi zamon fani malumotlariga qaraganda, inson bolasi turli-tuman kasalliklar va ijtimoiy badbaxtliliklarga giriftor b lmasa, uning rtacha yoshi, ya'ni umr k rishi 80—90 yil atrofida b ladi. Afsuski, insonning biologik ziga xosligi ijtimoiy muhit ta'sirida zgarib turadi. Masalan, tgan asrning t qsoninchi yillarining boshida vujudga kelgan iqtisodiy, siyosiy, ekologik inqirozlarning keskinlashishi oqibatida insonning rtacha umr k rishi Rossiyada 69,6 yoshdan 66 yoshga tushgan b lsa, zbekistonda 69,3 yoshga t ri keldi. Boshqacha aytganimizda, inson yoshi, umrining uzoq yoki qisqaligi, ijtimoiy vaziyatlar tufayli barcha zamonlarda ham zgarib turgan. Tarixning guvohlik berishicha, odam bolasi qadim zamonlarda 20—22 yil umr k rgan, XVIII asrga kelib, insonning rtacha umr k rishi 30 yoshga yetdi. XX asr boshlarida arbiy Yevropa mamlakatlarida odam rtacha 56 yil umr k rgan. XX asr oxirlariga kelib rivojlangan mamlakatlarda u rtacha 75—80-yil umr k ra boshladi.

Insonning boshqa biologik mavjudotlardan tub farqini k rsatuvchi eng muhim xususiyatlaridan yana biri — inson

¹ *Бодалев А.А.* Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982; *Фролов И.Т.* Перспективн человека. М., 1983; *Коган Л.Н.* Человек и его судьба. М., 1988 va boshqalar.

umri bosqichlarining (bolalik, smirlik, yoshlik, yetuklik, keksalik) ziga xos biologik xususiyatlaridir. Masalan, xotinqizlarning bola tu ish davri rtacha 15—49 yoshga t ri keladi. Xuddi shuningdek, inson degan biologik mavjudot qaysi yoshda gapirishni boshlaydi? Qaysi yoshda uy lanadi yoki turmushga chiqadi? Qaysi yoshda jinsiy aloqa qilishni boshlaydi? Ushbu savollarga b lgan javoblar ham insonning boshqa biologik mavjudotlardan tub farq etuvchi xususiyatlari mavjud ekanligini isbotlaydi.

Insondagi biologik xususiyatlar tur un yoki zgarib turishi mumkin ekanligini unutmashlik lozim. Inson irqi tur un biologik xususiyat b lsa, insondagi fiziologik xususiyatlar zgarib turuvchidir. Ya'ni, inson irqi uzoq vaqtlardan buyon zgarmasdan, barqarorligicha turgan b lsa, uning gavda tuzilishi esa zamonlar almashishi bilan, u yashayotgan tabiiy muhitning zgarishi bilan zgarib turgan. Bu esa inson irsiy (genetik) xususiyatlarining zgarib borishiga ham sabab b lgan.

Insonning biologik xususiyatlari haqida gapirganda, uning har bir vakilining, ya'ni har bir kishining ziga xos takrorlanmas, ota yoki onasi tufayli vujudga kelgan genetik xususiyatlarga ega b lishini ham unutmashlik darkor. Ushbu nodir betakrorlik tabiiy va ijtimoiy omillar yordamida kuchaytirilishi yoki s ndirilishi ehtimoldan xoli emas. Inson zotida hali foydalanilmagan cheksiz imkoniyatlar, qobiliyatlar va talantlar mavjud ekanligini tan olish insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik orasidagi dialektik aloqadorlikni rganish jarayonining eng muhim prinsiplaridan biridir.

Insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik orasidagi zaro dialektik aloqadorlik mexanizmini rganish jarayonida har bir kishining ziga xos xususiyatlari mavjud ekanligini tan olmaslik, amaliyotda qobiliyatli, talantli, iqtidorli kishilarni kamsitishga, ularni jamiyatning oddiy ijrochi «murvatchalariga» aylantirib q ydi. Qobiliyatli, talantli kishilarni qobiliyatsiz, loqayd kishilar bilan tenglashtirish ijtimoiy adolat norma va prinsiplariga zid ekanligini ham unutmashlik zarur.

Inson tabiiy va ijtimoiy, boshqacha aytganimizda, bir vaqtning zida ham ijtimoiy, ham organik olamga taalluqli ekanligi uning

mohiyatini tushunib olishda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolar orasida quyidagi ikki muammo haqida t xtalib tmoqchimiz.

Aristotel insonning mohiyatida hayvoniy (biologik) va siyosiy (ijtimoiy) boshlan ich asos borligini inobatga olib, uni «siyosiy hayvon», degan edi. Munozara, bahslarga sabab b lgan mulohaza shundan iboratki, sha ikki boshlan ich asosning qay biri inson faoliyati, his-tuy ularini belgilashda asosiy rol yriyadi? Insonda tabiiylik (biologik) va ijtimoiylikning zaro aloqadorligi qanday sodir b ladi?

Yuqorida biz inson bolasining har biri ziga xos takrorlanmas xususiyatlarga ega ekanligi haqida t xtalib tgan edik. Qizi i shundaki, biz kishilarni ba'zi biologik belgilariga qarab (masalan, yoshi, jinsi) malum guruhlariga birlashtiramiz, boshqa birovlarini esa ijtimoiy belgilariga (masalan, kasbi, mutaxassisligi, ish staji va boshqalar) qarab, yana allakimlarni insondagi tabiiylik (biologik) va ijtimoiylik orasidagi aloqadorlikka qarab ma'lum tabaqalarga birlashtiramiz. Shunday ekan, sha belgilarga qarab tabaqalashtirilgan guruhlarning (masalan, xotin-qizlar) biologik ziga xosligi jamiyat faoliyati uchun ahamiyatga egami?

Ushbu muammolar atrofida faylasuflar va boshqa insonshunos olimlar orasida uzoq vaqtlardan buyon munozaralar davom etmoqda. Muammolar yechimiga ba ishlangan turli konsepsiyalar, ilmiy y naliishlar vujudga kelmoqda. Chunonchi, ba'zi birovlar kishilarning irqiy belgilariga qarab insoniy fazilatlarini baholashni taklif etayotirlar. Ayrim irqlarning insoniy fazilatlarini yuqori, ayrimlarniki esa past, chunonchi «oliy» va «past» tabaqali irqlar b ladi, degan fikr-mulohazalarni bayon etmoqdalar. XX asrda, hatto tgan asrning boshlarida ham, «oq irq» jahonda mavjud b lgan barcha irqlarning buyugidir, degan uydirmalar tarqatilganligi fikrimiz dalilidir. Turgan gapki, jahon ilmiy jamoatchiligi bunday ayri ilmiy fikr-mulohazalarni, irqchilik oylarini antigumanistik qarash sifatida qattiq qoraladi. Uning ijodkorlarini reaksiolikda aybladi.

Haqiqatdan, yer yuzida yashayotgan turli irqlarga mansub insonlarning ongi va faoliyatidagi turli ziddiyatlar, keskin tafovutlar mavjudligi faqat uning irqi bilan bo liq emas. Nemis

biolog olimi E.Gekkel (Ch.Darvin ta'limotming mashhur tar ibotchisi) 1904-yilda ta'kidlaganidek, turli irqqa mansub odamlar aqliy qobiliyatlari, madaniy saviyalarida katta farq b lishiga qaramasdan bunday tafovutdan ularning hayotdagi qadr-qimmatlarini mutlaqo boshqacha baholash lozim, degan ma'no kelib chiqmasligi zarur. Insonni hayvondan yuksaklikka k targan narsa — bu madaniyatdir. Odamlarni madaniyatga chorlovchi qudrat esa aql-idrokdir.

Shuningdek, erkaklar bilan xotin-qizlar rtasidagi biologik farqning ijtimoiy munosabatlarga ta'siri ham turlicha izohlandi. Chunonchi, erkaklar jamiyat hayotida aksariyat hollarda ulu landi, xotin-qizlarni kamsitish holatlari avj olib, ikki jinsni bir-biriga qarama-qarshi q yish vujudga keldi. Ikki jins orasidagi farq ijtimoiy munosabatlarda ham z ifodasini topa boshladi. Natijada, erkaklar «oliy», «yuqori» tabaqa, xotin-qizlar esa «quyi» tabaqa vakili, deb qarash asrlar osha davom etaverdi. Turgan gapki, bunday tengsizlik xotin-qizlarning erkaklar bilan tenglikka erishish uchun kurashining avj olishiga sabab b ldi. Xotin-qizlarning erkaklar bilan tenglik uchun kurashi 100—150 yil oldin boshlandi, xolos. Ilm-fan rivojlanib borayotgan hozirgi sharoitda xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi ishtiroki yildan-yilga oshib boraydtgan b lsada, hali bu borada yechimini kutib yotgan dolzarb muammolar k p. Jahon jamoatchiligi ongiga jinslar orasidagi farq «yuqori» yoki «quyi» jinsni birini-ikkinchisiga qarama-qarshi q yish bilan emas, balki ular orasidagi aloqadorlik, bir-biriga k maklashish, hamkorlik qilish — inson tabiatidagi turli-tumanlilikning manbai ekanligi singdirib borildi.

Insondagi tabiiylik va ijtimoiylikning zaro aloqadorligi ular orasidagi munosabatlarni aniqlashda ham turli yondashuvlar, turli qarashlar mavjud. Birinchi qutbdagi olimlar inson mohiyatini haddan tashqari biologiyalashtirsalar, ikkinchi qutbga mansub qarash tarafdorlari uni sotsiologiyalashtiradilar. Biologiyalashtiruvchilar yoki naturalistlar, insonning inson b lib kamol topishida uning ongi va faoliyati manbaini biologik omillardan qidiradilar, inson kamolotida biologik omillarning rolini b rttirib k rsatadilar. Sotsiologiyalashtiruvchilar esa inson tabiatini,

uning mohiyatini ijtimoiy munosabatlardan, ijtimoiy muhitdan izlaydilar, insonning inson b lib shakllanishida ijtimoiy muhit hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb tushunadilar.

Insonning mohiyatini biologiyalashtiruvchi konsepsiyaga irqchilikni ulu lovchi rasizm, sotsial-darvinizm oqimlarini misol qilib k rsatish mumkin¹. Rasizmning reaksion mohiyati haqida biz yuqorida t xtalib tdik. Shuningdek, ushbu konsepsiyani sotsial-darvinizm oqimi tarafdorlari ham shod-u xursandlik bilan q llab-quwatlaganlar. Ma'lumki, angliyalik mashhur iqtisodchi, ta dindor T.Maltus (1766—1834-y.) ijtimoiy hayot yakka kishining yashashi uchun kurash maydoni vazifasini bajaradi, bunday murakkab kurashga moslasha bilgan kishigina ba'zi yutuqlarni q lga kirita oladi, degan fikrni ol a surgan edi. Maltusdagi yashash uchun kurash oyasini Ch.Darvin (1809—1882-y.) zining tabiiy tanlanish va evolyutsion taraqqiyot haqidagi ta'limoti uchun asos qilib oldi. Ch.Darvin ta'limotidagi yashash uchun kurash oyasi sotsial darvinizm tarafdorlari tomonidan jamiyatga tadbiq etildi. Jamiyatda turli sinflar orasidagi kurashda oliy sinf vakillari hayotda yuqori pozitsiyani egallab turishlari lozim. Chunki yuqori sinf vakillari aqliy qobiliyatlari boshqalarnikidan ustun, degan xulosalar chiqardilar. Boshqacha aytganimizda, Charlz Darvinning biologik ta'limoti sotsial darvinizm tarafdorlari tomonidan tabiiy fanlarning keyingi yutuqlari asosida boyitildi, yashash uchun kurash oyasi faqat tabiatga taalluqli emas, balki jamiyat hayoti uchun ham bu qonunga b ysunish lozim, degan ayriilmiy fikr-mulohazalarini ol a sura boshladilar.

Amerikalik zoolog olim E.O.Uilson inson bosib tgan tarixiy taraqqiyot y lini boshqa sayyorada yashovchi zoolog k zi bilan rganilsa, inson mohiyatini t la bilsa b ladi, buning uchun, boshqa sayyoralardan turib yerdagi hayvonlar katalogini tuzish darkor, deb tushuntiradi. Ana shunday nuqtayi nazar bilan, ya'ni boshqa sayyorada yashovchi zoolog k zi bilan biologiyaga nazar solsak, barcha gumanitar va ijtimoiy fanlar

¹ Цубинин Н.П. Биологические и социальные факторы развития человека. Вопросы философии, 1977, №2, 46—57-betlar.

biologiyaning maxsus bilimlari ekanligiga ishonch hosil qilamiz, deb ta'kidlaydi, E.O.Uilson. Tarix va badiiy adabiyot inson faoliyatini yagona biologik tur sifatida tashkil qiluvchi vosita ekanligiga guvoh bo'lamiz, deydi pirovardida u.

Insonning mohiyatini biologiyalashtiruvchi qarashlarga qarshi chiqqan boshqa bir guruh insonshunos olimlar inson kamolotida hal qiluvchi omil — ijtimoiy muhit, ya'ni inson ijtimoiy muhitning mahsuli, degan fikrni ilgari surdilar.

Ayniqsa, bizning asrimizda antiutopik adabiyotda hammani tenglashtirishga qaratilgan ijtimoiy fikr asoslangan yangi ideal jamiyat modelini yaratishga qaratilgan harakatlar boshlandi. Masalan, inglizlik antiutopik yozuvchi C. Xakslining «Yangi dunyoning tashkilotlari» (1932-y.) romanida mehnatning turiga qarab, inson mehnatga moslashgan inson degan mavjudotning sun'iy turlarini yaratish mumkinligini isbotlashga urinadi va insonni yasama insonning dastlabki tiplarini yaratadi.

Ba'zi faylasuflar, ruhshunoslar insonning mohiyatini rahiy holatlar, istaklar, intilishlar va mayllar belgilaydi, degan fikrlarni ilgari suradilar. Bunday qarashlarni freydizm ta'limotida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ushbu talimotning asoschisi — avstriyalik vrach, psixolog olim Zigmund Freyddir (1835—1939-y.)¹.

Inson ruhiyatining buyuk tadqiqotchisi Z. Freydning fikriga qo'shilgan hissasini jahon jamoatchiligi haqli ravishda Aristotel, Nyuton, Gyote, Darwin, Eynshteyn kashfiyotlari bilan tenglashtiradi. Zigmund Freyd inson ruhiy-ma'naviy olamini tahlil qildi, inson ma'naviy olami shakllanishida ongliklik bilan ongsizlik orasidagi zaro aloqadorlik mexanizmini har tomonlama o'rganadi. U inson ma'naviyatini chuqur o'rganib, ongsizlik inson ruhiyatining asosini tashkil etadi, degan xulosaga keladi va uning tushuntirishicha, insonda ongliklikka qaraganda ongsizlik tomon intilish kuchliroq bo'ladi. Ongsizlikni belgilovchi va hal qiluvchi muhim omil — jinsiy mayldir. Inson ruhiyati xuddi shu jinsiy maylning qondirilishi bilan bevosita bog'liq. Rubiyatning buzilishi ham ana shu jinsiy maylning qondirilmaganligi-

¹ Мир философии. Часть 2. 1991, 127-138-betlar.

ning natijasi ekanligini isbotlab berdi. Z.Freyd qadim zamonlardan buyon insoniyat yaratgan madaniyat insonning ana shunday his-tuy ularini ta'qiqlagan, oqibatda bu holat inson ruhiyatining eng chuqur va qoron u joyida saqlanib qolavergan¹, deb ta'kidlaydi.

Freydning ruhiy tahlil ta'limotida «psixologik energiya» tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Ya'ni inson shu energiya asosida z hayotini davom ettiradi, faoliyat k rsatadi. Ushbu energiya uni yashashga, faoliyat k rsatishga undaydi, deb tushuntiradi.

Freydning e'tirof etishicha, inson ongi va faoliyati, ongliklik bilan ongsizlik orasidagi dialektik aloqadorlikka bo liq. Ongliklikni oshirmoq uchun ongsizlikning ham faolligini oshirmoq zarur. Ongsizlik — takomillashib, zgarib turadigan ruhiy jarayondir. Ongsizlik zgarmas, tu ma instinktgina emas, balki u ong singari uzluksiz zgarib turadi, deb k rsatadi. Shuning uchun bilish jarayoni insonning faqat ongli holatini z ichiga olmay, balki ongsiz, noratsional faoliyatini ham z ichiga mujassamlashtirishini isbotlab berdi.

Freyd qarashlarini uning tarafdorlari E.Frott, V.Rayx, CMarkuze va boshqalar davom ettirdilar. Ayniqsa, E.Frott uning ruhiy tahlil haqidagi talimotini ijtimoiy hayotga tadbiqu etdi². Lekin Fromm «ijtimoiy muhitni» tahlil etganda, odamlarning manfaatlari turlicha ekanligi, inson ijtimoiy mohiyatini mavhum ruhiy tahlil yordamida tushuntirib b lmasligini fahmlay olmadi. U zining asarlarida hozirgi kapitalistik ijtimoiy muhitni rahiy kasalga muhtalo b lgan «hasta jamiyat», deb ta'rifladi³.

Odamning inson sifatida shakllanishida tabiiy (biologik) va ijtimoiy (sotsiologik) omillar dialektikasini ochib berishda ijtimoiylik rolini b rtirib k rsatgan falsafiy ta'limotlardan biri marksizm edi. Marksizm asoschilarining tushuntirishicha, inson tabiatini belgilashda hal qiluvchi rolni ijtimoiy muhit ynaydi. Bunday biryoqlama yondashuv inson muammosini rganuvchi tabiiy fanlarga ham z ta'sirini tkazdi. Oqibatda, inson biologiyasi haqida bayon etilgan

¹ *Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1989; Фрейд З, Введение в психоанализ. Лекции. М., 1991; Фрейд З. "Я" и "Оно" . В 2 т. Дайджест. Тбилиси, 1991 va boshqalar.*

² *Фромм Э. Здоровое общество. Дайджест (психоанализ и культура). М., 1995.*

³ *Фромм Э. Бегство от свободн. Дайджест. М., 1990; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994.*

eng il or fikr-mulohazalar haqida lom-mim deyilmadi. Insonning turli ijtimoiy fazilatlarini haqida z r berib gapirildi. Amalda esa inson biologiyasi vulgarlashtirildi. Natijada, inson his-tuy ulari kamsitildi, jismi esa sotsiologiyalashtirilgan ziga xos ijtimoiy shaklga aylantirildi. Jamiyat hayotida, kundalik turmushda inson ma'naviy ehtiyojlari moddiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga nisbatan keyingi ringa surib q yildi. Moddiy jabhada ishtirok etayotgan kishilarni haddan ortiq ulu lash, «hazrati ishchi», «hazrati dehqon», degan uydirmalar ylab topildi. Ma'naviy ishlab chiqarishda halol va fidoyilik qilayotgan, n yillab zahmat tortgan olim, yozuvchi, shoir mehnatini «ikkinchi nav» qarichi bilan lchash urf b ldi. Inson tani (biologiyasi) bilan ma'naviyati orasidagi aloqadorlik mexanizmi churur tahlil etilmadi. Moddiy ishlab chiqarishni uzluksiz kengaytirish tabiiy resurslar kamayib ketishiga, tabiat muvozanatining buzilishiga sabab b ldi. Fan-texnika yutuqlarini xalq x jaligiga tatbiq etish, chunonchi, turli zaharli ximikatlardan foydalanishning ortib borishi odamlar salomatligini yemirdi. Odamlar, ayniqsa, onalar salomatligining zaiflashishi b ldi. Jismonan majruh tu ilgan bolalarning soni k payaverdi. Tabiiyki, jismi zaif kishining ma'naviyati ham majruh b ladi. Natijada, jismonan majruh, ma'naviy qashshoq kishilar soni yildan-yilga ortib boraverdi.

Shunday qilib, inson uchta qudrat: tana-ruhiyat-ma'naviyatning yi indisidir. Insonning biologik holati deganda, uning tanasida, ya'ni jismida sodir b ladigan morfofiziolitik, genetik, nerv-miyasida r y bergan va berayotgan elektroximik zgarishlar, uning yoshi, irqi, jinsini ifodalovchi alomatlari tushuniladi. Insonning ruhiy, ya'ni psixologik holati haqida fikr-mulohaza yuritganda, uning his-tuy ulari, kayfiyati, irodasi, temperamenti tushuniladi. Insonning ma'naviyati — jamiyatda mavjud b lgan obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar, ayniqsa, barcha ijtimoiy institutlar amalga oshirgan tarbiyaviy-mafkuraviy ta'sir natijasida shakllangan fazilatlar, xislatlar, qobiliyatlar, malakalar yi indisidir. Ma'naviyat insonning ijtimoiy qiyofasini vujudga keltiruvchi generator vazifasini bajaradi. Ma'naviyatning shakllanishida inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati, irodasi ishtirok etadi. Bisotida mavjud b lgan butun bilimi, tajribasi, iste'dodi namoyon b ladi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalar inson murakkab, bir butun biosotsial uyushma ekanligidan dalolat beradi.

3. INSON HAYOTINING MAZMUNI VA MA'NOSI

Inson deb nomlanuvchi biosotsial uyushma tirik mavjudot sifatida z hayoti cheklanganligini tushunib olishi bilan olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qiladi. Boshqacha aytganimizda, olamdagi tirik mavjudotlar ichida inson z umrining chegarasi, muddati borligini tushunib yetadi.

Inson bugunmi, ertami zining lishini, boshqacha aytganimizda, lim muqarrarligini tushunib yetgani uchun ham uning oldini olish, z hayotini mazmunliroq qilishga intiladi. Hamisha yangi-yangi orzu-istaklar ummonida yashaydi va z navbatida, zining barcha orzu-umidlarning t la ushalmasligini tushunib yetadi. Insonning xuddi shu orzu-umidlari, intilishlari — yaxshilik, t rilik, adolatlilik, insof kabi tushunchalarda z ifodasini topadi. Kimki maqsadsiz, orzusiz, umidsiz yashasa, unda axloq ham, odob ham b lmaydi. Axloqsiz, odobsiz, umidsiz insonning esa hamisha tuhmat-b htonga mayli k p, adolatsizlik, hatto yovuzlikka intilishi katta b ladi.

X sh, olamdagi tirik mavjudotlar ichida z umrining qisqaligini tushunib yetgan sha odam bolasida nega yaxshilik bilan yomonlik, t rilik b ladi? Inson zining ma'naviy qiyofasidagi ushbu ziddiyatlimi bartaraf etish uchun asrlar osha kurashdi. Bunday muammolar yechimini ba'zan dindand, ba'zan fandand qidiradi. Boshqacha aytganimizda, inson hayotga va limga hamisha zining munosabatini bildirdi. Xuddi shuning uchun ham ushbu muammolar insoniyat madaniyatining markazida b ladi.

Jahon madaniyati tarixi guvohlik berishicha, inson z umrini uzaytirish, hayotini yanada sermazmun qilish, uni har tomonlama boyitish, k proq yashash uchun uzluksiz intilib keldi. Jismonan abadiy yashash uchun imkoniyat b lmasa, rahan yashash, axloqiy jihatdan limni yengish y llarini, uslublarini qidirdi. Aniqroq qilib gapiradigan b lsak, inson hamisha hayotdan qoniqmaslik tuy usi bilan yashadi. Bu holat hozir ham davom etayotir.

Insonning hayotdan qoniqmaslik, barcha orzu-umidlari t la

ushalmasligi bir tomondan, uning yashashi, ijodiy faoliyat k rsatish uchun qudratli q z atgich vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, xuddi shu qudrat insonning turli qobiliyatlarini, malakalarini, iste'dodlarini har tomonlama rivojlantirishga yordam beradi. Har bir kishi hayotining mazmunini shu holat tashkil etadi.

Inson zining barcha orzu-umidlarini jamiyat orqali r yobga chiqarmoqchi b ladi. Lekin jamiyat zamonlar zgarishi bilan zgarib turadi. Tarixiy sharoit zgarib turishidan qat'i nazar insonning hayoti, turmush tarzi jamiyat bilan uzviy bo liq b ladi.

Ushbu aloqadorlik mexanizmida shaxsiylik bilan ijtimoiylik, ya'ni yakka shaxs manfaati bilan jamiyat manfaatining uy unligi, bir-biriga mos b lishi katta ahamiyatga ega b ladi. Inson manfaati jamiyat manfaatiga mos tushmasa, ularning orasidagi ziddiyat keskinlashib boraverdi. Bunday ziddiyatlarning keskinlashib borishi insonning jamiyatdan begonalashib borishiga sabab b ladi. Shuning uchun ham inson jamiyatda ijtimoiy adolat normalarining qaror topishi, demokratik prinsiplarning hukmronlik qilishi, shaxs bilan jamiyat orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish zarurligini asrlar osha orzu qildi.

Inson hayotining mazmuni faqat bir zining orzu-umidlari, istaklarini r yobga chiqarish, ehtiyojlarini qondirish, faqat zi uchun, zining manfaati uchun yashashdan iborat, degan ma'noni bildirmaydi. Chinakam inson darajasiga k tarilgan biosotsial mavjudot hamisha el-u yurt, millat manfaati haqida ham bosh qotiradi. El-yurt, millat manfaati haqida ylamaydigan, erta-yu kech z manfaati haqida ylaydigan kimsalarni mashhur rus yozuvchisi Lev Tolstoy «hayvonlashgan shaxs» (животная личность) deb atagan edi¹.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga tayotgan hozirgi sharoitda faqat z manfaatini ylaydigan, insof, diyonat, aql-farosat nidosiga quloq solmaydigan «hayvonlashgan shaxslar» soni k payib ketdi. Bunday kimsalar z manfaatlari y lida har

¹ Толстой Л. Полное собрание сочинений. Том 26. М., 1936, 239-бет.

qanday pastkashliklarni amalga oshirishdan qaytmayotganliklari, o'ir jinoyatlar y'liga kirib borayotganliklari fikrimizning isbotidir. Xuddi shuning uchun ham insonparvar, demokratik jamiyat qurish uchun ommaviy harakat avj olib ketgan bir paytda, mamlakatimizda jinoyatchilikka, ayniqsa, uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashning boshlanib ketishi, inson tabiatidagi hayvoniy fazilatlar qoldi'ga qarshi kurash alomatidir.

Shunday qilib, inson hayotining mazmuni va ma'nosi, uning lishi yoki lmasligi muammosi, hamisha falsafaning turU oqimlari va maktablarining diqqat markazida b'ldi. Ilmiy-texnika yutuqlari inson turmush tarzining barcha jabhalariga jadallik bilan kirib borayotgan hozirga zamonda gerontologiya¹ fanining maTumotlariga tayanib aytish mumkinki, bugun inson hayotini sermazmun qilish, umrini uzaytirish borasidagi radikal zgarishlar sodir b'layotir, odamlar ongi har kuni, har soatda yangi-yangi ma'lumotlar bilan boyib bormoqda.

Insonning insoniy fazilatlari va xislatlari, u yashayotgan jamiyat a'zolarining, butun insoniyatning orzu-umidlari, his-tuy ulari bilan bevosita bo'liq b'ladi. Ijtimoiy muhit zgarishi bilan inson orzu-umidlari, istaklari ham zgaradi. Xuddi shu zgarish inson hayoti mazmunining asosini tashkil etadi. Shunday ekan, inson qancha yashashi kerak? Qanday yashashi lozim? Nima uchun yashashi darkor? Ushbu savollarga ham insoniyat hamisha javob qidiradi.

Tarixiy taraqqiyot tajribasi, insonning qancha yashashi, nima uchun yashashi, uning tabiatida insonparvarlik oyalarining mavjudligi, milliy va umummilliy (umuminsoniy) qadriyatlarga amal qilish qobiliyatlari, malakalarining shakllanganligi bilan bo'liq ekanligidan dalolat beradi. Inson tabiatiga xos ushbu fazilatlar u yashayotgan ijtimoiy muhitda mavjud b'lgan shart-sharoitlarga bo'liq. Lekin inson tabiati, ayniqsa, uning ma'naviy qiyofasi, biologik, fiziologik, undagi optimistik, realistik kayfiyatlar bilan bo'liq. Aniqroq qilib aytadigan b'lsak, insonning

¹ «Gerontologiya» — inson organizmining tuzilishi va umrini uzaytirish masalalari bilan shu ullanuvchi fan.

lishi yoki lmasligi uning ma'naviy qiyofasidagi insonparvarlikning real holati darajasi bilan bo liq.

«Inson limi» muammosi hozirgi zamon faylasuflari orasida turli tortishuvlarga, munozaralarga sabab b layotgan muammolardan biridir. Ayniqsa, «inson lish huquqiga egami?» degan muammo ilmiy jamoatchilik orasida turli bahslashuvlarga sabab b layotir. Insonning z ixtiyori bilan hayotdan ketishi (« zini zi ldirishi») masalasida ham turlicha fikr-mulohazalar mavjud. Chunonchi, diniy dunyoqarash insonning z ixtiyori asosida hayot bilan xayrlashuvini qattiq qoralaydi. Islom dini qoidalariga muvofiq, zini zi idirgan kishiga, hatto janoza qilmaydi. Xristian dini talablariga k ra bunday kishilarning jasadini mo-zorga k mish ta'qiqlanadi.

Fan-texnika jadallik bilan rivqjlanayotgan hozirgi sharoitda inson hayotini meditsina tomonidan qattiq nazorat ostiga olinishi ushbu muammoning dolzarbligini yanada oshirib yubordi. Chunki hozirda evtanaziya (grekcha-o riqsiz, degan ma'noni bildiradi), ya'ni o riqsiz lim masalasida turli bahsiashuvlar, munozaralar k payib bormoqda. Evtanaziya tarafdorlari antipaternalistlar, deb yuritiladi. Antipaternalistlarning fikr-mulohazalariga muvofiq, inson lish huquqiga ega b lmo i, uning bunday huquqi maxsus qonun yordamida rasmiylashtirilishi darkor. Ushbu qonunga muvofiq limni ziga ravo k rgan kishining hayot bilan xayrlashuvi boshqalarga zarar keltirmasligi lozim. Insonning z ixtiyori bilan lishi boshqalarga zarar keltirsa, bunday holat axloq normalariga zid b ladi.

Paternalizm tarafdorlari esa insonning zini zi ldirishi umuminsoniy axloq normalariga zid deb tushuntiradilar. Insonning yashashi muqaddasdir, deb hisoblaydilar.

Yuqoridagi munozaralardan, insonda lish madaniyatining b lishi ham tarixiy zaruriyat ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

lish madaniyatining asosida optimizm yoki pessimizm yotishi mumkin. Boshqacha aytadigan b lsak, inson hayoti uning aql-zakovati, rna'naviy qiyofasidagi insonparvarlik, realizm bilan bevosita bo liq b lganligi uchun ham yer yuzida hayotni saqlab qolish — insoniyat oldida turgan eng muhim muammolardan biridir. Aql-zakovatga tayanmasdan turib, nodonlik, johillik, yovuzlikni tugatish mumkin emas.

4. INSON VA INSONIYAT

Inson hayotining mazmuni va ma'nosi haqidagi fikr-mulohazalarimiz, inson zoti yer yuzidan y q b lib ketishi mumkinmi? Uni saqlab qolish uchun nima qilmoq darkor? Insoniyatning yer kurrasida bundan keyin yashashi uchun kafolat bormi? degan muammolarga borib taqaladi.

Hozirgi zamonning eng muhim xususiyatlaridan biri — inson turmush tarzining barcha sohalariga ilmiy-texnika yutuqlarining tezkorlik bilan kirib, turmushning barcha jabhalari baynalminallashuviga kishilar faoliyatida umuminsoniy qadriyatlar ahamiyatini kuchaytirayotgan b lsada, z navbatida, odam uchun dahshatli xavf-xatarni ham vujudga keltirmoqda.

Har bir kishining taqdiri, baxt-saodati, insoniyatning taqdiri, eng awalo, yer yuzida tinchlikni saqlash, yadroviy urushning oldini olish, qurollanish poygasiga chek q yish, xalqaro xavfsizlikni ta'minlash bilan bevosita bo liq. Shuning uchun jahonda tinchlikni saqlash hozirgi zamonning eng muhim, dolzarb muammolaridan biridir.

XX asrning saksoninchi yillarida qurollanish poygasining avj olib ketishi natijasida sayyoramizda yashovchi kishi boshiga 3,5 tonnaga yaqin portlovchi modda t ri keldi. Yadro qurollari va ularni tashuvchi turli moslamalar soni zining eng baland ch qqisiga k tarildi. AQSH va sobiq Ittifoq hududidagi yadro qurollarining talofat kuchi 60 ming megatonnani tashkil etdi. Dunyoda insoniyat boshiga eng katta ofat olib kelgan, yer yuzida 100 milliondan ortiq inson umriga zomin b lgan ikkinchi jahon urushi yillarida barcha portlovchi qurollarning umumiy quvati 6 megatonnani tashkil etganligini e'tiborga olsak, hozirgi sharoitda t plangan yadro qurollarining dahshati naqadar xavfli ekanligini tasawur etish mumkin¹.

Boz ustiga, tgan asrning ikkinchi yarmida sovuq urush munosabatlarining keskinlashib borishi tufayli qurollanish uchun ajratilayotgan mabla larning hajmi ham uzluksiz sib bordi. Ikkinchi jahon urushidan keyin tgan yarim asr mobaynida

¹ T lenov J.T. Hayot falsafasi. Toshkent, 1993, 154-155-betlar.

qurollanish uchun 16—18 trillion dollar mabla sarflandi. Yer yuzida qurollanish uchun har daqiqada 1,5 milliard dollar, har yili harbiy maqsadlar uchun bir trillion dollar mabla sarflandi. Bir kunda qurol-yaroqqa ajratilgan mabla 3,4—3,5 milliard dollarni tashkil etmoqda. Butun iqtisodiyot harbiylashtirildi. Natijada, tgan asrning 80-yillarining boshida jahonning k pchilik mamlakatlarida yadroviy qurollar sinovini t xtatishga qaratilgan ommaviy harakatlar kuchayib ketdi.

Insoniyatning taqdiriga xavf solib turgan eng muhim umum-bashariy muammolardan biri yer yuzida vujudga kelgan «demografik muammo»dir. Yuqorida eslatib tganimizdek, fan va texnika taraqqiyoti, chunonchi, meditsina yutuqlari ta'sirida inson tu ilishining cheklanayotganligi oqibatida Yevropaning ba'zi mamlakatlarida aholi soni keskin kamayib ketdi. Osiyo, Afrika, Janubiy Amerikadagi mamlakatlarda esa aholi sonining yildan-yilga k payib borayotganligi odamlarning yildan-yilga qashshoqlashib ketishiga sabab b lmoqda. Akademik A.D.Saxarov aytganidek, yer yuzidagi xalqlarning qashshoqligini tugatish uchun qariyb 15 yil davomida rivojlangan mamlakatlar milliy daromadidan 20 foizini ajratib turishi zarur¹.

Odamlarning t yib ovqat yemasligi, normal uy-joy sharoiti y qligi, tabobat xizmatining pastligi tufayli turli kasalliklar soni ortib bormoqda. Natijada, bunday mamlakatlarda yashayotgan kishilarning umri, rivojlangan mamlakatlarda yashovchi aholi umridan 20 yil kam b lmoqda. Jahonda demografik ziddiyat keskinlashib borayotgan bir sharoitda, ba'zi olimlar tomonidan irqchilik, millatchilik, shovinizm, ulu davlatchilik kabi ayriinsoniy oyalar z r berib tar ibot va tashviqot qilinmoqda. Odamlarning vijdon erkinligi oyoq-osti b lmoqda. Inson huquqlari poymol qilinayotgan mamlakatlarda fuqarolarning inson huquqlari va erkinligi, demokratiya va oshkoralik uchun kurashi avj olib bormoqda.

Insoniyat taqdiriga dahshatli xavf-xatar tu dirayotgan muammolardan yana biri ekologik inqirozdir. Fan-texnika yutuqlarini xalq x jaligining turli sohalarida me'yoridan ortiq q llanishi

¹ *Сaxаров А.Д.* Размншления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе. Вопросы философии, 1990, №2, 10-bet.

ekologik vaziyatni keskinlashtirib yubordi. Ekologik vaziyatning keskinlashuvi tabiat bilan jamiyat orasidagi ziddiyatni kuchaytirdi. Buning oqibatida tabiat muvozanati buzildi. Tabiat muvozanatining buzilishi insoniyat boshiga k z k rib, quloq eshitmagan balo-qazolarni olib kelayotir.

Ekologik sistemadagi asosiy-markaziy me'yorning buzilishi boshqa tabiiy holatlarning ham buzilishiga sabab b ladi. z navbatida, tabiiy me'yor bilan ijtimoiy me'yor rtasidagi ziddiyatlar borgan sari keskinlashdi. Bunday ziddiyatni bartaraf etmoq uchun tabiiy me'yor bilan ijtimoiy me'yor rtasidagi mutanosiblikni ta'minlovchi ilmiy asoslangan ma'lumotlarga ega b lish zarur. Ilmiy asoslangan ma'lumotlarga b lgan ehtiyojning uzluksiz ortib borishi bir tomondan, jamiyatda «informat-sion portlash»ni vujudga keltirgan b lsa, ikkinchi tomondan, «informat-sion ochlik»ni vujudga keltirdi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida ekologik vaziyat t risida ilmiy asoslangan ma'lumotlardan foydalanish sur'ati yildan-yilga ortib bormoqda. Fuqarolarning yangi ma'lumotlarga b lgan ehtiyojlarini kompyuterlar bajarmoqda. Mutaxassislar-ning guvohlik berishicha, bunday ma'lumotlarni olish uchun endilikda faqat elektronikadan emas, hatto fotonlardan ham foydalanilayotir.

Jamiyatni ekologik ma'lumotlar bilan uzluksiz ta'minlab tu-rish uchun uni hozirgi zamonning il or kompyuterlari bilan ta'minlashning zi yetarli emas. Buning uchun butun jamiyatni informat-sion qayta qurish, yoki har bir kishining turmush tarzini, butun bir ijtimoiy muhitni eski bosqichdan yangi bos-qichga k tarish lozim. Xullas, ekologiyasi musaffo jamiyat ha-qida gapirganimizda, eng awalo, ekologik vaziyat haqida aniq informat-siyalarga ega b lgan jamiyatni tasavur etmoq kerak. Informat-siyalashgan jamiyat — insoniyat ijtimoiy taraqqiyotining shunday bir holatiki, bunda odam ijtimoiy taraqqiyotga keskin ta'sir etuvchi juda katta malumotlar hajmiga ega b ladi. Xuddi sha ma'lumotlar oqimini boshqarish, muvofiqlashtirish yor-damida «informat-sion portlash» bilan «informat-sion ochlik» orasidagi ziddiyat bartaraf etiladi.

Ekologiyasi musaffo jamiyatni barpo etish ijtimoiy-tabiiy

muhitni qayta qurish bilan ham chambarchas bo'liqdir. Demak, bunyod etmoqchi bo'lgan jamiyatning qiyofasi faqat sha jamiyatda yashovchi fuqarolar farovonligi, so'lim turmush tarzi, demokratiyasi, insonparvarligining darajasi bilangina emas, balki sha jamiyat a'zolari uchun yaratilgan musaffo tabiiy muhit bilan ham belgilanadi. Haqiqatdan ham, bo'lgusi jamiyatning ekologik qiyofasi faqatgina odamlarning iqtisodiy farovonligi bilan emas, ayni paytda fan va texnika taraqqiyoti bilan ham xarakterlanadi. Shuningdek, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini demokratiyalashtirish, insonparvarlashtirish, odamlarning faolligi, ijodkorligi, mehnatga vijdonan, halol munosabatda bo'lishi uchun mayjud bo'lgan barcha shart-sharoitlar, madaniyatning turli sohalarida shakllangan umuminsoniy qadriyatlar jamiyatning ekologik muammolari chi'ri idan tkazilishi dardkor.

Jahonning bir qator rivojlangan mamlakatlarida musaffo ekologik muhit yaratishdek umumbashariy ishga kirishildi. Ekologik ma'lumotlar yordamida energiya, xom ashyo va turli tabiiy resurslarni tejab-tergash, ekologik sof texnika va texnologiyani vujudga keltirish boshlangan. Jahon aholisining 20 foizi yashayotgan il or kapitalistik mamlakatlarda dunyoda ishlab chiqariladigan energiya'ning 60 foizi iste'mol qilinmoqda. Xuddi sha mamlakatlar sayyoramiz tabiiy muhiting yarmini ifloslantirayotir. z navbatida, ekologik tanglikni bartaraf etish y'llarini izlab topishda ham yetakchilik qilayotirlar. Musaffo ekologik muhitga ega bo'lgan jamiyat qiyofasini yaratishda, ekologik vaziyatning salbiy oqibatlarini bartaraf etishda ham, ushbu jarayonning nazariy, amaliy muammolarini rganishda ham sha mamlakatlar olimlari il orlik qilayotirlar. Atrof, muhit sofligini ta'minlashda, tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanishda jonbozlik qilayotgan «k kalamlashtirish» ijtimoiy demokratik harakat namoyandalari ham bu borada fidoyilik qilmoqdalar.

Ekologik musaffo jamiyatni barpo qilish, jamiyat bilan tabiat rtasidagi aloqadorlikni ham qayta qurishni taqozo etadi. Bunday aloqadorlikning oqilona tashkil etilishi va amalga oshirilishi ekologik tanglik y'liga mustahkam ov'bo'ladi. Ekologik

jarayonlarning tolmas tadqiqotchilaridan biri U.D.Ursul bu aloqadorlikni jamiyatning intensiv-koevolutsion holati, deb baholadi¹.

Jamiyat bilan tabiat orasidagi ziddiyatning mahsuli bilan ekologik inqirozni bartaraf etish kishilarning ekologik madaniyati bilan ham bevosita bog'liqdir. Ekologik madaniyat deganda jamiyatdagi u yoki bu madaniy yodgorliklarni saqlab qolishni tushunmaslik darkor. Ekologik madaniyat juda keng qamrovli tushuncha bilan, bu inson tomonidan yaratilgan «ikkinchi tabiat» ekologiyasidir. Farqli tomoni shundaki, ekologik madaniyat «birinchi tabiat» yaratgan noz-u ne'matlarning barchasini saqlab qolish bilan chegaralanib qolmaydi, balki ularni umuminsoniy ehtiyoj, umuminsoniy qadriyatlar uchun qay biri zarar bilan, shani saqlab qolish demakdir. Shuning uchun ham ekologik madaniyat milliy-madaniy merosni saqlab qolish funksiyasini bajarish bilan birga umuminsoniy ekomadaniy vazifani ham bajaradi.

Ekologiyasi musaffo jamiyatni vujudga keltirish tabiiy muhitning musaffoligi bilan uzviy bog'liq. Tabiiy muhit musaffoligini ta'minlamasdan turib, ekologiyasi musaffo jamiyatni barpo etish haqidagi gaplar quruq orzu bilan qolaveradi. Ekologik vaziyatning keskinlashib borishi bilan, tabiiy muhit musaffoligini ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun kurashning avj olib borayotganligi fikrimizning isbotidir.

Ekologiyasi musaffo jamiyat sharoitida har bir shaxsda yuksak ekologik madaniyat shakllanadi. Odamlar ularning yuksak axloqiy fazilatlarini bilan atrof-muhitni ifloslanishiga yolg'in qilmaydilar. Atrof-muhit sofliqi, musaffoligini saqlab turishga chorlovchi, tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanishga undovchi an'analar, bayramlar, marosimlar avj olib ketadi. Jamiyat a'zolarining bunday xayrli faoliyati asosida, nafaqat milliy, balki umuminsoniy qadriyatlar yotadi.

Energiya — insoniyatning yer yuzida mavjudligini saqlab turuvchi eng muhim manbadir. Yuqorida eslatib o'tganimizdek, fan-texnika yutuqlarini xalq xaligiga tadbiiq etishning uzluksiz

¹ Урсул У.Д. На пути к информационно-экологическому обществу. Философские науки, 1991, №5, 6-бет.

oshib borishi tabiiy resurslardan foydalanishni ham kuchaytirib yubordi. Tabiatda mavjud boʻlgan tin, kumir, neft, gaz va boshqa yoqilgʻi resurslaridan foydalanishning hajmi yildan-yilga oshib boraverdi. Buning oqibatida energiya zahiralari keskin kamayib, insoniyat taqdiriga, ya'ni kelajak hayotiga xavf tug'dirila boshladi. Endilikda jahon mamlakatlarining energiyaga boʻlgan ehtiyojini qondirish uchun yiliga 20 milliard tonna yoqilgʻi zarur boʻladi. Bunday ehtiyoj 2025-yilda 35—40, XXI asr oxiriga kelib, 80—85 milliard tonnani tashkil etishi taxmin qilinmoqda. Shuning uchun ham yangi-yangi energiya manbalarini izlab topish va yaratish, ayniqsa, quyosh energiyasidan foydalanish vositalarini barpo etish, yer yuzida yashovchi odamlarni energiya bilan ta'minlash hozirgi zamonning eng muhim vazifalaridan biridir.

Xullas, umuminsoniy muammolarni bartaraf etish uchun jahonning barcha davlatlari, barcha miliat va elatlar birlashib harakat qilishlarining zaruriyati kundan kunga oshib bormoqda. Insoniyat endilikda hamkorlik qilish madaniyatiga ega boʻlishi zarur. Insoniyatni, jahon sivilizatsiyasini xuddi oʻzaro hamkorlik, birlashib sa'y-harakat qilish madaniyati, aql-zakovati dahshatli umuminsoniy xavf-xatardan eson-omon saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR

1. *Karimov I.A.* O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. Toshkent, 1996.
2. *Karimov I.A.* Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. Toshkent, 1996.
3. *Karimov I.A.* Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. Toshkent, 1996.
4. *Karimov I.A.* Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. Toshkent, 1996.
5. *Karimov I.A.* Yangicha fikrlash va ishlash — davr talabi. 5-jild. Toshkent, 1997.
6. *Karimov I.A.* Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. 6-jild. Toshkent, 1998.
7. *Karimov I.A.* Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. Toshkent, 1999.
8. *Karimov I.A.* Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. 8-jild. Toshkent, 2000.
9. *Karimov I.A.* Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. 9-jild. Toshkent, 2001.
10. *Karimov I.A.* Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-jild. Toshkent, 2002.
11. *Abdulla Avloniy.* Toshkent tongi. Toshkent, 1979.
12. *Abdulla Avloniy.* Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1992.
13. *Abdulla Avloniy.* Asarlar. Ikki jildlik. Toshkent, 1998.
14. *Abdurahmon Jomiy.* Iskandar xiradnomasi. Toshkent, 1978.
15. *Abdurahmon Jomiy.* Bahoriston. Toshkent, 1997.
16. *Abdulkarim as-Samoni.* Nasabnoma (as-ansob). Buxoro, 2003.
17. *Abu Ali ibn Sino.* Solomon va Absol. Lirik. Falsafiy qissalar, she'r san'ati. Toshkent, 1980.
18. *Abu Ali ibn Sino.* Tib qonunlari. Birinchi jild. Toshkent, 1983.
19. *Abu Iso Termiziy — Sahih Termiziy.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1993.
20. *Abulqosim Mahmud Zamaxshariy.* Nozik iboralar. Toshkent, 1992.
21. *Abulg'oziy Bahodirxon.* Shajarai turk. Toshkent, 1994.
22. *Abu Muhsin Muhammad Boqir Ibn Muhammad Ali.* Bahouddin Balogardon. Toshkent, 1993.
23. *Abu Nasr Forobiy.* Risolalar. Mas'ul muharrir M.M.Xayrullayev. Toshkent, 1975.

24. Abu *Asr Forobiy*. Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1993.
25. Abu *Fayhon Beruniy*. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. Toshkent, 1965–1968.
26. Abu *Ruhon Beruniy*. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. Toshkent, 1968.
27. Avesto *Tarixiy* – adabiy yodgorlik. Toshkent, 2001.
28. Aziziddin *Nasafiy*. Zabdatul haqoyiq – haqiqatlar qaymog'i. Najmiddin Konilov tarjimasi. Toshkent, 1996.
29. Aliev *A*. Mahmudxo'ja Behbudiy. Toshkent, 1994.
30. Alisher *Navoiy*. Xamsa. Toshkent, 1960.
31. Alisher *Navoiy*. Mahbub ul-qulub. Toshkent, 1983.
32. Alisher *Navoiy*. Arbain hadis. Qirq hadis. Toshkent, 1991.
33. Aliqulov *H.*, Omonboeva *R.* Jomiy va Davoniy ta'lim va tarbiya haqida. Toshkent, 1991.
34. Ahmad *Donish*. Navodirul vaqoe'. Toshkent, 1964.
35. Ahmad *Yugnaqi*. Hibotul haqoyiq. Qadimgi hikmatlar. Toshkent, 1987.
36. Ahmad *Yassaviy*. Hikmatlar. Toshkent, 1991.
37. Bahodirov *R.* Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan. Toshkent, 1995.
38. Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1960.
39. Boboraim *Mashrab*. Mehribonim qaydasan. Toshkent, 1990.
40. Boyqobilov *B.* Hayratul Ahror. Toshkent, 1997.
41. Boynazirov *F.* Antik dunyo. Toshkent, 1989.
42. Bo'ronov *K.B.* Tasavvuf falsafasi xususida. Toshkent, 2000.
43. Valiev *A.Q.* Fuqaroviy jamiyat. Muloqot, 1993, №9–10.
44. Valiev *A.Q.*, Qahhorov *M.* Jamiyatimiz sinfiymi? Fan va turmush, 1997, №2.
45. Valiev *A.Q.*, Qahhorov *M.* Istiqlol va istiqbol. Muloqot, 1997, №1.
46. Valixojayev *R.* Xoja Ahror tarixi. Toshkent, 1994.
47. Valixojayev *B.* Bedil ijodi va ma'naviyatimiz. Muloqot, 1996, № 1–2.
48. Durdona. Mir Kulol va Shohi Naqshband maqomatlari. Toshkent, 1993.
49. Jaloliddin *Rumi*. Ichingdagi ichingdadir. Toshkent, 1997.
50. Jaloliddin *Rumi*. Ma'naviy masnaviy. Birinchi jild. Birinchi kitob. Toshkent, 1999.

51. *Jumayev R.* Mavlono Jaloliddin Rumi. Toshkent, 2003.
52. *Zavqiy.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1959.
53. *Zebimiso, Dilshod, Anbar otin.* Toshkent, 1981.
54. *Ziyodov Sh.* Al-Moturidiy hayoti va merosi. Toshkent, 2000.
55. *ZiyoK kal.* Turkchilik asoslari. Toshkent, 1994.
56. *Zohidov A.* Qadimgi buddaviy avliyolar. Fan va turmush, 1991, №3, №5.
57. *Ibn al-Arabi.* Fusus al-hikam («Hikmatlar javohiroti»). Bayrut, 1980 (arab tilida).
58. *Irisv A.* Tasawuf va ahli suffa. Muloqot, 1996, №1.
59. *Iskandarov B.* rta Osiyoda falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrning shakllanishi va rivojlanishi tarixidan lavhalar. Toshkent, 1993.
60. *Iskandarov B.* Tasawuf falsafasi. Toshkent, 1995.
61. *Ismoil al-Buxoriy.* Hadis. Al-Jomi' as-sahih (ishonarli t plam). Birinchi kitob. Toshkent, 1991.
62. *Kazuyu A.* Begona. Toshkent, 1995.
63. *Kaykovus.* Qobusnoma. Toshkent, 1973.
64. *Komilov N.* Najmiddin Kubro. Toshkent, 1995.
65. *Komilov N.* Tasawuf. Birinchi kitob. Toshkent, 1996.
66. *Komilov N.* Komil inson haqida t rt risola. Toshkent, 1997.
67. *Komilov N.* Tafakkur karvonlari. Toshkent, 1999.
68. *KomUov N.* Komil inson — millat kelajagi. Toshkent, 2001.
69. *K prilzoda M.V.* Turk adabiyotida ilk mutasawuflar. Istanbul, 1918.
70. Maxtumquli — Firo iy adabiy merosi. Uch kitob. Toshkent, 1973.
71. Ma>umquli she'riyatidan. Toshkent, 1976.
72. *Mashrab.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1963.
73. *Mahmudov M.* Komil inson ajdodlar orzusi. Toshkent, 2001.
74. *Mahmudov T.* «Avesto» haqida. Toshkent, 2000.
75. *Mahmudx ja Behbudiy.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1999.
76. *Mirohmad Mir Xoldor li.* Ahmad Yassaviy. Shajarai saodat. Sao-dat, 199:5, №9-10.
77. *Mirahmad Mir Xoldor li.* Ulu Yassaviy y lida. Muloqot, 1995, № II - I 2.
78. *Mir>_ Ulu bek.* T rt ulus tarixi. Toshkent, 1994.
79. *Mirkarim Osim.* Jayxun ustida bulutlar. Toshkent, 1975.
80. *Mutxawar Qori.* Hurriyat berilmas, olinur. Najot, 1917, 26 mart.
81. *Muqimiy.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1963.

82. *M. minov I.M.* Tanlangan asarlar. 1-jild Toshkent, 1963.
83. *Najmiddin Kubro.* Fuqarolar haqida risola. Tafakkur, 1995, № 3—4.
84. *Nazarov M.* lim etnografiyasi. Fan va turmush, 1992, № 1.
85. *Nasimiy.* Asarlar. Toshkent, 1977.
86. *Niyozova N. S* fi Olloyor hayoti va ijodi. Qarshi, 1995.
87. *Nodira.* Devon. Ikkijildlik. 1-jild. Toshkent, 1983.
88. *Nosir Muhammad.* Nasaf va Kesh allomalari. Toshkent, 2001.
89. *NosirR. S* fi Olloyor haqida. Muloqot, 1993, № 11-12.
90. *Nuritdinov M.* Qorabo iy va rta Osiyoda XV—XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent, 1991.
91. *Orif Usmon.* Vahdat sharobin ichdim (yassaviya tariqati). Muloqot, 1991, № 6.
92. *Orif Usmon.* Shayx Yusuf Hamadoniy. Muloqot, 1992, № 5—6.
93. *Orif Usmon.* Xoja Abduxoliq ijduvoni. Muloqot, 1993, № 1.
94. *OrifUsmon.* Bektoshiya. Muloqot, 1997, № 2.
95. *Orif Usmon.* Mavlaviya. Muloqot, 1998, № 5.
96. *Orif Usmon.* ijduvoni ta'limoti. Toshkent, 2003.
97. *Otaboev Sh., Nabiev A.* Inson va biosfera. Toshkent, 1995.
98. *Pahlavon Mahmud.* Ruboiyot. Toshkent, 1962.
99. *Rasuljon Nosir. S* fi Olloyor haqida. Muloqot, 1993, № 11-12.
100. *Rudakiy.* Saylanma asarlar. Toshkent, 1957.
101. *Sadriddin Salim Buxoriy.* Dilda yor. Toshkent, 1993.
102. *Sayid Yah "yo.* Xazinat-ul hikmat (qissai ibn Sino). Toshkent, 1993.
103. *Sa'diy Sheroziy.* B ston. Toshkent, 1960.
104. *Sa'diy Sheroziy.* GuUston. Toshkent, 1993.
105. *Sa'diy Sheroziy* she'riyatidan. Toshkent, 1997.
106. *Sa 'dullayev T, Eshov V.* Zaratushtra — haqiqatmi yo afsona. Fan va turmush, 1995, № 4.
107. *Sulaymon Boqir oniy.* Boqir on kitobi. Toshkent, 1991.
108. *Sulaymonova F.* Sharq va arb. Toshkent, 1992.
109. *S fi Olloyor.* Sabotun o'jizin. Toshkent, 1991.
110. *Temur tuzuklari.* Toshkent, 1996.
111. *T lenovJ.T.* Hayot falsafasi. Toshkent, 1983.
112. *T raqulov F., Rahimov S.* Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida. Toshkent, 1992.
113. *Uvaysiy* she'riyatidan. Toshkent, 1980.
114. *Uvatov U.* Donolardan saboqlar. Toshkent, 1994,

115. *Uvatov U.* Mahmud az-Zamaxshariy. Toshkent, 1995.
116. *Uvatov U.* Imon nuri. Toshkent, 1996.
117. *Uvatov U.* Imom al-Moturidiy va uning ta'limoti. Toshkent, 2000.
118. *Umar Farruh Saido al-Jazariy.* Tasawuf sirlari. Toshkent, 2001.
119. *Usmon Turar.* Tasawuf tarixi. Toshkent, 1999.
120. Uch shoira. Toshkent, 1958.
121. *Fayzullayev O.* Suxrovardiya. Muloqot, 1998, №6.
122. *Farididdin Attor.* Ilohiynoma. Toshkent, 1994.
123. *Furqat.* Tanlangan asarlar. Toshkent, 1975.
124. *Xayrullayev M.M.* Uy onish davri va sharq mutafakkiri. Toshkent, 1971.
125. *Xayrullayev M.M.* rta Osiyoda ilk uy onish davri. Toshkent, 1994.
126. *Xoja Abduxoliq ijduvoniy.* Vasiyatnoma. Toshkent, 1993.
127. *Xolboev S.* Munawar qori. Muloqot, 1997, №1.
128. *Xoliyov L, Shoh Murod Sharof.* Hazrat imom Mu'yin ziyoratgohi. Toshkent, 2003.
129. *Husanov Z.* Islom va mazhablar. Toshkent, 2000.
130. *X jamurodov I.* «Ovasto»da ma'naviyat muammolari. Muloqot, 1996, №1.
131. *Choriev A.Ch.* Tasawuf falsafasida inson qiyofasi. Qarshi, 1997.
132. *Choriev G.O.* Maxtumquli dunyoqarashi. Moskva, 1973.
133. *Shayx Najmiddin Kubro.* Maqolalar to'plami. Mas'ul muharrir E.Yusupov. Toshkent, 1995.
134. *Shepalo A. V.* Mazhablar va tariqatlar tarixi. Anqara—Istambul, 1964.
135. *Shomuhamedov Sh.* Sa'diy Sheroziy. Toshkent, 1994.
136. *Shoniyo'zov K* Qan davlati va qan liklar. Toshkent, 1980.
137. Shoh Mashrab qissasi. Toshkent, 1991.
138. *Shri ishupanishad.* Ilohiy xazrat. Bxaktivedanta Svami Prabhu-pada. Toshkent, 1992.
139. *YusufXos Hojib.* Qudat u bilik. Qadimgi hikmatlar. Toshkent, 1987.
140. *Yusupov E. Yu.* Falsafa faniga yangicha yondashish muammolari. zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1993, №9—10.
141. *Yusupov E.Yu.* Hadislarda dunyoviy va diniy oyalarni bo'liqligi. zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1994, №1.
142. Yassaviy kim edi? Toshkent, 1994.
143. zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. M.M.Xayrallayev tahriri ostida. Toshkent, 1995.

144. O rta Osiyo xalqlari hurfikrliligi tarixidan. Toshkent, 1990.
145. *Qayumov A., Is'hoqov M., Otax jayev A., Sodiqov Q.* Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000.
146. *Qodiriy Erdugon.* Turk kulturu va Hoji Bektosh Valiy. Anqara, 1988.
147. *Qoriev B.* Maxtumquli — Firo iy adabiy merosi. Uchinchi kitob. Toshkent, 1973.
148. Qur'oni Karim. Toshkent, 1992.
149. oyiblar hayolidan yongan chiroqlar. Toshkent, 1995.
150. *Hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror.* Risolai volidiya. Zahiriddin Muhammad Bobur tarjimasi. Toshkent, 1991.
151. *Hamza.* Mukammal asarlar t plami. T rt jildlik. 2-jild. Toshkent, 1981.
152. *Hasaniy M., Qilicheva K.* ijduvoniylilm ahli xotirasida. Toshkent, 2003.
153. *Hasaniy M, Razzoqova M.* Xojagon tariqati va Xoja Hasan Andoqiyl. Toshkent, 2003.
154. *Haqqulov I.* Zanjirband sher qoshida. Toshkent, 1991.
155. *Homidov H.* Qirq besh alloma hikoyati. Toshkent, 1995.
156. *Homidov H K* hna Sharq dar alari. Toshkent, 1999.
157. *Hoshimxonov M.* Mashrabi m tabar zum. Toshkent, 2001.
158. *Husayn Voiz Koshifiy.* Futuwatnomai sultoniyl yoxud javonmardlik tariqati. Toshkent, 1994.

* * sfc

159. *Абу Райхан Беруний.* Минералогия. Москва, 1963.
160. *Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Беруний.* Собрание сведений для познания драгоценностей. Москва, 1963.
161. *Августин.* Исповедь. Киев, 1980.
162. *Акимушкин О. Ф.* Суфийское братство: сложньш узел проблем. В кн.: Трименгем Дж. Суфийские орденм в исламе. Москва, 1989.
163. *Ал-Газали.* Воскрешение о вере. Москва, 1980.
164. *Алексеев В.П.* Становление человечества. Москва, 1984.
165. *Ананев Б.Г.* Человек как предмет познания. Ленинград, 1968.
166. *Андреев И.П.* Происхождение человека и общества. Москва, 1988.
167. Античные риторики. Москва, 1978.
168. Антология мировой философии. В 4-хтомах. Москва, 1969—1972.

169. Арабская средневековая культура и литература. Москва, 1978.
170. *Аристотель*. Политика. Соч. в 4-х томах. Том 4. Москва, 1983.
171. *Асмус В.Ф.* Иммануил Кант. Москва, 1973.
172. *Асмус В.Ф.* Античная философия. Москва, 1976.
173. *Бассин Ф.Б.* Проблема бессознательного. Москва, 1968.
174. *Батенин С.С.* Человек и его история. Ленинград, 1976.
175. *Бенгард-Левин Г.М.* Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука и религия. Москва, 1975.
176. *Бенгард А., Левин Г., Герасимов А.В.* Мудрецы и философы Древней Индии. Москва, 1975.
177. *Бердяев Н.А.* Царство Духа и царство Кесаря. Москва, 1995.
178. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Москва, 1988.
179. *Бертельс Е.А.* Избранные труды Навои, Джами. Москва, 1960.
180. *Бертельс Е.Э.* Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965.
181. *Бертельс Е.А.* Очерки истории персидской литературы. Москва, 1978.
182. Беруни и гуманитарные науки. Ташкент, 1972.
183. Библия. Минск, 1993.
184. *Богомолов А. С.* Античная философия. Москва, 1985.
185. *Бодалев А.А.* Восприятие и понимание человека человеком. Москва, 1982.
186. *Болтаев М.Н.* Абу Али ибн Сино — великий мыслитель, учёный-энциклопедист средневекового Востока. Ташкент, 1980.
187. *Брагина Л.М.* Социально-этические взгляды итальянских гуманистов (вторая половина XV века). Москва, 1983.
188. *Бруно Дж.* Диалоги. Москва, 1949.
189. *Бруно Дж.* О героическом энтузиазме. Москва, 1953.
190. *Булгаков П.Г.* Жизнь и труды Беруни. Ташкент, 1972.
191. *Бур М.* Фихте. Москва, 1965.
192. Бхагавадгита: как она есть. Москва, 1984.
193. *Биков Ф.* Зарождение политической и философской мысли в Китае. Москва, 1966.
194. *Биховский Б.Э.* Кьеркегор. Москва, 1972.
195. *Бэкон Ф.* Сочинения в 2-х томах. Том 2. Москва, 1972.
196. *Валиев А.К.* Проблемы развития духовной культуры. Общественные науки в Узбекистане. 1992, №3—4.

197. *Вольтер*. Боги и люди. В двух томах. Москва, 1961.
198. *Виготский Л.С.* Мышление и речь. Москва—Ленинград, 1934.
199. *Гегель*. Сочинения в 14 томах. Том 14. Москва, 1959.
200. *Гельвеций*. Истинный смысл систем природы. Москва, 1923.
201. *Гердер Г* Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977.
202. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Москва, 1990.
203. *Го Мо-Жо*. Философия Древнего Китая. Москва, 1961.
204. *Гоббс Т.* Избранные произведения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1964.
205. *Гольбах*. Избранные произведения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1963.
206. *Гоапеева Е.Н.* Философия вайшешики. Ташкент, 1963.
207. *Грибашин А.В.* Жизненный путь как социально-историческое утверждение человека. Иркутск, 1985.
208. *Григорьян Б.Т.* Человек: его положение и призвание в современном мире. Москва, 1986.
209. *Гулига А.В.* Немецкая классическая философия. Москва, 1986.
210. *Давидович А.* Человеческий фактор: философия, идеология, политика. Ташкент, 1991.
211. Дао и даосизм в Китае. Москва, 1982.
212. *Девонакулов А.* Книга "Насихатнома" ("Кобуснома"). Унсурмали Кайковуса и её специфика. Самарканд, 1968.
213. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва, 1979.
214. *Дитмер А.Б.* От скифии до элфантины. Москва, 1961.
215. *Донских О.А.* Происхождение языка как философская проблема. Новосибирск, 1984.
216. Древнеиндийская философия. Москва, 1963.
217. Древнекитайская философия. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1972.
218. Древнекитайская философия. Эпоха Хань. Москва, 1990.
219. Древнеримские мыслители. Свидетельства. Текст. Фрагменты. Киев, 1959.
220. *Дубинин Н.П., Шевченко Ю.Г.* Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. Москва, 1976.
221. *Дубинин И.П.* Биологические и социальные факторы развития человека. Вопросы философии, 1977, №2.

222. *Дубинин Н.П.* Что такое человек. Москва, 1983.
223. *Ефимов Ю.И.* Философские проблемн теории антропосоциогенеза. Ленинград, 1981.
224. *Жаримбетов К.* Идеи гуманизма в творчестве Бердах. Общественные науки в Узбекистане, 1998, №8.
225. *ЖмудЛ.Я.* Пифагор и его школа. Ленинград, 1990.
226. *Жуковский В.А.* Омар Хайям и странствуклие четверостишия. Музаффарнома (сборник). Санкт-Петербург, 1897.
227. *Закони Ману.* Москва, 1960.
228. *Западноевропейская философия XVIII века.* Москва, 1986.
229. *ЗотовА.Ф., Мельвилъ Ю.К.* Буржуазная философия срединн XIX — начала XX века. Москва, 1988.
230. *Ирисов А.* Абу Али ибн Сино. Ташкент, 1980.
231. *Исаева Н.В.* Шанкара и индийская философия. Москва, 1991.
232. *История традиционной китайской идеологии.* Москва, 1984.
233. *История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского И.И.Богоута.* Москва, 1991.
234. *История эстетики. Памятники мировой эстетической мнсли.* Том 1. Москва, 1962.
235. *КаганМ.С.* Человеческаядеятельность. Москва, 1974.
236. *Какабидзе З.М.* Человек как философская проблема. Тбилиси, 1970.
237. *Каменский Я.А., Локк Дж., Руссо Ж.Ж., Песталоцци И.Г.* Педагогическое наследие. Москва. 1988.
238. *КамюА.* Бунтующий человек. Москва, 1990.
239. *КамюА.* Избранное. Москва, 1990.
240. *Кант И.* Сочинения. В 6 томах. Том 4, часть 2. Москва, 1962.
241. *Кассирер Э.* Опнт о человеке: введение в философию человеческой культурн. В кн.: Проблема человека в западной философии. Москва, 1980.
242. *Китайская философия. Энциклопедический словарь.* Москва, 1994.
243. *Китайские социальнне утопии.* Москва, 1987.
244. *Коган Л.Н.* Человек и его судьба. Москва, 1988.
245. *Компанелла Т.* Город солнца. Москва, 1954.
246. *Кон И.С.* Откртие "Я". Москва, 1978.
247. *Конрад Н.* Средневосточное Возрождение и Алишер Навои. Избраннне трудн. Москва, 1978.

248. *Контарь К.М.* Дезинтеграционно-интеграционная спираль всемирной истории. Вопросы философии, 1977, № 3.
249. *Конфуций.* Луньей. Изречения. М.: 2000.
250. *Корню О.К.* К.Маркс и Ф.Энгельс. Жизнь и деятельность. Перевод с немецкого. Том 2. Москва, 1961.
251. *Крачковский И.Ю.* Арабская литература в Испании. Москва, 1937.
252. *Крачковский И.Ю.* Избранные сочинения. В двух томах. Москва-Ленинград, 1956.
253. *Крилова Л.А., Маслова Л.Н.* Экзистенциализм в Англии и в США. Москва, 1976.
254. *Кузанский //.* Сочинения. В двух томах. Том 1. Москва, 1979.
255. *Кузнецов В.Н.* Немецкая классическая философия второй половины XVIII—начала XIX века. Москва, 1989.
256. *Кузьмин М.Н.* Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека. Вопросы философии, 1997, № 2.
257. *Кутасова И.М.* Антифилософия "новой философии". Москва, 1984.
258. *Кьеркегор С.* Страх и трепет. Москва, 1953.
259. *Леонтьев А.А.* Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1969.
260. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. Москва, 1965.
261. *Локк Дж.* Педагогические сочинения. Москва, 1939.
262. *Локк Дж.* Сочинения в 3-х томах. Москва, 1985—1988.
263. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. Москва, 1969.
264. *Лисенко В.Г.* "Философия природы" в Индии: атомизм школы вайшешика. Москва, 1986.
265. *Маркс К, Энгельс Ф.* Сочинения. Москва, 2-е изд., т.3, 20, 21, 42.
266. Материализм Древней Греции. Москва, 1955.
267. *Меца.* Мусульманский ренессанс. Москва, 1980.
268. Мир философии. Книга для чтения. В 2-х частях. Москва, 1991.
269. *Мор Т.* Утопия. Москва, 1978.
270. *Мотрошилова Н.В.* Социально-исторические корни немецкой философии. Москва, 1996.

271. *Мухаммадходжаев А.А.* Мировоззрение Фаридиддина Атгора. Душанбе, 1974.
272. *Нерсисянц В.С.* Сократ. Москва, 1984.
273. *Ницше Ф.* Сочинения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1990.
274. *Орбели И.А.* Восток и Запад в XII—XIII веках. Вопросы истории, 1967, № 6.
275. *Панфилов В.З.* Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971.
276. *Парсонс Г.* Человек в современном мире. Москва, 1985.
277. *Платон.* Государство. Сочинения. Том 3, часть 1. Москва, 1971.
278. *Пошнев В.Ф.* О начале человеческой истории. Москва, 1974.
279. *Примаков А.П.* Резервы человеческой психики. Москва, 1987.
280. Проблема человека в западной философии. Москва, 1988.
281. Проблема человека в традиционных китайских учениях. Москва, 1983.
282. *Пятигорский А.М.* Материалы по истории индийской философии. Москва, 1962.
283. *Радугин А.А.* Философия. Курс лекций. Москва, 1996.
284. *Радхаркришнан С.* Индийская философия. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1956.
285. *Рассел Б.* История западной философии. Москва, 1959.
286. Рационалистическая традиция и современность. Индия. Москва, 1988.
287. *Ревякина Н.В.* Проблема человека в итальянском гуманизме второй половины XIV — первой половины XV века. Москва, 1977.
288. *Решетов Ю.Г.* Природа земли и происхождение человека. Москва, 1966.
289. *Рой М.* История индийской философии. Москва, 1958.
290. *Рубин В.А.* Идеология и культура древнего Китая. Москва, 1970.
291. *Салтыков М.А.* Абу Райхан Беруний. Ташкент, 1960.
292. *Сахаров А.Д.* Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе. Вопросы философии, 1990, № 2.
293. *Семенов А.А.* Забытый средневековый философ XVII века и его "Трактат о сократе" ("Известия общества для изучения

- таджикских и иранских народностей за его пределами"). Том 1. Ташкент, 1928.
294. *Семенов Ю.И.* Как возникло человечество. Москва, 1966.
295. Современная западная философия. Москва, 1991.
296. *Соколов В.В.* Средневековая философия. Москва, 1979.
297. *Соколов В.В.* Европейская философия XV—XVII веков. Учебное пособие. Москва, 1994.
298. Соотношение биологического и социального в человеке. Москва, 1975.
299. *Софокл.* Трагедии. Москва, 1979.
300. Социально-этические и эстетические взгляды Аль-Фараби. Алма-Ата, 1984.
301. *Степанянц М.Т.* Восточная философия. Москва, 1997.
302. Сумерки богов (Ф.Ницше, З.Фрейд, А.Камю, Ж.П.Сартр). Москва, 1989.
303. Творения Блаженного Августина, епископа Иппонийского. Часть 2. Киев, 1879.
304. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. Москва, 1965.
305. *Толстой Л.Н.* Полное собрание сочинений. Том 26. Москва, 1936.
306. *Топуридзе Е.И.* Человек и античная трагедия. Тбилиси, 1984.
307. *Тримингем Дж.С.* Суфийские ордены в Исламе. Москва, 1989.
308. *Тросников В.* Мисли перед рассветом. Париж, 1980.
309. *Урсул У.Д.* На пути к информационно-экологическому обществу. Философские науки, 1991, № 5.
310. Фараби: Эпоха и учение. Ташкент, 1975.
311. *Фейербах Л.* Избранные философские произведения. В 2-х томах. Том 2. Москва, 1955.
312. Философия. Часть первая. История философии. Москва, 1999.
313. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1993.
314. *Фрейд З.* Психология бессознательного. Москва, 1989.
315. *Фрейд З.* "Я" и "Оно". В 2-х томах. Дайджест. Тбилиси, 1991.
316. *Фрейд З.* Введение в психоанализ. Лекции. Москва, 1991.
317. *Фролов И.Т.* Перспективы человека. Москва, 1983.
318. *Фролов И. Т.* О смысле жизни, смерти и бессмертии человека. Москва, 1985.
319. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Дайджест. Москва, 1990.
320. *Фромм Э.* Атомная человеческая деструктивность. Москва, 1994.

321. *Фромм Э.* Здоровое общество. Дайджест (психоанализ и культура). Москва, 1995.
322. *Хайруллаев М.М.* Мироззрения Фараби и его значение в истории философии. Ташкент, 1971.
323. *Хайруллаев М.М.* Фараби: Эпоха и учение. Ташкент, 1975.
324. *Хайруллаев М.М.* Абу Наср аль-Фараби. Москва, 1989.
325. *Хаксли Дж., Кох Л.* Язык животных. Москва, 1968.
326. *Харрисон Дж и др.* Биология человека. Москва, 1979.
327. *Холличер В.* Человек и агрессия. Москва, 1975.
328. *Чалоян Б.* Восток и Запад. Москва, 1979.
329. *Чаттверджи С. и Датта Д.* Введение в индийскую философию. Москва, 1955.
330. Человек и его бытие как проблема современной философии. Москва, 1978.
331. Человек и природа. Москва, 1980.
332. *Чернышевский Н.Г.* Повест в повести. Грозный, 1951.
333. *Шакир-заде А.С.* Эпикур. Москва, 1963.
334. *Шейман-Топштейн С.Я.* Матон и ведийская философия. Москва, 1978.
335. *Шеллинг Ф.В.* Система трансцендентального идеализма. Ленинград, 1936.
336. *Шеллинг.* Сочинения. В 2-х томах. Том 2. Москва, 1989.
337. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. Москва, 1992.
338. *Шуцкий Ю.К.* Китайская книга перемен. Москва, 1966.
339. *Шербатский Ф.И.* Избранные труды по буддизму. Москва, 1988.
340. *Якушин В.В.* Гипотезы о происхождении языка. Москва, 1985.
341. *Якшиов В.П.* Черты прерывности в эволюции человека. Москва, 1973.
342. *Ярошевский Т.М.* Философские проблемы антропогенеза. Вопросы философии, 1975, № 6.
343. *Ясперс К.* Куда движется ФРГ? Москва, 1969.
344. *Murdoch I., Sartre J.-P.* Romantic Rationalist. Ind., 1967.
345. *Shacht R.* Alienation. London, 1972.
346. *Wilson C.* Introduction to the New Existentialism. Ind., 1966.
347. *Wilson C.* Religion and the Rebel. Boston, 1957.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3

I. QADIMGI ZAMON FALSAFASIDA INSON T RISIDAGI DASTLABKI TASAWURLARNING VUJUDGA KELISHI

1.Qadimgi Hind vaXitoy falsafasida inson tavsifi.....	8
2.Qadimgi Eron va Turon falsafasida inson tasviri.....	28
3.Qadimgi Yunon faylasuflarining inson t risidagi qarashlari.....	43

II. RTA ASR FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI

1.Xristian falsafasida inson tavsifi.....	58
2.Renessans davri xristian falsafasining antropotsentrik xususiyati.	65
a) Gumanistik oylarning shakllanishi.....	73
b) Olam, odam, Xudo borli i va birligi haqidagi tasawurlarning tubdan zgarishi.....	84
d) Inson manfaatlari va ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini himoyalash y llari va vositalarini izlab topish harakatining avj olishi.....	95
3. Musulmon falsafasida inson tafsiri.....	117
a) Musulmon madaniyati va uning ziga xos xususiyatlari.....	119
b) Sunniylik: mutakallimlik, mu'taziliylik va shialik ta'limotlarida inson borli i.....	130
4. Tasawuf falsafasi va insonning ruhiy-ma'naviy kamoloti.....	210
a) S fiylik va tasawuf.....	210
b) Inson barkamolligining bosqichlari.....	217
d) Kubraviyada inson tavsiri.....	227
e) Yassaviyada inson ta'rifi.....	238
f) Naqshbandiyada inson timsoli.....	244

III. YANGI ZAMON FALSAFASIDA MA'RIFATLI INSON SIYMOSI

1.XVI—XIX asrning birinchi yarmida musulmon falsafasida barkamol inson oylarining tar ibot va tashviqot qilinishi.....	274
2.XVII—XVIII asrlar Yevropa falsafasida ma'rifatparvarlik oylarining ifodalanishi.....	289

) XIX n.iiiiii)-. ikkinchi yarmi va XX asrboshlarida rta Osiyo m i iii.i!ji.nv;irlarining jamiyat hayotini insonparvarlashtirish i..Mi4(l:igi sa'y-harakatlari.....	306

IV. KIASSIK VA NOKLASSIK FALSAFADAINSON INTELLEKTUAL

[MKONTYATLARINING ULU LANISHI.....	327

V. ANTIKLASSIK FALSAFA VA INSON BORLI L.....348

VI. INSON - BIOSOTSIAL MAVJUDOT.....376

I Insoii - aritroposotsiogenez jarayonining mahsuli.....	378
2. Insondngi tabiiylik va ijtimoiylik.....	383
i liisou hayoliningmazmuni vama'nosi.....	391
I lii;«>ii va insoniyat.....	395
Adabiyollar.....	401

ANVAR CHORIYEV

INSON FALSAFASI

**INSON T RISIDAGI FALSAFIY
FIKRLAR TARAQQIYOTI**

(BIRINCHI KITOB)

Nashr uchun mas'ul *M. Tursunova*

Muharrir *Q. Qayumov*

Musahhih *H. Zokirova*

Sahifalovchi *Z. Boltayev*

zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
100029, Toshkent shahri, Buyuk Turon k chasi, 41-uy.

Terishga berildi 16.04.2007. Bosishga ruxsat etildi. 29.06.2007.
Ofset usulida chop etildi. Qo'z bichimi 60x90¹/_u. Shartli bosma tabo'i
27,0. Nashrbosmatabo'i 26,0. Adadi 1000 nusxa.
Buyurtma № 9. Bahosi shartnoma asosida.

«AVTO-NASHR» bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., 8-mart k chasi, 57-uy.